

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

2(668)
ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ
МАЙ-АВГУСТ
MAY-AUGUST

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА
JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES IN A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Գլխավոր խմբագիր՝ **ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Խմբագրի տեղակալ՝ **ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ**
Պատասխանատու քարտուղար՝ **ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Խմբագրական խորհուրդ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ, ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ (խմբագրական խորհրդի նախագահ),
ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ, ԺԱՍՄԻՆ ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒՏ (Ավստրիա), ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ,
ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ՎԱՉԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ,
ՀՐԱԶ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Նիդերլանդներ), ԱՇՈՏ ՄԵԼԹՈՆՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ,
ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՊԱՏՐԻԿ ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ (Ֆրանսիա),
ՓԻԹԵՐ ՔԱՌԻԻ (ԱՄՆ)

Главный редактор – **ПАВЕЛ АВЕТИСЯН**
Заместитель редактора – **АРСЕН БОБОХЯН**
Ответственный секретарь – **ГАЯНЭ АРУТЮНЯН**

Редакционная коллегия

ПАВЕЛ АВЕТИСЯН (председатель редколлегии), АРСЕН БОБОХЯН, АРАРАТ АГАСЯН,
ЖАСМИН ДУМ-ТРАГУТ (Австрия), ГАГИК КАЗИНЯН, ВИКТОР КАТВАЛЯН, ПИТЕР КАУИ
(США), ГРАЧ МАРТИРОСЯН (Нидерланды), АШОТ МЕЛКОНЯН, ВАЧЕ ОВАКИМЯН,
ГЕВОРК ПОГОСЯН, РУБЕН САФРАСТЯН, ПАТРИК ДОНАБЕДЯН (Франция),
ЮРИЙ СУВАРЯН, АЛЬБЕРТ ХАРАТЯН

Editor-in-chief **PAVEL AVETISYAN**
Vice-editor **ARSEN BOBOKHYAN**
Responsible secretary **GAYANE HARUTYUNYAN**

Editorial Board

PAVEL AVETISYAN (chairman of the editorial board), ARARAT AGHASYAN,
ARSEN BOBOKHYAN, ALBERT KHARATYAN, VIKTOR KATVALYAN, VACHE HOVAKIMYAN,
GAGIK GHAZINYAN, HRACH MARTIROSYAN (Netherlands), ASHOT MELKONYAN,
GEVORG POGHOSYAN, RUBEN SAFRASTYAN, YURI SUVARYAN, JASMINE DUM-TRAGUT
(Austria), PATRICK DONABEDIAN (France), PETER COWE (USA)

©Լրաբեր հասարակական գիտությունների
©Вестник общественных наук
©Herald of Social Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստինե Կոստիկյան – Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածնի իրավունքները հաստատող Երևանի խանի 1760 թ. հրովարտակը.....	9
Արտակ Խաչատրյան – Ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները Կովկասում.....	25
Նինետա Ադամյան – Դրվագներ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության գործունեությունից (1914 թ. սեպտեմբեր – 1915 թ. հունիս).....	31
Արևիկ Մելիքյան – Արամ Մանուկյանը ժամանակակիցների հուշերում.....	43

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսլան Ցականյան – Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) Նաիրյան արշավանքը.....	57
Արամ Գասպարյան – «Հիրաք» շարժումն Ալժիրում (2019 թ.). ձեռքբերումներ ու ձախողումներ.....	76

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կառլեն Խաչատրյան, Վարդան Ալեքսանյան – Խոշոր հարկ վճարողների հարկման խնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում.....	87
--	----

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Անուշ Մովսիսյան – Համայնքային ծառայության առանձնահատկությունները..	99
---	----

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Ռուբեն Կարապետյան – Հայկական սփյուռքի ներուժի ուսումնասիրման երկու մոտեցում.....	109
---	-----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վարդան Պետրոսյան – Հին հայերենի եռաբարբառային և քառաբարբառային կազմությունների տարաժամանակյա բնութագրերը.....	120
Գոհար Կարապյոզյան – Հայկական լեզվի մուտքը եվրոպական պատմագրական ավանդույթ.....	137
Աննա Պողոսյան – Կանանց կերպարները «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի Մոկաց պատումներում.....	151

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հռիփսիմե Պիկիցյան – Ավանդական երաժշտության քաղաքային կենսընթացը.....	167
---	-----

Ռուզաննա Առաքելյան – Երևանի դրամատիկական թատրոնի ստեղծումը..	184
---	-----

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկ Ավետիսյան, Արտակ Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Արսեն Բոբոխյան – Հին Հայաստանի «ցից քարերը».....	198
Ջորջ Ա. Սաիդ-Չամիթ – Մայթայական <i>ռազերը</i> . Էթնիկ գյուղատնտեսական տան մարդաբանական վերլուծություն միջերկրածովյան մշակույթների համատեքստում.....	211
Հասմիկ Գալստյան – Մաղի գործառույթային ու ծիսական նշանակությունը բանահյուսական տեքստերում.....	232
Ալեքսան Զուհարյան, Կարեն Ազատյան – Ակնաշենի 2015 թ. պեղումներով փաստագրված քարի ինդուստրիայի ուսումնասիրության արդյունքները...	251
Անի Սարատիկյան – «Ձուկ-մարդ» աստվածությունը Հին Հայաստանում..	268
Վեռա Բոյան – Կոչի XVI-XVIII դդ. ռուսական արծաթե դրամների գանձը..	279

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Անուշավան Զաքարյան – Դավիթ Անանունը հայ գրականության ներկայի ու ապագայի մասին (1919 թվական).....	293
---	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալբերտ Խառատյան – Անահիտ Բեքարյան, Հայաստանը Ջորջ Բայրոնի ճակատագրում.....	297
Վոլոդյա Գասպարյան – Կլիմենտ Հարությունյան, Մինասյան եղբայների կյանքն ու գործունեությունը ռազմաճակատային նամակներում և արխիվային փաստաթղթերում (1941-1945 թթ.).....	305
Արմեն Կարապետյան – Պարույր Սիրեկանի Հակոբյան, Տառապանքներով լեցուն կյանքիս մասին: Հուշեր.....	310
Անահիտ Խեչոյան – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 4	313

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Կյանքը գիտության մեջ (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ).....	320
--	-----

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ

Կարճ, բայց արգասաբեր կյանք (Վարդան Դևրիկյան).....	322
Միհրան Գալստյան, Հասմիկ Աբրահամյան – Ազգագրագետ գիտնականի հիշատակին (Սամվել Մկրտչյան).....	324

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

Кристине Костиан – Указ ереванского хана о правах Первопрестольного Святого Эчмиадзина от 1760 г.	9
Артаг Хачатрян – Основные направления национальной политики Российской империи на Кавказе.....	25
Нинета Адамян – Эпизоды из деятельности Кавказского армянского благотворительного общества (сентябрь 1914 – июнь 1915 гг.).....	31
Аревик Меликян – Арам Манукян в воспоминаниях современников.....	43

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Руслан Цаканян – Наирийский поход ассирийского царя Тукульти-Нинурты I (1242-1206 гг. до н.э.).....	57
Арам Гаспарян – Движение «Хирак» в Алжире (2019): успехи и неудачи...	76

ЭКОНОМИКА

Карлен Хачатрян, Вардан Алексанян – Проблемы налогообложения крупных налогоплательщиков в Республике Армения.....	87
--	----

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Ануш Мовсисян – Особенности муниципальных служб.....	99
---	----

СОЦИОЛОГИЯ

Рубен Карапетян – Два подхода к изучению потенциала армянской диаспоры.....	109
--	-----

ФИЛОЛОГИЯ

Вардан Петросян – Диахронические характеристики древнеармянских трифтонгальных и тетрафтонгальных образований.....	120
Гоар Карагёзьян – Вхождение армянской легенды в европейскую историко-литературную традицию.....	137
Анна Погосян – Женские образы в повествованиях Мокса героического эпоса «Сасна црер».....	151

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Рипсима Пикичян – Городская жизнь традиционной музыки.....	167
Рузанна Аракелян – Создание Ереванского драматического театра.....	184

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Гайк Аветисян, Артак Гнуни, Левон Мкртчян, Арсен Бобохян – «Стоячие камни» древней Армении.....	198
Джордж А. Саид-Замит – Мальтийская <i>разета</i> : антропологический анализ этнического фермерского дома в контексте средиземноморских культур...	211
Асмик Галстян – Функциональное и обрядовое значение решета в фольклорных текстах.....	232
Алексан Джугарян, Карен Азатян – Результаты исследований каменной индустрии на основе материалов из раскопок Акнашена 2015 года.....	251
Ани Саратикян – Божество «рыба-человек» в древней Армении.....	268
Вера Боян – Клад русских серебряных монет XVI-XVIII вв. из Коша.....	279

ПУБЛИКАЦИИ

Анушаван Закарян – Давид Ананун о настоящем и будущем армянской литературы (1919 год).....	293
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Альберт Харатян – Анаит Бекарян, Армения в судьбе Джорджа Байрона...	297
Володя Гаспарян – Климент Арутюнян, Жизнь и деятельность братьев Минасян в фронтовых письмах и архивных документах (1941-1945 гг.).....	305
Армен Карапетян – Паруйр Сиреканович Акопян, О моей жизни, исполненной страданий: воспоминания.....	310
Анаит Хечоян – Труды Института археологии и этнографии, 4.....	313

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Жизнь в науке (к 80-летию со дня рождения академика НАН РА Юрия Суваряна).....	320
--	-----

СЛОВО ПАМЯТИ

Короткая, но плодотворная жизнь (Вардан Деврикан).....	322
Мигран Галстян, Асмик Абрамян – Памяти ученого-этнолога (Самвел Мкртчян).....	324

CONTENT

HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

Kristine Kostikyan – The Decree of Yerevan Khan on the Rights of the Mother See of Holy Etchmiadzin Issued in 1760.....	9
Artak Khachatryan – The Main Features of the National Policy of the Russian Empire in the Caucasus.....	25
Nineta Adamyan – Episodes from the Activities of the Caucasian Armenian Charitable Society (September 1914 - June 1915).....	31
Arevik Melikyan – Aram Manukyan in the Memoirs of Contemporaries.....	43

ORIENTAL STUDIES

Ruslan Tsakanyan – The Nairian Campaign of the Assyrian King Tukulti-Ninurta I (1242-1206 BC).....	57
Aram Gasparyan – Algeria's "Hirak" Movement (2019): Achievements and Failures.....	76

ECONOMICS

Karlen Khachatryan, Vardan Aleksanyan – Problems of Taxation of Large Taxpayers in the Republic of Armenia.....	87
--	----

PHILOSOPHY AND LAW

Anush Movsisyan – Features of Municipal Services.....	99
--	----

SOCIOLOGY

Ruben Karapetyan – Two Approaches to Studying the Potential of the Armenian Diaspora.....	109
--	-----

PHILOLOGY

Vardan Petrosyan – Diachronic Characteristics of Old Armenian Triphthongoid and Tetraphthongoid formations.....	120
Gohar Karagyozyan – The Entry of the Armenian Legend in the European Historical-Literary Tradition.....	137
Anna Poghosyan – Characters of Women in Narratives of Mokk' of the Heroic Epic "Daredevils of Sasun".....	151

CULTURE AND ART HISTORY

Hripsime Pikichian – The Urban Life of Traditional Music.....	167
Ruzanna Arakelyan – The Establishment of Yerevan Drama Theatre.....	184

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Levon Mkrtchyan, Arsen Bobokhyan – Upright "Standing Stones" of Ancient Armenia.....	198
George A. Said-Zammit – The Maltese <i>Razzett</i> : an Anthropological Analysis of the Ethnic Farmhouse within a Mediterranean Context.....	211
Hasmik Galstyan – Usage of Sieve and its Ritual Significance in Folklore Texts.....	232
Alexan Juharyan, Karen Azatyan – Results of Stone Industry Analysis from Aknashen based on Materials From 2015 Excavations.....	251
Ani Saratikyan – The "Fish-Man" Deity in Ancient Armenia.....	268
Vera Boyan – Russian Silver Coins' Hoard of XVI-XVIII Centuries From Kosh.	279

PUBLICATIONS

Anushavan Zakaryan – David Ananun on Present and Future of the Armenian Literature (1919).....	293
---	-----

LITERARY REVIEWS

Albert Kharatyan – Anahit Bekaryan, Armenia in George Byron's Destin.....	297
Volodya Gasparyan – Kliment Harutyunyan, The Life and Activities of Minas-yan Brothers in Front-Line Letters and Archival Documents (1941-1945).....	305
Armen Karapetyan – Paruyr Sirekan Hakobyan, About my Life full of Suffering: Memoirs.....	310
Anahit Khechoyan – Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography, 4.....	313

OUR JUBILEES

Life through Science (In Commemoration of the 80th Anniversary of the NAS RA Academician Yuri Suvaryan).....	320
--	-----

A WORD OF MEMORY

A Short but Prolific Life (Vardan Devrikyan).....	322
Mihran Galstyan, Hasmik Abrahamyan – In Memory of Scientist-Ethnologist (Samvel Mkrtchyan).....	324

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՐԲ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ ՀԱՍՏԱՏՈՂ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆԻ 1760 Թ. ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Քրիստինե Կոստիկյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի պողոտա 53
Էլ. հասցե՝ kr.kostikyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 25.02.2023, գրախոսվել է 01.08.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-9

Ներածություն

Ամենայն հայոց կաթողիկոսների կողմից Հայոց եկեղեցու և իրանահպատակ հայության զանազան իրավունքների, ինչպես նաև որոշ արտոնությունների հաստատման ու պաշտպանության նպատակով ձեռք բերված հրովարտակաները մատնանշում են այն իրողությունը, որ Հայոց եկեղեցին իրանական իշխանությունների կողմից ընդունված կրոնական հաստատություն և միջնորդ օղակ էր իրանահպատակ բնակչության հետ փոխհարաբերություններում:

Իրանի Սեֆյան և հետագա շահերի տիրապետության ժամանակաշրջանում թե՛ Էջմիածնի և թե՛ Աղվանից կաթողիկոսների կաթողիկոսական իրավունքները հաստատվում էին շահական հրովարտականերով. ընդ որում, նոր շահի գահակալման դեպքում կաթողիկոսը պարտավոր էր ձեռք բերել իր իրավունքները վերահաստատող նոր հրովարտակ: Այսպիսով, Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում գտնում ենք իրանական տիրապետության շրջանի գրեթե բոլոր կաթողիկոսների իրավունքները հաստատող հրովարտակաները: Իրանական իշխանությունները կաթողիկոսին դիտարկում էին ոչ միայն որպես Հայոց եկեղեցու հետևորդների հոգևոր առաջնորդ, որն ուներ իրեն ենթակա հոգևորականներին նշանակելու և աստիճանագրելու, եկեղեցական գույքն ու սեփականությունը տնօրինելու իրավունք, այլև նրան էր վերապահված նաև որոշ առումներով հայության աշխարհիկ ղեկավարի դերը: Նա էր իրականացնում իր հոտի քրիստոնյա հավատքին համապատասխան ներքին կառավարումը, կրոնական և որոշ քաղաքացիական ներքին խնդիրների կարգավորումը: Միաժամանակ, թե՛ հայոց կաթողիկոսները, թե՛ հայոց վանքերի առաջնորդները, ելնելով Հայոց եկեղեցու շահերից, դառնում էին հայ ժողովրդի իրավունքների ու շահերի պաշտպանը մահմեդական տիրապետության պայմաններում:

Հայոց եկեղեցու առաջնորդների դիրքը և տիտղոսը պարսկական տիրապետության ներքո

Հայոց կաթողիկոսներին և եպիսկոպոսներին իրանական իշխանությունները մեծարում էին «խալիֆա» տիտղոսով, որը ծագում է արաբական «խալիֆ», «փոխանորդ», «տեղապահ» բառերից: Այդ տիտղոսն առաջ է եկել Մուհամմադ մարգարեի մահից հետո՝ անվանելու համար նրա հաջորդների իշխանության իրավական կարգավիճակը՝ որպես նախ «Աստծո առաքյալի փոխանորդի», ապա նաև՝ «Աստծո փոխանորդի»: Դեռևս XIII դարից «խալիֆա» անվանումը օգտագործվում էր Հռոմկլայում նստող Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ու խոշոր վանքերի առաջնորդների վերաբերությամբ արաբական աղբյուրներում՝ նկատի առնելով նրա՝ «Աստծո փոխանորդ» կամ «Քրիստոսի փոխանորդ» լինելու հանգամանքը¹: Կարծում ենք՝ այս տիտղոսի կիրառումը հայոց կաթողիկոսների վերաբերությամբ նաև հետագա պարսկական վավերագրերում և այլ աղբյուրներում², որը, ի դեպ, չի կիրառվել վրաց կաթողիկոսների վերաբերությամբ, մատնանշում է հայոց հոգևոր առաջնորդներին տրված որոշ ինքնուրույնությունը իրանական գերիշխանության ներքո:

Հայոց եկեղեցու և նրա հոգևոր առաջնորդների դիրքը պահպանվում է Նադիր շահի 1747 թ. մահից հետո Կովկասում ձևավորված իրանական տիպի պետականության առանձնահատկությունները կրող կիսանկախ Երևանի խանությունում: XVIII դարի երկրորդ կեսի Ամենայն հայոց կաթողիկոսներին հաջողվում է ոչ միայն խանական և շահական հրովարտակներով ամրագրել նախորդ իրանական իշխանություններից ստացած իրավունքներն ու արտոնությունները, այլև դրանք ձևակերպել մեկ ընդհանուր հրովարտակով, որտեղ դրանք թվարկվում և վերահաստատվում են 13 կետով:

Ներկայացվող պարսկերեն վավերագիրը՝ որպես Հայոց եկեղեցու իրավունքները ամրագրող փաստաթուղթ

Հոդվածում ներկայացվող փաստաթուղթը ստեղծվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցու նախաձեռնությամբ, նրա խնդրագրի հիման վրա, որը ներկայացվում է Երևանի Հուսեյն Ալի խանին և 1760 թ. հաստատվում նրա հրովարտակով: Հուսեյն Ալին Երևանի խանն է եղել 1759-1783 թթ.³:

Երեք տարի անց Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ջանքերով իր կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող Քերիմ խան Զենդի հրովարտակով վերահաստատվում են նաև Հայոց եկեղեցու և հայության վերոհիշյալ իրավունքները⁴, որոնցում միայն մեկ կետ է ավելացվում՝ Հայոց եկեղեցու ապա

¹ Դանիելյան 2016, 218:

² Կաթողիկոսների այս տիտղոսի և պատվանունների մասին տե՛ս Կոստիկյան 2019, 121-133:

³ Հակոբյան 2021, 38:

⁴ Այդ հրովարտակի պատճենն է պահպանվել, տե՛ս Կոստիկյան 2008, վավ. 49:

հարկության, նաև մի քանի այլ արտակարգ հարկերից ազատելու վերաբերյալ:

Հետագայում այս փաստաթղթերը հիմք են դառնում նաև դաջարական իշխանությունների կողմից Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիրքի և իրավունքների մեկ առ մեկ հստակ ձևակերպմամբ Ֆաթհալի շահի և Ատրպատականի փոխարքա թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի կողմից Դավիթ և Եփրեմ կաթողիկոսներին տրված հրովարտականների հրապարակման համար⁵: Դրանցում նշվում են Մայր Աթոռի և՛ տնտեսական իրավունքները իր կալվածքների ու սեփականության նկատմամբ, և՛ որոշակի հարկերից ու տուրքերից ազատվածությունը, նրա սպասավորների և ուխտագնացների առանց մաքսատուրքերի երթևեկության իրավունքները, և կաթողիկոսի ինքնուրույնությունը իր ենթակաների և բարձրաստիճան հոգևորականների նշանակման ու պաշտոնազրկման հարցում, նաև հայության ներհամայնքային խնդիրները կարգավորելու և կրոնական օրենքները գործադրելու բացառիկ իրավունքը: Միաժամանակ արգելվում էին յուրաքանչյուր ոտնձգություն վանական կալվածքների նկատմամբ, հայերին իսլամ ընդունելու պարտադրանքը և կրոնական արարողությունների անցկացումը որևէ կերպ խոչընդոտելը:

Հակոբ Շամախեցին, որը Ամենայն հայոց կաթողիկոսն էր 1759-1763 թթ., բավականին լավ տիրապետում էր պարսկերենին⁶, և, ըստ ամենայնի, նա ինքն է շարադրել խնդրագրի մասը՝ հենվելով ձեռքի տակ եղած հրովարտականների վրա: Այս առթիվ տեղին է հիշել Սիմեոն Երևանցու այս կաթողիկոսին տված բնութագիրը. «...կազմում էր (փաստաթղթերի) սեւագիր (օրինակները) եւ հանձնում գրագիրներին, որոնք եւ մաքրագրում էին... տեղյակ էր արքունական եւ իրավական օրենքներին... սա էր գրում եւ հոգ տանում արքունական եւ իրավական փաստաթղթերի մասին»⁷, որոնք, բնականաբար, պարսկերեն էին:

Խնդրագրի մասում ամփոփ ներկայացված հրովարտականների բնօրինակները պահպանվել են Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում և հրատարակվել «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի» շարքի հատորներում: Խանական հրովարտակը կարևորվում է նրանով, որ մեկ փաստաթղթում առաջին անգամ ամփոփված են Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածնի, Հայոց եկեղեցու և իրանահպատակ հայության հիմնարար իրավունքները, նաև արտոնությունները, որոնք նրանց տրված են եղել իրանական, ապա նաև խանական իշխանության ներքո: Այս փաստաթղթի բնօրինակը ներկայումս պահվում է Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածնի արխիվում (գույքահամար 398), իսկ

⁵ Այս հրովարտականները տե՛ս հրատարակված Կոստիկյան 2021, վավ. 8, 13, 31:

⁶ Օրմանյան 2001, սյ. 3475:

⁷ Սիմեոն Երեւանցի 2003, 46:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում առկա է պատճենը⁸:

Վավերագրի նկարագրությունը

Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածին, արխիվ, պարսկ. վավերագիր հ. 389, մեծ. 47,5x67սմ, բնագիր: Խնդրագրի և հրամանագրի մասերը տարբեր անձանց ձեռքով են գրված. խնդրագիրը գրված է շիքասթե-նասթա՛լիլ գրով, հրամանագրի մասը՝ նասթա՛լիլով, որին խառնված են շիքասթե և ռիկա գրերի տարրեր: Վավերագիրն ունի ծաղկային լուսանցազարդեր, որոնցում առկա են հայկական մանրանկարչությանը բնորոշ զարդանախշեր:

Կան ուղղագրական սխալներ խնդրագրի մասում, որոնք պարսկերեն բնագրում ներկայացված են անփոփոխ (هيه/حبه، اورا/آترآ، ملكاته/مالكانه، خيشان/خويشان):

Բազմաթիվ են բառերի կրկնակի հոգնակի ձևերը مراتبها، مقاصدها، حكامان، عمالان، جوانبها، ايامها، اجناسها، اشياها، خدمها և այլն:

Բնագրին հարազատ մնալու մտայնությամբ և հրովարտակի լեզվաոճական առանձնահատկությունները պահպանելու նպատակով որոշ եզրույթներ և անվանումներ ներկայացրել ենք այնպես, ինչպես դրանք նշված են բնագրում (ինչպես, օրինակ, խալիֆա, Ուլքիլիսա (Էջմիածին)) և հարկ եղած դեպքում բացատրել ենք ծանոթագրությամբ:

Թարգմանություն

Բարձր հրաման եղավ, որ ինչպես, որ օրերս խնդրարկուն ստորև շարադրանքով նախկին միապետների գերագույն ռաղամների բովանդակությունը [Էջմիածնի] մուաֆության⁹, վակֆերի¹⁰, [նրան] վերաբերող պարտավորությունների մասին և քրիստոնյաների կրոնի ու հավատքի կարգով մանրակրկիտ զեկուցել ու խնդրել էր, մահմեդական և զիմմի¹¹ ժողովրդից ոչ ոք ոչ մի դեպքում հայերի համայնքի քրիստոնեական օրենքի գործերի, նրա վակֆերի, մուաֆ արված գումարների ու նաև այլ պատճառներով Ուլքիլիսային,

⁸ ՄՄ, կ/դ, թղթ. 1գ, վավ. 428:

⁹ Մու՛աֆ (موقف) - հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն նաև միայն որոշ հարկերից և պարտավորություններից: Համանիշ՝ «մուսալլամ, թարխան» (Փափազյան 1956, 114):

¹⁰ Վակֆ (وقف) - բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված, վակֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որովհետև, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այլևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն և, որպես այդպիսիք, ազատվում էին պետական հարկերից (Փափազյան 1956, 120):

¹¹ Զիմմի (ذممي) - այդպես էին կոչվում քրիստոնյա և հրեա հպատակները, որոնք, ի տարբերություն մուսուլման հպատակների, բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, պարտավոր էին վճարել նաև հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա», որով իրավունք էին ստանում իրենց կրոնը դավանելու (Փափազյան 1956, 108):

նրա սպասավորներին ու վանականներին նեղություն և անհանգստություն չպատճառի: Դրախտաբնակ տիրակալի և հանգուցյալ սուլթանների հրամանագրերով ամրագրված թույլատրելի ու անթույլատրելի կետերը հաշվի առնելով՝ կարգադրված պետք է համարեն, որ *ամիրները*¹², *վակիֆների*¹³ ժառանգները, *շեյխ ուլ-իսլամը*¹⁴, *ղազին*¹⁵ Ուլքիլիսայի վանքի սևագլուխների ու սպասավորների հետ հարաբերվելիս որևէ միջամտություն ու ոտնձգություն հիշյալ վանքի *վակֆերի*, *մուաֆուջան*, կրոնի և քրիստոնյա ժողովրդի նկատմամբ չպետք է կատարեն: Այս պետք է խիստ հրաման և իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1173 թ. շա'բան ամսի 4-ին¹⁶: [Կնիք]. /// Հուսեյն Ալի:

Ուլքիլիսայի Ակոբ խալիֆայի խնդրագիրը

Գերագույն, Իսքանդարի փառքին արժանի Նորին բարձրաստիճան Մեծության փառապանծ վեքիլներին¹⁷ է հասցնում այն, ինչ Նորին պաշտելի Մեծության ծառաներին հայտնի է. դա հետևյալն է, որ Ուլքիլիսայի նախկին օրինավոր խալիֆաները որոշ հարցերի ու նպատակների կարգավորման համար անցյալի դրախտաբնակ աշխարհակալ տիրակալների, մեծ *բեկլար-բեկերի*¹⁸, գթասիրտ *հաքիմների*¹⁹, *ամիրների* ու *զաքիթների*²⁰, Աստված ողորմի նրանց, շեմքին դիմած ու խնդրած լինելով՝ հիշյալ ողորմած [տիրակալ]ները, Բարձրյալ Տիրոջ Քրիստոնեական արդար իրավունքը առանձնացնելով, հանուն Աստծո և այս օջախի²¹ համար նրանց խնդրագրերով ներկայացված հետևյալ խնդիրների ու կետերի շուրջ պարտադիր հպատակություն պա-

¹² Ամիր (أمير) - այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օբյեկտները, չափում ցանքերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր չափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ այնմ որոշում, թե տվյալ օբյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի:

¹³ Վակիֆ (واقف) - վակֆ անող, եկեղեցուն կամ մզկիթին, որևէ բան, հարստություն, հող կամ կալված նվիրող:

¹⁴ Շեյխ-ուլ-իսլամ (شيخ الإسلام) - այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի մուսուլմանների գլխավոր կրոնապետը: Յուրաքանչյուր խոշոր նահանգական-վարչական կենտրոն ուներ իր «շեյխ-ուլ-իսլամը», որը գլխավորում էր «շար'ի» հոգևոր դատական խորհուրդը: Խորհուրդում քննվող զանազան հարցերի մասին շեյխ-ուլ-իսլամները տալիս էին վճիռներ՝ «ֆաթվաներ», որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին գործադրման տվյալ նահանգի կամ շրջանի սահմաններում (Փափագյան 1959, 227):

¹⁵ Ղազի (قاضي) - դատավոր, շար'ի դատական ատյանի պետը, որը նշանակվում էր բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերից, որը շարիաթի օրենքով քննում էր քաղաքացիական ու քրեական գործերը (Փափագյան 1959, 222):

¹⁶ 1760 թ. մարտի 10:

¹⁷ Վեքիլ (وکیل) - լիազոր անձ:

¹⁸ Բեկլարբեկ, ճիշտ ձևը բեկլարբեկի (بیکلار بیک) - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»:

¹⁹ Հաքիմ (حاكم) - գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր (Փափագյան 1956, 111):

²⁰ Զաքիթ (ضابط) - գրավող, բռնագրավող: XVII-XVIII դարերում *զաքիթ* էին կոչվում նաև պետական հարկերի վարձակալները, որոնք, նախապես որոշ գումար մուծելով պետական գանձարան, իրավունք էին ստանում տվյալ օբյեկտի հարկերը գանձելու (Փափագյան 1959, 215):

²¹ Պարսկերեն վավերագրերում օջախ բառով է մատնանշվում Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածինը:

հանջող օրինյալ, պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրեր էին շնորհել.

Կետ առաջին. Ուչքիլիսայի խալիֆաներին, քահանաներին, սևագլուխներին, գործավորներին ու սպասավորներին վանքի գործերի կապակցությամբ մուաֆույթուն են շնորհել մալոջհաթից²², վջուհաթից²³, ավարիզաթից²⁴ և այլ պարտավորություններից ու տուրքերից: Ոչ ոք չպետք է նրանց անհանգստացնի և նրանցից որևէ հատիկ կամ դինար պահանջի: Ինչքան էլ նրանք ցորեն, բրինձ և այլ հացահատիկ ցանեն ու մշակեն, որևէ մեկն իրավունք չունի այն չափելու ու յուրացնելու, որովհետև արգելված է:

Կետ երկրորդ. ով էլ մահմեդականներից, զիմմիներից և այլ [անձանց]ից, Ուչքիլիսայի մուլքում²⁵ ու գյուղերում վարուցանք անի, մալեքանեն²⁶ պետք է վճարի: Կարգադրված է:

Կետ երրորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով կարգադրված է, որ ով Ուչքիլիսայի գանձագին և վակֆ արված մուլքերի, մասնավորապես այգիների, ցանքատարածությունների, կաշեգործական, ձիթհան, բամբակահան, բրնձի ու հացահատիկի մաքրման գործատների, ջրաղացների և այլնի նկատմամբ ոտնձգություն և յուրացում կատարած լինի, պետք է վերադարձնի, որովհետև արգելված է:

Կետ չորրորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով կարգադրված է նաև, որ, հին կարգի համաձայն, ոչ ոք չպետք է արգելի Ուչքիլիսայի ու վանքերի, գյուղեր[ում եկեղեցիների]ի ու մենաստանների զանգերը և կոչնակ հնչեցնելը, մահացածներին հայերի օրենքներով տանելը: Կարգադրված է:

²² Մալոջհաթ (مالو جهات) - եզրույթը կազմված է «մալ» (ապրանք, հարստություն) և «ջահաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: «Մալը» սեփականության հարկն էր, իսկ «ջահաթը» գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոջհաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում և, մի անգամ որոշված լինելով անխախտ չափերով, գանձվում էր ռայաթներից: Դրա համար էլ շատ հաճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաև այլ հարկերը, այս դեպքում «մալոջհաթ» եզրույթը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային եզրույթ (Փափագյան 1956, 112):

²³ Վջուհաթ - وجوهات - «վաջի - وجة» (զումար) բառի կրկնակի հոգնակի ձևն է (وجوه وجوهات): Այս անվան տակ հասկացվում էին առհասարակ այն բոլոր հարկերը, որոնք գանձվում էին կանխիկ դրամով: Աղբյուրներում հանդիպում է նաև «թավաջջուհաթ - توججهات», «մութավաջջեհաթ - متوججهات» ձևերով (Փափագյան 1956, 121):

²⁴ Ավարիզաթ (اورضات) եզրույթի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը ևս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով (Փափագյան 1956, 105):

²⁵ Մուլք (ملك) - սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված (Փափագյան 1956, 115):

²⁶ Մալիքանեն (مالكانه) - կալվածատիրոջ կամ մալիքին վճարվող հողային ռենտա: Համանիշներ «բաիրաշեն», «մուլք» (Փափագյան 1956, 112):

Կետ հինգերորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով կարգադրված է նաև, որ Ուլքիլիսայի խալիֆայի, քահանաների ու սևագլուխների, եկեղեցիների ու վանքերի գործերին ըստ ավանդական կարգի շեյխ-ուլ-խսամները, ղազիները, ամիրները և այլ մահմեդականները, մելիքները, քալանթարները²⁷ և հայերից ոչ ոք չպետք է միջամտեն ու մասնակից լինեն:

Կետ վեցերորդ. որոշ անձինք սրանից առաջ խառնակ ժամանակներում իրենց իրերը և գույքը բերել Ուլքիլիսայում են թողել, հետո մի մասը տարել, մի մասը այս ընթացքում ոչնչացել է, մի մասն էլ հաքիմներն են յուրացրել, այժմ իրենք ու դրանց տերերի ժառանգները եկել շիյթադ²⁸ են անում: Չպետք է այդպես վարվեն, որովհետև արգելված է:

Կետ յոթերորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով կարգադրված է, որ Ուլքիլիսայի որոշ գանձագին և վակֆային մուլքերը, որ գնվել են քահանաներից, որոնք մահացել են, նրանց ազգականներից ու ժառանգներից ոմանք եկել, Ուլքիլիսայի հոգևորականների ու սպասավորների հետ անօրինական վիճաբանությունների մեջ են մտել, որոնց խոսքը օրինյալ բարձր հրամանագրերով անհիմն է: Կարգադրված է:

Կետ ութերորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով կարգադրված է, որ հայ ժողովրդին մահմեդականները չպետք է բռնի մահմեդականացնեն, որովհետև արգելված է:

Կետ իններորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով կարգադրված է, որ մահմեդական համայնքից ով, որ սրանից առաջ Ուլքիլիսայի հայերից պարտք է վերցրել, ծանուցմամբ պետք է իր պարտքը վերադարձնի: Կարգադրված է:

Կետ տասներորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող օրինյալ հրամանագրերով կարգադրված է, որ երբ Ուլքիլիսայի սևագլուխները, գործավորներն ու սպասավորները զաքյաթ²⁹ և նվիրատվություն հավաքելու նպատակով տարբեր կողմեր են գնում, նաև, երբ հեռավոր վայրերից Ուլքիլիսա ուխտագնացության են գալիս, սևագլուխներից և վանքի մյուս սպասավորներից և Ռումի (Օսմանյան կայսրության), Իրանի ու մնացած հեռու վայրերից ուխտագնացության եկող-գնացողներից, որոնք վաճառականական ապ-

²⁷ Քալանթար (کلاتر) էին կոչվում քաղաքների կամ քաղաքային խոշոր թաղամասերի աշխարհիկ ղեկավարները, որոնք զբաղվում էին բնակչության քաղաքացիական հարցերով և հետևում քաղաքի հասարակական գործերին: Սրանք սովորաբար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոջաների շարքերից (Փափազյան 1956, 122):

²⁸ Շիյթադ, շիյթադյաթ (شيعتي، شيعيات) - տարբեր պատրվակներով անօրինական հարկ, հավելագանձում, կրկնակի, եռակի հարկագանձում, անօրինականություն, կողոպուտ (Margaryan 2022, 22-27):

²⁹ Զաքյաթ (زكاة) - եկամտի 1/40-ի չափով եկեղեցուն կամ մզկիթին վճարվող տուրք. հայերեն՝ «քառասնից» (Փափազյան 1959, 216):

րանք իրենց հետ չունեն, նվեր հանդիսացող իրերի համար *ռահդարի*³⁰ չպահանջեն, և ոչ ոք նրանց նեղություն չպատճառի, որովհետև արգելված է³¹:

Կետ տասնմեկերորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող օրինյալ հրամանագրով կարգադրված է, որ *չափարները*³² Ուչքիլիսայի օջախից, վանականներից, սևագլուխներից, [նրանց] ուսանողներից ու սպասավորներից ձի չվերցնեն հեծնելու համար և այլ *շիլթաղ* չանեն³³: Արգելված է:

Կետ տասներկուերորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող օրինյալ հրամանագրով կարգադրված է, որ Կարբի՝ Օշական (Քասախ) գետի ջրի կեսը հին ժամանակներից, պապենական կարգով, Ուչքիլիսայի օջախի բաժինն է և նրան է պատկանում: Կարգադրված է:

Կետ տասներեքերորդ. պարտադիր հպատակություն պահանջող օրինյալ հրամանագրով կարգադրված է, որ Ուչքիլիսայի *մուլքերում*, լինի դա այգի կամ այլ [սեփականություն], մահմեդականներից ու հայերից ոչ ոք վարուցանք չանի, որովհետև արգելված է:

Հիշյալ օջախում առկա այս պարտադիր հպատակություն պահանջող հրամանագրերով և դրախտաբնակ [տիրակալների] ջանքերի շնորհիվ մինչ այժմ այս օջախը շեն է մնացել, Ձեր ծառաները գիշեր-ցերեկ առանց թերանալու աղոթում են հանգուցյալ տիրակալների հաղթական պետության հարատևման համար, և Բարձրյալ Տիրոջ կամքով այսուհետև ևս հատկացված կյանքից որքան էլ ապրենք, դրախտաբնակների համար առանց ափսոսելու, անթերի կերպով շարունակելու ենք աղոթել: Փառք Ալլահին ու իմամներին, որ այս օջախը սկզբից մինչև վերջ Նորին Մեծություն իմ տիրոջ ուղեկցությամբ այս նպատակի իրագործմամբ, ամենանվաստս կպատվեք: Խնդրանքն այն է, որ Նորին Մեծություն պաշտելի և մեծահոգի տիրոջ *վեքիլները*, իրենց սիրելի, օրինյալ Տիրոջ ողորմածությանը արժանացնելով՝ նվաստիս այս խնդրագրին համապատասխան հրովարտակ կիրապարակեն և նրա օրինյալ անունը կմտցնեն այս օջախի բարի օրինանքները [վայելողների] մեջ, որը նվաստներիս համար պատիվ է, և դա Ալլահն ու Նրա մարգարեն անտես չեն առնի:

Համարձակվեցի դիմել, որովհետև անհրաժեշտ էր, մնացածը Ձեր բարձր հրամանով:

³⁰ Ռահդարի (راهداری) - մաքսային հարկ:

³¹ Այս կետի մեկնաբանությունը տե՛ս Կոստիկյան 2018, 80:

³² Սուրհանդակ: Չափարի ձին հարկատեսակ էր, որը գանձվում էր ձիով՝ *չափարի* կամ սուրհանդակների կողմից: Այն ի հայտ էր եկել Իրանում ու տարածաշրջանում XVIII դ. փոստային ծառայության խաթարման հետևանքով և իշխանությունների թողտվությամբ՝ փոստային կապը իրականացնելու նպատակով:

³³ Այս կետի մեկնաբանությունը մանրամասն տե՛ս Կոստիկյան 2018, 84-85:

حکم عالی شد آنکه چون درینوقت بنحویکه صاحببرضه در شرح متن بمدلول و مضمون ارقام مطاعه یادشاهان سلف در باب معافی و موقوفات و تکالیفات بالانتعلاق و آیین دین و مذهب مسیحیان مفصل و مشروح عرض و استدعا نموده اند که بهیچ وجه من الوجوه احدی از طایفه اسلامی و ذمی بامور شرعیه جماعت ارامنه که موافق دین و مذهب ایین عیسویه است مقر موقوفات و وجوه معافی و غیره جهات متعرض و مزاحم معبد اوج کلیسیا و خادمان و علفان ان نشوند نظر بقیود اوامر و مناهای ارقام خاقان رضوان مکن و سلاطین علین اشین مقرر داشته که عمال و اهالی و اهقیان و شیخ الاسلام و قاضی با سیاه کلاهان و خادمان معبد اوج کلیسیا سلوک مسلوک داشته هیچ گونه دخل و تصرف موقوفات و معافی و دین و مذهب معبد مزبوره و جماعه مسیحیان ننمایند که بازخواست عظیم و سیاست فخیم خواهد گردید و درین باب قدغن لازم دانسته و در عهده شناسند تحریرای 4 شهر شعبان المعظم سنه 1173 [مهر]: /// حسین علی

عرضه داشت کمترین بندگان اکوب خلیفه اوج کلیسا بنزوه عرض وکلاء اجلاء نواب مستطاب معلی القاب سکندرستان عالی مراتب که بر بندگان نواب قبله گاهی ام ظاهر و هویدا است که ثبت خلفهای سابق اوج کلیسا که در خصوص بعضی مراتبهای و مقاصدهای امرونی بخلکوی عالم آرای رضوان مکانان سلاطین علین اشیان یادشاهان قدیمی و یگزیبگیان عظام حکامان کرام و عمالان و ضابطان ماضی رحمهم الله تعالی عرض و استدعا نموده بودند فردوس مکانان و معظم الیهمان رضای حق سنی بها الله تعالی را در میانه مغرور داشته حسینالله از برای خاطر این اوجاق ارقامهای مبارک مطاع لازم الاطاعه در باب مطالبات و مقاصدات حسب الخواص مراتب معروضه ایشان بموجب نیل احسان و شفقت و عنایت و مرحمت فرموده بودند برینموجب است:

34 مفصل اول در باب امور معبد خلفهای اوج کلیسا و محارسان و سیاه کلاهان و عمله و خدمه اوج کلیسا معافی مقرر داشته اند از بابت ملوجهات و وجوهات و عوارضات و تکالیفات و غیره جهات احدی متعرض احوال ایشان نگردیده هیه 35 و دیناری از مشار الیهمان مطالبه نه نمایند و رنجیده نسازند و مومی الیهمان هرچه از غله و شلتوک و غیره کشت و زراعت می نمایند منتقصی اورا 36 نه پیموده دخل و تصرف نه نماید که نهی است.

مفصل ثانی هرکس از اسلام و نمی و غیره در ملک اوجاق اوج کلیسا و در دهات کلیسا مزبور کشت و زراعت نماید ملکه 37 را کارسازی نماید امر است.

مفصل ثالث اینکه بموجب ارقامهای لازم الاطاعه مقرر گردیده به املاک زرخریده و وقف شده اوج کلیسا در خصوص جای باغات دیباغها و طاهونها و دینک و کرکره و جای زراعت و بزرخه و غیره هرکس بخلاف حساب ضبط و تصرف کرده باشد باز دهد که منهی است.

مفصل اربعه بموجب رقمهای مطاع لازم الاطاعه نیز مقرر است از ناوقوس کشیدن و تخته زدن و بانک گفتن و مرده برداشتن به آیین ارامنه اوج کلیسا و وانکها و قریها و آدابها بقانون قدیم کسی مانع نشود امر است.

مفصل خمس بموجب ارقامهای لازم الاطاعه مقرر است که در باب امور معبد خلیفه اوج کلیسا و محارسان و سیاه کلاهان و کشتیان کلیساها و وانکها بقانون ایین شیخ الاسلامین 38 و قاضیان و عمالان و غیره مسلمانان و ملکان و کلانتران و صوم ارامنه دخلی و رجوعی نباشند که منهی است.

مفصل سته بعضی کسان قبل ازین در ایامهای شورش و اختلال اشتباها و اجنلسها آورده با اوج کلیسا نهاده اند باز بعضی اشتباها را خودها برده اند و برخی را هم در میانه برطرف نموده اند و بعضی را نیز حاکمان کشیده برده اند حال خودها و وارثان صاحب مال آمده شلتقها می نمایند چنین نحوی شلتاق ننمایند نهی است.

مفصل سبعة بموجب ارقامهای لازم الاطاعه مقرر است املاک زرخریده را و ملک موقوفه اوج کلیسا از محارسان بیع آورده ابتیاع نموده بودند بخدا خود فوت شده و بعضی کسان از خیشان 39 و اقربایان و وارثان آمده از محارسان و خدمه اوج کلیسا بخلاف شرعی ادعا مینمایند برطبق رقمهای مبارک مطاع حرف ایشان باطل خواهد شد امر است.

مفصل ثمانية بموجب ارقام مبارک مطاعه نیز مقرر است ملت ارامنه را طایفه مسلمان جبرا و قهرا" مسلمان نگند که نهی است.

مفصل تسعة نیز بموجب ارقام مطاعه مقرر است هر کس قبل ازین جماعة اسلامی از طایفه ارامنه اوج کلیسا قرض گرفته اند از قرار خاطرنشان قرض خود را ادا نمایند امر است.

مفصل عشر یطبق رقمهای مبارک مطاع لازم الاطاعه مقرر است چون سیاه کلاهان و عمله و ختمه معبد اوج کلیسا بجهة جمع آوری زکات و بردن هدیه بآنطرف و جوائنها می روند و از ولایت بعیده نیز مردم بجهة زیارت معبد مزبور اوج کلیسا می آیند از سیاه کلاهان و عمله و خدمه اوج کلیسا و کسانی از ولایت روم و ایران و باقی از ولایت بعیده بعنوان زیارت بمعبد خود آیند و روند می کنند مال تجارت و فروختنی در میان ایشان همراه نه داشته باشند بعلت مال سوقات راهداری مطلبه نه نمایند احدی بیچ وجه من الوجوه متعرض احوال آنها نگردد که نهی است.

مفصل احد عشر اینست که بموجب رقم مبارک مطاع چارار 40 از اوجاق اوج کلیسا و محارسان و از سیاه کلاهان و از شاگردان و از خدمه اسب گرفته سوار نباشند و شتاقها دیگر نه نمایند نهی است

مفصل اثنی عشر بموجب رقم مبارک مطاع مقرر است آب رودخانه کربی و اشکن از ابابو عنجد از قدیم الایام نصف حصه آب مزبور متقی 41 اوجاق اوج کلیسا است و دامن اوج کلیسا بوده است امر است.

مفصل ثلث عشر بموجب رقم مبارک مطاع نیز مقرر است در املاک اوج کلیسا خواه جای باغ باشد و یا غیره از اسلام و ارامنه کسی کشت و زراعت نه نماید که نهی است

بیضه

بهذا ارقامهای مطاعه لازم الاطاعه در اوجاق مذکور موجود است از عین همت غفران یناهان و رضوان مکانان تا حال این اوجاق آباد مانده است لیل و نهار 42 این کمترین بدعاگویی دوام دولت قاهره ایدی مدت فردوس مکانان سلاطین علین آشیان

استقال 43 گردیده دریغ نه نموده ایم انشاء الله تعالی من بعد الیوم چه قدر عمر مستفاد کمترینان نیز باقی است در باره فردوس مکانان دریغ و تقصیری نخواهد گشت الھی الحمد و ائمه این اوجاق و این کمترینان از اول تا باخر به ترفیق بروکلاء نواب صاحبی ام است نحوی مقصد کمترینان ایام مبارک بندگان نواب مستطاب علی رسیده باعث سرافرازی کمترینان گردیداستدعا آنکه وکلا نواب مستطاب قبله گاهی ام دولتمند و صاحب مروت است بصدقه فرق مبارک عزیز خود تصدق داشته در باب امر و نهی که بموجب ارقامهای فردوس مکانان در باب مسطور است از انقرار و در آفتوال که عریضه کمترین را حکم مقرر فرموده

نام مبارک خود را بدعای خیر این اوجاق دخیل و حاضر سازند که باعث سرافرازی کمترینان خواهد گشت که عند الله و عند رسول الله ضایع نخواهد شد. چون واجب دید بجزعت و جسارت عرض نمود. مافی امره العالی.

Վավերագրի բովանդակային վերլուծությունը

Խնդրագրում ներկայացված իրավունքի կետերից յուրաքանչյուրն ունի իր պատմությունը, որը երբեմն բավական մանրամասն հետազոտված է և մեկնաբանված:

Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածնի իրավաքաղաքական պաշտպանվածության հարցում մեծ դեր էր խաղում նրա տնտեսական կարողությունը. ուստի պատահական չէ, որ առաջին երեք, ապա իններորդ, տասներկուերորդ և տասներեքերորդ կետերը վերաբերում են նրա տնտեսական կարողությունների, ապահարկության պաշտպանությանն ու ամրապնդմանը: Այդ կարողության հիմքում նրա կալվածքները, դրանցից ստացվող հարկերն ու եկամուտները, հարկային արտոնությունները և նրա սպասավորների կողմից հայության տարբեր հաստիքներից եկեղեցական տուրքերի ու նվիրատվությունների անարգել ու առանց հարկերի հավաքումն էր Էջմիածնում, նաև պաշտպանությունը զանազան ոսնձգություններից, որն անհրաժեշտ էր մահմեդական իշխանությունների հետ հարաբերություններում և հայ ժողովրդի կյանքում ծագող զանազան խնդիրների հաղթահարման համար: Այս հարցերին մենք մանրակրկիտ անդրադարձել ենք առանձին հոդվածում, որ

նվիրված է Հայոց եկեղեցու իրավական ու սոցիալ-տնտեսական դրությանը³⁴, ուստի այստեղ անհրաժեշտ չենք համարում նորից արծարծել: Ստորև կանդրադառնանք միայն այն հարցերին, որոնք այդ հոդվածում չենք քննել և որոշ պարզաբանման կարիք ունեն:

Պաշտոնապես Սեֆյան Իրանում XVII-XVIII դարերում հայ *զհմմիներին* կրոնական ծեսերի ու արարողությունների կատարման հարցում տրված էր լիակատար ազատություն, որի մասին հավաստում է Առաքել Դավրիժեցին. «...զամենայն կարգ և զաւանդութիւնս քրիստոնէական համարձակութեամբ կատարէին քրիստոնեայքն. զկոչնակ հարկանել, զժամ կանչել. և զգործինէքն մեծախումբ հանդիսի առնել... Եւ զմեռեալսն խաչալամով և ծայնի շարականաւ հանեալ ի քաղաքէն անցուցանէին ընդ մէջ շուկային՝ և տանէին ի թաղել»³⁵: Եվրոպացի ուղեգիրները, ականատես լինելով իրանահպատակ հայության կրոնական արարողությունների ազատ կատարմանը, փաստում են դրանց նկատմամբ իրանցի իշխանավորների հետաքրքրության ու անգամ շահի ներկա լինելու մասին³⁶:

Կրոնական ծեսերի ու արարողությունների ազատ կատարման իրավունքը Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի ջանքերով ամրագրվել էին Սեֆյան շահ Սուլեյմանի 1669 թ. հրամանագրերով³⁷:

Հայության քրիստոնեական օրենքներով ապրելու իրավունքը պաշտպանելու համար 1669 թ. շահ Սուլեյմանից հրամանագիր էր ձեռք բերել նաև Աղվանից Պետրոս կաթողիկոսը³⁸: Իրանի հոգևորականության բարձրագույն ատյանի կայացրած վճիռները արգելում էին նաև տարբեր շրջաններում բնակվող հայ *զհմմիներից* իրենց իրավունքներին համապատասխան վարվելու համար հավելյալ գումարներ պահանջելն ու խոչընդոտելը³⁹, նրանց նկատմամբ բռնի ու անօրինական գործողությունները⁴⁰:

Նադիր շահի Հնդկաստանյան արշավանքի ժամանակ Իրանը կառավարող թագաժառանգ Ռեզա Ղուլի Միրզայից Ղազար Զահեկեցի կաթողիկոսի 1740 թ. ստացած հրովարտակով, նրա խնդրագրին համապատասխան, արգելվում է խոչընդոտել հայերին եկեղեցական զանգերը հնչեցնելու ու ծիսական արարողությունները անցկացնելու հարցը⁴¹: Նմանատիպ հրովարտակներ են հրապարակում 1741 թ. Նադիր շահը և 1748 թ. Իբրահիմ Միրզան. ըստ այդմ՝ արգելվում է պետական պաշտոնյաների ու հոգևորականների

³⁴ Կոստիկյան 2018, 71-85:

³⁵ Առաքել Դավրիժեցի 1990, 94:

³⁶ Թաջիրյան 2017, 20-23, 54, 135-6, 143-144, 156:

³⁷ Կոստիկյան 2005, վավ. 31, 34:

³⁸ Կոստիկյան 2005, վավ. 37:

³⁹ Կոստիկյան 2005, վավ. 28:

⁴⁰ Կոստիկյան 2005, վավ. 31, 37:

⁴¹ Կոստիկյան 2008, վավ. 14:

միջամտությունը հայերի հավատին վերաբերող խնդիրներին, ինչպես նաև նրանց կրոնական օրենքների խախտումը⁴²:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, ներկայացված վավերագրի խնդրագրի հատվածում նշված չորրորդ կետով ամրագրվում էր իրանական տիրապետության ներքո արդեն իսկ Սեֆյան և Աֆշարական շահերի հրովարտակներով հաստատված՝ հայերի՝ կրոնական օրենքներին հետևելու և ծիսական արարողությունները կատարելու ազատությունը:

Հայության պաշտպանությունը բռնի մահմեդականացումից Հայոց եկեղեցու կենսական խնդիրներից էր: Չնայած բռնի մահմեդականացումը արգելվում էր դեռևս Մուհամմադ մարգարեի անունից քրիստոնյաների հետ կնքված պայմանագրերով ու իսլամի օրենքներով⁴³, այնուամենայնիվ, դրանք չէին բացառում նման երևույթները, որոնք հաճախ կապվում էին իշխանական օղակներում տիրող տրամադրությունների և մահմեդական հոգևորականության ազդեցության հետ:

Դեռ Սեֆյան վաղ ժամանակներից շահական հրովարտակով կաթողիկոսների իրավունքների հաստատման հետ պարտադրվում էր հայության հնազանդությունը կաթողիկոսի կամքին ու խոսքին: Եղիազար Այնթաբցի և Նահապետ Եդեսացի կաթողիկոսներին տրված հրովարտակներով էլ արգելվում էր յուրաքանչյուր միջամտություն կաթողիկոսական գործերին⁴⁴:

Կաթողիկոսին էր վերապահված հայության կրոնական և ներհամայնքային զանազան խնդիրների կարգավորումը: Այս առումով հատկանշական է մասնավորապես Նադիր շահի կողմից, Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի խնդրագրին համապատասխան, 1741 թ. հրապարակված հրովարտակը, որով արգելվում է թե՛ հայ և թե՛ մահմեդական պաշտոնյաների միջամտությունը հայերի կրոնական օրենքների կարգավորմանը⁴⁵: Վերոհիշյալ կաթողիկոսին հաջողվում է հետագա աֆշար տիրակալ Իբրահիմ շահից ևս կարևոր փաստաթուղթ ձեռք բերել, որով արգելվում էր նաև տեղի մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորական շեյխ ուլ-իսլամի և շարիաթական դատարանը գլխավորող ղազիի միջամտությունը հայության կրոնական և այլ ներքին խնդիրների կարգավորմանը: Այսպիսով, ներկայացված վավերագրի 5-րդ կետի շարադրանքի հիմքում վերոհիշյալ փաստաթղթերով կաթողիկոսին տրված իրավական ինքնուրույնությունն էր իր ենթակաների նշանակման, պաշտոնազրկման ու հայ ժողովրդի ներքին կրոնական խնդիրները կարգավորելու հարցում:

⁴² Կոստիկյան 2008, վավ. 20, 31:

⁴³ Այդ մասին տե՛ս Մկրտումյան 2018, 24-25:

⁴⁴ Կոստիկյան 2005, վավ. 56, 57:

⁴⁵ Կոստիկյան 2008, վավ. 20:

Սեֆյան պետության անկմանը հաջորդած խժոժությունների և Օսմանյան տիրապետության ծանր իրողությունների հետ է կապվում հրամանագրի վեցերորդ կետը, որով արգելվում էր պատերազմական իրադարձությունների ժամանակ ունեցվածքը էջմիածնին պահ տված անձանց հետ պահանջել իրենց գույքը, որը, ըստ խնդրագրի՝ «մի մասը ետ էր վերցրել, մի մասը այս ընթացքում ոչնչացել է, մի մասն էլ հաքիմներն են զավթել»:

Այս հարցն առաջին անգամ չէ, որ շոշափվում է պարսկերեն հրովարտակներում: Ինչպես պարզ է դառնում Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի՝ 1740 թ. Իրանի փոխարքա Ռեզա Ղուլի Միրզայից ստացած հրովարտակից, խոսքը Թահմասպ Միրզայի կողմից իր 1731/2 թ. Երևանյան արշավանքի ժամանակ այնտեղի գաղթեցված քոչվոր ցեղերի ունեցվածքի մասին էր⁴⁶:

Եզրակացություններ

Երևանի խանի 1760 թ. հրովարտակը՝ հրապարակված Հակոբ Շամախեցու ընդարձակ խնդրագրին կից, ամփոփ վերահաստատում է նախորդ իրանական շահերի տված հրամանագրերը Հայոց եկեղեցու, Մայր Աթոռ Սրբ. էջմիածնի ու հայության զանազան խնդիրների կապակցությամբ և իրավունքների հակիրճ բովանդակությամբ, որոնք ներկայացված են 13 կետերով:

Այս վավերագիրը բացառիկ կարևորություն ունի, քանի որ ամփոփ շարադրում և ամբողջացնում է իրանական տիրապետության ներքո Հայոց եկեղեցու, նրա հոգևոր կենտրոնի և նրա հպատակների իրավունքները մեկ փաստաթղթում, որը հետագայում վերահաստատվում է նաև Իրանի մյուս տիրակալների հրովարտակներով:

Վավերագիրը մատնանշում է Հայոց եկեղեցու և հայության կայուն ու ամուր դիրքերը Երևանի խանությունում, որոնք ճանաչում ու վավերացնում էր խանական իշխանությունը:

Գրականություն

Առաքել Դավրիժեցի 1990, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ.Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 595 էջ:

Դանիելյան Գ. 2016, Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրները, «Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում», Երևան, «Գիտություն», էջ 200-287:

Թաջիրյան Է. 2017, Նոր Զուղան եվրոպական աղբյուրներում 17-18-րդ դարերում, մաս Բ, Երևան, Մեսրոպ արք. Աշճեան Մատենաշար 173, 294 էջ:

Կոստիկյան Ք. 2008, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ IV, Երևան, «Նաիրի», 388 էջ:

Կոստիկյան Ք. 2018, Հայոց եկեղեցու իրավական և սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերն ըստ Մատենադարանի ԺԷ-ԺԸ դարերի պարսկերեն վավերագրերի, «Էջմիածին», Գ, էջ 68-86:

⁴⁶ Կոստիկյան 2005, վավ. 16:

- Կոստիկյան Ք. 2019, Պարսից գրագրության մէջ Հայոց կաթողիկոսներին տրուած տիտղոսն ու պատուանունները, Հանդէս ամսօրեայ, 1-12, էջ 121-133:
- Կոստիկյան Ք. 2021, Մատենադարանի պարսկերէն հրովարտակները, պրակ V, Երևան: Մատենադարանի հրատ., 576 էջ:
- Հակոբյան Վ. 2021, Երևանի խանութայն ԺԸ դարի երկրորդ կեսի պատմութան հարցերն ըստ Մատենադարանի վավերագրական նյութերի, Մատենադարանի հրատ, 200 էջ:
- Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի արխիվ, վավերագիր (գույքահամար 398):
- Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավերագիր 428 - ՄՄ, կ/դ, թղթ. 1 գ, վավ. 428:
- Մկրտումյան Գ. 2018, Մուսուլմանների կողմից տրված հրովարտակ-պայմանագրերի դերը քրիստոնյա բնակչության կյանքում, Արևելագիտության հարցեր, XIV, էջ 14-27:
- Սիմեոն Երեւանցի 2003, Ջամբո, Երևան, «Մուղնի», 546 էջ:
- Փափագյան Հ. 1956, Մատենադարանի պարսկերէն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 315 էջ:
- Փափագյան Հ. 1959, Մատենադարանի պարսկերէն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 593 էջ:
- Օրմանյան արք. Մաղաքիա 2001, Ազգապատում, Հայ Ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով, Բ. հատոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 3894 էջ:
- Margaryan G. 2022, The Phenomenon šiltāqāt and its Reflections in the Armenian Historical Milieu, Bulletin of the Institute of Oriental Studies, vol. 2 (1), p. 22-30.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ ՀԱՍՏԱՏՈՂ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆԻ 1760 Թ. ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Քրիստինե Կոստիկյան

Ամփոփում

Սրբ Էջմիածնի իրավունքների վերաբերյալ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը 1760 թ. հրովարտակ է հրապարակում: Հրովարտակը կցված է կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցու խնդրագրին, որտեղ ոչ միայն Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածնի, այլև ողջ Հայ առաքելական եկեղեցու ու նրա հպատակների իրավունքներն են ամփոփված 13 կետերով: Դրանցում ամրագրված են հետևյալ իրավունքները. Սրբ Էջմիածնի՝ իր կալվածքներից ու այլ սեփականությունից հարկեր ստանալու իրավունքը, նրանց պաշտպանվածությունը ոտնձգություններից և մասնակի ապահարկությունը, եկեղեցական արարողությունները կատարելու ազատությունը, եկեղեցու սպասավորների շրջագայությունը հարկեր հավաքելու նպատակով առանց մաքսավճարի իրականացնելու իրավունքը և այլն: Փաստաթուղթը վավերացնում է պարսկական տիրապետության շրջանում Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածնի ու հայերի ունեցած հատուկ սոցիալ-տնտեսական և իրավական դրությունը արդեն խանության ժամանակաշրջանում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց եկեղեցի, կաթողիկոս, Մայր Աթոռ Սրբ Էջմիածին, իրավունք, փաստաթուղթ, հրովարտակ, իրավական կարգավիճակ:

**УКАЗ ЕРЕВАНСКОГО ХАНА О ПРАВАХ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО СВЯТОГО
ЭЧМИАДЗИНА ОТ 1760 Г.**

Кристине Костилян

Резюме

Хан Еревана Хусейн Али в 1760 г. обнародовал указ о правах Святого Эчмиадзина. Указ прикреплен к прошению католикоса Акопа Шамахеци, где права не только Святого Эчмиадзина, но и всей Армянской Апостольской церкви и ее последователей обобщены в 13 пунктах, а именно: право получения налогов с поместий и другой недвижимости Святого Эчмиадзина, которые были защищены от всяких посягательств и имели частичный налоговый иммунитет; право свободного проведения религиозной службы; право освобождения служителей церкви, занимавшихся сбором налогов, от таможенных пошлин и т.д. Документом утверждено особое социально-экономическое и правовое положение Первопрестольного Святого Эчмиадзина, признанное еще во время персидского господства, уже в период ханства.

Ключевые слова – Армянская церковь, католикос, Первопрестольный Святой Эчмиадзин, право, документ, указ, юридическое положение

**THE DECREE OF YEREVAN KHAN ON THE RIGHTS OF THE MOTHER SEE OF HOLY
ETCHMIADZIN ISSUED IN 1760**

Kristine Kostikyan

Abstract

Khusayn 'Alī Khān of Erevan issued a decree on the rights of Holy Etchmiadzin in 1760. The decree is attached to the petition of Catholicos Hakob Shamakhetsi where the rights of not only the Mother See of Holy Etchmiadzin but also the Armenian Apostolic Church and its subjects in general are summarized in 13 clauses. It included the following rights: the right to receive the taxes of the estates and other property of Holy Etchmiadzin, which were protected from any encroachment and had partial tax exemption, the right of free performing divine service, tax-free passage of boundaries by church servants with the purpose of collecting church tributes and donation, etc. The document asserts the special social-economical and juridical position of the Mother See of Holy Etchmiadzin and Armenians under Persian rule, at the moment in Erevan khanate.

Key words – Armenian Church, catholicos, Mother See of Holy Etchmiadzin, right, document, degree, legal status.

Բնագրով ու թարգմանաբար ներկայացված փաստաթղթի երկու միմյանց միացված մասերը

Ա. Հուսեյն Ալի խանի հրամանագիրը

Բ. Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի խնդրագիրը

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Արտակ խաչատրյան

ԵՊՀ ազգագրական և մարդաբանական հետազոտությունների լաբորատորիա
ՀՀ, Երևան, Արուսյան 52

Էլ. հասցե՝ artak590@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 31.05.2023, գրախոսվել է 04.06.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-25

Ներածություն

Հիմնահարցի հետնախորքն ու բովանդակությունը համակողմանի ըմբռնելու համար կարևոր է այն հանգամանքների դիտարկումը, որոնք հանգեցրին Ռուսական կայսրության կազմավորմանը, և արդյունքում՝ նաև այդ քաղաքականության առաջացումն ու առանձնահատկությունները: Ընդ որում, հետաքրքիր են կայսրության ձևավորման և ազգակերտման գործընթացների համակեցական առանձնահատկությունները պատմական համապատկերում: Արդյո՞ք կայսրության ձևավորումն ու ընդարձակումը խոչընդոտում էին ազգակերտման և էթնոազգային համախմբման գործընթացներին: Գրականության մեջ առկա է հասկացությունների տարանջատում՝ «ազգակերտում» և «պետականակերտում» («строительство нации» և «строительство государства»)¹:

Ազգակերտումն առավել նվազ շոշափելի, առարկայական գործընթաց է: Այն պահանջում է բնակչության մեջ արթնացնել նվիրվածության զգացում, որին կարելի է հասնել ընդհանրության զգացողության արթնացման, նաև մշակույթի, պատմության և սիմվոլիզմի մանիպուլյացիայի հաշվին²: Ըստ էության, պետականակերտումը Ռուսաստանում խանգարեց ազգակերտմանը:

Ազգային քաղաքականությունը կովկասյան տարածաշրջանում

Ազգային քաղաքականության սկզբունքների համաձայն՝ նախ, պետականություն ունեցող ժողովուրդների հետ կնքվում էր պաշտոնական համաձայնագիր և, որպես օրինակ, կարելի է հիշել 1783 թ. Գեորգիևյան համաձայնագիրը Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև: Սա անցումային ակտ էր, քանզի շուտով Ռուսաստանը վերացրեց թագավորական իշխանության ինստիտուտները Վրաստանում և երկիրը վերածեց կայսրության վարչատարածքային միավորի: Այն ժողովուրդները, որոնք զուրկ էին պետականությունից, պարտավոր էին հավատարմության երդում տալ ռուսական ցարին: Կամավոր

¹ Хоскинг 2001, 10.

² Хоскинг 2001, 11.

միացման դեպքում պետությունների միջև հարաբերությունները կարգավորվում էին համաձայնագրին համապատասխան, որը, սակայն, չէր հանգեցնում դաշնության ստեղծման. միացումն իրականացվում էր պրոտեկտորատի տեսքով: Այն ժամանակի ընթացքում վերածվում էր լիակատար հպատակության: Լավագույն օրինակը 1805 թ. Ղարաբաղի խանության անցումն էր Ռուսաստանին, որն իրականացվեց Ղարաբաղի խանի և Վրաստանում գտնվող Ռուսաստանի ռազմական ներկայացուցչի միջև կնքված տրակտատով³: Այլ պարագաներում հարցը վճռվում էր նվաճմամբ: Այդ դեպքում նվաճված տարածքների վարչատարածքային և հասարակական կառուցվածքը կախված էր Ռուսաստանի կամքից, որը սովորաբար նվաճված տարածքներին տրամադրում էր լայն ինքնավարություն, որը, սակայն, չպետք է հանգեցներ առանձին պետության առաջացման⁴:

Կովկասում ցարիզմի հաստատվելուց հետո՝ XIX դարի 1-ին կեսին, ցարիզմի կայսերական գաղութային քաղաքականությունը ձեռք բերեց նոր, առավել խիստ դրսևորումներ, քան նախընթաց հարյուրամյակում: Ավատատիրական դասի հայտնի շատ ներկայացուցիչներ (արքայազն Ալեքսանդրը՝ Վրաստանում, Կազիկումուխի Սուրխայ խանը և այլն) հանդես եկան որպես Ռուսական կայսրության դեմ ուղղված շարժումների նախաձեռնողներ և կազմակերպիչներ⁵: Այս շարժումները չէին քողարկվում կրոնական շղարշով թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ հանդես էին գալիս նույն դավանանքն ունեցող տերության դեմ:

Հարավային Կովկասում հաստատվելուց հետո, չնայած սկզբնական շրջանում Հայկական մարզի (ընդգրկում էր նախկին Երևանի և Նախիջևանի խանությունները⁶) ստեղծման փաստին, հայերը բախվեցին ռուսական կայսերական իրական քաղաքականությանը: Ռուսաստանը սկսեց սիրաշահման քաղաքականություն վարել կովկասյան թաթարների կամ թյուրքախոս շիաների նկատմամբ: Առաջին հայացքից Ռուսական կայսրության՝ թյուրքախոս շիաներին սիրաշահելու քաղաքականությունը կարող է կասկածի տեղիք տալ. վերջիններս պարսիկների նման իսլամի շիա ուղղության ներկայացուցիչներ էին: Այստեղ հարկ է չմոռանալ ևս մեկ՝ ոչ պակաս ազդեցիկ գործոնի՝ ազգայնականության մասին: Կայսրության կառավարիչները գիտակցում էին, որ եթե բորբոքեն ազգայնական տրամադրությունները, դրանք կարող են գերիշխել մնացյալ բոլոր արժեքներին, ներառյալ կրոնական⁷: Դա լավ հաշվարկված քաղաքականություն էր, քանզի կայսրությունը փորձում էր իր քաղաքատնտեսական ու մշակութային ներկայությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում լիարժեքորեն ապահովելու նպատակով պիտանի էթնիկ

³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1868, 704-705.

⁴ Миронов 2003, 30.

⁵ Смирнов 1958, 181.

⁶ Зубов 1834, 101.

⁷ Манасян 2005, 157.

հանրություն գտնել՝ ի դեմս կովկասյան թաթարների: Այսպիսով, տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության քաղաքականության մեջ կարևորվեց ոչ թե էթնիկ, այլ կրոնական գործոնը: Կովկասյան թաթարները սկսեցին ներկայացվել «մահմեդականներ» հասկացության ներքո⁸: «Մահմեդական» անվանման մեջ ներառվում էին միայն Անդրկովկասի թյուրքախոս շիա մահմեդականները, և, ըստ այդմ, տարանջատվում կամ հակադրվում էին Հարավային Կովկասի սուննի մահմեդական տեղաբնիկ կովկասալեզու, սուննի մահմեդական իրանալեզու և շիա մահմեդական իրանալեզու ժողովուրդներին⁹: Սա բխում էր նաև այն հանգամանքից, որ պաշտոնական պետական հայեցակարգը խարսխված չէր որևէ կոնկրետ ազգային սկզբունքի վրա, և բնակչությունը դասակարգվում էր ամենից առաջ ըստ դավանանքի (օրինակ՝ ռուսների մեջ ներառում էին բելառուսներին, երբեմն՝ ցանկացած ուղղափառ քրիստոնյայի)¹⁰: Մեր կարծիքով, Ռուսական կայսրությանը ձեռնտու էր բնակչությունը տիպաբանել ըստ դավանանքի, քանզի ազգային սկզբունքի վրա շեշտադրելը հղի էր այն վտանգով, որ հետագա ազգայնական տրամադրությունների արթնացումը կարող էր հանգեցնել անկախ պետությունների ստեղծմանը: Այսպիսով, իր քաղաքականությամբ Ռուսաստանը նպաստում էր Արևելյան Անդրկովկասի թյուրքացմանը: Արցախում նմանատիպ քաղաքականության արտահայտություն էր 1805 թ. մայիսին Քյուրակչայի պայմանագիրը, որով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ընդունեց Ռուսաստանի գերիշխանությունը¹¹: Բացի սրանից, XIX դարի առաջին կեսին Ռուսաստանի կառավարող շրջաններում մեծ կարևորություն էր ստացել Հարավային Կովկասում ցարիզմի սոցիալական ամուր հիմքի ստեղծման հարցը: Սրա լուծումը կապվում էր ռուսական հողատիրական տարրի ուժեղացման և միևնույն ժամանակ տեղական, այսպես կոչված բարձր դասի նկատմամբ քաղաքական կայուն կուրսի մշակման և գործադրման հետ¹²: Թեպետ Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրության կազմ մտնելուց հետո ստեղծվում է Հայկական մարզ, այդուհանդերձ, իրողություն է, որ այդտեղ հողատերեր էին մահմեդական տարբեր տրամաչափի իշխողները: Հենց 1830-ականներին էլ շարունակվում էր պահպանվել մելիքների, բեկերի, աղալարների, մինբաշիների ինստիտուտը¹³: Նրանցից ոմանք Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո էլ կողմնորոշվեցին դեպի նրան հակառակորդ պետությունները: Այս իրողությունները ստիպում էին ռուսական կառավարող օղակներին փորձել մշակել համապատասխան քաղաքականություն: Ազգային քաղաքա-

⁸ Манасян 2005, 158.

⁹ Խառնատեան 2018, 486:

¹⁰ Алпатов 2000, 29.

¹¹ Тер-Саркисянц 2015, 170-171.

¹² Ալեքսանյան 1991, 133:

¹³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1881, 469.

կանության հաջորդ անկյունաքարը կենտրոնական կառավարության լայն համագործակցությունն էր ոչ ռուսական վերնախավերի հետ, որոնք ստացան ռուսական արքունականության իրավունքները, որն էլ դյուրացրեց կենտրոնական կառավարության համար նոր տարածքների կառավարումը:

Մեկ առանձնահատկություն ևս կար կայսրության ազգային քաղաքականության մեջ: Ոչ ռուս ազգությունները, որոնց մեջ մինչև Ռուսական կայսրության կազմ ներգրավելը առկա չէին ճորտատիրական հարաբերություններ, այդպես էլ չիմացան, թե ինչ է դա:

Ազգային քաղաքականության մյուս սկզբունքի համաձայն՝ էթնոազգային չափորոշիչները թեև կարևորվում էին, սակայն, ըստ էության, չէին խոչընդոտում սոցիալական շարժունակությունը: Մինչև 1917 թ., ազնվական ծագումը, արհեստավարժությունը և նվիրվածությունը ցարի գահին առավել բարձր էին դասվում, քան էթնիկ կամ դավանական պատկանելությունը¹⁴:

Եզրակացություններ

Ռուսական կայսրությունում ինտեգրացիոն քաղաքականությունը գնահատելիս որպես արդյունք կարող ենք նկատել մի ուշագրավ փաստ. այդ քաղաքականությունը նպաստեց կայսրության համեմատաբար զարգացած էթնոսների՝ հայերի, լեհերի, վրացիների շրջանում ընդդեմ Ռուսաստանի մոբիլիզացիային, առաջ բերեց հակառուսական տրամադրություններ կայսրության տարբեր հատվածներում և տարբեր հասարակական շերտերի մեջ: Ընդհանուր առմամբ, արդիականացումը ստեղծեց լուրջ նախադրյալներ ազգային շարժումների նոր վերելքի համար:

Գրականություն

- Ալեքսանյան Ս. 1991, Արևելյան Հայաստանի նոր շրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմագրությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 332 էջ:
- Խառատեան Հ. 2018, Հայաստանցիները որպես թուրքական ինքնութեան կառուցման գործոն: Գաառահայերը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում 20-րդ դարի միջնադարում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան և ազգագրութեան ինստիտուտ, էջ 486:
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1868, под ред. А.П. Берже, Тф., Тип. Глав. Управ. Наместника кавказского, т. 2, 1238 с.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией 1881, под ред. А.П. Берже, Тф., Тип. Глав. Управ. Наместника кавказского, т. 8, 1009 с.
- Алпатов В. 2000, 150 языков и политика 1917-2002. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства, Москва, «Крафт+ИВ РАН», 224 с.
- Зубов П. 1834, Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. 1, СПб., 234 с.
- Манасян Ал. 2005, Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ереван, НОФ «Нораванк», 216 с.

¹⁴ Суни 1994, 278-291.

- Миронов Б. 2003, Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): в 2 т., т. 1, СПб., «Дмитрий Буланин», 548 с.
- Смирнов Н. 1958, Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, Москва, Издательство социально-экономической литературы, 244 с.
- Суни Р. 1994, Национализм и демократизация в русской революции 1917 г., Анатомия революции, Черняев В.Ю. (ред.), СПб., «Глагол», с. 278-291.
- Тер-Саркисянц А. 2015, Армяне Нагорного Карабаха: история. культура. традиции, Москва, «Русская панорама», 918 с.
- Хоскинг Дж. 2001, Россия: народ и империя (1552-1917), Смоленск, «Русич», 512 с.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Արտակ խաչատրյան

Ամփոփում

XVIII դարի վերջին և XIX դարում Ռուսական կայսրության ընդարձակումը դեպի Կովկաս ենթադրում էր ազգային քաղաքականության մշակում և կիրառում նորանվաճ տարածաշրջաններում: Ազգային քաղաքականությունը միակերպ չէր: Նորանվաճ տարածաշրջաններում պետականություն ունեցող ժողովուրդների հետ կնքվում էր պաշտոնական համաձայնագիր: Սա անցումային ակտ էր, քանի որ հետագայում վերացվում էին պետական ինստիտուտները, և տվյալ պետությունը վերածվում էր կայսրության սովորական վարչաքաղաքական միավորի: Պետականություն չունեցող ժողովուրդները պարտավոր էին հավատարմության երդում տալ ռուսական գահին: Կովկասյան տարածաշրջանում Ռուսաստանը շեշտը դնում էր կրոնական գործոնի վրա, քանի որ էթնիկականի վրա շեշտադրումը հետագայում կարող էր ազգայնական տրամադրությունների արթնացման պատճառ դառնալ: Էթնաազգային չափորոշիչները թեև ուշադրության առնվում էին, սակայն, ըստ էության, չէին խանգարում սոցիալական սանդուղքով շարժունակությանը: Այդուհանդերձ, Ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականությունը նպաստեց համեմատաբար զարգացած ժողովուրդների՝ հայերի, լեհերի, վրացիների մեջ ազգային տրամադրությունների վերելքին:

Բանալի բառեր՝ Ռուսական կայսրություն, ազգային քաղաքականություն, Ղարաբաղի խանություն, Կովկաս, Հայկական մարզ, կովկասյան թաթարներ, Գևորգիական դաշնագիր:

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА КAVKAZE

Артаг Хачатрян

Резюме

Экспансия Российской империи на Кавказ в конце XVIII века и в течение XIX века подразумевала разработку и применение национальной политики во вновь

завоеванных регионах. Национальная политика была неоднородной. Был заключен официальный договор с народами, имевшими государственность в завоеванных областях. Это был переходный этап, так как позднее государственные учреждения были упразднены, а данное государство – преобразовано в обычную административно-политическую единицу империи. Народы, не имевшие государственности, должны были присягать на верность российскому престолу. В кавказском регионе Россия делала упор на религиозный фактор, поскольку этнический фактор впоследствии мог привести к пробуждению националистических настроений. Этнонациональные критерии хотя и учитывались, но фактически не препятствовали социальной мобильности. Тем не менее национальная политика Российской империи способствовала формированию национальных настроений среди относительно развитых народов: армян, поляков, грузин.

Ключевые слова – Российская империя, национальная политика, Карабахское ханство, Кавказ, Армянская область, кавказские татары, Георгиевский трактат.

THE MAIN FEATURES OF THE NATIONAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE CAUCASUS

Artak Khachatryan

Abstract

The expansion of the Russian Empire to the Caucasus in the late 18th and 19th centuries implied the development and application of national policies in the newly conquered regions. National policy was heterogeneous. An official treaty was signed with the nations who had statehood in the conquered regions. This was a transitional phase, since later state institutions have been eliminated, and this state was transformed into an ordinary administrative-political unit of the empire. Stateless nations were obliged to swear allegiance to the Russian throne. In the Caucasian region, Russia emphasized the religious factor, because the emphasis on the ethnic factor could subsequently lead to the rise of nationalist sentiments. Ethno-national criteria were taken into account, but actually did not prevent social mobility. Nevertheless, the national policy of the Russian Empire contributed to the rise of national sentiments among relatively developed nations such as the Armenians, Poles, Georgians.

Key words – Russian Empire, national policy, Karabakh Khanate, Caucasus, Armenian region, Caucasian Tatars, Treaty of Georgievsk.

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1914 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1915 Թ. ՀՈՒՆԻՍ)

Նիսնետա Ադամյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ ninettadamyant@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 02.02.2023, գրախոսվել է 06.02.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-31

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը¹ (այսուհետև՝ ԿՀԲԸ) ուներ 65 մասնաճյուղ՝ դպրոցներով, գրադարան-ընթերցարաններով, բարեգործական ճաշարաններով և հասարակական բնույթի այլ կառույցներով²: ԿՀԲԸ-ի նախագահը Սամսոն Հարությունյանն էր, փոխնախագահները՝ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը և բժիշկ Բուդդան Աղասարյանը: Աշխարհամարտի սկսվելուց հետո Ընկերությունն ընդլայնեց իր գործունեությունը՝ վիրավոր զինվորների համար հիվանդանոցներ հիմնելով, պատերազմում հաշմվածների ընտանիքներին նյութական օգնություն տրամադրելով, փախստական-գաղթականներին օգնություն ցուցաբերելով և այլն: Այս և այլ խնդիրների լուծման նպատակով ԿՀԲԸ-ի նախաձեռնությամբ և Կովկասի փոխարքա Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի թույլտվությամբ 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին Թիֆլիսում կայացավ Ընկերության համագումարը, որին մասնակցեցին Ընկերության մասնաճյուղերի 126 անդամ, ինչպես նաև ռուսահայ ազգային, մշակութային և բարեգործական 18 հաստատությունների ներկայացուցիչներ ու պատվավոր հյուրեր³:

Չորակոչվածների ընտանիքներին և կայսրության հայաշատ շրջաններում հաստատված փախստական-գաղթականներին բարոյական ու նյութական օգնություն ցուցաբերելու նպատակով Համագումարը որոշեց ԿՀԲԸ-ի խորհրդին կից ստեղծել Հայկական կենտրոնական կոմիտե (այսուհետև՝

¹ ԿՀԲԸ-ի գործունեության մասին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը ավելի մանրամասն տե՛ս Լեօ 1891, 706-717, Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1911, 360, Մնայուն Յուշարձան Կով. Հայոց Բարեգ. Ընկ. XXX-ամեակի 1911, Благотворительная учреждения России 1912, 167-168, Ադամյան 2020, 97-112:

² Տե՛ս Տեղեկագիր 1915, 1-10:

³ Տե՛ս Տեղեկագիր 1915, 12-13, Համբաւաբեր 1916, N 4, յունուարի 17, 101-103: Տեղեկագիր 1919, 21-22, Դանիելյան 2017, 76-77, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտին և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին 2018, 33-42:

ՀԿԿ)⁴, ինչպես նաև երկաթուղային ճանապարհների հարևանությամբ բացել Հայկական հիվանդանոցներ (լազարեթ)՝ վիրավորների համար (բացառությամբ Օսմանյան կայսրությանն ու Իրանին սահմանակից շրջանների), վիրավոր զինվորներին առանց ազգային խտրականության բժշկական օգնություն ցուցաբերելու համար⁵:

Սեպտեմբերի 16-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հատուկ կոնդակով ՀԿԿ-ին վերցրեց իր բարձր հովանու ներքո⁶:

ԿՀԲԸ-ի բժշկասանիտարական գործունեությունը

Աշխարհամարտի սկզբում ԿՀԲԸ-ն իր մասնաշենքի վերին հարկում բացեց 50 մահճակալով հիվանդանոց: Հետագայում մահճակալների թիվը հասավ 100-ի⁷: Մինչև 1914 թ. դեկտեմբերի 31-ը հիվանդանոցի օգտին նվիրատվություն էր արվել 22.698 ռ. 40 կ., որից կահավորանքի և անհրաժեշտ պարագաների վրա ծախսվեց 17.881 ռ. 29 կ.: Միայն 1914 թ. նոյեմբեր-

Ընկերության տունը, Աբաս-Աբադսկայա հրապարակ, Թիֆլիս

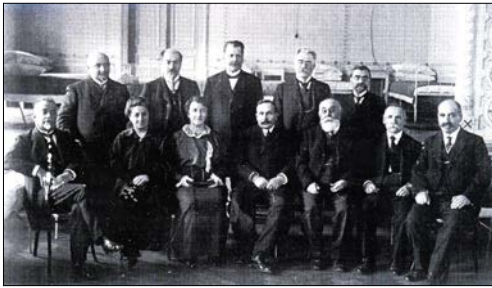
⁴ ՀԿԿ-ն բաղկացած էր լինելու 24 անդամներից, որոնցից 12-ը ընտրվելու էին Թիֆլիսում, իսկ 12-ը՝ Բաքվում: Նախագահն էր Ս. Հարությունյանը, պատվավոր նախագահը՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը: Կոմիտեն իր գործունեությունը սկսեց 1914 թ. հոկտեմբերի 5-ից: ՀԿԿ-ն հատուկ կազմակերպությունների շարքում ճանաչվեց 1915 թ. օգոստոսի 30-ի օրենքով և իր ներկայացուցիչն ուներ Ներքին գործերի նախարարության առանձին խորհրդակցությունում՝ ի դեմս Պետական դոմայի անդամ Մ. Աճեմյանի: ՀԿԿ-ն գործելու էր ԿՀԲԸ-ին կից, քանի որ փախստականների կարիքները հոգալու համար անհրաժեշտ էին զգալի ֆինանսական միջոցներ, իսկ ԿՀԲԸ-ի բազմաթիվ մասնաճյուղերը շատ կարևոր դեր ունեին օգնությունը արդյունավետ կազմակերպելու համար: Բաքվում փախստականներին օգնելու համար ընտրվեց առանձին մասնաժողով, որը գործում էր ըստ իր հայացողության (տե՛ս Տեղեկագիր գործունեության Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության կից Պատերազմից վնասուածներին օգնող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի եւ պետական միջոցներով կովկասեան ճակատի փախստականների պարենաւորման բաժանման 1917, 13, 22, Տեղեկագիր 1919, 22): Տե՛ս նաև Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թ. 57-58 և շրջ., 62 և շրջ., գ. 132, թ. 42-43, Տեղեկագիր 1915, 12-13, Հորիզոն» 1914, N 204, 17 սեպտեմբեր, Տեղեկագիր Նորին Վեհափառութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ V-ի բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի 1915, 3-4, Отчет о деятельности Армянского Центрального Комитета и Отдела по снабжению продовольствием беженцев Кавказского фронта на Казенные средства при Армянском Благотворительном Обществе на Кавказе 1917, 12-14:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, 62-շրջ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թ. 4, Համբաւաբեր 1916, N 4, յունւարի 17, 101, Отчет о деятельности... 1917, 12-13.

⁷ Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ ընկերության շենքում 100 մահճակալ տեղավորել հնարավոր չէր, վարձակալվել էր նաև հարևանությամբ գտնվող Է(Հ)ղջությանի տունը, տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 17, Թումանյան 2003, 277-308, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտին և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին 2018, 36 (փաստաթուղթ N 15):

դեկտեմբեր ամիսներին այստեղ բժշկական օգնություն ստացան 267 հիվանդներ և վիրավոր զինվորներ⁸: 1914 թ. նոյեմբերին հիվանդանոց այցելեց Նիկոլայ II կայսրը, ապա նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն և Վրաստանի էկզարխ Պիտիրիմ եպիսկոպոսը⁹: Բացման օրվանից մինչև 1915 թ. վերջը հիվանդանոցում բժշկական օգնություն ստացավ 707 մարդ (321 վիրավոր զինվոր և 386 հիվանդ)¹⁰: Ընկերությունը հիվանդանոցներ բացեց նաև Երևանի, Պյատիգորսկի, Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղերում:

Կովկասի Հայոց բարեգործական
ընկերության խորհուրդը

Համաշխարհային պատերազմը, գաղթականների օրըստօրե աճող թիվը¹¹, սովն ու ծանր կենսապայմանները պատճառ դարձան փախստականների տեղակայման վայրերում համաճարակային հիվանդությունների՝ դիզենտերիայի, բժավոր տիֆի և խոլերայի տարածման: Մեծ թիվ էին կազմում նաև ցրտահարության դեպքերը: ՀԿԿ-ի բոլոր լիազորները, որոնց գործուղել էին Արդահան,

Արդանուջ, Օլթի, Սարիղամիշ, Զուլֆա, Մակու և այլ շրջաններ փախստականներին տրամադրվելիք անհրաժեշտ օգնության (գումարի, պարենի) չափը ճշտելու և դրա հատկացումը կազմակերպելու համար, իրենց հաշվետվություններում հատկապես շեշտում էին այն հանգամանքը, որ կանխարգելիչ միջոցներն անբավարար են, ինչը նպաստում է մահացության թվի աճին:

Հաշվի առնելով այս իրողությունը՝ ՀԿԿ-ն անմիջապես ձեռնարկեց բժշկասանիտարական օգնություն կազմակերպելու: Սննդատու կայաններ և հիվանդանոցներ բացեցին Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Կաղզվանում, Ախալքալաքում, Նախիջևանում, Ղարաքիլիսայում, Վանում, Մանազկերտում և այլուր: Այդ վայրեր գործուղվեցին տասնյակ բժիշկներ, բուժակներ և գթության քույրեր¹²:

Ի դեպ, Կովկասյան բանակի բժշկական սպասարկումն ապահովելու գործին, ԿՀԲԸ-ից, զատ ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև «Համառուսաստանյան քաղաքների միության կովկասյան» մասնաճյուղը, «Եղբայրա-

⁸ Տեղեկագիր 1915, 12:

⁹ Տեղեկագիր 1915, 13:

¹⁰ Տեղեկագիր 1916, 17:

¹¹ Ոստիկանության տվյալների համաձայն, միայն 1914 թ. դեկտեմբերին Պարսկաստանից Զուլֆա էր անցել 20 հազար, իսկ 1915 թ. հունվարի կեսերին 30 հազարից ավելի փախստական, տե՛ս Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг. 2020, 830.

¹² Օգնություն ցուցաբերող բժիշկների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Տեղեկագիր Նորին Վեհափառության Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ V-ի բարձր հովանատրոթեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի 1915, 6-8, Отчет о деятельности... 1917, 15-16, Բեհրուդյան 1967, 230:

կան օգնության կոմիտեն» և այլ բարեգործական կազմակերպություններ: Նրանց նպատակն էր Կովկասյան բանակի ռազմասանիտարական ծառայությանն աջակցելը և վարակիչ հիվանդությունների դեմ պայքարելը: Մոսկվայից ժամանեց «Քաղաքների միության» լիազոր Ն.Մ. Կիշկինը, որը կարգադրեց անհապաղ բժշկասննդատու կետեր բացել Էջմիածնից մինչև Ադստաֆա¹³:

Մինչև 1915 թ. հոկտեմբերը բժշկասանիտարական գործն ամբողջությամբ անցավ «Քաղաքների միության» ենթակայության տակ¹⁴: Ուստի Թիֆլիսում գործող ԿՀԲԸ-ի հիվանդանոցը տարեվերջին նվազեցրեց մահճակալների թիվը՝ հասցնելով 50-ի¹⁵:

«Մի բաժակ թեյ» բարեգործական թեյարաններ

Իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի նախաձեռնությամբ 1914 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում՝ Գանոսկի և Գալովինսկի փողոցներում բացվեցին «Մի բաժակ թեյ» («Чашка чая») անվանումով բարեգործական թեյարաններ, որոնք կարճ ժամանակում ձեռք բերեցին մեծ ժողովրդականություն¹⁶: Սկզբնական շրջանում Գանոսկու թեյարանի եկամուտը կազմում էր ամսական 10.000 ռուբլի, որի մի մասը տրամադրվում էր ԿՀԲԸ-ի «Հայկական հիվանդանոցի» ծախսերը հոգալու համար: Հետագայում ամբողջ գումարն ուղղվեց զաղթականության կարիքները հոգալուն: Առաջին բացված թեյարանի ամսական եկամուտը 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմում էր 29.468 ռ. 97 կ.¹⁷: Բարեգործական թեյարաններ բացվեցին նաև Պյատիգորսկում, Կիսլովոդսկում, Վլադիկավկազում, Բաթումում և այլուր¹⁸:

«Մի բաժակ թեյ» («Чашка чая»), Թիֆլիս

Իշխանուհի Մ. Թումանյանը կազմակերպեց նաև հանգանակության օրեր: Օրինակ՝ 1915 թ. հունվարի 28-ին ՀԿԿ-ի աջակցությամբ կազմակերպվում է «գթության և ողորմածության» օր: Տարբեր տարիքի և սեռի

¹³ Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг. 2020, 869.

¹⁴ Քաղաքների միության ջանքերով 1915–1917 թթ. ընթացքում ստեղծվեցին 32.000 մահճակալով նոր հոսպիտալներ (լազարեթներ), ինչպես նաև 5 սանիտարական քարավաններ, որոնք ուղարկվում էին Թուրքիայի խորքերը: Նշենք, որ այդ տարիների ընթացքում զինվորներին ու փախստականներին սննդով ապահովելու համար ծախսվել է 120.000.000 ռ. (Ալեքսանդր Խատիսյան 2023, 262):

¹⁵ Տեղեկագիր 1916, 17:

¹⁶ Տեղեկագիր Նորին Վեհափառության Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ V-ի բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտէի 1915, 9, տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 40-41, Թումանյան 2003, 283, Հարությունյան 2005, 100:

¹⁷ Отчет о деятельности... 1917, 41:

¹⁸ Տեղեկագիր 1916, 31, 41:

բազմաթիվ մարդիկ թիթեղյա տուփերով շրջում էին Թիֆլիսի փողոցներով և, «Փախստական կինը՝ երեխային գրկած» նկարը բաժանելով, հանգանակություն հավաքում¹⁹:

ԿՀԲԸ-ի կրթամշակութային գործունեությունը

ԿՀԲԸ-ն և ՀԿԿ-ն մեծ աշխատանք տարան փախստական-գաղթականների և հատկապես որբերի շրջանում կրթական գործի կազմակերպման ոլորտում: 1914 թ. սկզբին ԿՀԲԸ-ն հիմնել էր 111 դպրոց: Դրանց անխափան աշխատանքը կազմակերպելու համար Ընկերությունը ծախսեց 20.589 ռ. 26 կ.²⁰: 1915/1916 ուստարում դպրոցների թիվը հասավ 125-ի, իսկ ֆինանսավորման չափը՝ 30.050 ռ.²¹: 1915 թ. ընթացքում ԿՀԲԸ-ի և ՀԿԿ-ի ջանքերով Արևմտյան Հայաստանից գաղթած երեխաների համար բացվեց ևս 32 դպրոց, որտեղ դասավանդում էին հիմնականում արևմտահայ ուսուցիչներ (թվով՝ 62)²²:

1916/1917 ուստարվանից արդեն գործում էր 147 դպրոց (11.130 աշակերտ և 255 ուսուցիչ): Ֆինանսավորման հոգսն իր վրա էր վերցրել թագավորի դստեր հովանավորությամբ գործող «Մեծ Իշխանուհի Տատյանա Նիկոլանայի կոմիտեն»²³: Կոմիտեն, որը լուծեց գաղթականական դպրոցների ուսուցիչների վարձատրության հարցը, զբաղվում էր կորած երեխաներին որոնելու, ինչպես նաև ապաստարաններում գտնվող որբերին լուսանկարելու աշխատանքներով:

Բարեգործական ճաշարանը

Պատերազմի սկսվելուց հետո ԿՀԲԸ-ի մասնաշենքում շարունակում էր իր աշխատանքը բարեգործական ճաշարանը, որից օգտվում էին Թիֆլիսի դպրոցներում սովորող չքավոր աշակերտները: Ճաշարանը, անցած տարիների պես, գործեց ողջ տարին, բացառությամբ ամառային արձակուրդների: Ճաշող աշակերտները բաժանվել էին երկու կարգի՝ ա) անվճար և բ) վճարով ճաշողներ:

Բարեգործական ճաշարանը

¹⁹ Տեղեկագիր 1919, 24-25:

²⁰ Տեղեկագիր 1915, 5:

²¹ ԿՀԲԸ-ի նպաստով պահվող դպրոցների ցուցակը 1915/16 թթ. ուսումնական տարում, տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 4-14:

²² Տեղեկագիր 1915, 7:

²³ 1916/17 ուսումնական տարում գործող դպրոցների ցանկը տե՛ս Տեղեկագիր գործունեության Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության կից Պատերազմից վնասուածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտեի եւ պետական միջոցներով կովկասեան ճակատի փախստականների պարենաւորման բաժանման 1917, 20, 22-29, Տեղեկագիր 1919, 35:

1915 թ. ընթացքում ճաշարանից օգտվել է 326 մարդ (204-ը՝ անվճար, 122-ը՝ վճարովի): Տարվա ընթացքում տրվել է 60.953 ճաշ և ծախսվել է 9.789 ռ. 30 կ.²⁴:

Գրադարան-ընթերցարանը

Չնայած պատերազմի հարուցած դժվարություններին՝ ԿՀԲԸ-ի՝ Թիֆլիսում գտնվող կենտրոնական գրադարան-ընթերցարանը շարունակեց իր գործունեությունը: 1915 թ. դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ գրադարանն ուներ

Ընթերցարանի դահլիճը

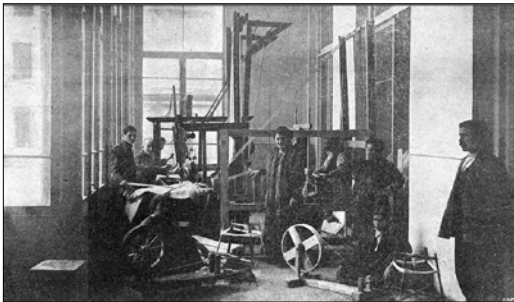

Գրադարանի գլխավոր սենյակը

17.716 կտոր գիրք (14.251 ռ. 74 կ. ընդհանուր արժեքով), որոնցից 10.016-ը՝ ռուսերեն, 6.000-ը՝ հայերեն, իսկ 1.700-ը՝ ֆրանսերեն²⁵: 1915 թ. ընթացքում գրադարանից օգտվում էր 40.000 մարդ²⁶:

Արհեստանոցներ

Գաղթականության տարրական կենսապայմաններն ապահովելու լավագույն միջոցը նրանց աշխատանքով ապահովելն էր: Սակայն նորեկների մեջ աշխատունակ անձանց թիվը խիստ փոքր էր (տղամարդկանց մեծ մասը ծեր էին ու երեխա, կային նաև վիրավորներ: Ուստի ԿՀԲԸ-ն որբանոցներին կից ստեղծեց արհեստանոցներ: Այդ կերպ Ընկերությունը որբերի համար ապագայում ապրուստի միջոց վաստակելու հնարավորություն էր ընձեռում:

Գաղթականների ջուլիականոց (Թիֆլիս)

1915 թ. Թիֆլիսում իշխանուհի Մ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ, արհեստագործական ուսումնարանի տնօրեն Հ.Ա. Ակունյանի հետ համատեղ, գաղթա-

²⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 16-17:

²⁵ Համբաւաբեր 1915, N 1, 1 դեկտեմբերի, 32:

²⁶ Տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 15:

կանների համար բացվեց կազմարարական-գծային-ծրարային արհեստանոց: Աշխատանքը բարդ չէր, և արհեստանոցում կարող էին աշխատել ինչպես կանայք, այնպես էլ՝ երեխաները: Բացումից մեկ ամիս անց այստեղ աշխատում էր 7-30 տարեկան 21 մարդ²⁷: Այնուհետև բացվեցին կարուձևի, ջուլիակագործության և կոշկակարության արհեստանոցներ (կոշկակարանոցը բացվեց Ա. Մելիք-Ազարյանցի* տանը)²⁸:

Միայն Թիֆլիսում Մ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ և անձնական վերահսկողությամբ գործում էր 6 արհեստանոց²⁹: Արհեստանոցներին պատվերներով աջակցում էր «Քաղաքների միությունը»: Վերջինս գաղթականներին մեծ քանակությամբ հագուստ էր ուղարկում³⁰: 1916 թ. ԿՀԲԸ-ի նախաձեռնությամբ կարուձևի արհեստանոցներ բացվեցին նաև Քարվանսարայում, Դիլիջանում, Ղարաքիլիսայում, Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում և Իգդիրում³¹:

Թիֆլիսում, Դիլիջանում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալքալաքում և Ելիզավետպոլի գավառներում գործող արհեստանոցներում աշխատում էին ավելի քան 800 գաղթականներ և որբեր³²: Ջուգահեռաբար՝ գյուղատնտեսությամբ և մեղվապահությամբ զբաղվելու համար նրանց տրամադրվել էր 24 դեսյատին հող, որից 11-ը՝ Դիլիջանում, 10-ը՝ Ալաշկերտում և 3-ը՝ Ախալքալաքում:

ԿՀԲԸ-ն իր մասնաճյուղերում ստեղծել էր նաև աշխատանքի ընդունման գործակալություններ: 1915 թ. հունվարի 15-ի դրությամբ աշխատանք էր ստացել 500 գաղթական (1 ռ. 40 կ. օրավարձով)³³: Դա զգալիորեն թեթևացնում էր Բարեգործականի հոգսը, քանի որ նշված գումարը բավական էր 5-6-հոգանոց ընտանիքը կերակրելու համար: Փորձը ցույց էր տալիս, որ օգնության այս մեթոդն ամենաարդյունավետն էր: Փախստականների մասին 1915 թ. օգոստոսի 30-ի օրենքով հայ փախստականները կարգավիճակ ստացան, որը նրանց հնարավորություն տվեց օգտվելու կառավարության հատկացրած դրամական միջոցներից³⁴:

²⁷ Տեղեկագիր 1915, 12, Համբաւաբեր 1915, N 1, 1 դեկտեմբերի, 31, Թումանյան 2003, 311-316:

* **Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանց** (1847-1923) – հայ բարերար և գործարար: Եղել է ԿՀԲԸ-ի պատվավոր անդամ, Ներսիսյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուներից մեկը: Բաքվում ունեցել է նավթահանքեր, ինչպես նաև պղնձի հանքավայրեր ու քարե ջրաղացներ: Թիֆլիսի առաջին եկամտաբեր տունը կառուցվել է 1912-1915 թթ., որը պատկանում էր Ա. Մելիք-Ազարյանցին:

²⁸ Համբաւաբեր 1915, N 1, 1 դեկտեմբերի, 30:

²⁹ Տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 35:

³⁰ Թումանյան 2003, 317:

³¹ Համբաւաբեր 1916, N 2, 3 յունուարի, 49:

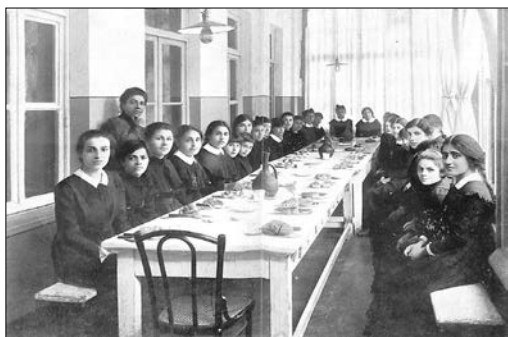
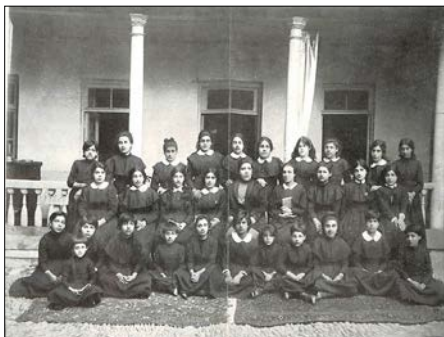
³² Արհեստանոցների ցանկը տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 35:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 58-շրջ:

³⁴ Յարութիւնեանց 1915, 12-14:

Խուդադյան ապաստարանի և ՀԿԿ-ի որբախնամ գործունեությունը

ԿՀԲԸ-ն իրականացնում էր նաև որբախնամ գործունեություն: Խուդադյան ապաստարանում 1914 թ. սեպտեմբերի 1-ին սանուիկների թիվը 22 էր, նույն թվականին ընդունվեցին ևս 6 նոր սանուիկներ, այնպես որ 1915 թ. հունվարին այնտեղ ապաստարանել էր 28 հոգի: Սանուիկներից մի քանիսը հետագայում աշխատանքի անցան որպես ուսուցչուհիներ, իսկ ոմանք էլ սկսեցին աշխատել գուլպայագործական և գլխարկներ պատրաստելու արհեստանոցներում: Բարեգործական ընկերության խորհուրդը զգեստների և այլ կարիքների համար ավարտողներին հատկացրել էր 300-350 ռ.³⁵:

Խուդադյան ապաստարանի սանուիկները

ՀԿԿ-ն նույնպես ծավալել էր որբախնամ գործունեություն՝ փախստական ու անպաշտպան երեխաների համար հիմնելով հատուկ ապաստարաններ և որբանոցներ, որոնք պահվում էին պետական միջոցներով, ինչպես նաև ԿՀԲԸ-ի հանգանակությունների և բարերարների ֆինանսական աջակցությամբ: Որբերին հավաքելու և որբանոցներ բացելու հսկայական աշխատանքներ են տարել ԿՀԲԸ-ի հետևյալ մասնաճյուղերը՝ Դիլիջանի, Քարվանսարայի, Կարսի, Գանձակի, Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի և Իգդիրի:

ՏԱՆԻՈՒԹՅՈՒՆ № 3
„ՀԱՄԱՐԱԽՈՐԴՆԵՐ“-Ի
ԱՆՈՒՄԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԴՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱՍՏԱՍԿԱՆ ՈՐԲ ԵՐԵՄԱՆԵՐԻ
ԴՆԱՆՈՒՄԱՅԻՆ Ե ԿՐԻՍՏՈՒՄԱՅԻՆ

№	ԵՐԵՄԱՆԻ ԵՐԵՄԱՆ	Միջին	Տարի	Միջին	Տարի	Միջին	Տարի	Միջին	Տարի
1	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
2	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
3	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
4	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
5	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
6	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
7	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
8	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
9	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
10	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
11	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
12	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
13	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
14	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
15	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
16	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
17	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
18	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
19	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
20	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
21	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
22	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
23	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
24	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
25	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
26	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
27	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
28	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
29	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
30	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
31	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
32	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
33	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
34	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
35	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
36	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
37	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
38	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
39	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
40	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
41	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
42	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
43	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
44	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
45	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
46	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
47	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
48	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
49	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
50	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
51	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914
52	Արմենակ Երեմյան	12	1914	12	1914	12	1914	12	1914

³⁵ Տեղեկագիր 1916, 16:

³⁶ Գործող որբանոցների ցուցակները տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 31-34:

ԿՀԲԸ-ն «Համբաւաբերի» էջերում հրապարակեց նաև ապաստարանների երեխաների անվանական ցուցակները: ՀԿԿ-ն, 1917 թ. սկզբից զբաղվելով մասնավորապես որբախնամ գործունեությամբ, մեծ ուշադրություն էր դարձնում որբանոցների շենքային պայմաններին, սննդի, մաքրության և դպրոցական դաստիարակչական խնդիրներին: Որբանոցների համար հիմնել էր մթերանոց-պահեստներ՝ նրանց հագուստով, կոշիկներով և սննդով ապահովելու համար:

Եզրակացություններ

1914 թ. նոյեմբեր – 1915 թ. առաջին ամիսներին ԿՀԲԸ-ն և նրան կից գործող ՀԿԿ-ն վերակառուցվեցին ռազմաքաղաքական խնդիրներին համապատասխան: Հաշված ամիսների ընթացքում այդ կառույցները կատարեցին պատերազմից տուժած մոտ 100.000 փախստականի ընդունման, տեղավորման, պարենավորման և բուժապասարկման աշխատանքներ, ինչպես նաև կազմակերպեցին հայ որբերի փրկության, նրանց խնամքի և կրթության գործը: ԿՀԲԸ-ի ենթակայության բոլոր կառույցները, չնայած պատերազմական իրադրությանը, շարունակեցին իրենց բնականոն գործունեությունը:

Հետագայում, երբ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն ազատագրվեց, ԿՀԲԸ-ն քայլեր ձեռնարկեց փախստականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու և ավերված տներն ու տնտեսությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Գրականություն

- Ադամյան Ն.Ս. 2020, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության պատմությունից (1881 թ. – 1914 թ. սեպտեմբեր), Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, N 2, էջ 97-112:
- Ալեքսանդր Խատիսյան 2023, Անտիպ գործեր, նամակներ, նյութեր և փաստաթղթեր, աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, հեղ. հրատ., 752 էջ:
- Բեիբուլյան Ս. 1967, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը (համառոտ տեղեկանք), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, N 1, էջ 228-232:
- Դանիելյան Է.Գ. 2017, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914-1922 թթ. (շարժը, կացությունը, թվակազմը), Երևան, «Մեկնարկ», 240 էջ:
- Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881-1911, 1911, կազմող՝ Լեօ, Թիֆլիս, տպարան Մն. Մարտիրոսեանցի, 360 էջ:
- Թումանյան Մ. 2003, Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, կազմ., առաջ. և ծանոթ. Ա. Բախչինյանը, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 416 էջ:
- Լեօ 1891, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության տասնամեակը, Տարագ, Թիֆլիս, N 48, էջ 706-717:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թթ. 57-58 և շրջ., 62 և շրջ., գ. 132, թ. 42-43, գ. 378, թ. 58 շրջ:
- Հարությունյան Ա. 2005, Երևելի տիկնանց դարը: Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, «Հոգևոր Հայաստան», 160 էջ:
- Յարութիւնեանց Ս. 1915, Օրէնք փախստականների մասին (30 օգոստոսի 1915 թ.), Համբաւաբեր, Թիֆլիս, N 1, 1 դեկտեմբերի, էջ 12-14:
- Համբաւաբեր 1915, Թիֆլիս, N 1, 1 դեկտեմբերի:

Համբաւաբեր 1916, Թիֆլիս, N 2, 3 յունուարի:

Համբաւաբեր 1916, Թիֆլիս, N 4, 17 յունուարի:

Հորիզոն 1914, Թիֆլիս, N 204, 17 սեպտեմբերի:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտին և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին (1914–1920) 2018, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան, կազմ.՝ Գ. Ավագյան, Ս. Էջմիածնի հրատ., հ. Ա (1914–1917), 672 էջ + 8 ներդիր:

Մնայուն Յուշարձան Կով. Հայոց Բարեգ. Ընկ. XXX-ամեակի 1911, Տարագ, Թիֆլիս, N 12, 28 էջ:

Տեղեկագիր գործունէութեան Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան կից Պատերազմից վնասուածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտէի եւ պետական միջոցներով կովկասեան ճակատի փախստականների պարենատրման բաժանման: 1914 թուի օգոստոսից մինչեւ 1917 թ. յունուար ամիսը, Թիֆլիս, տպ. «Մամուլ», 1917, 119 էջ:

Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան 1914 թ. 1915, XXXIV, Թիֆլիս, տպարան «Մամուլ», 80 էջ:

Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան եւ նրան կից հիմնարկութիւնների 1917 եւ 1918 թ. 1919, XXXVII եւ XXXVIII տարիների, Թիֆլիս, տպարան «Աշխատատուր», 140 էջ:

Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան 1915 թ. 1916, XXXV տարի, Թիֆլիս, տպարարան «Էպոխա», 116 էջ:

Տեղեկագիր Նորին Վեհափառութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ V-ի բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտէի: Սկսած 1914 թի Հոկտեմբերի 5-ից մինչեւ 1915 թի Յուլիսի 1-ը, Թիֆլիս, տպարան «Էպոխա», 1915, 21 էջ:

Альбом армян-беженцев 1917, Թիֆլիս, Հ.Կ. Կոմիտէի հրատ., տպ. Պրօգրէս, 62 с. (հողվածում տեղադրված նկարները վերցված են այս ալբոմից):

Благотворительные учреждения России 1912, С.–Петербург, типография императорского училища глухонемых, 257 с., 124 с.: ил.

Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг. Сборник документов 2020, Отв. ред. А.Н. Артизов, сост. к.и.н. Б.Б. Давыдов, Н.Г. Захарова, к.и.н. И.В. Карпеев, С.А. Харитонов, к.и.н. О.В. Чистяков, Е.Е. Колоскова, к.и.н. М.Е. Малевинская, к.и.н. Д.Г. Мартиросян, Ю.В. Басенко, к.и.н. Г.Г. Авагян, к.и.н. С.С. Мирзоян. Москва, Фонд «Связь Эпох», 1168 с., 16 с. илл.

Отчет о деятельности Армянского Центрального Комитета и Отдела по снабжению продовольствием беженцев Кавказского фронта на Казенные средства при Армянском Благотворительном Обществе на Кавказе. С августа 1914 г. по январь 1917 г., Тифлис, типография «Мамуль», 1917, 119 с.

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆԻՅ (1914 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1915 Թ. ՀՈՒՆԻՍ)

Նիւնետա Ադամյան

Ամփոփում

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուն պես Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿԲԸ) և նրան կից գործող Հայկական կենտրոնա-

կան կոմիտեն (<ԿԿ) վերակառուցվում են ռազմաքաղաքական խնդիրներին համապատասխան: Ընկերությունն ընդլայնեց իր գործունեությունը՝ վիրավոր զինվորների համար հիմնելով հիվանդանոցներ, օգնելով պատերազմում հաշմվածներին ընտանիքներին, օժանդակելով փախստական-գաղթականներին:

1914-1915 թթ. ԿՀԲԸ-ի մասնաճյուղերը շարունակեցին իրենց գործունեությունը՝ անկախ պատերազմական իրավիճակից: ԿՀԲԸ-ն և ՀԿԿ-ն բացեցին որբանոցներ, դպրոցներ, աշխատանքի գործակալություններ և այլն: Ընկերության փոխնախագահ, իշխանուհի Մ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ, ՀԿԿ-ի ֆինանսական աջակցությամբ բացվեցին գաղթականական արհեստանոցներ, բարեգործական թեյարան՝ «Մի բաժակ թեյ», որն առաջինն էր տարածաշրջանում, որի ստացած հասույթը օգտագործվում էր Հայկական հիվանդանոցի կարիքները հոգալու և փախստական-գաղթականներին աջակցելու համար: ՀԿԿ-ի աջակցությամբ կազմակերպեց «գթության և ողորմածության» օր:

1914 թ. նոյեմբեր – 1915 թ. առաջին ամիսների ընթացքում ԿՀԲԸ-ն և ՀԿԿ-ն ընդունեցին պատերազմից տուժած մոտ 100.000 փախստականի՝ իրականացնելով նրանց տեղավորման, պարենավորման և բուժապասարկման աշխատանքները: Նրանք կազմակերպեցին նաև հայ որբերի փրկության, խնամքի և կրթության, իսկ հետագայում հայրենի բնակավայրեր վերադարձնելու, ավերված տներն ու տնտեսությունը վերականգնելու գործը:

Բանալի բռներ՝ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություն, Հայկական կենտրոնական կոմիտե, գաղթականներ, որբեր, արհեստանոցներ, Մարիամ Թումանյան, դպրոցներ:

ЭПИЗОДЫ ИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАВКАЗСКОГО АРМЯНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА (СЕНТЯБРЬ 1914 – ИЮНЬ 1915 ГГ.)

Нинета Адамян

Резюме

После начала Первой мировой войны Кавказское армянское благотворительное общество (КАБО) и связанный с ним Армянский центральный комитет (АЦК), исходя из военно-политических соображений, были реорганизованы. КАБО расширило спектр своей деятельности, включив в него создание госпиталей для раненых солдат, помощь родственникам погибших, оказание поддержки беженцам-переселенцам.

В 1914-1915 гг. отделения КАБО продолжали свою деятельность независимо от военной ситуации. Силами КАБО и АЦК были созданы такие учреждения, как детские дома, школы, агентства по трудоустройству. При финансовой помощи АЦК и по инициативе вице-президента благотворительного общества княгини М. Туманян КАБО создало мастерские для беженцев и первую в регионе благотворительную чайную «Чашка чая». Вырученные средства были направлены на

поддержку армянской больницы и беженцев-иммигрантов. При поддержке АЦК был организован день «Благотворительности и милосердия».

В ноябре 1914 г. и в первые месяцы 1915 г. КАБО и АЦК оказали помощь примерно 100 тыс. военных беженцев, предоставив им кров, питание и медицинскую помощь. Помимо этого они занимались спасением, воспитанием и образованием армянских детей-сирот, оставшихся без опекунов. Обе организации оказывали материальное содействие в восстановлении разрушенных домов и хозяйств беженцев, занимались вопросом их репатриации в родные города.

Ключевые слова – Кавказское армянское благотворительное общество, Армянский центральный комитет, беженцы, сироты, мастерские, Мариам Туманян, школы.

EPISODES FROM THE ACTIVITIES OF THE CAUCASIAN ARMENIAN CHARITABLE SOCIETY (SEPTEMBER 1914 - JUNE 1915)

Nineta Adamyan

Abstract

Following the outbreak of World War I, the Caucasian Armenian Benevolent Society (CABO) and its associated Armenian Central Committee (ACC) were reorganized to align with military and political considerations. The organization broadened its range of activities, including the establishment of hospitals for wounded soldiers, assistance for the loved ones of war victims, and support for refugee settlers.

In 1914-1915, CABO branches carried on with their activities regardless of the war situation. Institutions like orphanages, schools, and employment agencies were established by CABO and ACC. With the financial aid of the ACC and the initiative of Princess M. Tumanyan, Vice-President of the Charitable Society, CABO created workshops for refugees and the first charitable tea house "Cup of Tea" in the region. The funds generated were employed to support the Armenian Hospital and immigrant refugees.

A "Charity and Charity" day was also organized with the support of the ACC. In November 1914 and the initial months of 1915, CABO and the ACC offered aid to around 100,000 war refugees by providing shelter, sustenance, and medical treatment. They additionally managed the rescue, upkeep, and education of Armenian orphaned children who were left without guardians. Furthermore, they helped to reconstruct the destroyed homes and households of the refugees, repatriating them to their hometowns.

Key words – Caucasian Armenian Benevolent Society, Armenian Central Committee, refugees, orphans, workshops, Mariam Tumanyan, schools.

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Արևիկ Մելիքյան

Սարգսարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Ազատագրական պայքարի պատմության բաժին

ՀՀ, Արմավիրի մարզ, գյուղ Արաքս, Դանիել-Բեկ Փիրումյան փող. 1

Էլ. հասցե՝ arevikmeliqyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 15.11.2021, գրախոսվել է 16.03.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-43

Ներածություն

Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հովհաննիսյան, 1879-1919) առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Նրա մեծությունը դրսևորվեց իր ապրած ժամանակաշրջանի հարուստ իրադարձությունների բովում (ցեղասպանություն, Վանի հերոսական պաշտպանություն, Մայիսյան հերոսամարտեր): Իրադարձություններ, որոնց շնորհիվ վերականգնվեց Հայոց անկախ պետականությունը: Անգնահատելի է Արամ Մանուկյանի դերակատարումը այդ պատմական ժամանակաշրջանում:

Արամ Մանուկյանի մասին լույս են տեսել գրքեր, հոդվածներ, արխիվային փաստաթղթեր: Պահպանվել են նաև հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ նրա ընկերների ու ժամանակակիցների հուշերում, որոնք բացահայտում են Արամ հեղափոխական գործչին ու մարդուն: Նրա մասին հուշեր են գրել Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Արշավիր Շահխաթունին, Արշալույս Աստվածատրյանը և ուրիշներ: Արամի մահվան առիթով 1919 թ. «Աշխատանք» թերթը թողարկել է հատուկ համար, իսկ մահվան 50-ամյակի կապակցությամբ լույս է տեսել «Արամը Մահուան յիսնամեակին առթիւ» գիրքը, որի էջերում զետեղված են ժամանակակիցների հուշ-հոդվածները: Արամ Մանուկյանի մասին տեղեկությունները շատ են ու տարաբնույթ: Մենք ընտրել ենք դրանցից մի քանիսը, որոնցում անդրադարձ է կատարված մեծ հայորդու մանկությանը, ուսումնառության տարիներին, մանկավարժական ու հեղափոխական գործունեությանը՝ փորձելով ներգրավել սովորում մնացած փաստերը:

Հուշագիրները հիացմունքով են խոսում Արամի անձի, ազգային-հեղափոխական գործունեության, ժողովրդի վրա նրա թողած ազդեցության և հայոց կյանքում կատարած դերի մասին: Բազմաբնույթ տեղեկություններով հարուստ այդ նյութերը հնարավորություն են տալիս տեղափոխվելու այդ ժամանակաշրջան՝ ամբողջական կարծիք կազմելու Արամ Մանուկյանի մասին, ծանոթանալու նրա կյանքի հանգամանքներին:

Ուսումնառության շրջանը

Արամ Մանուկյանը Հովհաննիսյան ընտանիքի կրտսեր զավակն էր՝ սիրված բոլորի կողմից: Ուսման հարգը իմացող հայրը որդուն տանում է Շուշիի Ագուլյաց ծխական երկսեռ դպրոց և տեսչին խնդրում. «Վարժապետ, տղղաս պերալըմ վեր լուս հըվաքի, չորա դօլը մըթէն ա, թող մըզ նըման քէօն չըմնայ»¹:

Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցում² ուսանելու տարիներին նա ընդգրկվում է դաշնակցական խմբի մեջ: Արամի հեղափոխական գործունեությունն աննկատ չի մնում թեմական դպրոցի տեսուչների աչքից, և նրան հեռացնում են այնտեղից (1900-1901 ուստարվա վերջին), արտաքսում են նաև քաղաքից: Երևանի թեմական դպրոցում ուսանելիս ևս նա մասնակցում է ազգային-հասարակական շարժումներին: Արամը պատրաստում էր «դասախոսություններ, ռեֆերատներ... կապ պահում ուրիշ քաղաքների աշակերտական միությունների հետ և մասնակցում կուսակցական ընդհանուր գործունեությանը»³:

Թեպետ ուսման ծարավ էր և շատ կուզենար շարունակել կրթությունը, սակայն հայրենիքի փրկության գործը առաջնային էր նրա համար: 1912 թ. Ժնևում կայացած ՀՅԴ ուսանողական համագումարի ժամանակ արտասանած ճառում նա ասում է. «Ընկերներ, դուք երջանիկ էք, որ միջնակարգ դպրոցն յետոյ հնարատրութիւն ունեցաք համալսարան մտնելու: Ես, սակայն, իմ ընկերների հետ միասին զուրկ էի այդ հնարատրութիւնից: Մենք թեմականը աւարտելուց յետոյ մեր հայեացքը ուղղեցինք դէպի Հայաստան, ուր, ճիշտ է, «յաւելեալ արժէք» չկար, բայց կար «յաւելեալ արին»: Անմիջապէս անցանք Երկիր, ուր և մէկը միւսի յետևից ընկան մեր լաւագոյն ընկերները»⁴:

Արամ Մանուկյանը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հուշերում

1902 թ. սկսած՝ նա զբաղվել է հեղափոխական գործունեությամբ: «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» վերնագիրը կրող հուշագրության մեջ Ռուբեն Տեր-Մինասյանն⁵ անդրադարձել է նրա հայրենանվեր գործունեությանը՝ ներկայացնելով բազմաթիվ հետաքրքիր ու կարևոր պատմություններ Արամի մասին: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի որդին՝ Վահե Տեր-Մինասյանը, գրել է. «Այսպէս են պատմած ինծի, որ Արամի անկենդան մարմնի առջեւ, հայրս խնդրած է, որ փոքր տեղ մը պահեն անոր գերեզմանին մէջ, որպէսզի, երբ իր գործը աւարտէ, գայ հանգչելու իր ընկերոջ կողքին, ինչպէս որ ապրած ու

¹ Թաղե 1929, 28:

² Ասրյան 2009, 13-14:

³ Վրացյան 1919, 2:

⁴ Թաղե 1929, 29:

⁵ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը եղել է ֆիդայի, ռազմական, պետական, կուսակցական-քաղաքական գործիչ, զինվորական նախարար (1920 թ. ապրիլի 3 – նոյեմբերի 23):

գործած էին կողք կողքի... Չկայ մեկը որ ասելի ուժեղ դրոշմ դրած լինի հորս վրայ քան Արամը: Չկայ մեկը որուն հայրս ասելի սիրած լինի քան Արամին»⁶:

Ռ. Տեր-Մինասյանը Արամին առաջին անգամ հանդիպել է Կարսում, որտեղ Արամը զբաղված էր ոչ միայն գործիչներ պատրաստելով, այլև կազմակերպչական-քարոզչական աշխատանքներով⁷: Ռուբենը հենց Արամի մոտ էլ ստացել է իր հեղափոխական մկրտությունը⁸:

Առաջին իսկ պահից Ռուբենը նկատել է Արամի տպավորիչ արտաքինը. «Ցաւոտ աչքերով մարդը խիստ կ'երեւար, եւ կարծես ան էր մեծաւորը... ան այդտեղ հաւաքուածներուն մէջ ամենէն սիրելին, ամենէն յարգուածն էր»⁹: Ռուբենը Արամին բնութագրել է որպէս խստապահանջ, գործին նվիրված, կատակասեր մարդ. «...այժմ ան ցերեկուան խոժոռ մարդը չէր. ընդհակառակն, ամէնուն հետ կը խօսէր, կը կատակէր եւ որուն որ խօսք մը ըսէր՝ ան կը հալուէր, կ'երջանականար...»¹⁰: Տպավորված Արամի ելույթով՝ նա նշում է. «Կարսի Սերգէյն էր, որ հետագային եղաւ Վանի Արամ: Ան յետոյ դարձաւ Երեւանի դիկտատոր Արամը»¹¹:

Նմանատիպ ելույթներից մեկի ժամանակ Արամը ցավով էր հիշել իր նահատակված ընկերներին, որոնք անմահության էին արժանացել. «Սիրելիք, լացը, սուգը նրանց համար չէ... Լացը, սուգը մեզի համար է, որ խօսում ենք նահատակութիւնից, բայց վախենում ենք վաստակել զայն...»¹²:

Արամը մտադիր է եղել Կարսից անցնել Սասուն, բայց Սասունի անկման լուրն առնելուց հետո մեկնել է Վան, որտեղ էլ սկսվել է նրա եռանդուն գործունեությունը: 1906 թ. Արամը մեկնել է Վիեննա՝ ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովին մասնակցելու նպատակով: Նա ընդհանուր ժողովից հետո կրկին վերադարձել է Վան, որտեղ էլ մնացել է մինչև 1915 թ.:

Երկու ընկերները դարձյալ հանդիպել են այս անգամ արդեն Վանում: Ռուբենն այսպես է բնութագրել նրան. «Արամը Վանի կուռքն էր, անոր ուժի, կամքի մարմնացումը»¹³: Շնորհիվ իր խոհեմ և զուսպ վարվելաձևի՝ նա այստեղ կարողացել է շահել տեղացիների սերն ու համակրանքն ու քայլ առ քայլ իրականացնել իր առջև դրված խնդիրները: Արամն իր համախոհների հետ ստեղծել է մարտական խմբեր, երկիր ներկրել զգալի քանակությամբ զենք, ժողովրդին վարժեցրել զենքի գործածության և կռվի փորձառության մեջ, հիմնել կրթօջախներ և կազմակերպել իրավական օգնություն: Նա իր զինակիցների հետ եղել է ինքնապաշտպանության հիմնական կազմակեր-

⁶ Ռուբեն 1982, 2, 5:

⁷ Ստեփանյան 2010, 111:

⁸ Ստեփանյան 2008, 9:

⁹ Ռուբեն 1982, 1, 41-42:

¹⁰ Ռուբեն 1982, 1, 42:

¹¹ Ռուբեն 1982, 1, 42:

¹² Ռուբեն 1982, 1, 45:

¹³ Ռուբեն 1982, 2, 89:

պիչն ու ոգեշնչողը: Աշխատանքներն անարդյունք չեն անցել, և տեղի հայությունը 1915 թ. դիմել է հերոսական ինքնապաշտպանության: Պաշտպանությունն իրականացվել է գրեթե անթերի, որի շնորհիվ փրկվել է Վանի հայության ճնշող մեծամասնությունը:

Արամ Մանուկյանի գործունեությունը Երևանում

Հետագայում նա հեռացել է Վանից և մինչև 1917 թ. դեկտեմբերը հաստատվել Թիֆլիսում՝ ակտիվորեն մասնակցելով Կովկասում ընթացող ազգային-քաղաքական կյանքին: Հայոց ազգային խորհրդի որոշմամբ 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին Արամը գնում է Երևան: Ռուբենն իր հուշերում անդրադարձել է նաև Արամի՝ ներքին գործերի նախարար եղած ժամանակահատվածին. «Կառավարության գալով՝ Երեւանի Ազգային Խորհուրդը լուծեցաւ, բայց Արամը նորաստեղծ իշխանութեան մէջ ալ մնաց ծանրութեան կեդրոնը»¹⁴:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության մեջ Ա. Մանուկյանը ներքին գործերի նախարար էր (նախարար նշանակվել է 1918 թ. հուլիսի 26-ին)¹⁵: Այս մասին Ռուբենը գրել է. «1918ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան Քաջազնունու դահլիճն էր կազմած, փաստօրէն կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար էր միայն»¹⁶:

Ներկայումս, երբ վտանգված են Հայաստանի սահմանամերձ տարածքները, ինչպես նաև Սյունիքի ճակատագիրը, անդրադառնանք 1918 թ. ամռանը Արամ Մանուկյանի և Կովկասյան ճակատի թուրքական զորքերի գերագույն հրամանատար Խալիլ փաշայի հանդիպմանը: Նշենք, որ թուրքական գաղափարախոսության մեջ ոչինչ չի փոխվել այս 100 և ավելի տարիների ընթացքում, և պատմական, քաղաքական իրավիճակները բավական նման են իրար: Հանդիպման ժամանակ քննարկվել է Հայաստանի սահմանների ընդլայնման հարցը, որի շրջանակում արծարծվել է նաև Մեղրիի խնդիրը: Նա, ինչպես միշտ, այստեղ էլ ցուցաբերել է բացառիկ հետևողականություն ու խոհեմություն: Ռուբենն այս մասին գրում է. «Արամը Խալիլ փաշայից (որ եկած էր Երևան այցի) կը պահանջէր սահմանների ընդարձակում եւ ապրելու հնարաւորութիւն: Խալիլ փաշան... կանխիկ կ'առաջարկէր, որ հայերը դատարկեն Զանգեզուրի Մեղրի գաւառակը, որպէսզի իրենք անմիջապէս կապուին Բագուի հետ. ի փոխարէն դրան պատրաստ էր ի հաշիւ Ադրբեջանի ընդարձակել Հայաստանի սահմանները դէպի Զիւանշիր եւ Վարանդա: Դա փաստօրէն կը նշանակէր ուժ տալ փան-թուրանիզմին: Նա կ'առաջարկէր

¹⁴ Սուքիասյան 2010, 98:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 10, թ. 1:

¹⁶ Ռուբեն 1990, 7, 312:

զինուորական դաշինք կնքել դաշնակիցների դեմ... Այս խօսակցությունները ոչնչով վերջացան, մնաց եղած վիճակը: Միակ օգուտը եղավ այն, որ Արամի անձնական կապի շնորհիւ, Խալիլ փաշան Հայաստանին շնորհեց 25 000 փութ ցորեն գաղթականաց համար... Եկած ցորենը բաժանուեց սովահարներին...»¹⁷: Նրա փորձն այսօր մեզ կարող է օգնել հայ ժողովրդի համար շահեկան դիրքերից բանակցել հարցի լուծումը գտնելու համար:

Համատեղ գործունեության ընթացքում Արամն ու Ռուբենը շատ հարցերում եղել են համամիտ: 1918 թ. Հայաստանի Հանրապետության նորաստեղծ կառավարությունը բազմաթիվ խնդիրների շարքում ստիպված էր լուծել նաև շատ կարևոր մի խնդիր. հարկավոր էր շատ արագ իրականացնել որբ երեխաների փրկության գործը: ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանը հանդես է գալիս որբերին օգնելու անհրաժեշտության մասին կոչով. «...50 000-ի հասնող որբերի մի ամբողջ սերունդ խնամելն ու դաստիարակելն այսօր մեզ համար ինքնօգնության լավագույն ակտերից մեկն է, որ պետք է կատարենք մեր բովանդակ ուժերը լարելով և մեր հոգու ամբողջ կորովը կյանքի կոչելով... Մեծ է կարիքը, միջոցները՝ սուղ, ժամանակը՝ կարճ... Փրկեցե՛ք նրանց»¹⁸: Որբերի հետ կապված խնդիրներում Արամն անգամ պատրաստ էր գնալ ծայրահեղ քայլերի և խախտել գործող օրենքները: Այդ օրերին դպրոցական համակարգը կանոնավորելու համար ազատվել են տարբեր հաստատությունների կողմից զբաղեցված դպրոցական շենքերը, իսկ Ռ. Տեր-Մինասյանի նախաձեռնությամբ Երևանի դպրոցներից մեկի շենքը, առանց օրինական թույլտվության, վերածվել է որբանոցի: Լսելով այդ կապակցությամբ Երևանի փոխքաղաքագլուխ Ա. Աստվածատրյանի բողոքներն ու Ռուբենի այն արդարացումը, թե՛ «Ողջ եւ ապահով երեխաների ուսման հարցն աւելի կարևոր չէ, քան փողոցներում թափուածների ու քաղցի ճիրաններում գալարուողների կեանքը», Արամը հավանություն է տալիս Ռուբենի վարմունքին՝ ասելով. «Կան դէպքեր, երբ օրէնքն ու իրաւունքը գործադրելով՝ մենք յանցաւորներ ու չարագործներ կը դառնանք, մանաւանդ, երբ դէպքերը տեղի են ունենում գահավէժ արագութեամբ եւ ստեղծում դրոպիւններ, որոնք օրէնքը չէր կարող նախատեսել»¹⁹:

Արշավիր Շահխաթունու հուշերը

Մեկ այլ հուշագրության հեղինակը Երևանի զինվորական պարետ Արշավիր Շահխաթունին է: Այն կրում է «Սարդարաբադի հերոսամարտը եւ մահափորձ Արամ փաշայի դէմ» խորագիրը: Հուշերը գրվել են թարմ տպավորությունների ներքո: Այդ օրերին Երևանի Հայոց ազգային և Զինվորական

¹⁷ Ռուբեն 1990, 7, 145:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 599, թ. 1-2:

¹⁹ Արամը Մահուան յիսնամեակին առթիւ 1991, 139-140:

խորհուրդների Հատուկ կոմիտեի հրամանով Երևան քաղաքի պահպանությունը հանձնվել է պարետ Ա. Շահխաթունուն²⁰:

Հուշերում արձանագրվել են Արամի հետ համատեղ գործունեության ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերն ու փաստերը: 1918 թ. մայիսին Ալեքսանդրապոլ-Սարդարապատ-Երևան ուղղությամբ հարձակվող թուրքական ուժերը ներխուժել են Արարատյան դաշտ: Վտանգ էր սպառնում Էջմիածնին և Երևանին:

Հուշերը սկսվում են թուրքական ներխուժման նկարագրությամբ: Ա. Շահխաթունին ներկայացնում է իր և զորավար Մ. Սիլիկյանի հեռախոսագրույցը. «Չունեն որևէ պահեստի զինվոր՝ թշնամուն դիմադրելու համար... Հայտնեցեք Արամ փաշային՝ գաղտնապես, թե պիտի աշխատեն նահանջել դեպի Ղարխունի ճահիճները և ամրանալ Թոզ-Թեփեղերի վրա: Դուք ամրացրեք Երևանը: Տեղի մի՛ տվեք շփոթության և իրարանցումի»²¹:

Այդ բախտորոշ օրերին դրսևորվել է Ա. Մանուկյանի՝ թշնամուն հակահարված հասցնելու աներեր վճռականությունը: Նրա վճիռները համարձակ էին և խելացի: Ա. Շահխաթունու հուշերում Արամը գտնվում է գործողությունների կիզակետում, կարողացել է բոլորին համախմբել մեկ նպատակի շուրջ. «Այստեղ պետք է ավելացնեմ, որ Արամը այդ օրերին աներևակայելի եռանդ էր ցույց տալիս բանակի կազմակերպման և ինքնապաշտպանության համար՝ ամեն կողմ երիտասարդ ուժեր ուղարկելով՝ քարոզելու, թե հայ ժողովրդի համար ստեղծված է «լինել, թե չլինելու» հարց: Գիշերները նա չէր քնում, մինչև առավոտյան ժամը 3-ը ոտքի վրա էր: Ամեն հարցի մեջ մտնում էր, որպեսզի ամեն ինչ իր կարգադրությամբ լիներ: Հույս էր տալիս բոլորին, և նրա այդ ընթացքը ապահովություն էր ներշնչում ժողովրդին: Ա. Մանուկյանն ամենաօրհասական պահին անգամ չէր կորցնում մարտական ոգին: Նրան չիուսահատեցրեց նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի անկման լուրը: «Արամի դեմքը չայլալվեց, բայց երևի իմ դեմքը փոխվել էր, որ նա ինձ ասաց. «Ի՞նչ է պատահել: Զղերդ մի կողմ: Դեպի գործ և աշխատանք: Հաղթողը մենք ենք լինելու»²²:

Այնուհետև Արամին տեսնում ենք Երևանի մերձակայքում՝ Ուշ-թեփեղերիում (Երեք բլուրներ), որոնք ամրացվել էին Երևանի պաշտպանության համար: Արամը, դիտելով այդ բլուրները, ասել է. «Սրանք մեր վերջին ամրոցներն են: Բայց քաջահույս եմ, որ մինչև այդտեղ թշնամին չպիտի հասնի...»²³:

Նշենք, որ Արամի և Խալիլ փաշայի հանդիպմանը անդրադարձել է նաև Ա. Շահխաթունին: 1918 թ. ամռան վերջին Արամը Երևանում ընդունում է

²⁰ ՀԱԱ ֆ. 289, ց. 1, գ. 4, թ. 6:

²¹ Շահխաթունի 1959, 21:

²² Շահխաթունի 1959, 21-22:

²³ Շահխաթունի 1959, 21-22:

Խալիլ փաշային: Խալիլի ցանկությամբ Արամը նրան ուղեկցում է Թ. Նազարբեկյանի մոտ, այնուհետև՝ Սբ Էջմիածին՝ կաթողիկոսի հետ հանդիպելու: Նա խոստանում է կատարել Խալիլի ևս մեկ ցանկություն՝ հայերի օգնությամբ ապահով հասնել Էրզրում՝ դրա փոխարեն պահանջելով թուրքերի ձեռքում գտնվող Կարսի զինապահեստներից փամփուշտ ստանալ Հայոց բանակի կարիքների համար: Նրա համար հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունը կարևորագույն խնդիրներից էր: Զուգահեռներ անցկացնելով Հայաստանում ստեղծված այսօրվա օրհասական դեպքերի հետ՝ կարող ենք հետևություն անել. եթե Արամի նման հայրենասպետ շատ գործիչներ ունենայինք և մեր բանակը համալրեինք ժամանակակից տեխնիկայով, Արցախյան երկրորդ պատերազմն այլ ելք կունենար:

Արշալույս Աստվածատրյանի հուշերը

«Սարգսրապատի պատմաշինությունը և այլ երկեր» գրքում Արշալույս Աստվածատրյանը²⁴ հանգամանորեն ներկայացրել է Արամ Մանուկյանի անձնական կյանքի շատ դրվագներ²⁵: Դրանք ոչ միայն հուշեր են, «այլ նաև անոր կյանքին ու գործին ամբողջ պատմությունը, անոր լուսաշող դիմագծի վերլուծությունն ու արդար արժեքավորումը»²⁶:

Ա. Աստվածատրյանը Արամին առաջին անգամ հանդիպել է 1901 թ. Երևանի թեմական դպրոցում: Նա աշակերտական մի հավաքությամբ ծանոթացել է Արամի հետ: Վերջինս «պնդակազմ էր ու խոշոր, անունը՝ Սարգիս»: Հետագա շարադրանքում հուշագիրը խոստովանում է, որ մինչև 1918 թ. ինքը չի իմացել, որ Ղարաբաղի թեմականից Երևան տեղափոխված Սարգիսն ու Արամը նույն մարդու անուններն են: Շարունակելով պատմությունը՝ նա նշում է, որ 1917 թ. մի օր Արամի հետ կառքով տեղ են գնացել: Ճանապարհին նկատել է, որ Արամի դիմագծերը իրեն հիշեցրել են 17 տարի առաջ Երևանում տեսած Սարգսին: Ա. Աստվածատրյանը չի զլանում նկարագրել նրա արտաքինը՝ «բաց մոխրագույն մահուդից բլուզ, սև կաշվից լայն գոտի, սև մահուդից տաբատ, խիտ, ըմբոստ մազեր, վատառողջ աչքեր, իր տարիքին չսազող լուրջ դեմք»²⁷: Հետագայում, Արամի հետ շփվելով, հուշագիրն ամեն անգամ ստացել է այն տպավորությունը, որ Արամը լուրջ ու լռակյաց, ինքնամփոփ մարդ է և աչքի չի ընկնում իր կարողություններով. «Հռետոր չէր, արտասանությունն ուներ ինչ-որ փոքրիկ թերություն, որ վնասում էր խոսքի արտաքին տպավորությունը, մանավանդ անսովոր ականջի համար: Չունեի նաև հստակ սահուն ոճ, որի ազատ կարկաչունն այնքան անհրաժեշտ է միտինգային

²⁴ Արշալույս Աստվածատրյան (1883-1973) հեղափոխական գործիչ, Երևանի Հատուկ կոմիտեի անդամ:

²⁵ Աստվածատրյան 2007:

²⁶ Արամը մահուան յինամեակին առթիւ 1991, 7-8:

²⁷ Աստվածատրյան 1927, 300:

հռետորի համար»²⁸։ Նրա արձանագրած փաստերը, թվում է, թե նսեմացնում են մեծ գործչի մարդկային նկարագիրը, բայց երբ ավարտում է միտքը, պարզ է դառնում, որ ցանկացել է նրա կերպարը համակողմանիորեն ներկայացնել։ «Զուրկ հռետորական շնորհքից՝ Արամը, սակայն, ուներ զարմանալի բովանդակալից ու հարուստ միտք, և երբ ականջդ սովորում էր նրա լեզվին ու խոսքին, միշտ հաճույքով էիր լսում նրան։ Ճկուն ու հնարագետ էր նրա միտքը։ Չեմ հիշում մի դեպք, երբ կարկտի նման տեղացող ժողովներում, նիստերում ու խորհրդակցություններում ստեղծված լինե՞ր ծանր ու անելանելի կացություն՝ փակուղի, և Արամը փրկած չլինե՞ր դրությունը»²⁹։ «Նա շնորհալի զեկուցող էր։ Նրա զեկուցումների մեջ չկար ոչինչ ավելորդ, ոչ մի միտք հոգնեցնող մանրամասնություն։ Խնդիրները դնում էր իրենց մերկությամբ, լուսաբանում էր պարզ ու կարճ, երբեմն, կարիք եղած դեպքում զեկուցումն ամփոփում էր երկու խոսքով և ապա տալիս եզրակացություններ։ Ախտաճանաչության զարմանալի ընդունակություն ուներ, դեպքերն արժևորում էր ճշտությամբ և այնուհետև գալիքը նախատեսում էր հատուկ կերպով»³⁰։

Ա. Աստվածատրյանին հիացմունք են պատճառել Ա. Մանուկյանի բնավորության գծերը՝ հաստատականություն, սկզբունքայնություն։ Խորությամբ ճանաչել է հեղափոխական գործչի, պարզապես հայ մարդու անհատական հատկանիշները։ Ա. Մանուկյանին դիկտատոր³¹ ընտրելու հաջորդ օրը, երբ նա տուն է վերադառնում, տան մուտքի երկու կողմում տեսնում է պահակ-զինվորների, իսկ բնակարանի մուտքին՝ «Արամ փաշա» ցուցանակը, նա գրպանից հանում է գրչահատն ու մաքրում այդ բառը, երկու օր անց էլ՝ նաև հսկողներին։ 1917 թ. վերջերին Արամը Թիֆլիսից ժամանում է Երևան և տեղի Հայոց ազգային խորհրդի նիստում (դեկտեմբերի 24) հանդես գալիս զեկուցումով՝ ներկայացնելով քաղաքական իրավիճակը։ Երևանի ազգային խորհրդի կողմից Արամի՝ հայկական կազմակերպությունների առջև ծառացած խնդիրների վերաբերյալ արած առաջարկություններն արժանանում են հավանության։ Ընտրվում է արտակարգ լիազորություններով օժտված մի մարմին՝ Հատուկ կոմիտե, որը դարձել է Երևանի նահանգի փաստական իշխանությունը, իսկ ուղղություն տվողն ու ոգեշնչողն Արամ Մանուկյանն էր։

Ա. Աստվածատրյանը ուշագրավ մանրամասներ է պատմում նաև Արամի կենցաղավարության մասին։ Արամը երբեք հոգ չի տարել իր մասին։ Որտե՞ղ ապրել, ի՞նչ ուտել, ի՞նչ հագնել. այս հարցերը քիչ են հուզել նրան։ «Մի կերպ կապրենք, չենք մեռնի» – այս է եղել Արամի տեսակետը։ Ըստ հուշագրի՝ Արամը որևէ տեղից աշխատավարձ չի ստացել և ապրել է զրկանքներով ու

²⁸ Աստվածատրյան 1927, 300:

²⁹ Աստվածատրյան 1927, 300:

³⁰ Աստվածատրյան 1927, 301:

³¹ 1918 թ. մարտի 24-ին Երևանի բնակչությունը, զորքը և Հայոց ազգային խորհուրդը Արամին ընտրեցին Երևանի նահանգի դիկտատոր։ Հմմտ. Ասրյան 2009, 58:

գրեթե կիսաքաղց: Մինչև ընտանիքի՝ Երևան տեղափոխվելը նա ապրում էր Աբովյան և Դոկտորոսկայա փողոցների անկյունում գտնվող հասարակ տան մեջ: Սենյակը չունեի տարրական հարմարություններ և կահավորանք. «մի անշուք մահճակալ, երկու հասարակ սեղան և մի երեք-չորս հասարակ աթոռ»: Սենյակի մի անկյունում դրված էր թիթեղյա վառարանը, որի խողովակները հաճախ դուրս էին ընկնում իրար միջից՝ սենյակը լցնելով ծխով: Ա. Աստվածատրյանի և Արամ Մանուկյանի տներն իրար մոտ էին, և նրանք հաճախ էին ճաշում միասին: Արամի ճաշի մասին հոգ էր տանում նույն տանն ապրող վանեցի մի ընտանիք, որն ապրում էր գրկանքներով: Երբեմն ընկերները ճաշում էին առանց հացի: Վանեցի քույրիկը, ճնշվելով ու ամաչելով, ասում էր, որ տանը հաց չկա, Արամը, բարի ժպիտը դեմքին, հանգստացնում էր. «Արշալույսը օտար մարդ չէ, վնաս չունի»³² Հուշագիրը նշում է, որ Արամը շրջապատում իրեն պահում էր սովորական մարդու նման, և բոլորն էլ կարող էին նրան մոտենալ որևէ հարցով: Բնակչության կողմից նա հաճախ էր դիմումներ ստանում, դրանց լուծում տալիս, միայն երբեմն կատակել է՝ ասելով. «Կարծում եմ՝ ամուսնալուծության համար էլ շուտով ինձ են դիմելու»: Հատուկ կոմիտեն Արամի համար կառք էր գնել, որպեսզի ժամանակը խնայի, բայց երկու շաբաթից այն վաճառվում է, որովհետև նա գրեթե չէր օգտվում դրանից, իսկ Թիֆլիսից ուղարկած ինքնաշարժն էլ ուղարկել էր Ազգային խորհրդի ավտոկայանատեղի՝ ընդհանուր կարիքներին ծառայելու համար:

Արամ Մանուկյանը՝ Հայաստանի փրկիչ

Ա. Աստվածատրյանը տպավորիչ մանրամասնություններով է նկարագրել 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ Արամի անձնվեր գործունեությունը: Բազում օրինակներ բերելով՝ ցույց է տվել մեծ գործչի նվիրվածությունը հայրենիքին և իր ժողովրդին: Այդ օրերին Արամին հետաքրքրում էր միայն մեկ միտք, այն է՝ փրկել Հայաստանը, թույլ չտալ որ թուրքերը մտնեն Երևան և հայկական որևէ բնակավայր: Աստվածատրյանը գրում է. «Համատարած հուսալքումի այդ շրջանում նա մնաց միշտ հուսադրող, ոգևորող, հավատ ու եռանդ ներշնչող... Ռազմաճակատը նրա մտահոգության միակ առարկան էր... Արամի միտքը կլանված էր առաջին գիծը ամուր ու անսասան պահելու հոգսով: Անընդհատ կապի մեջ էր Վաղարշապատում գտնվող գլխավոր շտաբի հետ: Արամն իր շնչով վարակում էր ամենքին: Ոչ ոք չէր խնայում հնարավորը»³³: 1918 թ. մայիսի 22-ին, զորավար Մ. Սիլիկյանի և փոխգնդապետ Ա. Վեքիլյանի մշակած պլանի համաձայն, հայկական զորքը Սարդարապատի ճակատում հակահարձակման անցավ թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ և ծանր մարտերից հետո թշնամուն դուրս շարտեց Արարատյան

³² Աստվածատրյան 1927, 303:

³³ Աստվածատրյան 1927, 303:

դաշտավայրից³⁴: Սարդարապատի հերոսամարտի փայլուն հաղթանակի շնորհիվ վերստեղծվեց հայոց պետականությունը: Հայաստանի Հանրապետության կայացման գործում անգնահատելի է Ա. Մանուկյանի վաստակը: Մինչև Հովհաննես Քաջազնունու կառավարության՝ Երևան ժամանելը ողջ իշխանությունը փաստացիորեն գտնվում էր Արամի գլխավորած նախակառավարության դեր կատարող «Վարիչների մարմնի ձեռքում»: Ներքին գործերի նախարար Ա. Մանուկյանը³⁵ այդ օրերին կարողացավ կարգ ու կանոն պահպանել նորաստեղծ հանրապետությունում:

Արամ Մանուկյանի մահը

1918 թ. դեկտեմբերին Արամը վարակվեց բժավոր տիֆով: Հիվանդությունը տաժանելի էր և ունեցավ ողբերգական վախճան: Ա. Աստվածատրյանն իր հուշերում անդրադարձել է նաև Արամի կյանքի այդ շրջանին: Նա գրում է, որ 1918 թ. դեկտեմբերին Երևանի ազգային խորհրդի Հատուկ կոմիտեի քարտուղար Սարգիս Օհանջանյանի (1869-1918) թաղմանը Արամը մինչև գերեզմանատուն չի կարողացել հասնել, վերադարձել է տուն և պառկել: Նա վարակվել էր բժավոր տիֆով: Արամին բուժող բժիշկների թվում էր Ս. Կամսարականը: Նա ամեն օր այցելում էր հիվանդին: Այդ նույն օրերին տիֆով հիվանդացել է նաև պետական վերահսկիչ Մինաս Բերբերյանը (մահացել է 1919 թ. հունվարի 11-ին), որին միաժամանակ բուժում էր այդ նույն բժիշկը: Հուշագիրը պատմում է, որ Ս. Կամսարականը գոհունակությամբ էր խոսում Արամի մասին. «Զարմանալի մարդ է Արամը. Ի՞նչ հիվանդ, ես նրա մոտ հանգստանում եմ. հատկապես Բերբերյանից հետո: Նա մշտապես դժգոհում է և սարսափում իր վիճակից: Սիրտս ճնշվում է նրա մոտ: Իսկ Արամի մոտ՝ տրամադրությունս լավ է, ո՛չ մի գանգատ, ո՛չ մի սրտնեղություն: Հիվանդ տեղովը մեզ՝ բժիշկներին ձեռք է առնում, ծաղրում է, որ բժերը³⁶ լավ չպահեցիք և նրանք էլ խռովեցին ու փախան, լավ «հեքիմ» չեք»: Խոսում է այլ և այլ նյութերի մասին, իր հիվանդությունով կարծես չի հետաքրքրվում: Այո՛, զարմանալի մարդ է Արամը»³⁷:

Օր օրի Արամի դրությունը վատթարանում է: Նա 18-րդ օրը կորցնում է գիտակցությունն ու գրեթե մինչև վերջ մնում այդ վիճակում: Բժիշկները, որոնք վստահ էին, որ նա հաղթահարելու է հիվանդությունը, բարձրաձայն խոսում են այդ մասին՝ մտահոգվում են նրա երկարատև ուշազնացությամբ՝ կարծելով, որ հիվանդն իրենց չի լսում: Որքան մեծ է լինում նրանց զարմանքը, երբ լսում են Արամի խոսքերը. «Ի՞նչ եք ասում. ոտքս գետնովը տամ,

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, թ. 5:

³⁵ Մանուկյան Արամը ներքին գործերի նախարար եղել է մինչև 1919 թ. հունվարի 29-ը:

³⁶ Տիֆով հիվանդների մարմնը սովորաբար ծածկվում է մանր բծերով, որոնք հետո անցնում են: Արամի վրա երևացել են մի քանի հատ և շուտ վերացել: Հմմտ. Արշալույս 1929, 61:

³⁷ Աստվածատրյան 1929, 61:

սարերը կողողան»³⁸։ Բժիշկներից մեկը պատմում է, որ Արամի մահվանից մի քանի օր առաջ նրան քննելիս նկատել է ուշքի գալու նշաններ և փորձել է խոսել նրա հետ՝ հարցնելով նրա որպիսությունը։ Նա հազիվ լսելի ձայնով պատասխանել է «Լավ եմ, լավ»։ Դրանք Արամի վերջին բառերն էին։ Արամի մահվան լուրը ցնցել էր բոլորին։ «Արամի ննջարանը տանող դուռը բաց էր..., - գրում է Ա. Աստվածատրյանը, - հարևան սենյակից լսվում էին հեծկլտանքներ... Ինքնամոռացությունից ինձ հանեցին սրտամորմոք հառաչանքներ... գլուխս բարձրացրեցի. վանեցի քույրիկն էր»³⁹։ Արամի հուղարկավորության ժամանակ Նիկոլ Աղբալյանի արտասանած դամբանականը նրան բնորոշող լավագույն խոսքերն են. «Երբ գիշերը գայ, մտեք ձեր հոգիի սենեակը և խօսեցեք ձեր խղճի հետ և ըսեք, արդեօք աշխատե՞ր էք հայ ժողովրդի համար, ինչպես Արամը, եղե՞ր էք այնքան անձնագրի, որքան Արամը, տե՞ր էք ձեր ամբողջ կեանքը հայ ժողովրդին, ինչպես Արամը...»⁴⁰։ Արամի ժամանակակիցները հաճախ են մեծարել ու փառաբանել նրան։ Այդ առումով արժե հիշատակել Օնիկ Մխիթարյանի գնահատականը. «Արամը, օժտված ի վերուստ, ամբողջ ժողովրդի մը համար ստեղծեց նոր պատմութիւն եւ կեանքի կոչեց ու իրականացուց մեր հայրենիքի աւերակներուն վրայ 500 տարիներէ ի վեր թափառական ու անհանգիստ երազը։ Արամը կրցավ առարկայացնել ահա այդ Մեծ Երազը, եւ այդ մեծ առարկայացումին մէջ է, որ կը մեծնայ Արամը եւ կը գերազանցէ իր եւ իրմէ ետք եկող ժամանակներու բոլոր մեծութիւնները, քանի որ, ամէն բանէ առաջ, Արամը կերտեց Ազատ Եւ Անկախ Հայաստանը»⁴¹։

Այս հուշերը փաստում են, որ Արամի կյանքն ու գործունեությունը բավականաչափ ուսումնասիրված են, բայց կան որոշ հարցեր, որոնք մեկնաբանության կարիք ունեն նրա կերպարն ամբողջությամբ բացահայտելու համար։ Վստահ ենք, որ կհայտնաբերվեն նոր փաստեր և իրողություններ, որոնք աննկատ են մնացել նախորդների կողմից։ Կարևորելով Ա. Մանուկյանի հայրենանվեր գործունեությունը հայ ժողովրդի փրկության և Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում՝ 2019 թ. Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի կենտրոնական ցուցասրահում բացվեց Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական-քաղաքական գործիչ Ա. Մանուկյանի ծննդյան 140-ամյակին նվիրված ցուցադրություն, իսկ Հայաստանի Առաջին հանրապետության հռչակման օրը՝ մայիսի 28-ին, Սարդա-

³⁸ Աստվածատրյան 1929, 61։

³⁹ Աստվածատրյան 1929, 61։

⁴⁰ Աղբալյան 1919, 5, հմմտ. Վրացեան 1967, 54-55։

⁴¹ Մխիթարեան 1923, 39-40։

րապատի հերոսամարտի հուշահամալիրում կանգնեցվեց նրա 140-ամյակին նվիրված հուշակոթողը⁴²:

Եզրակացություններ

Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական-քաղաքական գործիչ Արամ Մանուկյանի մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդել նրա ընկերները և ժամանակակիցները՝ Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ա. Շահխաթունին, Ա. Աստվածատրյանը և այլք: Հուշագիրները մեզ հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու Արամ Մանուկյանի անձի, ազգային-հեղափոխական գործունեության, ժողովրդի վրա նրա թողած ազդեցության և հայոց կյանքում կատարած դերի մասին: Նրանք հանգամանորեն ներկայացնում են Արամ Մանուկյանի հեղափոխական գործունեությունը, նրա դերակատարումը իշխանության մարմինների ձևավորման, հայության անվտանգության ապահովման, տնտեսության վերականգնման, սովը կանխելու, օրինականություն հաստատելու, թշնամուն դիմակայելու վճռականության և, ի վերջո, Հայաստանի Առաջին հանրապետության ստեղծման և ամրապնդման գործում:

Գրականություն

- Ասրյան Ա. 2009, Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործունեությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ. հրատ., 114 էջ:
- Արամը Մահուան յիսնամեակին առթիվ 1991, Երևան, «Միքայել Վարանդեան» հրատ., 549 էջ:
- Աստվածատրյան Ա. 1927, Արամի մասին (հանդիպումներ, տպավորություններ), Դրոշակ, N 10, Փարիզ, էջ 299-306:
- Աստվածատրյան Ա. 1929, Արամի մահը, Դրոշակ, N 3, Փարիզ, էջ 60-62:
- Աստվածատրյան Ա. 2007, «Սարդարապատի պատմաշինությունը» և այլ երկեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 832 էջ:
- Թադե 1929, Արամի մասին (Սարգիս Յովհաննիսեան 1879-1919), Դրոշակ, N 1-2, Փարիզ, էջ 28-29:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 47, 201, 121, 289:
- Մելիքյան Ա. 2022, 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի հիշողությունը Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի հավաքածուներում, «Վէմ» համահայկական հանդես, հունվար-մարտ, N 1 (77), «Լուսակն», էջ 215-236:
- Մխիթարեան Օ. 1923, Արամ, Հայրենիք, Բոստոն, N 8, էջ 38-42:

⁴² Արամ Մանուկյանի 140-ամյակին նվիրված վեց մետր բարձրությամբ, կարմիր տուֆից կերտված հուշակոթողը կառուցվել է Տորոնտոյում՝ Հայաստանի պատվո հյուպատոս Վան Լապոյանի հովանավորությամբ: Հեղինակներն են ճարտարապետ Հայկ Ասատրյանը և քանդակագործ Արտակ Համբարձումյանը: Հմմտ. Մելիքյան 2022, 218:

- Նիկոլ Աղբալյանի դամբանականը 1919, Աշխատանք («Աշխատանք»ի խմբագրությունից իբրեւ առաջին սգապսակ եւ ամենադոյզն յարգանք կը ծօնէ Արամի յավերժական յիշատակին), N 4, Երևան, էջ 5-6:
- Շահխաթունի Ա. 1959, Սարգստաբաղի հերոսամարտը եւ մահափորձ Արամ փաշայի դէմ (իմ յուշերից), Հայրենիք, Բոստոն, N 8, էջ 21-30:
- Ռուբեն 1982, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Թեհրան, «Գ» հրատ., 401 էջ:
- Ռուբեն 1982, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 2, Թեհրան, «Գ» հրատ., 326 էջ:
- Ռուբեն 1990, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Թեհրան, «Գ» հրատ., 363 էջ:
- Ստեփանյան Խ. 2008, Ռուբեն Տեր-Մինասյան (կյանքը և գործը), Երևան, «ՎՄՎ-պրինտ», 184 էջ:
- Ստեփանյան Խ. 2010, Արամ Մանուկյանը Ռուբենի հուշերում, Արամ Մանուկյան Ազգային և պետական գործիչը (հոգվածների ժողովածու), խմբ.՝ Խաչատրյան Կ.Հ., Մաղալյան Ա.Վ., Սուքիասյան Հ.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստիտուտի հրատ., էջ 111-118:
- Սուքիասյան Հ. 2010, Հայաստանի Առաջին հանրապետության անդրանիկ կառավարության ձևավորումը, Արամ Մանուկյան Ազգային և պետական գործիչը (հոգվածների ժողովածու), խմբ.՝ Խաչատրյան Կ.Հ., Մաղալյան Ա.Վ., Սուքիասյան Հ.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., էջ 83-98:
- Վրացեան Ս. 1967, Կեսանքի ուղիներով, հ. Ե, Պէյրոյթ, Համազգային հրատ., 363 էջ:
- Վրացյան Ս. 1919, Արամ (Սարգիս Յովհաննիսեան), Զանգ, N 16, Երևան, էջ 2-3:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

Արևիկա Մեդիան

Ամփոփում

Արամ Մանուկյանի կյանքի, մարդկային հատկանիշների, մանկավարժական և հեղափոխական գործունեության մասին արժանի գնահատական են տվել նրա ժամանակակիցները: Արամ Մանուկյանի դերակատարումը անգնահատելի է հատկապես Հայոց անկախ պետականության վերականգնման ժամանակաշրջանում: Հայրենանվեր գործիչն իր գաղափարների հետևից տարավ ազատագրական ձգտումներով տոգորված հայ ժողովրդին, նրա մեջ արթնացրեց ազգային ինքնագիտակցությունը, ամրապնդեց ազգի հավաքական միասնությունը՝ վստահություն ներշնչելով սեփական ուժերի հանդեպ:

Այսօր, երբ հայ ժողովուրդը կրկին հայտնվել է ռազմաքաղաքական ծանր իրավիճակում, խիստ անհրաժեշտ է անդրադարձը Արամ Մանուկյանի նման խիզախ ու անձնվեր գործիչների կերպարին:

Բանալի բառեր՝ հուշեր, արխիվային փաստաթղթեր, ընդհանուր ժողով, գինակիցներ, անկախ պետականություն, ազգային ինքնագիտակցություն, քաղաքական իրավիճակ:

АРАМ МАНУКЯН В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННИКОВ

Аревик Меликян

Резюме

Современники Арама Манукяна дали достойную оценку его жизни, человеческим качествам, а также педагогической и революционной деятельности. Неопределима роль Арама Манукяна особенно в период восстановления независимой армянской государственности. Преданный Родине деятель повел за собой проникнутый освободительными устремлениями армянский народ, пробудив в нем национальное самосознание, укрепив единство нации, внушив уверенность в собственных силах.

Сегодня, когда армянский народ вновь оказался в сложной военно-политической ситуации и ощущается необходимость в патриотических деятелях, весьма актуально обращение к образу Арама Манукяна как человека и политической фигуры.

Ключевые слова – воспоминания, архивные документы, общее собрание, соратники, независимая государственность, национальное самосознание, политическая ситуация.

ARAM MANUKYAN IN THE MEMOIRS OF CONTEMPORARIES

Arevik Melikyan

Abstract

Aram Manukyan's contemporaries gave a decent assessment of his life, human qualities, as well as pedagogical and revolutionary activities. The role of Aram is invaluable, especially during the restoration of the independent Armenian statehood. The figure devoted to the Motherland led the Armenian people imbued with liberation aspirations, awakening national self-consciousness, strengthening the collective unity of the nation, inspiring confidence in people's own abilities.

Today, when the Armenian people are once again in a difficult war and political situation with a need for patriotic figures, it is necessary to turn again to the image of Aram Manukyan.

Key words – memoirs, archival documents, general assembly, comrades-in-arms, independent statehood, national self-consciousness, political situation.

ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹՈՒԿՈՒԼՏԻ-ՆԻՆՈՒՐՏԱ Ի-Ի
(Մ.Թ.Ա. 1242-1206 ԹԹ.) ՆԱԻՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Ռուսլան Ֆականյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ roslantsakanyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 26.07.2022, գրախոսվել է 29.07.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-57

Ներածություն

«Նաիրի երկիր(ներ)»-ը (KUR.KUR *Na-i-ri*) առաջին անգամ հիշատակվում է (են) միջինասորեստանյան արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1242-1206 թթ.¹) արձանագրություններում: Ներկայումս մեզ հայտնի 54 արձանագրություններից «Նաիրի երկիր(ներ)»-ը հիշատակված է(են) 17-ում²: Պատմագիտության մեջ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի և մասնավորապես «Նաիրի երկիր(ներ)» Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի ռազմարշավի ժամանակագրությանն ու դրդապատճառներին անդրադարձել են բազմիցս: Սակայն մինչ օրս արտահայտված կարծիքները որոշ դեպքերում իրարամերժ են, իսկ երբեմն էլ կարոտ են հիմնավորման: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների նոր ընթերցումը հնարավորություն է ընձեռում հիշյալ արշավանքի թվագրության, պատճառների և արդյունքների հարցերը դիտարկել ոչ թե մեկուսի, այլ Ասորեստանի այդ արքայի առաջին երեք տարիների արշավանքների համապատկերում:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների ժամանակագրական խնդիրները

Աղբյուրագիտական նյութի սղության պատճառով միջինասորեստանյան պետության ռազմաքաղաքական պատմության լուսաբանությունը որոշակի դժվարություններ է հարուցում: Իսկ մասնավորապես Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահակալության շրջանի մանրամասների պարզաբանման գործում հիմնա-

¹ Միջինասորեստանյան ժամանակաշրջանի ժամանակագրության, ինչպես նաև Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման թվականների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Bloch 2008, 143-178, Bloch 2010, 1-35, Röhlig 2008, 189-196, Freydank 1991, 188-189, Freydank 2005, 45-56, Wilhelm, Boese 1987, 74-117.

² RIMA 1. 1987, A.O.78.1, IV, ll. 10, 32, A.O.78.2, l. 31, A.O.78.3, l. 13, A.O.78.4, l. 5, A.O.78.5, ll. 9, 39, A.O.78.6, l. 17, A.O.78.7, l. 4, A.O.78.8, l. 9; A.O.78.13, l. 14, A.O.78.16, l. 18, A.O.78.18, l. 23, A.O.78.20, l. 6, A.O.78.23, ll. 46, 49, A.O.78.24, ll. 18, 31, A.O.78.26, ll. 7, 12; A.O.78.1001, rev. l. 7, A.O.78.1010, l. 5.

կան դժվարությունը պայմանավորված է նրանով, որ արքայի արձանագրություններում իրադարձությունները ներկայացված են ժամանակագրական անկանոն շարվածքով: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի հայտնի արձանագրություններից հստակորեն թվագրված են միայն երեքը՝

1. թվագրված է արքայի կառավարման 15-րդ տարով՝ «ITI *Al-la-na-tu [li-mu]* ^{md}A-šur-EN-DINGIR.MEŠ» - «Ալլանուրու ամիս, Աշշուր-Ել-Իլանիի էպոնիմատի տարի»³,

2. թվագրված է կառավարման 18-րդ տարով՝ «*li-mu mI-na-dAš-šur-MU-aš-bat*» «Ինա-Աշշուր-շումա-աժբաթի էպոնիմատի տարի»⁴, և

3. թեև թվագրված է, բայց վնասված են ամսանունն ու տարվա անվանադրի անունը՝ «ITI xxxx *li-mu* xxxx»⁵:

Այդուհանդերձ, հայտնաբերված տնտեսական և այլ բնույթի փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն վերականգնել այս արքայի կառավարման ժամանակահատվածի էպոնիմների ցանկը, այլև նրա գահակալության շրջանի հիմնական իրադարձությունների ժամանակագրական կարգը:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմարշավների համար խիստ կարևոր են արքայական տարեգրությունները և հատկապես, այսպես կոչված, «*Մեծ արձանագրությունը*»⁶: Արձանագրության մեջ մանրամասն նկարագրված են արքայի գահակալման առաջին տարիներին կատարած ռազմական գործողություններն⁷ ու Աշշուր քաղաքում նոր պալատի կառուցման մանրամասները⁸: «*Մեծ արձանագրությունը*» գրվել է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման երրորդ՝ Մուշալլիմ-Ադադի էպոնիմատի տարում⁹ մ.թ.ա. մոտ 1240/1239 թ.-ին¹⁰, երբ Աշշուրում ավարտվել են Նոր պալատի կամ, որ ավելի հավանական է, դրա մի հատվածի շինարարական աշխատանքները:

Երկու արձանագրություններն էլ մանրամասներ են պարունակում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի առաջին երեք ռազմարշավների մասին: Դրանցից առաջինը, ըստ Յ. Բլոխի, տեղի է ունեցել Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահակալման տարում: Տրամաբանական կլինի կարծել, որ երկրորդ և երրորդ

³ RIMA 1.1987, A.O.78.18, l. 44, ինչպես նաև տես՝ Bloch 2010, 31, Röhlig 2008, 4, Freydank 2005, 49-50.

⁴ RIMA 1.1987, A.O.78.6, l. 43, Llop 2013, 551, Bloch 2010, 31, հմմտ. նաև՝ ըստ Վ. Ռյոլիգի, Ինա-Աշշուր-շումա-աժբաթի էպոնիմատի տարին համապատասխանում է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 21-րդ տարուն՝ Röhlig 2008, 4, իսկ ըստ Հ. Ֆրեյդանկի՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 19-րդ տարուն՝ Freydank 2005, 49-50:

⁵ RIMA 1. 1987, A.O.78.2.

⁶ Bloch, Peri 2016-2017, 2-56, այն բովանդակային առումով նույնական և համարժեք է Ա.Կ. Գրեյտոնի հայտնի «Դիվանի» A.O.78.1 արձանագրությանը:

⁷ Bloch, Peri 2016-2017, 21-31 (Col. I-V), RIMA 1.1987, A.O.78.1. Col. I- Col. IV. l. 36.

⁸ Bloch, Peri 2016-2017, 31-35 (Col. V-VIII), RIMA 1.1987, A.O.78.1. Col. IV. l. 36-Col. VI.

⁹ Bloch 2010, 31.

¹⁰ Bloch, Peri 2016-2017, 42, RIMA 1.1987, 231:

ռազմարշավները տեղի են ունեցել նրա կառավարման առաջին և երկրորդ ամբողջական տարիներին¹¹:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմարշավները (մ.թ.ա. մոտ 1242/41-1240/39 թթ.)

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի տարեգրությունները, բացի այն, որ գրեթե թվագրված չեն՝ հարուցում են ևս մեկ կարևոր խնդիր: Նրա տարեգրությունների մեջ հաճախ չի պահպանվում արշավանքների ու երկրների նվաճման հերթականությունը, և թվարկումներն էլ սովորաբար տրված են բավական խրթին: Շատ հաճախ իրարից տարբեր մի քանի արշավանքներ ընդգրկված են մեկ ընդհանուր նկարագրության տակ: Դրա մի օրինակ է *RIMA. 1. A.O.78.23* արձանագրությունը, որտեղ թվարկված են արքայի գրեթե բոլոր նվաճումները: Սակայն անմիջականորեն աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ արքայի տիտղոսների, աստվածների ու տոհմի պատկանելության նկարագրությունից անմիջապես հետո ընթերցում ենք՝

«27. *i-na šur-ru GIŠ.GU.ZA MAN-ti-ia i-na maḥ-ri-i*

28. *EALA-ia 8 ŠÁR ÉRIN.MEŠ KUR Ḫa-at-ti-i*

29. *iš-tu e-ber-ti ÍD Pu-rat-te*

30. *as-su-ḫa-ma a-na ŠÀ KUR-ia ú-ra-a*»

«27. Իմ գահակալության սկզբում՝ իմ կառավարման

28. առաջին տարում, արմատախիլ արեցի խեթերի երկրի 28800 բնակիչներին՝

29. Եփրատ գետի այն կողմից¹²

30. տեղահանեցի և տարա (նրանց) իմ երկիր»¹³:

Մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար վերոնշյալ իրադարձությունը թվագրվում է արձանագրության տառին համապատասխան՝ առանց ուշադրություն դարձնելու այն կարևոր փաստին, որ խեթական գերիների վերաբերյալ այդչափ կարևոր իրադարձությունը տեղ չի գտել արքայի առաջին երեք տարիների արշավանքներն ու շինարարական գործունեությունը փառաբանող տարեգրությունների մեջ¹⁴:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման շրջանի ուսումնասիրություններում առկա հակասությունների մի զգալի մասը պայմանավորված է արձանագրությունների տարընթերցումներով: Սակայն որոշ դեպքերում դրանք ոչ թե օբյեկտիվ, այլ աղբյուրի կամայական մեկնաբանության բնույթ են կրում՝ ծնունդ տալով համատեքստից կտրված զանազան վարկածերի: Նմանօրի-

¹¹ Bloch, Peri 2016-2017, 42, Tsakanyan 2021, 20-27.

¹² Արձանագրության մեջ նկատի ունի Եփրատ գետի մյուս՝ արևմտյան կողմից:

¹³ RIMA 1. 1987, A.O.78.23, 27-30, հմմտ. նաև՝ A.O.78.24, 23-25, ինչպես նաև տե՛ս և հմմտ.՝ Weidner 1959, NN 16, 17.

¹⁴ Քննարկումների համար մանրամասն տե՛ս Galter 1988, 217-235:

նակ կամայական մոտեցում է ցուցաբերված նաև վերջերս հրապարակված մի աշխատանքում¹⁵:

RIMA 1. A.O.78.23 արձանագրության 30-րդ տողում կարդում ենք՝

«*as-su-ḫa-ma a-na ŠA(libbi) KUR(māti)-ia ú-ra-a*» -

«**տեղահանեցի¹⁶ և տարա (նրանց) իմ երկիր**»:

Մինչդեռ հեղինակը, հղելով հիշյալ արձանագրության Ի.Մ. Դյակոնովի՝ կես դարից ավելի հնության ունեցող թարգմանությանը¹⁷, նրա 30-րդ տողի վերջին բառը ընթերցում է «*Յաուրի*» և երևան է հանում «*Յաուրի լեռների*» գոյության և անգամ այդ լեռներում «*կուրիական դաշնակցային զորքերի դեմ*» Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի տված առաջին ճակատամարտի մասին վարկածը¹⁸:

Հեղինակը զարմանալիորեն անուշադրության է մատնել Ա.Կ. Գրեյսոնի «*Դիվանի*» աքքադերեն տեքստի տառադարձումը՝ նշելով. «*Ա. Գրեյսոնի մոտ Կուրանսկրիպցիայի մեջ ակնհայտորեն երևում է Յաուրիի հիշատակությունը, սակայն անգլերեն թարգմանության մեջ այն բացակայում է: Ի. Դյակոնովի մոտ այս հատվածի թարգմանությունը հստակ է*»¹⁹: Մեզ իրավունք չենք վերապահի նշել, թե հեղինակն իր ձեռքի տակ չի ունեցել Ա.Կ. Գրեյսոնի «*Դիվանի*»: Փաստը մնում է այն, որ նա բացառապես օգտագործել է Ի.Մ. Դյակոնովի վերոնշյալ աշխատանքը: Բնականաբար, հարց է առաջանում, թե հեղինակի մոտ ինչպե՞ս է առաջացել «*Յաուրին*», ու ինչու է այն շփոթվել *I(J)ū/aru* էթնիկ ծագման տեղանվան հետ²⁰: Մեր կարծիքով, հեղինակը, պարզապես չընկալելով *KUR-ia (mātiya)*՝ «*իմ երկիր, երկիրս*» արտահայտությունը և արհեստականորեն «*երկիր*» բառի շումերական որոշից (դետերմինատիվ) անջատելով աքքադերենի *-i(y)a* անձնական կցական դերանվան դիմորոշ վերջածանցը (եզակի թիվ, 1-ին դեմք)²¹, այն կցել է «*նրս/ա*» բառին, որից էլ ստացել է «*Յ/հաուրի*» անվանումը:

Ցավոք, բնագրերի նման թերըմբռնումներն ու աղճատումները եզակի չեն և լրացուցիչ դժվարություններ են ստեղծում պատմական իրադարձությունների վերականգնման առանց այդ էլ դժվարին գործում:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի առաջին ռազմարշավը դեպի Ուկ/քումենու/Կումանի և Գ/Կուտու՝ (մ.թ.ա. մոտ 1242/41 թ.)

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը նշում է, որ «*ina šarrū> šarrūtiya*»՝ իր գահ բարձրանալու տարում, մ.թ.ա. մոտ 1242/1241 թվականին արշավանք է իրա-

¹⁵ Սարգսյան 2019, 232-251:

¹⁶ Յականյան 2018, 21-27, Oded 1979, 5-9:

¹⁷ Дьяконов 1951, N 6, 268-269.

¹⁸ Սարգսյան 2019, 233, 239, 246:

¹⁹ Սարգսյան 2019, 233 ծնթ. 6:

²⁰ RIMA 1. 1987, A.O.76.1, l. 23, A.O.89.7, Col. III, l. 21, Nashef 1982, 144-145.

²¹ Huehnergard 2011, 79-80, Riemschneider 1978, 152-155, 293, von Soden 1969, 42-44.

գործել Ուկումենու և Կուտու երկրների դեմ²²։ Ինչպես երևում է արձանագրության համատեքստից, Թուկուլտի-Նինուրտային դեպի հյուսիս՝ Ուկումենու (Կումանի)²³ և Կուտու²⁴ երկրների դեմ արշավանքի է դրդել վերոնշյալ տարածքների անհնազանդ լինելու հանգամանքը²⁵։ Դեռ ավելին՝ «Այդ ժամանակ նրանք միավորվեցին (”) իմ զորքի դեմ մի դժվարամարտի վայրում՝ լեռնային կիրճում»²⁶։ Արձանագրության վերոհիշյալ տողերը վկայում են, որ Ուկումենուն և Կուտուն Ուկումենուի արքա Աբուլեի գլխավորությամբ միասնաբար են հանդես եկել Ասորեստանի դեմ։ Արդյունքում, դաշնակիցները պարտություն են կրում, և Աբուլեն ու մեծ թվով իշխաններ գերի են վերցվում և շղթայակապ տարվում Աշշուր։ Ըստ արձանագրության՝ հետագայում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Աշշուրի գերագահությունն ընդունելուց, հավատարմության երդում տալուց և իրեն ամենամյա հարկ ու տուրք վճարելու պարտավորություն ընդունելուց հետո Ուկումենուի և Կուտուի իշխանավորներին թույլատրել է վերադառնալ իրենց երկրները²⁷։ Այլ հարց է, թե Ուկումենուի ու Կուտուի հնազանդեցումը տեղի է ունեցել մեկ արշավանքի ընթացքում, թե նույն տարում կատարված կրկնակի արշավանքի շնորհիվ²⁸։ Սակայն արձանագրության համապատասխան տողերի համեմատությունը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ նույն իրադարձությունների մասին պատմող այլ արձանագրությունների տվյալների հետ, թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ խոսքը կոնկրետ մեկ արշավանքի մասին է։

Երկրորդ արշավանքը դեպի Շարնիդա, Մեխրու, Կատմուխու և հարակից շրջանները (մ.թ.ա. մոտ 1241/40 թ.)

Ուքումենուն ու Կուտուն հնազանդեցնելուց հետո Ասորեստանի արքան արշավում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Շարնիդա (*Šarnida*)²⁹, Մեխրու (*Mehru*)³⁰ և Կատմուխու (*Katmuḫu*)³¹ երկրներ³²։ Շարնիդա և Մեխրու արշավանքի ժա-

²² Tsakanyan 2021, 21-24, Bloch, Peri 2016-2017, 23-27, Col. I, 37 – Col. III, 27, Görg 1989, 202-207, Col. I, 37 – Col. III, 27, ինչպես նաև տե՛ս և հմմտ. RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. II, 14 – Col. III, 11, and – A.O.78.2, A.O.78.3, A.O.78.10, A.O.78.18, A.O.78.20, A.O.78.23, A.O.78.24, Weidner 1959, NN 1; 2; 3; 14; 16; 17; 21.

²³ Հարկ է նշել նաև, որ արձանագրության մեջ տեղ գտած տեղանուններին, որոնք դուրս են մեր քննարկման նյութի շրջանակից, չենք անդրադառնա, այդուհանդերձ, կնշենք մասնագիտական գրականության մեջ դրանց անդրադարձներին՝ The Helsinki Atlas 2001, 4, B4, Nashef 1982, 222-223, Parpola 1970, 284, Diakonoff, Kashkai 1981, 70, Арутюнян 1985, 119-120:

²⁴ Nashef 1982, 191-193, Bagg 2020, 474-475, Parpola 1970, 138, 220, Арутюнян 1985, 124.

²⁵ Reculeau 2022, 757-758, և հմմտ.՝ Munn-Rankin 1975, 284.

²⁶ Tsakanyan 2021, 24, Bloch, Peri 2016-2017, Col. II, 20-24; RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. II, 21-26.

²⁷ Tsakanyan 2021, 24, Bloch, Peri 2016-2017, Col. III, 1-27.

²⁸ Քննարկումների համար մանրամասն տե՛ս Salvini 1998-2001, 87-88, Harrah 1987, 207-212, Munn-Rankin 1975, 284-285, Арутюнян 2006, 21-27, Salvini 1967, 18-23, Haas 1986, 26-27.

²⁹ Nashef 1982, 244, Арутюнян 1985, 239.

³⁰ Nashef 1982, 194, Parpola 1970, 244, Bagg 2020, 409-410, Арутюнян 1985, 143-144.

³¹ The Helsinki Atlas 2001, 3, E3, Nashef 1982, 165-166, Parpola 1970, 215-216, Арутюнян 1985, 98-99.

մանակ, ըստ արձանագրության՝ ասորեստանյան բանակի շարքերում էին Կուտու երկրի զորքերը՝ «*ina Á-at ÉRIN.MEŠ-at Qu-ti-i*»³³: Այնուհետև ասորեստանյան ուժերը շարժվում են դեպի Կատմուխու: Ըստ արձանագրության, կատմուխցիները, խախտելով Ասորեստանի հետ մինչ այդ գոյություն ունեցած խաղաղության պայմանավորվածությունը, այսպես կոչված՝ «*խաբուսիկ խաղաղության ժամանակ (šá ina su-lu-me-e ú sa-ra-ar-te)*»³⁴, անընդմեջ հարձակվել են Ասորեստանի բնակավայրերի վրա, կողոպտել ու գերիներով հետ վերադարձել:

Ասորեստանի հարվածների տակ ընկնում են Կատմուխի կենտրոնն ու 4 կամ 5³⁵ ամրացված քաղաքները կամ հենակետերը, իսկ բնակչության մի մասը տեղահանվում ու տարվում է Ասորեստան: Հույժ հետաքրքիր է նաև արքայի մեկ այլ արձանագրությունը, որտեղ վերոնշյալ տեղանունների հետ զուգահեռաբար ներկայացված են նաև Էլխունիան (*Eluhnia*)³⁶, Բուշշուն (*Buššu*)³⁷ և Մումմուն (*Mummu*)³⁸:

Երրորդ ռազմարշավը, դեպի Ալզի, Ամադանու և հարակից շրջաններ (մ.թ.ա. մոտ 1240/39 թ.)

Կատմուխին հնազանդեցնելուց հետո Ասորեստանի արքան իր հաջորդ հարվածն ուղղում է դեպի արևմուտք: Անցնելով Կաշիյարի լեռները³⁹՝ նա հարձակվում է Ալզի⁴⁰ երկրի վրա⁴¹:

Համաձայն արձանագրության՝ «*ամբողջ Շուբարու երկիրը*» դեռևս Շուլմանու-աշարեդ (Սալմանասար) I-ի (մ.թ.ա. մոտ 1272-1243 թթ.) ժամանակներից ապստամբել էր և հրաժարվում էր հարկ վճարել Ասորեստանի արքային⁴²: Ալզիի արքա Էխլի-Թեշուբը, պարտություն կրելով, իր որդիների ու պալատականների հետ միասին լքում է երկիրը՝ ապաստանելով մինչ այդ *անհայտ երկիր Նաիրիում*՝ «*Na-i-ri ana KUR la i-du-ú*»: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը գրավում և ավերում է Ալզիի հոգևոր կենտրոն Պուրուլումզուն (*Purulu/*

³² Tsakanyan 2021, 24-25, Bloch, Peri 2016-2017, Col. III, 28-Col. IV, 10, RIMA 1. 1987, Col. III, 12-29, ինչպես նաև տե՛ս A.O.78.2: 17-36.

³³ Tsakanyan 2021, 24, Bloch, Peri 2016-2017, Col. III, 30, RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 14-15.

³⁴ Bloch, Peri 2016-2017, Col. IV, 4, RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 24.

³⁵ Ըստ Ա.Կ. Գրեյսոնի 5 քաղաք. տե՛ս RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 21.

³⁶ RIMA 1. 1987, A.O.78.2: 23, Nashef 1982, 102, Арутюнян 1985, 255.

³⁷ RIMA 1. 1987, A.O.78.2: 25, Nashef 1982, 76, Арутюнян 1985, 162.

³⁸ RIMA 1. 1987, A.O.78.2: 25, Nashef 1982, 197, Арутюнян 1985, 144.

³⁹ The Helsinki Atlas 2001, 3, D3, Nashef 1982, 162, Parpola 1970, 203, Арутюнян 1985, 106-107.

⁴⁰ The Helsinki Atlas 2001, 3, B2, Nashef 1982, 27, Parpola 1970, 13, Քոսյան 2004, 33-34, Арутюнян 1985, 18-19.

⁴¹ Tsakanyan 2021, 25-27, Bloch, Peri 2016-2017, Col. IV, 11-Col. V, 17, RIMA 1. 1987, Col. III, 30-Col. IV, 23.

⁴² RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. III, 30-36.

imzu)⁴³, գերում է արքային, իսկ բնակչությանը կենդանի այրել է տալիս: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 14-րդ և Ուգուր-Նամկուր-շարրիի էպոնիմատի տարով թվագրվող մի արձանագրության 11-րդ տողում հաղորդվում է, որ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքում, Պուրուլումզուի արքան՝ «LUGAL KUR.Pu-ru-lum-za-ie-e» յուղ է ստացել»⁴⁴: Սրանից հետևում է, որ Պուրուլումզուի արքան, ի տարբերություն այլ տիրակալների ու իշխանների, իր երկիր վերադառնալու թույլտվություն չի ստացել և գերության մեջ է եղել շուրջ 11 տարի:

Վերոնշյալ արշավանքի ընթացքում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ն ավերում է Ալգիի չորս քաղաք, ապա և, ըստ երևույթին, Ալգիի դաշնակից Ամադանու (*Amadanu*)⁴⁵ երկրի 6 քաղաք: Նա Ասորեստանին է կցում Ալգին, Ամադանուն, Նիխանուն (*Nihanu*)⁴⁶, Ալայան (*Alaya*)⁴⁷, Տեպուրզուն (*Tepurzu*)⁴⁸ ու Պուրուլումզուն:

Այսպիսով, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը հանրագումարի է բերում իր առաջին երեք տարվա արշավանքները՝ դրանք սահմանագծելով և մանրամասն նկարագրելով:

«Այն ժամանակ, Տուսինայից սկսած ...լեռներ, (տարածաշրջան) Շասիլա (և) Մաշխաթ-շարրի քաղաքների միջև՝ Ներքին Չաբի հակառակ ափին, Ջուքուշկու լեռից (և) Լալլար լեռից մինչև Կուրուի հսկայական շրջանը՝ Լուլլումու ամբողջ երկիրը, Պապխու երկրից մինչև Կալմուխի երկիրը (և) ամբողջ Շուբրու երկիրը, Կաշիյարի լեռներից մինչև Նաիրիի երկրի սահմանը (և) Մ[ական] երկրի սահմանը, մինչև Եփրատ գետի այն շրջանները, որոնք մեծ աստվածները ինձ հանձնարարեցին: (Իմ) բոլոր թշնամիներին մեկ հրամանի ներքո լքեցեցի»⁴⁹:

Փաստացի, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ընթացքում՝ Ասորեստանի տիրապետության սահմանները հասել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մատույցներին՝ Տավրոսյան լեռների ջրբաժանին:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի ռազմարշավը դեպի Նաիրի

Ալգիի արքա Էլի-Թեշուբի հետագա ճակատագրի, ինչպես նաև դեպի Նաիրի Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կատարած որևէ արշավանքի մասին

⁴³ Քաղաքի տեղորոշման վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ հստակություն չկա, մանրամասն տե՛ս Nashef 1982, 219, Арутюнян 1985, 161-162:

⁴⁴ Freydank, Fischer 2001, N 146.

⁴⁵ Nashef 1982, 28, Parola 1970, 14, Арутюнян 1985, 24-25.

⁴⁶ Nashef 1982, 205, Арутюнян 1985, 154-155.

⁴⁷ Nashef 1982, 10-11, Арутюнян 1985, 17-18.

⁴⁸ Nashef 1982, 260, Арутюнян 1985, 182.

⁴⁹ RIMA 1. 1987, A.O.78.1. Col. IV, ll. 24-36, Weidner 1959, N 1, Kol. IV, Z. 25-36, Bloch, Peri 2016-2017, Col. V, ll. 18-34, Tsakanyan 2021, 27.

արքայի վերոնշյալ արձանագրությունը լրում է: Բնավ էլ դժվար չէ կռահել, որ լրության պատճառն այն է, որ դա գրելու ժամանակ դեպի Նաիրի երկիր(ներ) արշավանք չէր կատարվել: Նաիրիի դեմ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի պատերազմը սոսկ ժամանակի հարց էր, քանի որ վերոնշյալ նվաճումներից հետո ասորեստանյան ծավալապաշտությունը հյուսիսային ուղղությամբ հասել էր այդ երկրի սահմաններին: Տվյալ պարագայում Ալգիի փախստական արքա Էլսի-Թեշուբի և նրա պալատականների՝ Նաիրիում ապաստան գտնելու փաստը Նաիրին դարձնում էր Ասորեստանի արքայի կարևոր թիրախներից մեկը: Հնարավոր է, որ Նաիրին եղել է հակաասորեստանյան ճակատի գործոններից մեկը և որոշակի դերակատարում է ունեցել Շուլմանու-աշարեդ I-ի դեմ Ալգիի վերոնշյալ ապստամբության հարցում: Հավանական է, որ Նաիրիի հակաասորեստանյան կեցվածքը պայմանավորված է եղել Տավրոսի լեռնանցքները վերահսկելու և Ալգին ասորեստանցիների հարձակման դեմ անվտանգության գոտի դարձնելու մտայնությամբ: Ամեն դեպքում Թուկուլտի-Նինուրտա I-ից մ.թ.ա. մոտ 1240/1239 թ. պարտություն կրած Ալգիի արքա Էլսի-Թեշուբի և նրա «որդիների ու պալատականների» փախուստը Նաիրի և ապաստան ստանալն այդտեղ, հուշում է, որ դեռևս նախքան այդ իրադարձությունները, Նաիրին արդեն, ըստ երևույթին, հարել է հակաասորեստանյան ճամբարին, և Ալգիի փախստական արքա Էլսի-Թեշուբը վստահ է եղել, որ չի արտահանձնվի Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին: Ինքնին՝ Նաիրիի կողմից Ալգիի արքա Էլսի-Թեշուբին ապաստան տրամադրելը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կողմից կարող էր դիտարկվել իբրև բացահայտ հակադրության նշան Ասորեստանի ծավալապաշտական քաղաքականությանը և, որպես այդպիսին, դառնալ «անհայտ երկիր» Նաիրիի դեմ արշավանք ձեռնարկելու դրդապատճառ: Այդուհանդերձ, փաստերի համադրությունը թույլ է տալիս կարծելու, որ ասսուրա-նաիրյան հակասությունները սկսել են ձևավորվել ավելի վաղ՝ դեռևս Շուլմանու-աշարեդ I-ի կառավարման վերջին շրջանում և ունեցել են ավելի խորը ռազմավարական պատճառներ: Այլ խոսքով՝ Էլսի-Թեշուբի փախուստը Նաիրի ոչ թե ասսուրա-նաիրյան ռազմական բախման պատճառ է դարձել, այլ ընդամենը այն արագացնող գործոն⁵⁰:

Ամեն դեպքում հստակորեն նշագծվում է, որ Նաիրիի դեմ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքը տեղի է ունեցել նրա կառավարման 4-13 տարիների միջև ընկած ժամանակահատվածում⁵¹:

Նաիրյան երկրների հետ Ասորեստանի վերաբերյալ *RIMA 1. A.O.78.23* արձանագրության մեջ կարդում ենք՝

«40. KUR.MEŠ-i dan-nu-ti ki-šir šap-šá-qi

41. šá MAN ia-um-ma ar-ḫa-te-šu-nu la i-du-ú

⁵⁰ Tsakanyan 2023, 6, հմմտ.՝ Քոսյան 1999, 73-77:

⁵¹ Tsakanyan 2021, 27.

42. *i-na li-it kiš-šu-ti-ia šu-tur-ti*
43. *i-te-ti-iq-ma ħur-šá-ni-šu-nu*
44. *i-na ak-kúl-la-at e-ri-i lu-pe-ši-id*
45. *ar-ĥa-te-šu-nu la pe-ta-te uš-pél-ki-ma*
46. *it-ti 40-a MAN.MEŠ KUR.KUR Na-i-ri*
47. *i-na qé-reb ta-ĥa-zi lu am-da-ĥa-aš*
48. *a-bi-ik-tu um-ma-na-te-šu-nu áš-ku-un*
49. *kúl-la-at KUR.KUR-šu-nu a-bél MAN.MEŠ KUR.KUR Na-i-ri*
50. *šá-tu-nu i-na be-re-et ZABAR GÚ.MEŠ-šu-nu*
51. *ar-pi-iq a-na É-KUR KUR-i GAL-i*
52. *É tu-kúl-ti-ia a-na ma-ĥar ^dAš-šur*
53. *EN-ia lu-bi-la-šu-nu-ti ni-iš DINGIR.MEŠ*
54. *GAL.MEŠ šá AN-e KI-ti ú-tam-mi-šu-nu-ti*
55. *GUN ú ta-mar-ta a-na u₄-um ša-a-ti»*

«40. Հզոր (և) չափազանց դժվարանցանելի լեռներով,

41. որոնց ուղիները ոչ մի այլ թագավոր չգիտեր,

42. իմ հաղթական հզոր ուժով ես անցա

43. նրանց բարձրաբերձ լեռները,

44. ես ընդարձակեցի բրոնզե բրիչներով,

45. (և) լայնացրի նրանց անանցանելի ուղիները:

46. (և) Նաիրի երկրների 40 արքաների հետ

47. կռիվ տվեցի ճակատամարտում:

48. Ես պարտության մատնեցի նրանց բանակին,

49. (Այսպիսով) ես դարձա նրանց բոլոր երկրների տերը: Նաիրի երկրների այդ արքաների

50. պարանոցներին ես բրոնզե ճարմանդներ կապեցի,

51. (և) նրանց բերեցի Էկուր մեծ լեռը,

52. իմ աջակցության տաճարը, Աշշուր աստծո ներկայությամբ՝

53. իմ տիրոջ: Ստիպեցի նրանց մեծ աստվածներով՝

54. երկնքի (և) անդրաշխարհի երդվել,

55. (և) հավերժ հարկ ու տուրք

56. ես նրանց պարտադրեցի»⁵²:

Աշշուրում, Աշշուր աստծո տաճարից հայտնաբերված և ձոնի բնույթ կրող մեկ այլ արձանագրության մեջ⁵³, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը նշում է՝

«7. [enā-m]a ^dA-šur[r] ʾa-na KUR. ʾKUR[Naʾiri]

8. [u] KUR.KUR a-aḫ A.AB.BA ʾe¹-[lēniti]

⁵² RIMA 1. 1987, A.0.78.23, հմմտ.՝ A.0.78.20, II. 6-7, A.0.78.24, II. 31-33, Weidner 1959, N 16, II., հմմտ.՝ N 17, II. 18-20, N 21, II. 6-7.

⁵³ RIMA 1. 1987, 278.

9. 𐎶𐎵-*ma-ī-r[a(?)]-an-ni*]
10. *i-na šu-ṛmur ta-ḫa-z[i-ia]*
11. *a-ba-'a kúl-la-a[t māṭāṭ]*
12. *Na-i-ri ú KUR.KUR a-a[h]*
13. A.AB.BA *e-le-ni-t[ī]*
14. *qa-ti ik-šu-[ud]*
15. 40-a 𐎶LUGAL. MEŠ-*šu-nu a-bél ana GİR-ī[a ušekniš*.
16. *ú tup-ši-ka 𐎶e-[mid]*»

«7-16. [Երբ Աշշուր] Ասորվածը ուղա[րկեց ինձ] դեպի [Նաիրի երկր]ներ [և] Վ[երին] ծովի ափին գտնվող երկրները, ես իմ կապաղի պատերազմով ավերեցի (և) նվաճեցի բոլոր [երկրները] Նաիրի և երկրները Վերին ծովի ափին: (Այսպիսով) ես դարձա նրանց քառասուն թագավորների տիրակալը, [նրանց հնազանդեցրի] իմ ուրքերի տակ և հարկ պարտադրեցի (նրանց)»⁵⁴:

Գոյություն ունի ևս մի կարևոր արձանագրություն, որն իր վնասվածությամբ հանդերձ միևնույն ժամանակ խիստ կարևոր տեղեկություն է պարունակում: Վերջինիս բովանդակության մեջ նկարագրված նվաճումներն ու տեղանունները բավական նման են և Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի և Թուկուլտի-ապալ-էշշարայի (Թիզլաթապլասար) I-ի (մ.թ.ա. 1115-1077 թթ.) նվաճումներին: Սակայն, ըստ Ա.Կ. Գրեյսոնի, տեքստի արխաիկ ձևը հուշում է, որ ավելի հավանական է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման ժամանակահատվածը⁵⁵: Արձանագրությունը մեզ համար կարևոր է նրանով, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ դեպի Նաիրի երկրներ կատարած արշավանքի ժամանակ Ասորեստանի արքան լուրջ խոչընդոտների է հանդիպել: Դեռ ավելին, արձանագրության համատեքստից հետևում է, որ նրա արշավանքն անակնկալ չի եղել Նաիրյան համադաշնության մեջ մտնող երկրների տիրակալների համար⁵⁶. արձանագրության մեջ նշված է, որ համադաշնության արքաները, «ռազմական բախման համար կապաղի դիրք են բռնել»՝

«7. [... šarrāni]. MEŠ KUR.KUR *Na-i-ri i-na qa-ab-l[i...]*

8. [... ittišu]-nu am-da-ṛḫa-aš a-bi-ik-t[a-šunu aškun ...]»⁵⁷:

Նաիրյան համադաշնության արքաների թիվը, ինչպես տեսանք վերևում, 40 էր: Մ. Սալվինիի կարծիքով, այդ թիվն ըստ երևույթին չափազանցված է, և, ամենայն հավանականությամբ, այն կարելի է ընթերցել որպես «շարքերը», «անհամար բազմություն» և այլն⁵⁸: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ համադաշնության երկրների տիրակալները պատրաստ էին Ասորեստանի տիրակալի հետ բախմանը, հակառակ պարագայում՝ գրեթե անհնար է

⁵⁴ RIMA 1. 1987, A.O.78.26, Weidner 1959, N 19.

⁵⁵ RIMA 1. 1987, 291.

⁵⁶ Tsakanyan 2023, 7.

⁵⁷ RIMA 1. 1987, A.O.78.1001.

⁵⁸ Salvini 1998-2001, 88.

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքին զուգընթաց հավաքագրել բավականաչափ ուժ և դեռ ավելին՝ դիրքավորվել ճակատամարտի համար: Դժվար է ասել, թե ով է գլխավորել համադաշնությունը: Արձանագրությունը լուռ է ոչ միայն համադաշնության ղեկավարի, այլև Էխլի-Թեշուբի հետագա ճակատագրի մասին: Չենք կասկածում, որ եթե համադաշնությունը գլխավորեր Էխլի-Թեշուբը, ապա Ասորեստանի արքան անպայմանորեն կհիշատակեր նրա մասին՝ կրկին շեշտելով իր առավելությունը և ավելի զորեղ տեսք տալով իր արշավանքին: Սակայն, Էխլի-Թեշուբի փախուստը դեպի Նաիրի երկիր ինքնին հաստատում է այն հանգամանքը, որ այն լայն հնարավորություններ էր ընձեռում հակաստորեստանյան ելույթների համար, թե՛ ռազմաքաղաքական (բնակչության թվաքանակի) և թե՛ տնտեսական (բնական պաշարների)⁵⁹ առումով: Ամեն դեպքում Էխլի-Թեշուբի փախուստը դեպի Նաիրի կարող էր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի համար պատրվակ դառնալ դեպի Նաիրի արշավանքի համար⁶⁰:

Ինչպես դժվար չէ կոահել, Ալզին և Նաիրյան համադաշնության մեջ ընդգրկված երկրները կամ սահմանակից են եղել իրար, կամ բավականաչափ մոտ են գտնվել, ինչն էլ կարող է վկայել, որ Նաիրյան երկրները տարածվել են պատմական Մեծ Հայքի առնվազն Ծոփք, Աղծնիք և Տուրուբերան նահանգների ու նրանց հարող շրջաններում: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքը դեպի Նաիրյան երկրներ, ըստ երևույթին, իրականացվել է այն ուղով, որով հետագայում դեպի Նաիրի են արշավել նրա հաջորդները՝ Թուկուլտի-ապալ-էշշարա I-ը⁶¹, Թուկուլտի-Նինուրտա II-ը (մ.թ.ա. 891-884 թթ.)⁶² և Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ը (մ.թ.ա. 883-859 թթ.)⁶³:

Վերոշարադրյալը մեզ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ առավել իրատեսական է Նաիրի երկրների գտնվելը Տավրոսի լեռնաշղթայից հյուսիս

⁵⁹ Այս առումով խոսում է նաև այն հանգամանքը, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 6-րդ և Լիբուր-զանի-Աշշուրի էպոնիմատի տարում, ըստ երևույթին, արքայական պալատի միջնորդությամբ, ոմն Մարդուկ-կետտի-է-տամշին Նաիրի երկրից ձեռք է բերել 128 ձի: Այս հիշատակությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ սալիկի վրա արձանագրված է «**Նաիրի երկիր**» «31. KUR. Na-i-ri», այսինքն՝ *եզակի թվով*, ինչն էլ իր հերթին կարող է վկայել այն մասին, որ Նաիրի երկիրը «*Նաիրի երկրներ*»-ի շարքում առանձին կազմավորում էր, և հավանաբար հենց Նաիրիի տիրակալն էլ հետագայում գլխավորել է համադաշնությունը՝ Frahm 2002, 68-69:

⁶⁰ Tsakanyan 2023, 7.

⁶¹ RIMA 2. 1991, A.O.87.1, Col. IV, l. 49, 83, Col. V, l. 9, 29, Col. VIII, l. 13, A.O.87.2, l. 25, A.O.87.3, ll. 9, 10, 12, A.O.87.4, l. 15, A.O.87.10, ll. 7, 17, A.O.87.13, l. 3, A.O.87.15, ll. 9, 10, A.O.87.16, l. 4, A.O.87.17, l. 4.

⁶² RIMA 2. 1991, A.O.100.5, ll. 1, 1, 2, 11, 13, 27, 129, A.O.100.6, l. 3.

⁶³ RIMA 2. 1991, A.O.101.1, Col. II, l. 6, 13, 15, 97, 117, 131, Col. III, l. 120, A.O.101.2, l. 10, A.O.101.3, l. 33, A.O.101.17, Col. II, ll. 18, 43, 47, 49, Col. IV, ll. 39, 105, A.O.101.19, ll. 27, 84, 93, 94, 96, 99, 100, 102, A.O.101.22, ll. 3, 6, A.O.101.23, l. 7, A.O.101.24, l. 2, A.O.101.26, l. 19, A.O.101.28, Col. III, l. 15, A.O.101.31, l. 11, A.O.101.32, l. 7, A.O.101.34, l. 21, A.O.101.35, l. 7, A.O.101.38, l. 17, A.O.101.40, l. 22, A.O.101.41, l. 10, A.O.101.42, l. 5, A.O.101.43, l. 18, A.O.101.50, l. 20, A.O.101.51, l. 15, A.O.101.53, l. 1, A.O.101.56, l. 9, A.O.101.66, l. 7, A.O.101.68, l. 2.

ընկած տարածքներում, մինչև Արածանիի և Վանա լճի ավազանը⁶⁴: Չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ՝ երբ Ասորեստանի արքա Աշշուր-բե-կալան (մ.թ.ա. 1074-1057 թթ.) իր արձանագրության մեջ նշում էր «Նաիրյան երկրների լեռներ»՝ «KUR.MEŠ-ni šá KUR.KUR Na-i-ri»⁶⁵ արտահայտությամբ նկատի ուներ Տավրոսի լեռնաշղթան:

Նաիրի երկրների դեմ դուրս գալով՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը հաղթանակ է տոնում, գերի վերցնում Նաիրի երկրների որոշ տիրակալների, որոնց, սակայն, Աշշուր աստծո առջև հավատարմության երդում տալուց և ամենամյա հարկ տալու խոստումից հետո թույլ է տրվում վերադառնալ իրենց երկրները: Նաիրի երկրների դեմ արշավանքից հետո Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը իր տիտղոսաշարին ավելացնում է «MAN kúl-la-at KUR.KUR Né-'i-ri» «Նաիրի բոլոր երկրների արքա» տիտղոսը⁶⁶: Արձանագրենք նաև, որ այս տիտղոսին պետք է զգուշությամբ վերաբերվել, քանի որ Նաիրյան երկրների տարածքի վրա ասորեստանյան ամբողջական տիրապետության մասին խոսք լինել չի կարող: Այն ավելի շուտ ենթակայություն էր ամենամյա հարկի գոյությամբ⁶⁷:

Նաիրյան երկրների դեմ արշավանքի թվագրումը

Ինչպես արդեն նշեցինք, դեպի Նաիրի երկրի ու նրա դաշնակիցների դեմ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արշավանքը տեղի է ունեցել նրա կառավարման 4-13 տարիների՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/38-1230/1229 թվականների միջև ընկած տասնամյա ժամանակահատվածում: Այսինքն, *Նաիրյան* արշավանքը տեղի է ունեցել դեպի Ուկումենու, Կուտու, Կատմուխու և Ալզի արշավանքից հետո⁶⁸ և Բաբելոնիա կատարած արշավանքից առաջ⁶⁹: Որքանով որ մեզ է հայտնի, դեպի Նաիրի արշավանքի ամենահաջող թվագրումը պատկանում է Ա. Հարրակին: Վերջինս հանրագումարի բերելով Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի իրագործած շինարարական գործունեության արդյունքները՝ գալիս է այն եզրակացության, որ Ասորեստանի արքայի արշավանքը դեպի Նաիրի տեղի է ունեցել նրա կառավարման յոթերորդ տարում⁷⁰, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1236/1235 թվականին: Ըստ այդմ, RIMA 1, A.O.78.2 արձանագրության⁷¹ մեջ հիշատակված Աշշուրում, Ադադ աստծո զիկկուրատի շրջանում Նոր պալատի կառուցումը Ա. Հարրակը տեղադրում է Նաիրյան արշավանքից առաջ⁷²: Իսկ

⁶⁴ Salvini 1967, 13-15, 45-47 Salvini 1998-2001, 88.

⁶⁵ RIMA 2. 1991, A.O.89.7, Col. IV, l. 18.

⁶⁶ Ցականյան 2021, 309-310:

⁶⁷ Tsakanyan 2023, 7.

⁶⁸ Մանրամասն տե՛ս Tsakanyan 2021:

⁶⁹ Մանրամասն տե՛ս Ցականյան 2021:

⁷⁰ Harrak 1987, 254, 265.

⁷¹ RIMA 1. 1987, A.O.78.2, ll. 39-45, Weidner 1959, N 2, ll. 39-46.

⁷² Harrak 1987, 254, 265.

Աշշուր քաղաքի «Հյուսիսային» կողմում նոր պալատի կառուցումը⁷³ դեպի Նաիրի կատարած արշավանքից հետո կամ նույն տարում⁷⁴: Այս թվագրումը միանգամայն հիմնավոր է, քանի որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ նոր մայրաքաղաք Կար-Թուկուլտի-Նինուրտայի (ժամանակակից Թուկուլ ալ-Աքիր (Tulul al-ʿAqir)⁷⁵) կառուցմանը նվիրված, ինչպես նաև արքայի սխրագործությունները նկարագրող արձանագրություններում⁷⁶ Նաիրիի դեմ արշավանքն արդեն իրագործված փաստ էր: Դեռ ավելին, հայտնի է նաև, որ Նաիրիից և նրա դաշնակից երկրներից տեղահանված մեծ քանակությամբ բնակչություն է մասնակցել քաղաքի կառուցման աշխատանքներին⁷⁷:

Հարկ է նշել նաև, որ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքի հիմնադրման թվագրման առումով նույնպես հստակություն չկա⁷⁸: Հնարավոր է, որ դա տեղի է ունեցել Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման սկզբներին, իսկ ըստ Ռ. Դիտտմաննի՝ մինչև արքայի կառավարման 11-րդ տարին⁷⁹: Մեզ համար, առավել հավանական և իրատեսական են թվում Ա.Հ. Ժիլիբերի հետազոտության արդյունքները, ըստ որոնց՝ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքի շինարարությունն ամենայն հավանականությամբ սկսվել է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 4-րդ տարում⁸⁰: Իսկ ըստ Ա. Հարրակի՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 14-րդ տարում Կար-Թուկուլտի-Նինուրտան արդեն հանդես է գալիս որպես Ասորեստանի նոր մայրաքաղաք⁸¹:

Այն, որ Կար-Թուկուլտի-Նինուրտա քաղաքի շինարարական աշխատանքներին մասնակցել են նաև նաիրցի ռազմագերիներ, ինչպես արդեն նշեցինք՝ փաստագրված է: Ասենք նաև, որ բնավ էլ չի բացառվում, որ քաղաքն իսկապես կառուցված լինի Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման չորրորդ տարում: Մի հանգամանք, որը մեր քննարկման նյութի համար կարող է ելակետային նշանակություն ունենալ: Այսպիսով, իր կառավարման երրորդ տարում դեպի Ալգի արշավանքի ժամանակ Նաիրին հանդես է գալիս որպես «**Na-i-ri ana KUR la i-du-ú**» «անհայտ երկիր», իսկ ինչպես արդեն վերը նշեցինք՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման 6-րդ և Լիբուր-զանի-Աշշուրի էպոնիմատի տարում Նաիրիից ներմուծվում է 128 ձի: Այսինքն, Նաիրին երրորդ տարվա արշավանքից հետո «անհայտ երկրից» վերածվում է «հայրնի երկրի»: Ընդհանրապես, Նաիրիի «անհայտ երկիր» բնորոշումը կարելի է գնահատել որպես քաղաքական քարոզչության դրսևորում, այն է՝

⁷³ RIMA 1. 1987, A.O.78.4, II. 6-10, Weidner 1959, N 4.

⁷⁴ Harak 1987, 254, 265.

⁷⁵ The Helsinki Atlas 2001, 10, C1, Nashef 1982, 160-161.

⁷⁶ RIMA 1. 1987, A.O.78.22-25 և 35-37, Weidner 1959, NN 15-17.

⁷⁷ Freydank 1976, N 1, N 27, և այլն, Фрайданк 1976, 86-88:

⁷⁸ Deller, Fadhil, Ahmad 1994, 459-472.

⁷⁹ Dittmann 1997, 108, Dittmann 2011, 176.

⁸⁰ Gilibert 2008, 183.

⁸¹ Harak 1987, 265.

Նաիրին «անհայր» էր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի նախնիներին ոչ թե այն առումով, որ նրանք չէին առնչվել Նաիրիի հետ, այլ, որովհետև նրանցից ոչ մեկը Նաիրիի դեմ ռազմարշավ չէր իրագործել: Համենայն դեպս, անհայտի և հայտնիի այսօրինակ տարբերակումը լիովին համապատասխանում է ասորեստանյան ռազմատենչ ոգուն և աշխարհաճանաչողության տրամաբանությանը⁸²:

Եզրակացություններ

Եթե ասորեստանցիների համար Նաիրին իսկապես անհայտ էր Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման երրորդ տարում, իսկ կառավարման վեցերորդ տարում արդեն հայտնի էր, ապա կարելի է ենթադրել, որ «Նաիրյան արշավանքը» կարող էր տեղի ունենալ արքայի կառավարման երրորդ տարուց հետո և վեցերորդ տարուց առաջ, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/1238-1237/1236 թթ. միջև: Իսկ եթե համարենք, որ Ասորեստանի հակառակորդ Ալզիի արքա Էսլի-Թեշուբի՝ «իր որդիներով ու պալապականներով» Նաիրիում ապաստանելը եղել է Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի՝ դեպի Նաիրի արշավանքի դրդապատճառներից մեկը, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ այդ արշավանքը պետք է տեղի ունեցած լիներ հիշյալ փախուստից ոչ շատ հետո: Նաիրիում տիրող շրջաններն ապաստան տալով Էսլի-Թեշուբին՝ միևնույն ժամանակ բացահայտ հակադրվում էին Ասորեստանի ծավալապաշտական քաղաքականությանը, ինչը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի համար պաշտոնական առիթ էր ստեղծում նոր արշավանք նախաձեռնելու:

Ասորեստանի արքան պետք է ձգտեր շատ ժամանակ չկորցնել և հակառակորդի ուժերին թույլ չտալ համախմբվելու: Միևնույն ժամանակ, որևէ հիմք չկա կարծելու, որ արշավանքը դեպի Նաիրի անմիջապես հաջորդել է Ալզիի արքա Էսլի-Թեշուբի փախուստին: Ասորեստանի հակառակորդ ճամբարում 40 երկրների արքաների ուժերի համախմբման փաստից երևում է, որ Նաիրիի տիրող շրջանակները որոշակի ժամանակ են ունեցել Ասորեստանի դեմ իրենց ուժերը համախմբելու համար: Վերոշարադրյալը մեզ հիմք է տալիս կարծելու, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Նաիրյան երկրների դեմ արշավանքն իրագործել է իր կառավարման չորրորդ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/1238 թվականին:

Գրականություն

Սարգսյան Ա.Ս. 2019, Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (թ.ա. 1243-1207 թթ.) արշավանքը Կուտի, Շուբարի և Նաիրի, Վէմ (Երևան), N 2 (66), էջ 232-251:
Ցականյան Ռ. 2018, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ., Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 290 էջ:

⁸² Tsakanyan 2023, 8.

- Յականյան Ռ. 2021, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի պատերազմը Բաբելոնիայի դեմ, Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր (Վանաձոր), N 2, պրակ Ա, էջ 309-310:
- Քոսյան Ա. 1999, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, «Հանգակ-97», 264 էջ:
- Քոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր արձանագրությունների), Երևան, «Հանգակ-97», 168 էջ:
- Арутюнян Н.В. 2006, Биайнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики. 2-е издание, Санкт-Петербург, изд. Санкт-Петербургского университета, 368 с. + 1 карт.
- Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Хурриты и урарты, N 1, АН АрмССР, Инст. востоковедения, Ереван, изд. АН Арм ССР, 308 с. + 1 отд. л. карт.
- Дьяконов И.М. 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории, N 2, Москва, с. 257-356.
- Фрайданк Г. 1976, Новые данные об отношениях среднеассирийского царства с северными и северо-западными странами, Древний Восток, N 2, Ереван, с. 86-88, 289.
- Bagg A. 2020, Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit, Teil 3: Babylonien, Urartu und die östlichen Gebiete, Répertoire géographique des textes cuneiforms, N VII/3-2, Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», LXXXVII + 832 S., Kart.
- Bloch Y. 2008, The Order of Eponyms in the Reign of Shalmaneser I, Ugarit-Forschungen (Münster), N 40, p. 143-178.
- Bloch Y. 2010, The Order of Eponyms in the Reign of Tukulti-Ninurta I, Orientalia. Nova Series (Roma), vol. 79, N 1, p. 1-35.
- Bloch Y., Peri L.A. 2016-2017, I Placed My Name There: The Great Inscription of Tukulti-Ninurta I, King of Assyria, from the Collection of David and Cindy Sofer, London, Israel Museum Studies in Archaeology (Jerusalem), vol. 8, p. 2-56.
- Deller K., Fadhil A., Ahmad K.M. 1994, Two New Royal Inscriptions Dealing with Construction Work in Kar-Tukulti-Ninurta, Baghdader Mitteilungen, N 25, p. 459-472, pls. 13-17.
- Diakonoff I.M., Kashkai S.M. 1981, Geographical Names According to Uartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, N IX, Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», S. 127.
- Dittman R. 1997, Die inneren und äußeren Grenzen der mittelassyrischen Residenzstadt Kar-Tukulti-Ninurta/Nord-Iraq, in M. Jansen & P. Johaneck (eds), Grenzen und Stadt, Veröffentlichungen der Interdisziplinären Arbeitsgruppe Stadtkulturforschung, vol. 2, Aachen, p. 95-110.
- Dittmann R. 2011, Kar-Tukulti-Ninurta through the Ages – A short Note, Between the Cultures the Central Tigris Region from the 3rd to the 1st Millennium BC, Conference at Heidelberg January 22nd – 24th, 2009 Edited by P.A. Miglus & S. Mühl, Heidelberger Studien zum Alten Orient, N 14, Heidelberg Orientverlag, p. 165-178.
- Frahm E. 2002, Assur 2001: Die Schriftfunde, Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft (Berlin), N 134, S. 68-69.
- Freydank H. 1976, Mittelassyrische Rechtsurkunden und Verwaltungstexte, Berlin, «Akademie-Verlag», S. 83.
- Freydank H. 1991, Beiträge zur mittelassyrischen Chronologie und Geschichte, Berlin, SGKAO 21, «Akademie Verlag», S. 227.

- Freydank H. and C. Fischer 2001, *Mittelassyrische Rechtsurkunden und Verwaltungstexte*, IV: Tafeln aus Kār-Tukulti-Ninurta (WVDOG 99). Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, S. 158.
- Freydank H. 2005, Zu den Eponymenfolgen des 13. Jahrhunderts v. Chr. in Dūr-Katlimmu, *Altorientalische Forschungen* (Berlin), N 32 (1), p. 45-56.
- Freydank H. 2009, Kār-Tukulti-Ninurta als Agrarprovinz, *Altorientalische Forschungen* (Berlin), N 36(1), S. 16-84.
- Galter H.D. 1988, 28.800 Hethiter, *Journal of Cuneiform Studies* (New Haven), N 40, p. 217-235.
- Gilibert A.H. 2008, On Kār Tukulti-Ninurta: Chronology and Politics of a Middle Assyrian Ville Neuve, in D. Bonatz, R. M. Czichon & F. J. Kreppner (eds), *Fundstellen. Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, Berlin, p. 177-188.
- Görg M. 1989, Ein weiterer Zeitgenosse: Tukulti-Ninurta I. von Assur. - In *Beiträge zur Zeitgeschichte der Anfänge Israels: Dokumente, Materialien, Notizen*, ed. M. Görg, Ägypten und Altes Testament, N 2, Wiesbaden, S. 197-217.
- Harraak A. 1987, Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C., *Texte und Studien zur Orientalistik*, Band 4, Georg Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York, XVIII-315 Pp., maps.
- Haas V. 1986, Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, - Volkert Haas (Hrsg.). *Das Reich Urartu, Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, Konstanzer Altorientalische Symposien, Band I, Stuttgart, S. 21-30.
- Huehnergard J. 2011, *A Grammar of Akkadian*, 3rd ed., Winona Lake, Indiana, «Eisenbrauns», 660 P.
- Llop J. 2013, The Eponym Bēr-nādin-apli and the Documents Referring to the Expeditions to the City of Tille in the Reign of Tukulti-Ninurta I (1233-1197 B.C.E.), *Time and History in the Ancient Near East: Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, edited by L. Feliu, J. Llop, A. Millet Albà, and J. Sanmartín, Winona Lake, Indiana, p. 549-560.
- Munn-Rankin J.M. 1975, Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.- In I. E.S. Edwards; C.J. Gadd; N. G. L. Hammond; S. Solberger (eds.). *The Cambridge Ancient History*, Volume II, Part 2, *History of the Middle East and the Aegean Region, 1380-1000 BC*. Cambridge University Press, p. 274-306.
- Nashef K. 1982, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit. *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, N V. Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», XXVIII + 341 S., Kt.
- Oded B. 1979, Mass deportations and deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, «Dr. Ludwig Reichert», 142 P.
- Parpola S. 1970, Neo-Assyrian Toponyms, *Alter Orient und Altes Testament*, N 6. Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker, XXXI + 408 P.
- Reculeau H. 2022, Assyria in the Late Bronze Age, - in K. Radner, N. Moeller, and D.T. Potts (eds.). *The Oxford History of the Ancient Near East, Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC*, Published in the United States of America by Oxford University Press 198 Madison Avenue, New York, p. 707-800.

- RIMA 1. 1987 - A.K. Grayson. Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 1, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, XIX + 355 P.
- RIMA 2. 1991 - A.K. Grayson. Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC I (1114-859 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, XXII + 425 P.
- Riemschneider K.K. 1978, Lehrbuch des Akkadischen, Leipzig, «VEB Verlag Enzyklopädie», 312 S.
- Röllig W. 2008, Duara - die Satellitenstadt zu Dūr-Katlimmu, in: D. Bonatz, R.M. Czichon and F.J. Kreppner (eds.). – Fundstellen: Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne. Wiesbaden, p. 189-196.
- Salvini M. 1967, Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia formazione del regno di Urartu, Incunabula Graeca, N 16, Roma, «Edizioni dell'Ateneo», 106 P., ill., 4 pl.
- Salvini M. 1998-2001, Nairi, Na'iri, Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, vol. 9, eds. E. Ebeling et al., Berlin and New York, 1998-2001, S. 87-91.
- The Helsinki Atlas 2001 - The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period. Ed. By S. Parpola and M. Porter, Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, «Casco Bay Assyriological Institute», 46 P.
- Tsakanyan R. 2021, The Campaigns of the First Three Years of Tukulti-Ninurta's I (1242-1206 BC), Բանբեր արևելագիտության ինստիտուտի, N I/1, էջ 20-30.
- Tsakanyan R.A. 2023, The Nairian Campaign of Tukulti-Ninurta I (1242-1206 BC) in the Context of the Conquests in the First Three Years of his Reign, Journal of Ancient History and Archaeology, N X/1, p. 5-9.
- von Soden W. 1969, Grundriss der akkadischen Grammatik, Analecta Orientalia 33/47, Roma, «Pontificium Institutum Biblicum», XXVII+274 P.
- Weidner E. 1959, Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I und seiner Nachfolger, Archiv für Orientforschung, Beiheft, N 12 (Graz), XVI + 68 P., 12 p. of pl.
- Wilhelm G., Boese J. 1987, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderts v. Chr., In: P. Åström (ed.). – High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology held at the University of Gothenburg 20th–22nd August 1987, Part 1. Gothenburg, S. 749117.

ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹՈՒԿՈՒԼՏԻ-ՆԻՆՈՒՐՏԱ Ի-Ի (Մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) ՆԱԻՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Ռուսլան Ֆականյան

Ամփոփում

Միջին ասորեստանյան շրջանի ամենահզոր տիրակալներից մեկի՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) գահակալության սկզբի նշանակալից իրադարձություններից է հաղթական ռազմական արշավը «Նաիրի երկրների (KUR.KUR. *Na-irri*)» դեմ: Այն քննարկել ենք Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահակալության առաջին երեք տարիներին հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ իրականացված ծավալապաշտական քաղաքականության համատեքստում: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների ուսումնասիրությունը հստակ ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. մոտ 1240/39 թթ., ապստամբ Շուբարուի, Ալզիի, Ամադանուի և շրջակա տարածքներ ներխուժումից

հետո ասորեստանցիների տիրապետության սահմանները հասել են Տավրոսի լեռները, որոնցից այն կողմ գտնվում էին «Նաիրիի երկրները»: Թեև իր արձանագրության մեջ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Նաիրին անվանում է «անհայտ երկիր» (*Na-i-ri ana KUR la i-du-ú*), այնուամենայնիվ, միանգամայն հնարավոր է, որ Նաիրին հակասորեստանյան դաշինքի մասնակիցներից մեկն է եղել և որոշակի դեր է խաղացել Շուլմանու-աշարեդի (Սալմանասար) I-ի դեմ (մ.թ.ա. 1272-1243 թթ.) Ալզիի ապստամբության ժամանակ: Հավանական է, որ Նաիրիի հակասորեստանյան դիրքորոշումը պայմանավորված էր Տավրոսի անցուղիները վերահսկելու և Ալզին Ասորեստանի հարձակումների դեմ անվտանգ գոտու վերածելու ցանկությամբ:

Ասորեստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված «Նաիրյան» ճամբարի «40 երկրների թագավորների» համախմբման փաստը վկայում է այն մասին, որ իշխող Նաիրյան շրջանակները ժամանակ են ունեցել միավորելու իրենց ուժերը Ասորեստանի դեմ: Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմական արշավների և շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ արձանագրությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը ներխուժել է «Նաիրիի երկրներ» իր գահակալության չորրորդ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. մոտ 1239/1238 թ.:

Բանալի բառեր՝ Ասորեստան, Թուկուլտի-Նինուրտա I, Հայկական լեռնաշխարհ, Նաիրի, Ալզի, Էլիսի-Թեշուբ, արձանագրություն:

НАИРИЙСКИЙ ПОХОД АССИРИЙСКОГО ЦАРЯ ТУКУЛЬТИ-НИНУРТЫ I (1242-1206 ГГ. ДО Н.Э.)

Руслан Цаканян

Резюме

Знаменательным событием начала правления Тукульти-Нинурты I (1242-1206 гг. до н.э.), одного из самых могущественных правителей среднеассирийского периода, является победоносный военный поход против «*стран Наури*» (KUR.KUR. *Na-i-ri*). Это событие мы рассмотрели в контексте экспансионистской политики, проводимой в северо-западном направлении в первые три года правления Тукульти-Нинурты I. Изучение данных надписей Тукульти-Нинурты I показывает, что около 1240/39 г. до н.э., после вторжения мятежных Шубару, Алзи, Амадану в прилегающие районы, границы ассирийского владычества расширились до Таврских гор, за которыми простирались «*страны Наури*». Хотя и в своей надписи Тукульти-Нинурта I Наури называет «*неизвестной страной*» (*Na-i-ri ana KUR la i-du-ú*), но, вполне возможно, что Наури был одним из членов антиассирийского союза и сыграл определенную роль в алзиском восстании против Шульману-Ашарреда (Салманасар) I (1272-1243 гг. до н.э.). Вероятно, антиассирийская позиция Наури была связана со стремлением контролировать Таврские перевалы и превращением Алзи в зону безопасности в случае нападения ассирийцев.

Факт консолидации правителей 40 стран враждебного Ассирии «*Наирийского*» лагеря свидетельствует о том, что правящие наирийские круги успели объединить свои силы против Ассирии. Исследование надписей о военных походах и строительных работах первых трех лет правления Тукульти-Нинурты I позволяет предположить, что Тукульти-Нинурта I вторгся в «*страны Наири*» на четвертом году своего правления, т.е. около 1239/ 1238 гг. до н.э.

Ключевые слова – Ассирия, Тукульти-Нинурта I, Армянское нагорье, Наири, Алзи, Эхли-Тешуб, надпись.

THE NAIRIAN CAMPAIGN OF THE ASSYRIAN KING TUKULTI-NINURTA I (1242-1206 BC)

Ruslan Tsakanyan

Abstract

One of the significant events of the beginning of the reign of Tukulti-Ninurta I (c. 1242-1206 BC), one of the most powerful rulers of the Middle Assyrian period, was the victorious military campaign against the "*the lands of Nairi* (KUR.KUR. *Na-i-ri*)". We discuss this event in the context of the expansionist policy of Tukulti-Ninurta I in the north-western direction in the first three years of his reign. The study of these inscriptions of Tukulti-Ninurta I clearly shows that c. 1240/39 BC, after the invasion of the rebellious Šubarû, Alzi, Amadanu and the surrounding areas, the borders of Assyrian rule reached the Taurus Mountains, beyond which were "*the lands of Nairi*". Although in his inscription Tukulti-Ninurta I called Nairi "*an unknown land (Na-i-ri ana KUR la i-du-û)*", nevertheless, it is quite possible that Nairi was one of the participants in the anti-Assyrian alliance and played a certain role in Alzian uprising against Šulmānu-ašarêd (*Shalmaneser*) I (c. 1272-1243 BC). It is likely that Nairi's anti-Assyrian position was due to the desire to control the Taurus passes and the transformation of Alzi into a safe zone against the Assyrian attacks.

The fact of the consolidation of the "*Kings of 40 lands*" of the "*Nairian*" camp hostile to Assyria indicates that the ruling Nairian circles had time to unite their forces against Assyria. The study of inscriptions on military campaigns and constructions in the first three years of the reign of Tukulti-Ninurta I suggests that he invaded the "*lands of Nairi*" in the fourth year of his reign, i.e. c. 1239/1238 BC.

Key words – Assyria, Tukulti-Ninurta I, Armenian Highlands, Nairi, Alzi, Eḫli-Tešub, inscription.

ALGERIA'S "HIRAK" MOVEMENT (2019): ACHIEVEMENTS AND FAILURES

Aram Gasparyan

PhD of History
Institute of Oriental Studies NAS RA
M. Baghramyan 24/4, Yerevan, Armenia
E-mail: mmcsar@gmail.com

The article has been delivered on 25.10.2022, reviewed on 25.01.2023, accepted for publication on 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-76

Introduction

Algerian President Abd al-Aziz Bouteflika's¹ 20-year tenure who was elected in 1999 was marked by a number of social and economic changes. One of the key policies implemented by Bouteflika was to reduce Algeria's dependence on oil and gas exports. The government invested heavily in diversifying the economy, particularly in the non-hydrocarbon sector. Despite these efforts, the Algerian economy remained heavily reliant on oil and gas exports throughout Bouteflika's time in office. This dependence made the economy vulnerable to fluctuations in global oil prices. Additionally, corruption and inefficiencies in the government bureaucracy hindered the effectiveness of economic policies and slowed progress. In the later years of Bouteflika's presidency, the economy began to stagnate, with high unemployment rates, inflation, and a widening trade deficit. This was compounded by a decline in global oil prices, which led to a decrease in government revenues and an increase in public debt.

Two events happened in the early 2000s had a direct impact on the formation of modern history of Algeria. In 2003 a severe stroke made Bouteflika physically incapacitated², he was rarely seen in public which immediately affected his reputation. The sharp fall in global oil prices in 2014 had much more negative consequences. This was a tremendous blow not only to Algerian government revenues, but also to social and political stability, as the revenues from the sale of oil and gas enabled the implementation of state-imposed social reforms. The fact that an unstable financial environment and arising economic problems could fuel radical Islamism and spread a new wave of violence across the country was also troubling.

¹ Abd al-Aziz Bouteflika was elected president of Algeria in 1999: Mundy 2015, 24.

² Rachid Tlemçani 2020, 72.

"Hirak" protest movement

The social and political upheaval erupted in Algeria in 2019, but it took a form and a character that few expected. Unlike the protests of previous decades, the mass protests that began in 2019 did not form on an established and entrenched ideological base, nor around linguistic, cultural or religious unity. What is interesting is that Islamists, Berbers, and representatives of other political forces participated in the protests together.

All of them were united by the demand of Bouteflika to leave the post of president and form a new government. Even more significant was the lack of any kind of violence during the demonstrations, despite sheer size and apparent diversity, the protesters apparently refraining from any actions that could cause damage to buildings³. This circumstance was really new for Algeria, because the mass protests that took place throughout a new and contemporary history were almost always accompanied by violence and bloodshed, which could be repeated in 2019. However, this time the Algerians showed a determination to avoid violence at any cost.

On February 22, 2019, an unprecedented popular movement began in Algeria, which became known as "Hirak" (adjective from the Arabic harka, standard Arabic haraka حركَة "war party" or "movement"). It was the country's most significant political event since independence in 1962. Millions of Algerians⁴ took to the streets to protest against Abd al-Aziz Bouteflika's decision to run for a fifth term in the presidential elections despite widespread reports of his poor health and limited mobility. The announcement was met with general anger and disappointment, as many Algerians believed the country needed significant reform and that Bouteflika could no longer lead.

"Hirak" movement was not only directed against Bouteflika's decision to participate in the presidential elections, but also had deeper requirements. The movement was driven by a number of factors, including widespread corruption in the country, economic instability, an established system and an unchanging political regime. Many Algerians felt that the country's political and economic systems were not working in their favor and that the ruling elite was out of touch with the needs and desires of the population. There was also growing frustration with the lack of transparency and accountability in political processes, as well as a desire for greater freedom of speech and assembly. The demonstrators demanded the-

³ Zine Labidine Ghebouli, Algeria's opposition after the Hirak: Limitations and divisions, <https://www.mei.edu/publications/algerias-opposition-after-hirak-limitations-and-divisions>

⁴ Women and young people, who made up about 60% of Algeria's population, took an active part in the protests: Linda El-Naggar, Algeria's Hirak Movement: A Second National Liberation? Published by the Swedish Institute of International Affairs 2022, 15.

creation of a civil and democratic state based on social justice, the release of political prisoners⁵, they also raised various deep internal political issues.

On March 11, almost a month after the beginning of the popular movement, Abd al-Aziz Bouteflika withdrew his candidacy from the presidential elections, and already on April 2, he resigns from the post of Algerian president⁶. Under the circumstances of this development it is interesting to note the position of the army, which always held the real power of the country in its hands. It is worth mentioning at this period of the time Bouteflika's resignation which was one of the main demands of the movement did not contradict the point of view of high-ranking officers. This is evidenced by the words of Ahmed Gaid Salakh, the Chief of general Staff of the Algerian army, that "the army shares the same values as the people"⁷. The lack of active intervention of the army can also be explained by the fact that the latter also realized that the years of Bouteflika's rule were coming to an end and that the current regime could not control the protest movement in the country. In addition, it should not be ignored that the military took into account the mistakes made in the past⁸. However, the "pro-people" position of the army did not last long.

Contrary to the expectations of the Algerian political elite and the army, Bouteflika's resignation did not resolve the situation. The protest movement did not fade or even weaken, but continued with the same momentum, because the resignation of the president, in fact, did not lead to any significant changes. The country's ruling elite, which many Algerians associated with Bouteflika, retained their positions and power. New mass protests began in the capital of Algeria, the participants of the demonstrations demanded immediate resignation of interim president Abd al-Kader Bensalah⁹, prime minister Nouredine Bedoui, chairman of the

⁵ Northey and Guemar 2020, 16.

⁶ Algérie: le hirak, deux ans déjà, Le Point Afrique, https://www.lepoint.fr/afrique/algerie-le-hirak-deux-ans-deja-22-02-2021-2414967_3826.php#xtmc=hirak&xtnp=1&xtr=1. Nadjji Safir, Algeria in the 2000s A Rentier System in Crisis. The Politics of Algeria Domestic Issues and International Relations 2020, 9.

⁷ Algérie: le hirak, deux ans déjà, Le Point Afrique, https://www.lepoint.fr/afrique/algerie-le-hirak-deux-ans-deja-22-02-2021-2414967_3826.php#xtmc=hirak&xtnp=1&xtr=1

⁸ In 1992 the military, troubled by the victory of Islamic forces in the parliamentary elections, openly intervened in Algeria's internal politics, dissolving the National Assembly and deposing the country's president, Shadli Benjadid. The army's actions were one of the reasons that started the Algerian civil war. Jacob Mundy, Imaginative Geographies of Algerian Violence, Conflict Science, Conflict Management, Antipolitics, Stanford University Press 2015, 53. Frédéric Volpi 2003, 55-56.

⁹ Abd al-Kader Bensalah, president of the Senate, was appointed interim president of Algeria on April 9, to lead the country until new presidential elections scheduled on July 4. Hocine Dziri, La couverture très orientée du hirak par les médias algériens / Hirak en Algérie: l'invention d'un soulèvement, sous la direction de Omar Benderra, François Gèze, Rafik Lebjaoui, La Fabrique éditions, Paris 2020, 148.

constitutional council Tayeb Belais, leaders of the ruling party and all prominent representatives of the current political system¹⁰.

In addition, the protesters were strongly against the presidential elections set for July 4, 2019, demanding to implement real democratic reforms in the country and ensure fair presidential elections. Under the slogans "Down the government", "People want freedom and independence", "We do not want gang's participation in the presidential elections"¹¹, tens of thousands of people continuously took to the streets of different cities of Algeria. The participants of "Hirak" movement were well aware that the representatives of the former regime continue to maintain their power and influence not only on the political but also on the electoral processes. That was one of the reasons why the opposition was categorically against the holding of presidential elections, being concerned about the possibility of reproduction of the authorities, the elections scheduled for July 4 were postponed until December 12, 2019 as a result of the pressures and the boycott of the presidential candidates¹².

It must be noted that in the conditions of ongoing protests, the army in the person of General Gaid Salah, in whose hands the real power of Algeria was, opposed the demands "Haraqa"¹³. The authorities changed their tactics to paralyze the protest movement. Activists and journalists were regularly arrested on charges of terrorism. The government also introduced new rules that ostensibly related to hate speech but in practice limited free speech. At the same time, an attempt was made to weaken the activities of both traditional and new political parties that joined the movement and disperse some public organizations through various pressures¹⁴.

However, the repressions applied by the authorities had almost no effect on the course of the popular movement, nor on the declared goals of the movement. Realizing the futility of pressure and persecution, the authorities once again changed their method. Trying to regain the trust of the society and temporarily

¹⁰ В столице Алжира проходят новые акции протеста с требованием отставки президента Бенсалаха. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6323106>

¹¹ В Алжире оппозиция отвергла проведение выборов президента с участием представителей режима, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6749946>. Alger, les manifestants fustigent le «panel de médiation» désigné par le pouvoir, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2019/07/26/a-alger-les-manifestants-fustigent-le-panel-de-mediation-designe-par-le-pouvoir_5493944_3212.html

¹² Hocine Dziri, La couverture très orientée du hirak par les médias algériens / Hirak en Algérie: l'invention d'un soulèvement, sous la direction de Omar Benderra, François Gêze, Rafik Lebjaoui, La Fabrique éditions, Paris 2020, 151.

¹³ Algérie: le hirak, deux ans déjà, Le Point Afrique, https://www.lepoint.fr/afrique/algerie-le-hirak-deux-ans-deja-22-02-2021-2414967_3826.php#xtmc=hirak&xtnp=1&xtr=1

¹⁴ Algeria's opposition after the Hirak: Limitations and divisions, Middle East Institute (mei.edu). <https://www.mei.edu/publications/algerias-opposition-after-hirak-limitations-and-divisions>

divert their attention, an anti-corruption operation¹⁵ was launched at the initiative of the army chief staff and under its supervision, the target of which was Bouteflika's inner circle.

Halim Feddal, Secretary General of the National Anti-Corruption Organization, in an interview with French media Point Afrique, condemned the actions of the army and said, "Attacks by the real government, that is, the General Staff of the army, on corrupt businessmen and politicians is a subversive policy aimed at diverting the popular movement. The General Staff does not have the right to use justice to solve political problems, the executive power does not have the right to interfere in the judicial process by giving instructions to judges in accordance with the principles of separation of powers and independence of the judiciary¹⁶.

A number of high-ranking officials, politicians and business representatives were arrested and convicted as a result of the judicial processes held within the framework of the anti-corruption operation. Among those convicted was Said Bouteflika (former president Abd al-Aziz Bouteflika's brother and adviser), as well as Labor Party leader Louisa Hanoun and two former heads of special services: Major General Atman Tartag, the former coordinator of Algeria's security services and retired Corps General Mohammed Medien¹⁷. At the same time, the authorities continued to apply pressure and various prohibitions against the movement. About 2,500 protesters were arrested or detained during 2019-2020¹⁸.

All the steps taken by the authorities were not only aimed at weakening and mitigating popular protest, but also at paving the way for the victory of their candidate in the presidential elections.

In the presidential elections that took place in 2019 on December 12, 74-year-old Abd al-Majid Teboun, former minister and head of Abd al-Aziz Bouteflika's government, won 58 percent of the vote¹⁹. Abd al-Majid Teboun was one of the five candidates (Abd al-Kader Bengrinda, Ali Benflis, Azedin Mihoubi and Abd al-Aziz Belaid) participating in the presidential elections. The latter were acceptable

¹⁵ Akram Belkaïd 2019, 208.

¹⁶ Les dessous de l'opération « mains propres » en Algérie. https://www.lepoint.fr/afrique/les-des-sous-de-l-operation-mains-propres-en-algerie-01-05-2019-2310290_3826.php

¹⁷ Для двух экс-премьеров Алжира потребовали по 20 лет тюрьмы за коррупцию. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/7294567>

¹⁸ ООН призвала алжирские власти прекратить насилие против протестующих, <https://ria.ru/20210305/alzhir-1600150552.html>

According to Human Rights Watch, as of February 2020, at least 280 activists of the movement were in prison in Algeria: Algeria: 3 Years On, Repression on Protest Tightens, <https://www.hrw.org/news/2022/02/21/algeria-3-years-repression-protest-tightens>

¹⁹ Algeria election: Fresh protests as Tebboune replaces Bouteflika. <https://www.bbc.com/news/world-africa-50782676>

and "forced nominated" candidates by the army, persons whose political life and activities were somehow connected with the former administration and Bouteflika²⁰.

"Hirak" movement, which forced Bouteflika to resign, categorically rejected the holding of these elections, considering it as an attempt of reviving and reproducing the "system" that had been ruling the country for many years. That was the reason that in 2019 the presidential elections were marked by an unprecedentedly low voter turnout. According to Freedom House, it was about 40 percent²¹.

The holding of presidential elections, considered by the authorities and especially the army as a possible way out of the established political crisis in the country, did not live up to expectations. The presidential election, which was supposed to be the beginning of the creation of a new system, did not change anything in general. The ruling elite once again succeeded in implementing its plan and maintaining the existing system. With the election of Abd al-Majid Tebun, the Hirak movement did not stop, the demands and goals of the protesters remained the same, but the new government's *modus operandi* changed by intensifying the pressure and persecution of the movement's participants and activists.

Conclusion

"Hirak" movement was a significant challenge to the current political system in Algeria and had far-reaching consequences for the country's political landscape. It led to the formation of new political parties and alliances, as well as the election of a new president in December, 2019. The movement has been considered to be a turning point in Algerian history, reflecting a desire for greater transparency, accountability and responsibility and participation in political processes. So, what was "Hirak" movement, what was its nature and what was its aim? Below are some key points.

- Bouteflika's candidacy for a fifth term: The initial trigger for the protests was the announcement that Abdelaziz Bouteflika, who had been in power since 1999 and was widely seen as corrupt and ineffective, would run for a fifth term as president. This announcement was seen as a symbol of the government's disregard for the popular will and a manifestation of the lack of political alternatives in the country. Economic grievances: The Algerian economy has struggled in recent years, with high unemployment rates, inflation, and a widening wealth gap. Corruption and lack of accountability: Corruption has been a persistent problem in Algeria, with the ruling elite accused of enriching themselves at the expense of the country's resources and public services. Additionally, the government was criti-

²⁰ Présidentielle en Algérie : qui sont les cinq candidats en lice? https://www.lemonde.fr/afrique/article/2019/12/11/presidentielle-en-algerie-qui-sont-les-cinq-candidats-en-lice_6022443_3212.html

²¹ <https://freedomhouse.org/country/algeria/freedom-world/2020>

cized for failing to address issues such as police brutality and human rights abuses.

- "Hirak" movement can be characterized as a mass, decentralized movement without any clear leadership and leader. It was not associated with any political party or ideology, which had its negative impact on the movement, but at the same time it was a new reality in Algerian political life.

- The authorities and especially the army, in whose hands the real power of the country was concentrated, showed unexpected restraint from the beginning of the movement, but when it became clear to them that "Hirak" could pose a threat to the existence of the government system, the army's position changed. The participants of the movement were subjected to various pressures and persecutions.

Today, Algeria's socio-political climate may be in a worse state than it was before the "Hirak" movement, but it also ushered in a number of important changes that cannot be underestimated. It is difficult to ignore the political role that the protest movement played as a symbol of democracy and liberalization. Different layers of society are now more actively involved in public affairs, despite the pressures from the authorities. Today's Algeria is no longer what it was under Bouteflika, but its new form still retains the contours of its past.

The lack of compromise solutions between the authorities and the opposition led the settlement process to a dead end. However, Algeria's entrenched governing system is likely to persist for the foreseeable future, which in turn will lead to continued political instability and public disillusionment. As a result, the gulf between the authorities and the Algerian population, particularly its young majority, will continue to deepen, intensifying the crisis of state-society relations.

Apparently, the authorities will take steps to suppress the protestant sentiments of Algerians. Considering that the new administration of the country does not differ much from the previous ones in its *modus operandi*, their preferred methods of solving the problems will be used to maintain the power. Thus, for example, pressures, persecutions will intensify, or, as is customary with authoritarian regimes, attempts will be made to divert the public's attention from internal political issues to security issues, such as the tense relations between Algeria and Morocco.

However, "Hirak" movement continues to exist, the demands put forward by it remain relevant today and the Algerian society is ready to continue the struggle for the rights.

References

- BBC News, Algeria election: Fresh protests as Tebboune replaces Bouteflika. <https://www.bbc.com/news/world-africa-50782676> (downloaded 19.02.03).
 Belkaïd A. 2019, *L'Algérie en 100 questions*, Paris, Éditions Tallandier, 232 p.

- Dziri H. 2020, La couverture très orientée du hirak par les médias algériens / Hirak en Algérie: l'invention d'un soulèvement, sous la direction de Omar Benderra, François Gèze, Rafik Lebджаoui, Paris, La Fabrique éditions, 290 p.
- Freedom House, <https://freedomhouse.org/country/algeria/freedom-world/2020> (downloaded 25.02.03).
- Human Rights Watch, Algeria: 3 Years On, Repression on Protest Tightens, <https://www.hrw.org/news/2022/02/21/algeria-3-years-repression-protest-tightens> (downloaded 01.02.03).
- Le Monde, Alger, les manifestants fustigent le « panel de médiation » désigné par le pouvoir, https://www.lemonde.fr/afrique/article/2019/07/26/a-alger-les-manifestants-fustigent-le-panel-de-mediation-designe-par-le-pouvoir_5493944_3212.html (downloaded 06.02.2023).
- Le Monde, Présidentielle en Algérie : qui sont les cinq candidats en lice? https://www.lemonde.fr/afrique/article/2019/12/11/presidentielle-en-algerie-qui-sont-les-cinq-candidats-en-lice_6022443_3212.html (downloaded 20.02.03).
- Le Point Afrique, Algérie: le hirak, deux ans déjà. https://www.lepoint.fr/afrique/algerie-le-hirak-deux-ans-deja-22-02-2021-2414967_3826.php#xtmc=hirak&xtnp=1&xtcr=1 (downloaded 20.01.2023).
- Le Point Afrique, Les dessous de l'opération « mains propres » en Algérie. https://www.lepoint.fr/afrique/les-dessous-de-l-operation-mains-propres-en-algerie-01-05-2019-2310290_3826.php (downloaded 12.02.2023).
- Linda El-Naggar 2022, Algeria's Hirak Movement: A Second National Liberation ? Published by the Swedish Institute of International Affairs, p. 50.
- Middle East Institute, Algeria's opposition after the Hirak: Limitations and divisions. <https://www.mei.edu/publications/algerias-opposition-after-hirak-limitations-and-divisions> (downloaded 06.02.2023).
- Mundy J. 2015, Imaginative Geographies of Algerian Violence, Conflict Science, Conflict Management, Antipolitics, Stanford University Press, 266 p.
- Northey J., Guemar L. 2020, The Algerian Hirak: Youth Mobilization, Elections and the Prospects of Reform/ Reforms and Elections in the Middle East and North Africa, ORIENT II, p. 16.
- Safir N. 2020, Algeria in the 2000s A Rentier System in Crisis. / The Politics of Algeria Domestic Issues and International Relations, edited by Yahia H. Zoubir, published by Routledge, 274 p.
- Tlemçani R. 2020, Policing Algeria under Bouteflika From Police State to Civil State. The Politics of Algeria Domestic Issues and International Relations, edited by Yahia H. Zoubir, published by Routledge, 274 p.
- Volpi F. 2003, Islam and Democracy: The Failure of Dialogue in Algeria, London, Pluto Press, 168 p.
- Zine Labidine Ghebouli, Algeria's opposition after the Hirak: Limitations and divisions, <https://www.mei.edu/publications/algerias-opposition-after-hirak-limitations-and-divisions> (downloaded 12.02.2023).
- РИА новости, ООН призвала алжирские власти прекратить насилие против протестующих, <https://ria.ru/20210305/alzhir-1600150552.html> (дата верификации 25.01.2023).
- TACC, В Алжире оппозиция отвергла проведение выборов президента с участием представителей режима, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6749946> (дата верификации 06.02.2023).

ТАСС, В столице Алжира проходят новые акции протеста с требованием отставки президента Бенсалеха, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6323106> (дата верификации 05.01.2023).

ТАСС, Для двух экс-премьеров Алжира потребовали по 20 лет тюрьмы за коррупцию. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/7294567> (дата верификации 15.02.2023).

«ՀԻՐԱՔ» ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԱԼԺԻՐՈՒՄ (2019 թ.). ՁԵՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐ ՈՒ ՁԱՆՈՂՈՒՄՆԵՐ

Արամ Գասպարյան

Ամփոփում

Ալժիրի մի շարք քաղաքներում 2019 թ. փետրվարին սկսվեցին բողոքի զանգվածային ցույցեր, որոնց պատճառը երկրում տիրող քաղաքական-տնտեսական իրավիճակն էր: Բողոքի զանգվածային ակցիաները ստացան «Հիրաք» անվանումը: Ցույցերի դրդապատճառը գործող նախագահ Աբդ Ալ-Ազիզ Բուտեֆլիկայի՝ նախագահական գալիք ընտրություններում հինգերորդ անգամ առաջադրվելու մասին հայտարարությունն էր՝ չնայած նրա պատկառելի տարիքին և առողջական լուրջ խնդիրներին:

Ալժիրցիները տևական ժամանակ էր, ինչ դժգոհ էին իշխող վերնախավից, երկրում առկա կոռուպցիայից, քաղաքական ազատության բացակայությունից: «Հիրաք» շարժումն այս դժգոհությունների արտացոլանքն էր և համախմբեց տարբեր խավերի մարդկանց՝ ուսանողներից մինչև թոշակառուներ: Ցուցարարները հանդես էին գալիս Բուտեֆլիկայի ռեժիմը տապալելու, երկրի քաղաքական համակարգը վերանայելու, ինչպես նաև կոռումպացված պաշտոնյաներին հեռացնելու, ժողովրդավարական և հաշվետու կառավարություն ստեղծելու կոչերով: Շարժումը կրում էր խաղաղ բնույթ, հիմնականում ապակենտրոնացված էր, առանց առաջնորդների:

Այս շարժումն իրապես նոր երևույթ էր Ալժիրի նորագույն պատմության մեջ. այն առանձնանում էր իր էությամբ, ձևով և մեթոդներով: Ալժիրի տարբեր քաղաքներում տեղի ունեցած զանգվածային ցույցերին մասնակցում էին ոչ միայն տարբեր խավերի, մասնագիտությունների և տարիքի ալժիրցիներ, այլ նաև քաղաքական տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչներ:

Ընդդիմադիր շարժման զարգացմանը զուգահեռ՝ փոփոխության ենթարկվեց նաև իշխանությունների գործելաոճը: Ցանկանալով պահպանել իր դիրքն ու ազդեցությունը, միևնույն ժամանակ թույլ չտալ ստեղծված իրավիճակի սրում՝ Ալժիրի քաղաքական վերնախավը գործեց իրավիճակին համապատասխան:

Բանալի բառեր՝ Ալժիր, «Հիրաք», բողոքի շարժում, ժողովրդավարություն, բանակ, Աբդ ալ-Ազիզ Բուտեֆլիկա, Աբդ ալ-Մաջիդ Թեբրուն:

ДВИЖЕНИЕ «ХИРАК» В АЛЖИРЕ (2019): УСПЕХИ И НЕУДАЧИ

Арам Гаспарян

Резюме

Протестное движение «Хирак» началось в феврале 2019 года в Алжире. Оно было вызвано всеобщим гневом и разочарованием в связи с экономической и политической ситуацией в стране. Первоначально протесты были вызваны заявлением президента Абд аль-Азиза Бутефлики о баллотировании на пятый срок, несмотря на преклонный возраст и ухудшающееся здоровье.

Алжирский народ давно был недоволен правящей элитой, царившей в стране коррупцией и отсутствием политической свободы. Движение «Хирак» стало ответом на эти недовольства и быстро переросло в массовое протестное движение, объединившее людей из всех слоев общества.

Протестующие призвали положить конец режиму Бутефлики, требуя смены политической системы страны.

Движение «Хирак» стало новым явлением в новейшей алжирской истории. Одним из важных моментов исследования является позиция алжирских властей, в частности армии, структуры, обладающей реальной властью в стране. Вместе с прогрессом и развитием оппозиционного движения менялся и стиль работы властей. Желая сохранить свои позиции и влияние и в то же время не допустить обострения противоречий, алжирская политическая элита действовала соответственно сложившейся в стране ситуации.

Ключевые слова – Алжир, «Хирак», протестное движение, демократия, армия, Абд аль-Азиз Бутефлика, Абд аль-Маджид Тебун.

ALGERIA'S "HIRAK" MOVEMENT (2019): ACHIEVEMENTS AND FAILURES

Aram Gasparyan

Abstract

The Hirak protest movement in Algeria began in February 2019, sparked by widespread anger and frustration over the government's handling of the country's economic and political situation. The protests were initially triggered by President Abd al-Aziz Bouteflika's announcement that he would seek a fifth term in office despite his advanced age and declining health.

The Algerian people had long been dissatisfied with the ruling elite and the government's perceived corruption, economic mismanagement, and lack of political freedom. The Hirak movement was a response to these grievances, and it quickly grew into a massive protest movement that brought together people from all walks of life, including students, professionals, workers, and retirees.

The protesters called for an end to the Bouteflika regime and demanded an overhaul of the country's political system. The movement was peaceful and largely decentralized, with no clear leaders or formal organization.

One of the important points of the paper is the position of the Algerian authorities, particularly the army, the structure that has real power in the country. Along with the progress and development of the opposition movement, the tactics of the authorities changed too. The Algerian political elite chose a tactic appropriate to the moment to maintain their position, influence and wishing to prevent the situation from escalating at the same time.

Key words – Algeria, "Hirak", protest movement, democracy, army, Abd al-Aziz Bouteflika, Abd al-Majid Teboun.

**ԽՈՇՈՐ ՀԱՐԿ ՎՃԱՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Կառլեն Խաչատրյան

Տնտեսագիտության թեկնածու
ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոն
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ karlen.khachatryan@ysu.am

Վարդան Ալեքսանյան

Տնտեսագիտության թեկնածու
ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոն
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ vardan.aleqsanyan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2022, գրախոսվել է 22.05.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-87

Ներածություն

Հարկերն արտացոլում են բնակչության, տնտեսավարող սուբյեկտների և պետության միջև հարաբերությունների կարգավորվածության աստիճանը, երկրի կայունության ապահովման և պետական գործառույթների իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների կենտրոնացման հիմնական գործիքն են: Հարկումը, որն ուղղակիորեն ազդում է սպառման, արտադրության և բաշխման վրա, հետապնդում է տնտեսական առաջընթացի ապահովման և հասարակության բարեկեցության բարձրացման նպատակ: Եթե նախկինում հարկերը դիտարկվել են միայն որպես պետության եկամտի ձևավորման աղբյուր, ապա ներկայումս համարվում են նաև հասարակական հարաբերությունների վրա ազդեցության գործիք և պետության կողմից կիրառվում են գիտատեխնիկական առաջընթացի, ձեռնարկատիրության, արտադրության զարգացման վրա տնտեսական ներգործություն իրականացնելու նպատակով: Ժամանակակից աշխարհում հարկերի նկատմամբ աճող հետաքրքրությունը մեծապես պայմանավորված է այն բանով, որ դրանք շոշափում են հասարակության գրեթե բոլոր շերտերի շահերը: Բացի այդ, հարկերը կանխորոշում են երկրի տնտեսության զարգացումը, քանի որ միայն արդյունավետ հարկային համակարգի ներդրման և գործարկման դեպքում է հնարավոր ապահովել տնտեսական աճ, ստեղծել կայուն ֆինանսական համակարգ, խթանել ձեռնարկատիրությունը և գործա-

րար ակտիվությունը, լուծել տարաբնույթ սոցիալական խնդիրներ: Բազմաթիվ տնտեսագետներ բազմիցս ուսումնասիրել են հարկերը, անդրադարձել հարկման խնդիրներին և փորձել նախանշել որոշակի լուծումներ: Ըստ Ա. Սմիթի՝ հարկը պետական ծառայությունների դիմաց կատարվող վճարի արդարացի գինն է¹:

Հարկային մուտքերի դինամիկայի, դրանց կառուցվածքի վերլուծությունը վեր է հանում առկա խնդիրները, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս կատարելագործելու հարկային համակարգը, ավելացնելու հարկային եկամուտների ծավալը, ինչպես նաև նպաստելու հարկային բեռի արդարացի բաշխմանը: ՀՀ խոշոր հարկ վճարողները, ապահովելով հարկային մուտքերի ավելի քան 70%-ը, հարկային համակարգում կատարվող բարեփոխումների տեսանկյունից ունեն մեծ դերակատարություն: Սա է պատճառը, որ կարևորվում է հարկային վարչարարության արդյունավետության բարելավման միջոցով պետական բյուջեի եկամուտների կայուն ավելացումը:

Հոդվածի նպատակն է ՀՀ-ում խոշոր հարկատուների հարկման խնդիրներն ու հարկային վարչարարության կատարելագործման ուղիները բացահայտելը:

Վերջին տարիներին ՀՀ-ում հարկային եկամուտների աճը հիմնականում եղել է տնտեսական աճի, հարկային և մաքսային վարչարարության արդյունավետության բարձրացման, ստվերային շրջանառությունների հարկման հաշվին: Չնայած իրականացված որոշակի քայլերին, այդուհանդերձ, էական առաջընթաց չի նկատվում հարկային եկամուտների կառուցվածքի բարելավման ուղղությամբ:

Գրականության ակնարկ

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում չափազանց կարևոր է հարկային քաղաքականության և հարկային համակարգի դերը, քանի որ դրանց արդյունավետության շարունակական բարձրացումը հանգեցնում է պետական եկամուտների ավելացման, ներդրումային քաղաքականության աշխուժացման, պետական կարևորագույն ծրագրերի իրագործման և տնտեսական ու կայուն տեմպերի ապահովման:

Հարկերը տնտեսական քաղաքականության առանցքային գործիքներից են, որոնք ուղղակիորեն ազդում են վերաբաշխման վրա: Հատկապես վերջին կես դարի ընթացքում եղած բավականաչափ հետազոտությունները դիտարկում են ընկերության չափերի և արդյունավետ հարկային դրույքաչափի փոխկապակցվածությունը²: Ընդ որում, արդյունավետ հարկային դրույքաչափի քննարկումները բավական արդիական են գլոբալացման գործընթաց-

¹ Smith 1937, 825.

² Belz, Hagen, Steffens 2019, 2.

ների համատեքստում, քանի որ խոշոր վերազգային կորպորացիաները որևէ երկրում մեծ ներդրում կատարելու համար երբեմն հարկային արտոնություններ են ստանում³: Օրինակ, ԱՄՆ-ում 2018 թ. ոչ ռեզիդենտների իրականացրած մասնավոր ներդրումների էական աճ է գրանցվել, ինչը որոշակիորեն կապված է եղել հարկերի կրճատման ծրագրի հետ⁴: Ավելին՝ զարգացած երկրները տասնամյակներ շարունակ մեծացնում են իրենց ներդրումները զարգացող տնտեսություններում, որն անխուսափելիորեն հանգեցնում է հարկային նորմերի փոփոխությունների⁵:

ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտների շուրջ 95%-ը կազմում են հարկային եկամուտները և պետական տուրքերը⁶, իսկ հարկային եկամուտների ավելի քան 70%-ը ապահովում են խոշոր հարկատուները: Ուստի հարկային բարեփոխումների իրականացման տեսանկյունից առանձնահատուկ կարևորություն է տրվում խոշոր հարկատուների հարկման մեխանիզմների կատարելագործմանը: Բազմաթիվ երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ խոշոր հարկատուների գործունեության վերահսկման հատուկ մեխանիզմների մշակումը հանգեցրել է հարկային մարմինների աշխատանքի արդյունավետության բարձրացմանը և հարկային օրենսդրության դրույթների խստորեն պահպանելուն: Նման մեխանիզմները հարկային մարմիններին թույլ են տալիս առավելապես կենտրոնանալ հարկային մուտքերի վրա էական ազդեցություն ունեցող հարկատուների համեմատաբար փոքր խմբի վրա՝ դրանով իսկ մեծացնելով հարկային եկամուտների ծավալը⁷:

Խոշոր կազմակերպությունների նկատմամբ հարկային մոնիթորինգի նոր ձևերի ներդրումը էապես բարձրացնում է պետության ազդեցության արդյունավետությունը և հնարավորություն է տալիս հավաքագրել կանխատեսվող հարկային մուտքերը: Արժույթի միջազգային հիմնադրամը իր 2019 թ. զեկույցում նշում է, որ խոշոր ընկերությունների նկատմամբ պրոգրեսիվ հարկի կիրառումը կարող է վերջիններիս շուկայական ազդեցությունը նվազեցնելու արդյունավետ միջոց լինել⁸: Բոլոր հետազոտություններն ու սիմուլյացիոն մոդելները ցույց են տալիս, որ կորպորատիվ հարկման ռեգրեսիվ մոտեցումները հանգեցնում են եկամուտների և առհասարակ հարստության կենտրոնացման հասարակության առավել բարեկեցիկ շերտերի մոտ⁹:

³ Farnsworth, Fooks 2015, 25.

⁴ Kopp, Leigh, Mursula, Tambunlertchai 2019, 6.

⁵ IMF, Corporate..., 48.

⁶ «Հայաստանի Հանրապետության 2022 թվականի պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 6:

⁷ Киреенко, Орлова, Баженова 2019, 112.

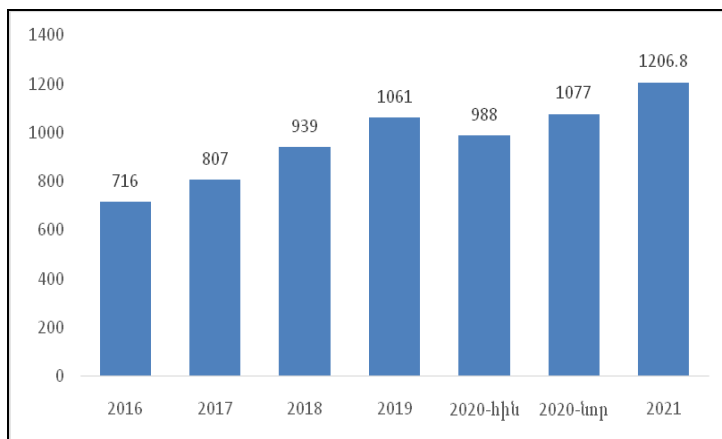
⁸ IMF, World... 2019, 69.

⁹ Piketty, Saez, Zucman 2018, 598-601.

Խոշոր հարկ վճարողների դերը ՀՀ հարկային համակարգում

Յուրաքանչյուր տարի ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ-ը հրապարակում է 1000 խոշոր հարկատուների ցանկը, որից պարզ է դառնում, որ խոշոր հարկ վճարողների վճարած հարկերը կազմում են հարկային եկամուտների շուրջ 70-80%-ը: Եթե փոքր և միջին բիզնեսին հաճախ որոշակի արտոնություններ են տրվում, որպեսզի խթանվի վերջիններիս զարգացումը, ապա խոշոր հարկատուների նկատմամբ կիրառվող գործիքակազմի ընտրության հարցում պետք է առավելագույնս զգույշ լինել, քանի որ հարկային մարմնի կողմից կատարված՝ հարկային դրույքաչափերի, հարկային արտոնությունների կամ վարչարարության ցանկացած փոփոխություն կարող է հանգեցնել հարկային մուտքերի էական նվազման կամ աճի: Այսպիսով, խոշոր հարկատուների հարկային մուտքերի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս վեր հանել հարկային համակարգում առկա մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծմամբ հնարավոր է ավելացնել հարկային մուտքերը:

Խոշոր հարկատուների հարկային մուտքերի վերլուծության համար որպես դիտարկվող ժամանակահատված է ընտրվել 2014-2021 թթ. շրջանը: 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկի հրապարակման հարցում 2020 թ. ընթացքում մեթոդաբանության փոփոխություն է տեղի ունեցել, որի շնորհիվ 2020 թ. հրապարակվել է 1000 խոշոր հարկ վճարողների ևս մեկ ցանկ, որտեղ ներառվել են ոչ միայն տնտեսավարող սուբյեկտները, այլ նաև պետական կառավարչական հիմնարկները, այդ թվում՝ նախարարություններ, պետական գերատեսչություններ, ուստի վերլուծություններն իրականացնելիս հիմք են ընդունվել ինչպես նախկին, այնպես էլ նոր ցանկերը (գծ. 1):

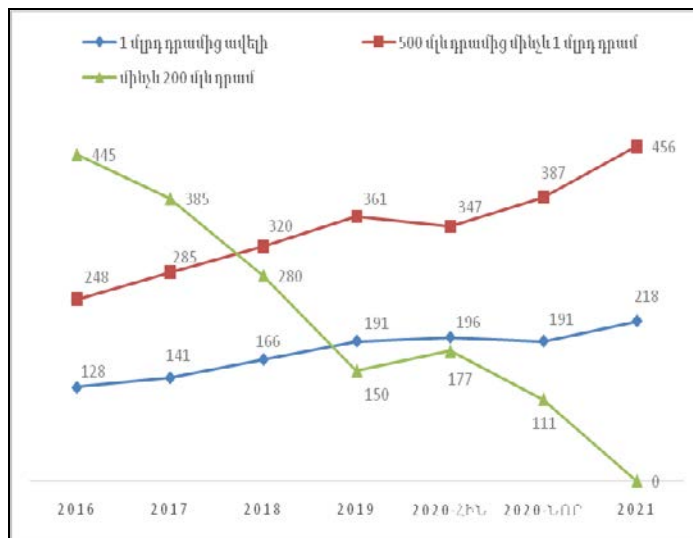

Գծ. 1. 1000 խոշոր հարկ վճարողների կողմից ՀՀ պետական բյուջե վճարված հարկերի ընդհանուր ծավալը 2016-2021 թթ., մլրդ դրամ¹⁰

¹⁰ Բոլոր գծապատկերները կազմել են հեղինակները՝ ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ-ի հրապարակած՝ 2016-2021 թթ. 1000 խոշոր հարկ վճարողների կողմից վճարված հարկերի հաշվետվությունների հիման վրա:

2016 թ.-ից սկսած՝ նկատվում է հարկային մուտքերի աճ: Պատկերը փոխվում է 2020 թ.: Եթե դիտարկենք հարկ վճարողների ցանկը, որտեղ ներառված են միայն տնտեսավարող սուբյեկտները, ապա 2020 թ. 1000 խոշոր հարկ վճարողների կողմից պետական բյուջե վճարված հարկերի ընդհանուր մեծությունը կազմել է շուրջ 988 մլրդ դրամ, ինչը 6,9%-ով պակաս է նախորդ տարվա նույն ցուցանիշից: Մինչդեռ 1000 խոշոր հարկատուների ցանկը կազմելու մեթոդաբանության փոփոխության հետևանքով նկատվում է շուրջ 16 մլրդ դրամի աճ, ինչը 1,5%-ային կեսով ավել է, քան նախորդ տարվա ցուցանիշը: Հարկային մուտքերի աճ նկատվում է նաև 2021 թ.: Նշենք, որ հարկային մուտքերի աճը զուգակցվում է հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության աճի հետ, որը պայմանավորված է ստվերային տնտեսության կրճատմամբ:

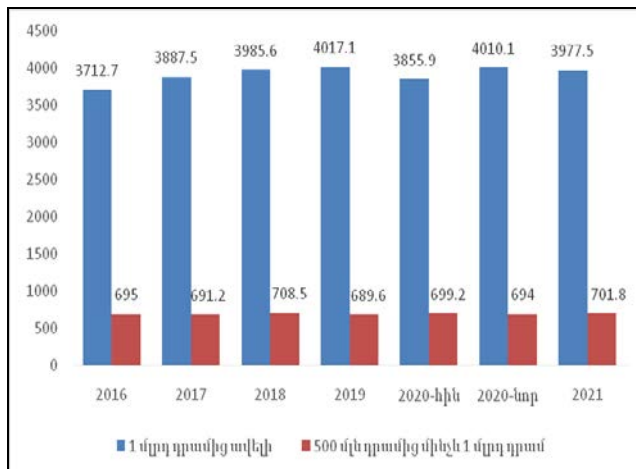
Եթե դիտարկում ենք 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկը, որտեղ ներկայացված են միայն տնտեսավարող սուբյեկտները, ապա հարկային մուտքերի կազմում նրանց վճարած հարկերի տեսակարար կշռի նվազումն ակնառու է դարձնում COVID-19-ի և Արցախյան 44-օրյա պատերազմի հետևանքները թե՛ տնտեսական զարգացման, թե՛ հարկային մուտքերի մեծության վրա (գծ. 2):

Գծ. 2. 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկում ներառված հարկատուների թվաքանակը՝ ըստ ՀՀ պետական բյուջե վճարված հարկերի ընդհանուր գումարի մեծության, 2016-2021 թթ.

Գծապատկեր 2-ում ներկայացված է խոշոր հարկ վճարողների քանակը՝ ըստ վճարած հարկերի մեծության: Մասնավորապես տեսնում ենք, որ 1 մլրդ դրամից ավել և 500 մլն դրամից մինչև 1 մլրդ դրամ հարկ վճարող ընկերությունների թվաքանակի աճի միտում կա, իսկ մինչև 200 մլն դրամ հարկ վճարող ընկերությունների թիվը 1000 խոշոր հարկատուների ցանկում 2016 թ.

445-ից 2021 թ. դարձել է 0: Հատկանշական է, որ եթե մինչև 2021 թ. 200 մլն դրամից քիչ հարկ վճարող ընկերությունների քանակը մի քանի հարյուր էր, ապա 2021 թ. 1000 խոշոր հարկատուների ցանկի վերջին հորիզոնականում գտնվող ընկերությունը վճարել է շուրջ 205,8 մլն դրամի հարկ: 2019 թ. 1000 խոշոր հարկատուների ցանկում ներառվելու համար պետք է վճարեին ավելի քան 168 մլն դրամի հարկ, 2018-ին՝ 138 մլն դրամից մի փոքր ավել: 2016 թ. ՀՀ-ում գործող 128 ընկերություն վճարել է 1 մլրդ. դրամից ավել հարկ, իսկ 2021 թ. այդպիսի ընկերությունների թիվն աճել է 70%-ով:

ՊՖ. 3. 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկում ներառված հարկատուների վճարած հարկերի միջին մեծությունը 2014-2021 թթ., մլն դրամ

1 մլրդ դրամից ավել հարկերի հանրագումարը հարաբերելով 1 մլրդ դրամից ավել հարկեր վճարած ընկերությունների թվաքանակին՝ կատանանք, թե ընկերությունը, որի վճարած հարկերի շեմը բարձր է 1 մլրդ դրամից, միջին հաշվով որքան հարկ է վճարել: Համանման մոտեցմամբ 500 մլն դրամից մինչև 1 մլրդ դրամ հարկ վճարած ընկերությունների համար ևս կարելի է հաշվարկել նրանց վճարած հարկի միջին մեծությունը: Գծապատկեր 3-ից պարզ է դառնում, որ 500 մլն դրամից ավել հարկ վճարող ընկերությունների կողմից վճարվող հարկի միջին մեծությունը համեմատաբար կայուն է, այն էսպես չի տատանվում:

Դա նշանակում է, որ թեև կազմակերպությունների քանակը փոփոխվել է էականորեն, սակայն վճարվող հարկի միջին մեծությունը՝ ոչ:

Խոշոր հարկ վճարողների կողմից վճարված ուղղակի հարկերի դինամիկան

Հարկային մուտքերում ուղղակի և անուղղակի հարկերի հարաբերակցությունը շատ բան է ասում հարկային համակարգի, հարկային բեռի բաշխման

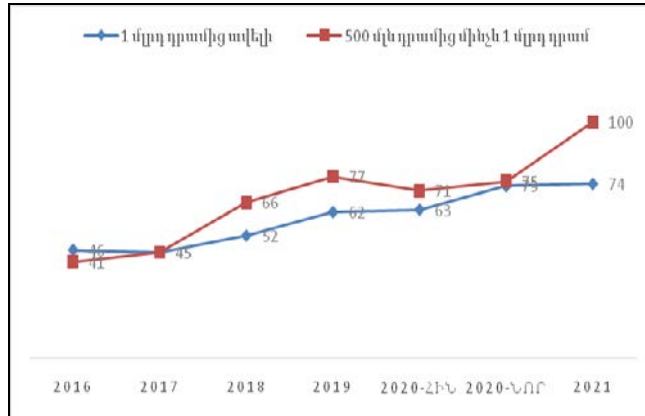
արդարացիության մասին: Ընդունված է այն տեսակետը, որ որքան մեծ է ուղղակի հարկի մասնաբաժինը, այնքան հարկային համակարգն արդյունավետ է, իսկ հարկային բեռի բաշխումը՝ առավել արդար: Օրինակ, Եվրոպայում XIX դ. վերջերին անուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը կազմել է շուրջ 2/3, իսկ XX դ. վերջին արդեն 1/3¹¹: 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկում ընդգրկված ընկերությունների կողմից ՀՀ պետական բյուջե վճարված հարկերի ընդհանուր մեծության կառուցվածքում ուղղակի հարկերի (շահութահարկ և եկամտային հարկ) տեսակարար կշիռը 2016-2021 թթ. ժամանակահատվածում նվազման միտում է ունեցել (գծ. 4):

Գծ. 4. 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկում ընդգրկված ընկերությունների կողմից ՀՀ պետական բյուջե վճարված ուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը վճարված հարկերի մեջ 2016-2021թթ., %

2016 թ. խոշոր հարկ վճարողների վճարած հարկերի մեջ ուղղակի հարկերը կազմել են 36,2%, իսկ 2021 թ. այդ ցուցանիշը նվազել է 2,1 տոկոսային կետով և դարձել 34,1%: Ընդ որում, խոշոր հարկ վճարողների վերջին հարյուրակի դեպքում ուղղակի հարկերի տեսակարար կշռի նվազումն ավելի կտրուկ է, քան առաջին հարյուրակինը: Մասնավորապես՝ եթե 2016 թ. առաջին հարյուրակի կողմից վճարված ուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը ընդհանուր հարկերում 34,9% է կազմել, իսկ վերջին հարյուրակի պարագայում՝ 39,9%, ապա 2021 թ. այդ ցուցանիշը կազմել է համապատասխանաբար՝ 32,6% և 34,5%: Այսինքն՝ ցուցակի առաջին հարյուրակի ընկերությունների պարագայում ցուցանիշն անկում է ապրել 2,3, իսկ վերջին հարյուրակի պարագայում՝ 5,4 տոկոսային կետով (գծ. 5):

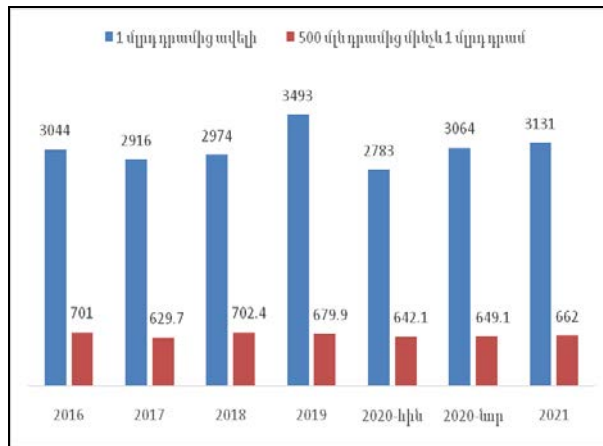
¹¹ Соловьева 2017, 219.

Գծ. 5. 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկում ընդգրկված ընկերությունների թիվը՝ ըստ ՀՀ պետական բյուջե վճարված ուղղակի հարկերի մեծության, 2016-2021 թթ.

2016-2018 թթ. 1 մլրդ դրամը գերազանցող ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների թիվը տատանվում էր 46-52-ի միջակայքում, 2018 թ. սկսած՝ նկատվել է աճ՝ 2021 թ. դառնալով 74 ընկերություն: Գրեթե նույն միտումը տեսնում ենք նաև 500 մլն դրամից 1 մլրդ դրամ ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների թվաքանակի պարագայում: 2016-2021 թթ. ընթացքում 500 մլն դրամից 1 մլրդ դրամ ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների թիվն աճել է շուրջ 2,5 անգամ՝ 2016 թ. 41 ընկերությունից 2021 թ. դառնալով 100: Թեև կազմակերպությունների քանակն աճել է, այնուամենայնիվ, ցուցանիշը համադրելով խոշոր հարկատուների կողմից վճարված ուղղակի հարկերի ընդհանուր՝ խոշոր հարկատուներից հավաքագրված հարկային եկամուտների կազմում տեսակարար կշռի ցուցանիշի հետ՝ նկատում ենք, որ ուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը տարեցտարի նվազել է՝ ի հակադրություն կազմակերպությունների քանակի աճին:

1 մլրդ դրամից ավել ուղղակի հարկերի հանրագումարը հարաբերելով 1 մլրդ դրամից ավել ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների քանակին՝ կստանանք, թե ընկերությունը, որի վճարած ուղղակի հարկերի շեմը բարձր է 1 մլրդ դրամից, միջին հաշվով որքան ուղղակի հարկ է վճարել: Նույն կերպ հաշվարկվել է նաև 500 մլն դրամից մինչև 1 մլրդ դրամ ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների վճարած ուղղակի հարկերի միջին մեծությունը (գծ. 6): Գծ. 6-ից երևում է, որ 2016-2021 թթ. 1 մլրդ դրամից ավել ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների վճարած ուղղակի հարկերի միջին մեծությունը, թեև որոշակի տատանողականություն է ունեցել, բայց այդուհանդերձ, դիտարկվող ժամանակահատվածում աճել է աննշան՝ ընդամենը 3%-ով: Իսկ 500 մլն դրամից մինչև 1 մլրդ դրամ ուղղակի հարկեր վճարած ընկերությունների վճարած ուղղակի հարկերի միջին մեծությունը նվազել է մոտ 5,5%-ով:

ՊՖ. 6. 1000 խոշոր հարկ վճարողների ցանկում ներառված հարկատուների վճարած ուղղակի հարկերի միջին մեծությունը 2016-2021 թթ., մլն դրամ

Եզրակացություններ

Չնայած COVID-19-ի և Արցախյան 44-օրյա պատերազմի հետևանքով առաջացած տնտեսական անբարենպաստ պայմաններին՝ խոշոր հարկ վճարողների հարկային մուտքերը 2020-2021 թթ. ընթացքում ավելացել են՝ պայմանավորված 2020 թ. 1000 խոշոր հարկատուների ցանկում մեթոդաբանության փոփոխությամբ, որի շնորհիվ տնտեսավարող սուբյեկտներից զատ, ցանկում ներառվել են նաև պետական կառավարչական հիմնարկները, գերատեսչություններն ու նախարարությունները: Կարծում ենք՝ նման մոտեցումը հնարավորություն չի տալիս օբյեկտիվ կարծիք կազմելու տնտեսությունում առկա իրավիճակի մասին, քանի որ դա արհեստականորեն մեծացնում է հարկային մուտքերի ծավալը: Թեև պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինները ևս հարկ վճարողներ են, այնուամենայնիվ, տնտեսության իրական պատկերն ընկալելու համար անհրաժեշտ է դիտարկել առևտրային կազմակերպությունների վճարած հարկային մուտքերի մեծության չափը:

Ճիշտ է, 1 մլրդ դրամից ավել և 500 մլն դրամից մինչև 1 մլրդ դրամ հարկ վճարող կազմակերպությունների քանակը տարեցտարի աճում է, այդուհանդերձ, էական տեղաշարժ չի նկատվում մեկ կազմակերպության վճարած հարկային մուտքերի միջին մեծությունում, որը մտահոգիչ է և կարող է վկայել ստվերային տնտեսության շոշափելի չափերի մասին:

Հաջորդ կարևոր խնդիրը հարկային մուտքերի կազմում ուղղակի հարկերի փոքր տեսակարար կշիռն է, որը վերջին տարիներին սկսել է նվազել: Սա վկայում է պետության կողմից իրականացվող հարկային վարչարարության անարդյունավետության մասին: Հայտնի է, որ անուղղակի հարկերի հավաքագրումը շատ ավելի «հեշտ» է. ըստ էության, դրանք ընկնում են վերջ-

նական սպառողի վրա, իսկ ուղղակի հարկերի դեպքում հարկատուն իր իրականացրած գործունեության ֆինանսական արդյունքից է վճարում հարկերը: Հատկանշական է այն փաստը, որ 1000 խոշոր հարկատուների ցանկում առաջին 100 կազմակերպությունների դեպքում ուղղակի հարկերի տեսակարար կշռի փոփոխությունը ընդհանուր հարկերի մեջ այնքան մեծ չէ, որքան վերջին 100-ինը: Դա ևս վկայում է հարկային վարչարարության անարդյունավետ իրականացման մասին:

Ուշագրավ է, որ խոշոր հարկատուների վճարած հարկերի ծավալի աճն ավելի մեծ է, քան պետբյուջեի հարկային եկամուտների աճը: Խոշոր հարկ վճարողների վճարած հարկերի աճի առաջանցիկ տեմպը ցույց է տալիս, որ նրանք ստվերից որոշակիորեն բերվել են հարկային դաշտ՝ առավելապես անուղղակի հարկերի մասով: Թեև խոշոր հարկատուների վճարած հարկերի ծավալն աճում է, այդուհանդերձ, նրանք «ծանրաբեռնված» չեն ուղղակի հարկերով: Այսինքն՝ 1000 խոշոր հարկատուների վճարած հարկերի ծավալների աճն առավելապես եղել է անուղղակի հարկերի հաշվին:

Այսպիսով, կարելի է եզրահանգել, որ խոշոր հարկատուների կողմից հարկային մուտքերի ավելացման համար անհրաժեշտ է միջոցառումներ ձեռնարկել հարկային վարչարարության արդյունավետության բարձրացման համար, բացահայտել ՀՀ-ում սահմանված հարկատեսակների հարկման բազաների ընդլայնման, դրանց գործադրման մեխանիզմների կատարելագործման արդյունավետ ուղիները և մշակել այնպիսի մեթոդներ ու մոտեցումներ, որոնք մեծապես կնպաստեն ստվերային տնտեսության ծավալների կրճատմանը, պետական գործառույթների իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների կենտրոնացմանը և հանրապետությունում գործարար միջավայրի բարելավմանը:

Գրականություն

- «Հայաստանի Հանրապետության 2022 թվականի պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենք:
ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ-ի կողմից հրապարակված 1000 խոշոր հարկ վճարողների կողմից վճարված հարկերի հաշվետվություններ, 2016-2021 թթ.:
- Киреенко А., Орлова Е., Баженова В. 2019, Налоговое администрирование крупных налогоплательщиков: мировые тенденции и особенности российского опыта, Вестник УрФУ. Серия экономика и управление, т. 18, N 1, с. 104-126.
- Соловьева Н. 2017, Соотношение прямых и косвенных налогов в налоговой системе государства и тенденции его изменения, Экономика: вчера, сегодня, завтра, т. 7, N 1, с. 216-226.
- Belz T., Hagen D., Steffens Ch. 2019, Taxes and Firm Size: Political Cost or Political Power?, Journal of Accounting Literature, vol. 42, p. 1-28.
- Farnsworth K., Fooks G. 2015, Corporate Taxation, Corporate Power, and Corporate Harm, Howard Journal of Criminal Justice, vol. 54, N 1, p. 25-41.
- IMF 2019, Corporate Taxation in the Global Economy, Policy Paper No. 2019/007, March 102019, 91 p.

- IMF 2019, World Economic Outlook: Growth Slowdown, Precarious Recovery, Washington, DC, April 2019, 216 p.
- Kopp E., Leigh D., Mursula S., Tambunlertchai S. 2019, U.S. Investment since the Tax Cuts and Jobs Act of 2017, IMF Working Paper no. WP/19/119, Washington DC, May 2019, 37 p.
- Piketty T., Saez E., Zucman G. 2018, Distributional National Accounts: Methods and Estimates for the United States, Quarterly Journal of Economics, vol. 133, Issue 2, p. 553-609.
- Smith A. 1937, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, New York, 1006 p.

ԽՈՇՈՐ ՀԱՐԿ ՎՃԱՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Կառլեն Խաչատրյան, Վարդան Ալեքսանյան

Ամփոփում

Սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում չափազանց կարևոր է հարկային քաղաքականության և հարկային համակարգի դերը: ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտների շուրջ 95%-ը կազմում են հարկային եկամուտները և պետական տուրքերը, իսկ հարկային եկամուտների ավելի քան 70%-ը ապահովում են խոշոր հարկատուները: Ուստի հարկային բարեփոխումների իրականացման տեսանկյունից առանձնահատուկ կարևորություն է տրվում խոշոր հարկատուների հարկման մեխանիզմների կատարելագործմանը: 2016-2021 թթ. ՀՀ 1000 խոշոր հարկ վճարողների կողմից վճարված հարկերի ցուցանիշների վերլուծության հիման վրա բացահայտվել են ոլորտում առկա խնդիրները: Մասնավորապես՝ 1 մլրդ դրամից ավել և 500 մլն դրամից մինչև 1 մլրդ դրամ հարկ վճարող կազմակերպությունների քանակը տարեց-տարի աճում է, այնուամենայնիվ, էական տեղաշարժ չի նկատվում մեկ կազմակերպության վճարած հարկային մուտքերի միջին մեծությունում: 1000 խոշոր հարկատուների վճարած հարկային մուտքերի կազմում ուղղակի հարկերի փոքր տեսակարար կշիռը վերջին տարիներին սկսել է նվազել, որը նշանակում է, որ հարկերի ծավալների աճն ապահովվել է անուղղակի հարկերի հաշվին:

Բանալի բառեր՝ հարկ, հարկային քաղաքականություն, հարկային կարգավորում, հարկային վարչարարություն, ՀՀ հարկային համակարգ, հարկատուներ, խոշոր հարկ վճարողներ:

ПРОБЛЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ КРУПНЫХ НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Карлен Хачатрян, Вардан Алексанян

Резюме

Роль налоговой политики и налоговой системы чрезвычайно важна в социально-экономическом развитии страны. Около 95% доходов государственного

бюджета РА обеспечивают налоговые поступления и госпошлины, а более 70% налоговых поступлений – крупные налогоплательщики. Поэтому в плане реализации налоговых реформ особое значение придается совершенствованию механизмов налогообложения крупных налогоплательщиков. Анализ показателей налога, уплаченных 1000 крупными налогоплательщиками РА за 2016-2021 гг., выявил наличие проблем в секторе. В частности, число организаций, уплачивающих налогов на сумму более 1 млрд драмов и от 500 млн драмов до 1 млрд драмов, растет из года в год, однако существенного изменения суммы налоговых поступлений, уплачиваемых одной организацией в среднем, не наблюдается. Небольшая доля прямых налогов в налоговых доходах, уплачиваемая 1000 крупными налогоплательщиками, в последние годы стала снижаться, а это означает, что увеличение налоговых объемов обеспечивается за счет косвенных налогов.

Ключевые слова – налог, налоговая политика, налоговое регулирование, налоговое администрирование, налоговая система РА, налогоплательщики, крупные налогоплательщики.

PROBLEMS OF TAXATION OF LARGE TAXPAYERS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Karlen Khachatryan, Vardan Aleksanyan

Abstract

The role of tax policy and the tax system is significant in the country's socio-economic development. About 95% of the revenues of the state budget of the Republic of Armenia are provided by tax revenues and state duties, and large taxpayers provide more than 70% of tax revenues. Therefore, from the point of view of the implementation of tax reforms, particular importance is attached to improving the mechanisms for taxing large taxpayers. Based on the analysis of taxes paid by 1000 large taxpayers of the Republic of Armenia for 2016-2021, problems in the sector were identified. In particular, the number of organizations paying taxes of more than 1 billion drams and from 500 million drams to 1 billion drams is increasing from year to year; however, there is no significant change in the amount of tax revenues paid by one organization on average. The small share of direct taxes in tax revenue paid by the top 1,000 taxpayers has been declining in recent years, which means that indirect taxes increase tax volumes.

Key words – tax, tax policy, tax regulation, tax administration, RA tax system, taxpayers, large taxpayers.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անուշ Մովսիսյան

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,
ՀՀ, Երևան, Արամի 44

Էլ. հասցե՝ anush27movsisyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 27.12.2022, գրախոսվել է 28.12.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-99

Ներածություն

Ինչպես հանրային ծառայության յուրաքանչյուր տեսակ, այնպես էլ համայնքային ծառայությունն ունի ոլորտը կանոնակարգող օրենսդրությանը բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնցով այն տարբերվում է հանրային ծառայության մյուս տեսակներից և հանդիսանում է որպես հանրային ծառայության առանձին, ինքնուրույն տեսակ: Ներկայացնենք համայնքային ծառայության հիմնական առանձնահատկությունները:

Համայնքային ծառայության պաշտոնների դասակարգումը

Համայնքային ծառայությանը բնորոշ առանձնահատկություններից է համայնքային ծառայության պաշտոնների դասակարգումը: Հանրային ծառայության մասին օրենքի¹ 3-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ հանրային ծառայության (համայնքային ծառայության) պաշտոնն արժանիքահեն, կարիերային առաջընթացով բնութագրվող, քաղաքական չեզոքություն, քաղաքական զսպվածություն և մասնագիտական գործունեություն պահանջող հաստիքային միավոր է, որը նախատեսված է (...) համայնքային ծառայության պաշտոնների անվանացանկով: Համայնքային ծառայության մասին» օրենքի² 7-րդ հոդվածով սահմանված է, որ, ելնելով համայնքային ծառայության պաշտոնն զբաղեցնող անձանց աշխատանքի կազմակերպման և ղեկավարման պատասխանատվության, որոշումներ կայացնելու լիազորությունների, շփումների և ներկայացուցչության, խնդիրների բարդության և դրանց ստեղծագործական լուծման պահանջի, ինչպես նաև գիտելիքների ու հմտությունների անհրաժեշտ մակարդակից, համայնքային ծառայության պաշտոնները դասակարգվում են երեք խմբի՝ ա) գլխավոր, բ) առաջատար, գ) կրտսեր: Հարկ է նշել նաև, որ այս խմբերից յուրաքանչյուրը բաժանվում է երեք ենթախմբի՝

¹ Հանրային ծառայության մասին օրենք, ընդունված 23.03.2018 թ., հոդված 3:

² Համայնքային ծառայության մասին օրենք, ընդունված 14.12.2004 թ., հոդված 7:

1-ին, 2-րդ և 3-րդ, և այդ խմբերում առաջինը տվյալ խմբի բարձրագույն ենթախումբն է:

Այսինքն՝ կարող ենք փաստել, որ, ի տարբերություն հանրային ծառայության համակարգի մյուս ծառայությունների պաշտոնների, օրենսդիրը պաշտոնների ամենաքիչ խմբաքանակը սահմանել է համայնքային ծառայության պաշտոնների համար: Այսպես՝ Հարկային ծառայության մասին³, Մաքսային ծառայության մասին⁴ օրենքների համաձայն՝ այս ծառայություններում պաշտոնները դասակարգվում են չորս խմբի՝ բարձրագույն, գլխավոր, առաջատար և կրտսեր, իսկ Ազգային անվտանգության մարմիններում ծառայության մասին օրենքով⁵ ազգային անվտանգության մարմինների ծառայողների պաշտոնները դասակարգվում են հինգ խմբի՝ բարձրագույն, գլխավոր, ավագ, միջին և կրտսեր:

Արտասահմանյան երկրների հանրային (համայնքային) ծառայության մասին օրենսդրության ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ այդ երկրներում նույնպես համայնքային ծառայությունը բաժանվում է նվազագույնը 4 խմբի: Մասնավորապես՝ Ռուսաստանի Համայնքային ծառայության մասին օրենքի⁶ 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ այդ ոլորտում պաշտոնները դասակարգվում են հինգ խմբի՝ բարձրագույն, գլխավոր, առաջատար, ավագ, կրտսեր: Եվրոպական համայնքային ծառայությունը բաժանվում է 4 խմբի՝ A, B, C և D: Բարձրագույնը A-ն է, որն ունի 8 ենթախումբ, առավել բարձրից՝ A1-ից մինչև A8-ը, B-ն և C-ն՝ 5, իսկ D-ն՝ 4 ենթախումբ, ընդհանուրը՝ 22 ենթախումբ, Ֆրանսիայում հանրային ծառայողները դասակարգվում են 4 խմբի՝ A, B, C և D⁷:

Ընդհանրացնելով ներպետական և արտասահմանյան երկրների համայնքային ծառայության մասին օրենսդրության ուսումնասիրության արդյունքները՝ կարող ենք արձանագրել, որ միայն ՀՀ-ում են համայնքային ծառայության պաշտոնները դասակարգվում 3 խմբի՝ գլխավոր, առաջատար և կրտսեր. դա համայնքային ծառայության յուրահատկությունն է մեր երկրում:

Համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակը

Համայնքային ծառայության առանձնահատկություններից է նաև այն, որ համայնքային ծառայությունում պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեն ոչ միայն ՀՀ քաղաքացիները, այլև փախստականի կարգավիճակ ունեցողները: Այսպես՝ Համայնքային ծառայության մասին օրենքի 11-րդ հոդվածի համա-

³ Հարկային ծառայության մասին օրենք, ընդունված 03.07.2002 թ.:

⁴ Մաքսային ծառայության մասին օրենք, ընդունված 03.07.2002 թ.:

⁵ Ազգային անվտանգության մարմիններում ծառայության մասին օրենք, ընդունված 11.04.2003 թ.:

⁶ Федеральный закон о муниципальной службе в Российской Федерации, 02.03.2007 г., N 25-ФЗ.

⁷ Հարությունյան 2011, 450:

ծայն՝ «Համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեն համայնքային ծառայության տվյալ պաշտոնի անձնագրով ներկայացվող պահանջները բավարարող, (...) Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները և Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ունեցողները՝ անկախ ազգությունից, ռասայից, սեռից, դավանանքից, քաղաքական հայացքներից, սոցիալական ծագումից, գույքային կամ այլ դրությունից»։ Այսինքն՝ Սահմանադրությամբ նախատեսված՝ խտրականության արգելքի սկզբունքի հիման վրա Համայնքային ծառայության մասին օրենքի 11-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ 18 տարին լրացած՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները և ՀՀ-ում փախստականի կարգավիճակ ունեցողները նույնպես համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեն՝ դրանով իրացնելով նաև քաղաքացիների համար հանրային ծառայության հավասար մատչելիության սկզբունքը՝ իրենց մասնագիտական գիտելիքներին և կոմպետենցիաներին համապատասխան։ Համայնքային ծառայության մասին օրենքը միակն է, որն ամրագրում է հանրային ծառայության հավասար մատչելիության սկզբունքներ և չափանիշներ ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների, այլև ՀՀ-ում փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձանց համար, քանի որ հանրային ծառայության մյուս տեսակները կանոնակարգող օրենքներով նման բացառություն սահմանված չէ, այլ որպես հանրային ծառայության ընդունվելու պարտադիր պայման՝ նախատեսված է ՀՀ քաղաքացիություն ունենալու հանգամանքը։

Պետք է նշել նաև, որ նման բացառություն նախատեսված չէր նաև Գերմանիայում և Ֆրանսիայում, սակայն Եվրոպական միությունը եվրոպական համայնքների ծառայողների կարգավիճակը և այլ գործակալների նկատմամբ կիրառվող ռեժիմը սահմանող միասնական ստատուսով սահմանեց, որ ԵՄ համայնքային ծառայության անձնակազմը համարելիս պետք է պահպանվի աշխարհագրական չափանիշը։ Սա նշանակում է, որ համապատասխան ինստիտուտները պետք է ձգտեն ապահովել Եվրոպական միության անդամ պետությունների հավասար ներկայացուցչությունը համայնքային ծառայության տարբեր օղակներում⁸։ Դրանից հետո համապատասխան փոփոխություններ կատարվեցին Ֆրանսիայի և Գերմանիայի օրենքներում, որոնցով արդեն միայն այդ երկրների քաղաքացիությունը չէր դիտարկվում տեղական հանրային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու պարտադիր պայման, քանի որ Ֆրանսիան և Գերմանիան ԵՄ անդամ-երկրներ են։

Փաստորեն, ՀՀ-ում համայնքային ծառայության պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունքով օժտված են բոլոր սոցիալական խմբերին պատկանող մարդիկ, քանի որ պաշտոնների նշանակման և առաջխաղացման համար առանցքային դերակատարություն ունեն ոչ թե անձանց ծագումը կամ գույ-

⁸ Հարությունյան 2004, 13։

քային դրությունը, այլ՝ մտավոր կարողությունները⁹: Հաշվի առնելով համայնքային ծառայության այս առանձնահատկության իրավական նշանակությունն ու բովանդակությունը՝ կարծում ենք, որ համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք չպետք է տրվի միայն փախստականի կարգավիճակ ունեցողներին, քանի որ «փախստական» հասկացությունը ոչ միայն սահմանադրաիրավական, այլև ընտրական ինստիտուտ չէ: Այս առումով նշենք, որ թեև Գերմանիայում, Ֆրանսիայում հանված է միայն տվյալ երկրի քաղաքացիների՝ համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու բացառիկ իրավունքը, այդուհանդերձ, համայնքային ծառայության ընդունվելու իրավունք տրված է Եվրոպական միության անդամ մյուս երկրների քաղաքացիներին, բայց ոչ փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձանց:

Տվյալ դեպքում հարկ է նկատի ունենալ, որ Փախստականների և ապաստանի մասին օրենքի¹⁰ 6-րդ հոդվածի համաձայն՝ «...փախստական է համարվում 1) այն օտարերկրյա քաղաքացին, որը ռասայական, կրոնական, ազգային, սոցիալական որոշակի խմբի պատկանելության հետևանքով (...) չի կարող կամ չի ցանկանում օգտվել իր քաղաքացիության երկրի պաշտպանությունից, կամ նա, ով, չունենալով քաղաքացիություն (...) չի կարող կամ չի ցանկանում վերադառնալ այնտեղ, կամ 2) այն օտարերկրյա քաղաքացին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձը, որին պաշտոնապես փախստական են ճանաչել Կոնվենցիան ստորագրած այլ պետություններ»: Բացի այդ, հիշյալ օրենքի 15-րդ հոդվածով սահմանված է, որ ապաստան հայցողները և փախստականներն ունեն ՀՀ-ում օրինական հիմքերով բնակվող օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց հետ հավասար իրավունքներ և պարտականություններ:

Վերոնշյալ իրավական կարգավորումների բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձանց շրջանակն անհամեմատ ավելի լայն է, քան փախստականներինը, քանի որ այն ընդգրկում է ոչ միայն փախստականներին, այլև ապաստան հայցողներին և օրինական հիմքերով բնակվող օտարերկրյա քաղաքացիներին: Բացի այդ, Սահմանադրության 48-րդ հոդվածով¹¹ և Ընտրական օրենսգրքի¹² 2-րդ հոդվածով սահմանված է, որ *տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ ընտրելու իրավունք ունեն քվեարկության օրը 18 տարին լրացած՝ ընտրությունն անցկացնող համայնքի բնակչության ռեգիստրում մինչև քվեարկության օրն առնվազն մեկ տարվա հաշվառում ունեցող՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձինք*: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ գտնում ենք, որ համայնքային

⁹ Մանուկյան 2012, 57:

¹⁰ Փախստականների և ապաստանի մասին օրենք, ընդունված 27.11.2008 թ.:

¹¹ Սահմանադրություն, ընդունված 06.12.2015 թ., հոդված 48:

¹² Ընտրական օրենսգրքը, ընդունված 26.05.2016 թ., հոդված 2:

ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքը չպետք է տրվի միայն փախստականի կարգավիճակ ունեցողներին, այլ նաև ՀՀ քաղաքացիություն չունեցող անձանց, այսինքն՝ ներառի նաև փախստականի կարգավիճակ ունեցողներին:

Այս նպատակով առաջարկում ենք Համայնքային ծառայության մասին օրենքի 11-րդ հոդվածը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ՝ «1. Սույն օրենքով սահմանված կարգով համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեն համայնքային ծառայության տվյալ պաշտոնի անձնագրով ներկայացվող պահանջները բավարարող, հայերենին տիրապետող, 18 տարին լրացած Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձինք՝ անկախ ազգությունից, ռասայից, սեռից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, սոցիալական ծագումից, գույքային կամ այլ դրույթունից»:

Համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնը արտամրցութային կամ մրցութային կարգով զբաղեցնելը

Համայնքային ծառայության առանձնահատկություններից է նաև համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնն արտամրցութային կարգով զբաղեցնելը: Այսպես՝ Համայնքային ծառայության մասին օրենքի 14.1 հոդվածի համաձայն՝ համայնքային ծառայության թափուր պաշտոն առաջանալու դեպքում մեկշաբաթյա ժամկետում, մինչև տվյալ պաշտոնի համար մրցույթ հայտարարելը, տվյալ պաշտոնում նշանակելու իրավասություն ունեցող պաշտոնատար անձն իրավասու է տվյալ թափուր պաշտոնում նշանակելու այդ պաշտոնի անձնագրի պահանջները բավարարող համայնքային ծառայողին կամ կադրերի ռեզերվից տվյալ պաշտոնը ժամկետային աշխատանքային պայմանագրով զբաղեցնող անձին:

Պետք է արձանագրենք, որ թափուր պաշտոնը արտամրցութային կարգով՝ առանց մրցույթի, զբաղեցնելու իրավական հնարավորությունը նախատեսված է միայն Համայնքային ծառայության մասին օրենքով, քանի որ հանրային ծառայության ոլորտում իրականացված բարեփոխումների շնորհիվ 2018 թ. ընդունված Հանրային ծառայության մասին¹³ և Քաղաքացիական ծառայության մասին¹⁴ օրենքներին պետական ծառայության մյուս տեսակները համապատասխանեցնելու նպատակով 2020 թվականի հունվարի 21-ին Ազգային ժողովն ընդունեց մի շարք օրենքներում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին 65 օրենք¹⁵, որոնց համաձայն, ի թիվս այլ փոփոխությունների, պետական ծառայության բոլոր տեսակներում սահմանվեցին միասնական կարգավորումներ, և պետական ծառայության առանձին օրենք-

¹³ Հանրային ծառայության մասին օրենք, ընդունված 23.03.2018 թ.:

¹⁴ Քաղաքացիական ծառայության մասին օրենք, ընդունված 23.03.2018 թ.:

¹⁵ <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=6914&lang=arm>

ներով հստակ ամրագրվեց, որ պետական ծառայությունների բոլոր պաշտոնները, միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքներին համապատասխան, պետք է զբաղեցվեն բացառապես մրցութային կարգով:

Հաշվի առնելով «Հանրային ծառայության մասին» օրենքով արժանիքահեն կարիերային առաջընթացի վրա հիմնված հանրային ծառայության կայունության սկզբունքի իրավական բովանդակությունն ու կարևորությունը՝ կարծում ենք, որ համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնը արտամրցութային կարգով համալրելով՝ առաջին հերթին խախտվում է հենց այդ սկզբունքը, քանի որ համայնքային ծառայության օրենսդրությամբ նախատեսված չէ, թե մեկից ավելի թեկնածուների դեպքում ինչպես պետք է ընտրել և առանց մրցույթի նշանակել առավել արժանավորին: Բացի այդ, արտամրցութային կարգով համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնի համալրումը պաշտոնի նշանակելու իրավասություն ունեցող պաշտոնատար անձին օժտում է հայեցողական մեծ լիազորությամբ, արտամրցութային կարգով նշանակումը դառնում է համայնքային ծառայողի խրախուսման միջոց՝ առանց որևէ պատճառաբանված որոշման կամ հիմնավորման: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ միայն մրցույթի միջոցով է հնարավոր ապահովել արժանիքային համակարգի վրա հիմնված համայնքային ծառայության պաշտոններ զբաղեցնելը, նշված խնդիրը լուծելու նպատակով առաջարկում ենք համայնքային ծառայության օրենսդրությունից հանել թափուր պաշտոնը զբաղեցնելու արտամրցութային կարգը և կազմակերպել *ներքին մրցույթ*¹⁶ միաժամանակ սահմանելով թեկնածուների ընտրության հստակ չափանիշներ: Դրանց միջոցով պաշտոնի նշանակելու իրավասություն ունեցող պաշտոնատար անձը կկարողանա գնահատել անձի մասնագիտական գիտելիքներն ու կոմպետենցիաները, անձնային հատկանիշներն ու ունակությունները: Միայն մրցույթի միջոցով է հնարավոր ընտրել ամենապատրաստ անձին, որն ունի անհրաժեշտ կրթություն, մասնագիտական գիտելիքներ և իր անձնական ու գործնական կարողություններով ի վիճակի է զբաղեցնել համայնքային ծառայության պաշտոն¹⁶:

Հարկ է նկատի ունենալ նաև, որ համայնքային ծառայության համակարգում ժամանակավոր թափուր պաշտոն առաջանալու դեպքում առաջնահերթության նախապատվությունը տրվում է փոխարինման ինստիտուտին: Այսպես՝ Համայնքային ծառայության մասին օրենքի 18-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ «Համայնքային ծառայության ժամանակավոր թափուր պաշտոն առաջանալու՝ հղիության և ծննդաբերության արձակուրդի, (...) գործուղման, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված այլ դեպքերում այդ պաշտոնն զբաղեցվում է պաշտոնի նշանակելու իրավասություն ունեցող պաշտոնատար անձի հայեցողությամբ՝ տվյալ պաշտոնի անձնագրով նախատեսված

¹⁶ Դանիելյան 2015, 299:

փոխարինող համայնքային ծառայողի կողմից մինչև վեց ամիս ժամկետով»։ Տվյալ դեպքում միայն համայնքային ծառայության համակարգում է նախատեսված *մինչև վեց ամիս ժամկետով* փոխարինման իրավական հնարավորությունը՝ ի տարբերություն հանրային ծառայության առանձին տեսակները կանոնակարգող օրենքների, որտեղ նախատեսված է անժամկետ՝ մինչև ժամանակավոր թափուր պաշտոն առաջանալու համապատասխան հիմքի վերացման ավարտը, փոխարինելու իրավական կարգավորումներ։ Այս առումով գտնում ենք, որ ժամանակավոր թափուր պաշտոն առաջանալու դեպքում, առաջին հերթին, փոխարինողի կողմից այն զբաղեցնելն արդյունավետ է և նպատակահարմար, քանի որ նախ տնտեսվում են միջոցները, բացի այդ, ծառայողական պարտականություններն առավել որակով և արդյունավետ են իրականացվում, քանզի փոխարինողն արդեն իսկ ծանոթ է տվյալ ժամանակավոր թափուր պաշտոնի անձնագրով սահմանված գործառույթներին։ Այդուհանդերձ, պետք է փաստել, որ, ցավոք, հանրային ծառայության համակարգում նախատեսված չեն փոխարինման ժամանակահատվածում կատարված աշխատանքների համար փոխարինողին վարձատրություն տրամադրելու իրավական կարգավորումներ՝ ի տարբերություն Ռուսաստանի Դաշնության։ ՌԴ աշխատանքային օրենսգրքով¹⁷ (72.2-րդ և 182-րդ հոդվածներ) սահմանված է, որ աշխատողի՝ ավելի բարձր պաշտոնի փոխարինման ժամանակահատվածում վճարվում է ավելի բարձր պաշտոնի վարձատրությունը, իսկ ավելի ցածր պաշտոնի փոխարինելու դեպքում վարձատրությունը չի կարող պակաս լինել իր զբաղեցրած հիմնական պաշտոնի վարձատրության չափից։

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ համայնքային ծառայողը մինչև ժամանակավոր թափուր պաշտոն առաջանալու հիմքի վերացումը միաժամանակ իրականացնում է թե՛ իր, թե՛ ժամանակավոր թափուր պաշտոնի գործառույթներ, իսկ ավելի բարձր պաշտոնով փոխարինելու դեպքում ավելանում են նաև ղեկավարման պատասխանատվությունը, որոշումներ կայացնելու լիազորությունները, շփումների և ներկայացուցչության շրջանակը, առաջարկում ենք հանրային (համայնքային) ծառայողների վարձատրության հետ կապված հարաբերությունները կարգավորող օրենսդրությամբ նախատեսել, որ հանրային (համայնքային) ծառայողի կողմից ավելի բարձր պաշտոնի փոխարինման ժամանակահատվածում հանրային (համայնքային) ծառայողին վճարվում է ավելի բարձր պաշտոնի վարձատրությունը։

Որոշակի առանձնահատկություններ կան նաև համայնքային ծառայության թափուր պաշտոն զբաղեցնելու համար անցկացվող մրցույթում։ Այսպես՝ Համայնքային ծառայության մասին օրենքի 14-րդ հոդվածի համաձայն՝ համայնքային ծառայության թափուր պաշտոններ զբաղեցնելու համար

¹⁷ Трудовой кодекс Российской Федерации, 30.12.2001 г., N 197-ФЗ.

մրցույթի երկրորդ՝ հարցազրույցի փուլին մասնակցելու իրավունք ունեն թեստավորման առաջադրանքների առնվազն 85 տոկոսին ճիշտ պատասխանած մասնակիցները: Հարցազրույցը վարող մրցութային հանձնաժողովի յուրաքանչյուր անդամ հարցազրույցի միջոցով ամեն մի մասնակցի գործնական կարողությունները գնահատում է 5-բալային համակարգով, և մրցութի հաղթող է ճանաչվում մրցութային հանձնաժողովի՝ գնահատմանը մասնակցած անդամների կեսից ավելիի կողմից դրական բալերով գնահատված այն մասնակիցը, որի ստացած դրական բալերի հանրագումարն առավելագույնն է: Այս դեպքում, չնայած չի բացառվում մրցութում երկու և ավելի հաղթողներ ունենալու հավանականությունը, այդուհանդերձ, հնարավորություն է ստեղծվում մրցութի ավարտին հաղթող ճանաչելու *առավելագույն միավորներ* հավաքած անձին՝ ի տարբերություն պետական ծառայության (քաղաքացիական ծառայության) մրցութների, որտեղ մրցութային հանձնաժողովը հարցազրույցի փուլը հաղթահարած միակ մասնակցին ընտրում է գնահատման ամենաբարձր միավորների հանրագումարի կեսից ավելի միավորներ հավաքած մասնակիցներից: Այսինքն՝ պետական ծառայության (քաղաքացիական ծառայության) մրցութային կարգավորումները մրցութային հանձնաժողովին չեն պարտավորեցնում ամենաբարձր միավորներ հավաքած թեկնածուին հաղթող ճանաչելու, հետևաբար փաստացի ստացվում է, որ գնահատման հետևանքով նույնիսկ ցածր միավորներ ստացած թեկնածուն կարող է հաղթող համարվել, ուստի առաջարկում ենք պետական ծառայության օրենսդրությամբ նույնպես նախատեսել մրցութի միջոցով *առավելագույն միավորներ* հավաքած անձին հաղթող ճանաչելու վերաբերյալ իրավական կարգավորումներ:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարող ենք եզրահանգել, որ որպես հանրային ծառայության առանձին և ինքնուրույն տեսակ՝ համայնքային ծառայությունն ունի իրեն բնորոշ որոշակի առանձնահատկություններ, որոնք առաջին հերթին բխում են տեղական ինքնակառավարման սահմանադրաիրավական ինստիտուտի ինքնուրույն և անկախ կարգավիճակից: Համայնքային ծառայությանը բնորոշ առանձնահատկությունները հիմնականում ի հայտ են գալիս՝ 1) համայնքային ծառայության պաշտոնների դասակարգման նորմերում, 2) համայնքային ծառայության պաշտոնները ոչ միայն ՀՀ քաղաքացիների, այլև փախստականի կարգավիճակ ունեցողների կողմից զբաղեցնելու նորմերում, 3) համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնը նաև արտամրցութային կարգով զբաղեցնելու իրավակարգավորումներում, 4) ժամանակավոր թափուր պաշտոնը մինչև վեց ամիս ժամկետով փոխարինելու իրավական նորմերում, 5) համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնը զբաղեցնելու մրցութի միջոցով հաղթող ճանաչելու նորմերում:

Գրականություն

Ազգային անվտանգության մարմիններում ծառայության մասին 11.04.2003 թ. ՀՕ-532-Ն օրենք:
Ընտրական օրենսգիրք, ընդունված 26.05.2016 թ.:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, 06.12.2015 թ.:

Հանրային ծառայության մասին 23.03.2018 թ. ՀՕ-206-Ն օրենք:

Համայնքային ծառայության մասին 14.12.2004 թ. ՀՕ-43-Ն օրենք:

Հարկային ծառայության մասին 03.07.2002 թ. ՀՕ-407-Ն օրենք:

Հարությունյան Ա. 2011, Եվրոպական միության իրավունքի հիմունքները (սահմանադրական իրավունք), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 568 էջ:

Հարությունյան Ա. 2004, Եվրոպական միության հանրային ծառայությունը, Հանրային կառավարում գիտական հանդես, N 3-4, 13 էջ:

Հայաստանի Հանրապետության մունիցիպալ իրավունք 2015, ուսումնական ձեռնարկ, (ընդհ. խմբ.՝ Գ. Դանիելյանի), Երևան, «Հայրապետ», 384 էջ:

Մանուկյան Ս. 2012, Համայնքային ծառայության համակարգում պաշտոններ զբաղեցնելու հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, Իրատ. նշված չէ, 175 էջ:

Մաքսային ծառայության մասին 03.07.2002 թ. ՀՕ-402-Ն օրենք:

Փախստականների և ապաստանի մասին 27.11.2008 թ. ՀՕ-211-Ն օրենք:

Քաղաքացիական ծառայության մասին 23.03.2018 թ. ՀՕ-205-Ն օրենք:

Федеральный закон о муниципальной службе в Российской Федерации, 02.03.2007 г., N 25-ФЗ:

Трудовой кодекс Российской Федерации, 30.12.2001 г., N 197-ФЗ:

<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=6914&lang=arm> (ներբեռնման օրը՝ 20.12.2022 թ.):

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անուշ Մովսիսյան

Ամփոփում

Հայաստանի Հանրապետությունում հանրային ծառայության առանձին և ինքնուրույն տեսակ համարվող համայնքային ծառայության բովանդակային առանձնահատկությունների ուսումնասիրության և վերլուծության շնորհիվ կարող ենք արձանագրել, որ համայնքային ծառայությանը բնորոշ առանձնահատկությունները հիմնականում ի հայտ են գալիս համայնքային ծառայության պաշտոնների դասակարգման նորմերում, համայնքային ծառայության պաշտոնները ոչ միայն ՀՀ քաղաքացիների, այլև փախստականի կարգավիճակ ունեցողների կողմից զբաղեցնելու նորմերում, համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնը նաև արտամրցության կարգով զբաղեցնելու իրավակարգավորումներում, ժամանակավոր թափուր պաշտոնը մինչև վեց ամիս ժամկետով փոխարինելու իրավական նորմերում, ինչպես նաև համայնքային ծառայության թափուր պաշտոնը զբաղեցնելու մրցույթի միջոցով հաղթող ճանաչելու նորմերում:

Բանալի բառեր՝ հանրային ծառայություն, համայնքային ծառայություն, հանրային ծառայող, համայնքային ծառայության պաշտոն, պաշտոնի անձնագիր, համայնքային ծառայող, փախստական:

ОСОБЕННОСТИ МУНИЦИПАЛЬНЫХ СЛУЖБ

Ануш Мовсисян

Резюме

На основе изучения и анализа содержательных особенностей муниципальной службы, являющейся отдельным и самостоятельным видом общественной службы в Республике Армения, можно констатировать, что характерные для муниципальной службы особенности в основном находят отражение: в нормах классификации должностей муниципальной службы, в нормах назначения на должность в муниципальных службах не только граждан РА, но и беженцев, в правовом регулировании замещения вакантной должности муниципальной службы, в правовых нормах замещения временной вакантной должности сроком до шести месяцев, а также в нормах признания победителем конкурса на замещение вакантной должности муниципальной службы.

Ключевые слова – государственная служба, муниципальная служба, государственный служащий, муниципальная должность, паспорт должности, муниципальный служащий, беженец.

FEATURES OF MUNICIPAL SERVICES

Anush Movsisyan

Abstract

As a result of studying and analyzing the substantive features of community service, which is considered a separate and independent type of public service in the Republic of Armenia, we can state that the features characteristic of community service are mainly manifested in the norms of classification of community service positions, in the norms of filling community service positions not only by citizens of the Republic of Armenia, but also by those with refugee status, in legal regulation filling a vacant community service position, in the legal norms for the replacement of a temporary vacant position for a period of up to six months, as well as in the norms for the recognition of the winner of the competition for the replacement of a vacant position of the municipal service.

Key words – Public service, community service, public servant, community service position, position passport, community employee, refugee.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԷԻ ՆԵՐՈՒԺԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ
ԵՐԿՈՒ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

Ռուբեն Կարապետյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ karapetyan.ruben.s@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 01.12.2022, գրախոսվել է 08.12.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-109

Ներածություն

Ժամանակակից համաշխարհային գործընթացներում առանձնակի դեր ունեն մեծ թափ ստացած՝ բնակչության ծավալուն տեղաշարժերը: Դրանց հետևանքով խորացվում է ընդունող երկրների էթնիկ, դավանանքային, մշակութային բազմազանությունը՝ նոր լիցք հաղորդելով բնակչության տարբեր շերտերի միջև ինտեգրման հակասական գործընթացներին և փոխակերպելով երկրների դիմագիծը: Դա տեղի է ունենում համաշխարհային երկու հակադիր պայքարների խորապատկերին՝ համաշխարհայնացման գործընթացով և պետությունների սեփական ինքնիշխանության պահպանման ձգտումով: Այս առումով հայտնի ֆրանսիացի գիտնական, սոցիոլոգիայի և իրավունքի բնագավառներում հետազոտությունների կոմիտեի փոխնախագահ Ա.Ժ. Առնոն նշում է. «Ամեն ինչ կարող էր լինել չափազանց հեշտ, եթե գլոբալի զարգացումը ազգայինի հետ պայքարում չհանգեցներ տեղականի հակադրման զարգացմանը»¹:

Ներգրավված լինելով ընդունող երկրի կենսական ոլորտներում՝ տարբեր (էթնիկ, դավանանքային, ռասայական և այլ) հենքի վրա ձևավորված սփյուռքները մասնակից են դառնում այդ երկրի տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և մշակութային գործընթացին, ազդում նրա ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա: Ըստ Ռ. Քոենի՝ սա բացատրվում է նրանով, որ միջազգային համակարգի պայմանականորեն «ուղղահայաց» հարթությունում մնում են պետությունները, բայց «հորիզոնական» (անդրազգային) հարթությունում գերիշխում են ավելի շարժունակ և միաձույլ սուբյեկտներ, որոնց պետությունները չեն կարող դիմակայել, քանի որ հուզական կապերը լրա-

¹ Arnaud 1998, 36.

ցուցիչ արդյունավետություն և գրավչություն են ապահովում անդրազգային փոխգործակցության համար²:

Այս պարագայում կարևորվում են յուրաքանչյուր նման հանրության վերարտադրման հնարավորությունները, սեփական և էթնիկ հայրենիքի շահերի պաշտպանման և այլ՝ իրենց վերաբերող խնդիրների լուծման համար ռեսուրսների համախմբման ունակությունը: Այսօր մի շարք սփյուռքներ, լինելով կոտ կազմավորված, ներկայացնում են լուրջ ներուժ իրենց ազդեցության շրջանակների թե՛ լայնությամբ, թե՛ խորությամբ: Որոշ ուսումնասիրողներ թվարկում են այն իրավիճակները, երբ սփյուռքը կարող է ազդել միջազգային քաղաքականության վրա³:

Գոյություն ունեն նաև սփյուռքներ, որոնց ազդեցության ներուժը սաղմնային վիճակում է կամ ուղղված է ինտեգրման խնդիրների լուծմանը: Սակայն ակնհայտ է, որ յուրաքանչյուր սփյուռքյան հանրություն ունի տարբեր աստիճանի ներուժ, որը, ըստ ժամանակի պահանջների, կարող է ներառվել տվյալ հանրության տարբեր հեռահար և մոտակա խնդիրների առաջադրման և լուծման համար: Ազգային պետություն ունեցող և չունեցող սփյուռքները, հասկանալի է, ունեն տարբեր խնդիրներ և դրանցից բխող նպատակների առաջնահերթություններ:

Այս տեսակետից օտարազգի միջավայրում կենսագործող ամեն մի էթնիկ խմբի ներուժի գնահատում կարևորում են միջազգային ատյանները, պետական, քաղաքական գործիչներն ու փորձագետները: Նշված շրջանակներն անհրաժեշտ են համարում սփյուռքների ձևավորման, նրանցում առկա գործընթացների, տվյալ երկրի կենսագործունեության վրա ազդելու լծակների մասին ճշգրիտ գիտելիքներ ստանալը: Պատկերացում կա նաև, որ նշված խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է դիմել սփյուռքի հանրության բազմաբովանդակ հատկանիշների և առանձնակի ու համակցված ձևով ներկայացուցչական, այսինքն՝ իրականին մոտ, համակողմանի էմպիրիկ ուսումնասիրությունների: Դրանք պետք է վերաբերեն ամբողջ սփյուռքի և նրա առանձին հատվածների ձևավորման աղբյուրներին, միջավայրին, նրանց ինտեգրման գործընթացների և առանձնակի հանրության դիմագծով պահպանման և վերարտադրման ձևերի մասին գիտելիքների հավաքմանը:

Վերոնշյալի համատեքստում կուտակվել է բազմակի հետազոտական փորձ ինչպես առանձին խմբերում կատարվող գործընթացների շուրջ, այնպես էլ դրանք բացատրելու տարբեր տեսությունների ու էմպիրիկ հետազոտությունների մեթոդաբանական հնարքների կիրառման և գործիքակազմի ընդգրկման միջոցով: Հատկապես ուշագրավ է ռուս հետազոտող Ա.Ա. Ավ-

² Cohen 1996, 517-518.

³ Esman 2009, 121-131.

դաշկինի մոտեցումը այդ խնդրին, որտեղ ներկայացված է պատմական կտրվածքը⁴:

Հետևաբար, հատուկ նշանակություն է ստանում մեկ էթնիկ հանրության, մեր դեպքում՝ հայ էթնոսի հենքի վրա ձևավորված սփյուռքի ներուժի ուսումնասիրության և կիրառման փորձի իմաստավորման խնդիրը: Վերջինիս լուծման ճանապարհին անհրաժեշտ է ապահովել փոխլրացնող երկու մոտեցում. առաջինը կոչված է հստակեցնելու սփյուռքի հետազոտական շրջանակները, երկրորդը՝ ապահովելու դրանց իրականացման մեթոդաբանական հենքը:

Հայկական սփյուռքի ուսումնասիրման նպատակների հստակեցման ուղին

Աշխարհասփյուռ հայ ազգի զգալի մասի ստեղծագործական ներուժը զարգանում է արդի համաշխարհային միտումներին համընթաց: Ներգրավված լինելով միջազգային տնտեսական և աշխատանքային շուկայում, դրա շնորհիվ հարստացնելով իրենց մասնագիտական ունակություններն ու առաջատար տեխնոլոգիաների իմացությունը, բնականության երկրներում ձեռք բերելով զգալի տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կշիռ՝ սփյուռքահայերն ունեն բոլոր հնարավորությունները ազգային հենքի վրա ձևավորելու միջազգային այնպիսի կառույցներ, որոնք ունակ են դառնալու քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային համագործակցության հիմնարար հարթակներ: Նման հարթակների եղելությունը մատնանշում են մեր ուսումնասիրած քաղաքների (Թեյրանի, Բեյրութի, Լոս-Անջելեսի, Թբիլիսիի, Պրահայի, Լիոնի, Փարիզի, Մարսելի, Կիևի) տեղի հայ փորձագետները (N 1-50, ՀԱԻ 2013-2022 թթ.): Դրան կարող է նպաստել հայկական երեք հանրապետությունների օրոք ձևավորված պետական ինքնակառավարման քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային կենսագործունեության և միջպետական հարաբերությունների, ինչպես նաև ավանդական գաղթաշախմատների ինքնակազմակերպման մեծ փորձը: Անժխտելի է այն փաստը, որ հայկական սփյուռքի տարբեր հատվածներ անցել են ինքնակազմակերպման և էթնիկ նկարագրի պահպանման պատմական ուղի: Արդի սփյուռքում գործում են համայնքային և համազգային բազմաթիվ կառույցներ՝ ազգային ինքնության պահպանման գործառույթներով. ընդգրկված են Հայ դատի պաշտպանության, լրբինգի և հայրենիքի հետ համագործակցության գործընթացներում (Հայկական սփյուռք):

Մինչդեռ մեր օրերում հայկական երկու հանրապետությունների և ավանդական սփյուռքի տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական հնարավորությունների առկայության պայմաններում տեղի է ունենում ազգի հավա-

⁴ Авдашкин 2015, 131.

քական ներուժի շարունակական նվազում⁵: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է տեղային և համազգային խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ ռեսուրսներ հավաքագրելու ունակ, խոշոր ու կազմակերպված համայնքների նվազմամբ: Հայաստանն ու Արցախն այսօր կրում են լուրջ քանակական և որակական կորուստներ: Դա պայմանավորված է էթնոսում ընթացող զանգվածային տեղաշարժերով, որոնք հանգեցնում են հայերի տարաբնակեցման քարտեզի կտրուկ փոխակերպմանը և դրա հետևանքով՝ ուժացման գործընթացների արագացմանը: Այսպես, Սպիտակի երկրաշարժը, Արցախյան պատերազմները և շրջափակումը, էներգետիկ և տնտեսական ճգնաժամը, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը հանգեցրին Հայաստանի, Արցախի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, ՌԴ, միջինասիական հանրապետությունների հայերի ավանդական բնակեցման տարածքներից զանգվածային արտագաղթի Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Եվրոպական տարբեր երկրների, ԱՄՆ-ի և Կանադայի քաղաքներ: Նմանատիպ գործընթացներ արձանագրվեցին նաև հայ ավանդական գաղթավայրերում: Վերջին 40-50 տարիների իրադրությունը Լիբանանում (քաղաքացիական պատերազմը Լիբանանում), Կիպրոսի զգալի տարածքի զավթումը թուրքական բանակի կողմից⁶, քաղաքացիական պատերազմը Սիրիայում (Քաղաքացիական պատերազմը Սիրիայում), ամերիկյան ներխուժումը Իրաք (Իրաքյան պատերազմը) և տնտեսական ճգնաժամը Իրանում (Իրանի իսլամական հեղափոխությունը) խթանեցին այդ կազմակերպված ավանդական գաղթաօջախներից հայերի արտագաղթը ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա և այլ եվրոպական երկրներ⁷: Այս ամենի հետևանքով հայ էթնոսի գերակշռող մասը կորցրեց իր էթնոտարածական հոծ արեալները և դիսպերս խմբերի տեսքով սփռվեց աշխարհի զարգացած երկրների քաղաքներում: Դրանց տարածքում առաջացան նոր որակի գաղթաօջախներ, որոնք էությանմբ բազմաշերտ են՝ կազմված տեղացիներից և տարբեր երկրներից եկած միգրացիոն խմբերից: Այսպես, որոշ քաղաքներում, ինչպես Փարիզում, Մարսելում, Լիոնում, Լոս Անջելեսում և այլուր, ձևավորվել են հայերի տարածական փոքր դիսկրետ խմբեր⁸: Նշված բազմաշերտությունը դիսպերս և դիսկրետ բնակեցման պայմաններում չի նպաստում այդ խմբերի մերձեցմանը, քանի որ ամեն մի շերտ ենթամշակութային և սոցիալական առումով առանձնահատուկ է: 2012-2022 թթ. հետազոտությունները, որոնք կատարել են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սփյուռքի հետազոտությունների բաժնի աշխատակիցները Թեհրանի, Բեյրութի, Լոս Անջելեսի, Փարիզի, Լիոնի, Կիպրոսի, Թբիլիսիի,

⁵ Հայ էթնիկությունը սփյուռքում 2021, 69-178, Карапетян 2014, 35-43:

⁶ Проблемы Кипра; история и современность 2019 г. А. Сулейманов 2019, 75-84.

⁷ Карапетян 2014, 35-43.

⁸ Կարապետյան 2018, 23-52:

Կիևի հայերի շրջանում, որոշակի պարզաբանում են տալիս ներկա գաղթօջախների կազմի և դրանց հետևանքով առաջացած գործընթացների մասին: Այսպես, Լոս Անջելեսի հայերի ծագումնաբանական կազմը, բացի նախորդ շրջաններում գաղթածներից և նրանց շառավիղներից, ներկայացված է Հայաստանից, Ռուսաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից, Մերձավոր Արևելքից և Իրանից, եվրոպական երկրներից և Հարավային Ամերիկայից տարբեր ժամանակներում ներգաղթած խմբերով: Յուրաքանչյուր խումբ առանձնակի է սոցիալական կազմով, մշակութային որոշակի տարրերով, վարքագծով և ինքնակազմակերպման փորձով: Այն իրավիճակը, որ ամեն մի խումբ տարբեր կացության մեջ է՝ պայմանավորված կազմով, ելքի երկրում ձեռք բերած սոցիալ-մշակութային ռեսուրսով և, վերջապես, ներգաղթի շրջանում ունեցած իր հատկանիշներով, առաջացնում է մերձեցման և համախմբման համար լուրջ խոչընդոտներ⁹: Մինչդեռ ելքի վայրերում խախտվում է ձևավորված սոցիալ-ժողովրդական կազմը, հոծ տիպի տարաբնակեցումը ձևափոխվում դիսկրետի, թուլանում են միջհամայնքային կապերը, գործող կառույցներում սեղմվում են գործառույթների շրջանակները:

Այսպիսով, նշված քանակական և դրանից բխող որակական կորուստները հետևանք են ազգի մեջ ընթացող ու ժամանակի մեջ արագացող գործընթացների, որոնք առաջացնում են էթնիկ վերարտադրման և պահպանման բազմաթիվ հիմնախնդիրներ և՛ Հայաստանի, և՛ հատկապես հայկական սփյուռքի բոլոր հատվածների համար: Արագ փոփոխվող այս իրավիճակներում հայկական սփյուռքի գերակշռող մասը ներկայացված է բազմաթիվ դիսպերս և մասամբ դիսկրետ խմբերով, որոնց տարածական ցրվածությունն աննախադեպ է: Հետևաբար այս իրավիճակներում ընթացող սփյուռքահայերի ինտեգրման, էթնոմշակութային արժեքների պահպանման, մերձեցման և, վերջապես, ինքնավերարտադրման գործընթացների ուսումնասիրությունը արժեքավորվում է որպես ժամանակակից սփյուռքում հայերի գոյատևման առանձնահատուկ փորձ:

Այն կարիք ունի լուրջ գիտական ընդհանրացումների, որոնց հիմքում ուրբանիզացված օտարազգի միջավայրում հայերի ուսումնասիրություններն են՝ հետևյալ ուղղվածությամբ. իրավիճակի համակողմանի գնահատում, համախմբման ներուժի բացահայտում, հեռանկարների կանխորոշում: Նշված հարցադրումները գործնական նշանակությամբ առաջնահերթ է համարում թե՛ սփյուռքի և թե՛ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական սոցիալական ընտրանին: Նրանք գիտակցում են, որ անհրաժեշտ է ձեռք բերել գիտելիքների այնպիսի համակարգ, որի կիրառումը թույլ կտա ազգի ցրվվ լիճակի ավանդաբար դիտարկվող թերությունները դարձնել առավելություն:

⁹ Կարապետյան 2014, 147:

Այսպիսով, սփյուռքի յուրաքանչյուր հատվածի իրավիճակի մասին տեղեկատվության հավաքումը և վերլուծությունը ոչ միայն հնարավորություն կընձեռեն փաստագրելու առկա ներուժը, այլև հիմք կծառայեն նրա համայնքային և համազգային ծրագրերի մշակման և իրականացման հնարավորությունների բացահայտման ու գնահատման համար:

Սփյուռքի ներուժի բացահայտման, ուսումնասիրման մեթոդաբանական մոտեցումները

Վերոշարադրյալ գերխնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է ճշգրիտ ու գիտականորեն համակարգված գիտելիք, որը կձևավորվի մշտապես համալրվող և համակարգված տեղեկատվության շնորհիվ: Այն կանխորոշելու է ազգի ներուժի որոնման, բացահայտման, ամրագրման ուղղվածությունը, առաջարկելու է ընդհանուր և առանձին հատվածների հնարավորությունների գնահատականը, նպատակադրման, համախմբման և ներդրման հնարքները: Սրա գլխավոր տեսլականը հիմնվում է այն փաստի վրա, որ ներկա իրավիճակում հայ էթնոսը կարող է ապահովել իր քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր զարգացման հեռանկարները՝ սփյուռքի տարբեր տարածական, սոցիալական, քաղաքական, տեխնոլոգիական, տնտեսավարող խմբերի բազմաբնույթ համագործակցության շնորհիվ, ըստ երևույթին՝ սոցիոցանցային մեթոդաբանությամբ:

Սփյուռքի գիտական, տեխնոլոգիական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային և ժողովրդագրական ռեսուրսային վերլուծության մեթոդաբանության կիրառումը հնարավորություն կտա մշակելու և իրականացնելու համայնքային և համազգային հիմնարար քաղաքականություն: Սրա բաղկացուցիչ մասերը կկազմեն գնահատման և ներառման շրջանակների ձևակերպումը, համայնքային և համազգային գործընթացների կանխատեսման և լուծման ուղիների որոնումը: Այս առումով անհրաժեշտ է անդրադառնալ էթնիկ ընդհանրության ռեսուրսային վերլուծության էությանը, դրանում առկա խնդիրների քննարկմանը և իրականացման հաջորդականությանը:

Էթնիկ ընդհանրության ռեսուրսային վերլուծությունը և դրա արդյունքների ներառման խնդիրը ենթադրում է ազգի սփյուռքյան հատվածի շահերի պաշտպանման հնարավորությունների և դրա համար անհրաժեշտ համագործակցության հաջորդական գնահատականներ: Հասկանալի է, որ այս տրամաբանության մեջ առանձնակի տեղ ունեն եզրույթների ճշգրտման, գործառնական խնդիրների և փոփոխականների պարզաբանումը, ցուցակագրման և դասակարգման հարցադրումը, կարևորվող հատկանիշների և վերլուծության մեթոդաբանության առաջարկումը:

Նշվածը առաջին հերթին վերաբերում է «էթնոսոցիալ ռեսուրս» եզրույթին: Դրանք էթնիկ խմբի (ողջ և առանձին հատվածների) հնարավորություն-

ներն են՝ ուղղված գործունեության ընթացքում նրա ինքնավերարտադրմանը և զարգացմանն ու այդ նպատակին հասնելու պայմանների ստեղծմանը: Այս իմաստով, «էթնոսոցիալ ռեսուրս» եզրույթը ձեռք է բերում գործոնի բնույթ, որի ներմուծումը էթնիկ խմբի ռեսուրսային վերլուծության համատեքստ թույլ է տալիս մշակելու նրա չափագրվող որակական և քանակական բնույթի հատկանիշների ճանաչումը, առանձնացումը, դասակարգումը և անցումը դեպի նախագծային մակարդակ¹⁰: Որպես գործոն կարող են լինել մի կողմից՝ էթնիկ հանրության կոնկրետ բնութագրերը (օրինակ՝ սեռատարիքային կազմը, խմբի անդամների կարծիքները, պատկերացումները և այլն), մյուս կողմից՝ գնահատման չափելի համակարգը: Այսպիսով, էթնիկ հանրության, ինչպես նաև նրա առանձին մասերի ներուժի գործոնային վերլուծականում կարող է համակցվել մեթոդաբանական երկու մոտեցում՝ փաստագրական (նկարագրական) և գնահատողական:

Առաջին՝ փաստագրական մոտեցումը ենթադրում է էթնիկ հանրության ժողովրդագրական, տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, մշակութային և այլ բնույթի հատկանիշների առանձնացումը, նկարագրումը և չափագրումը: Ենթադրվում է, որ այս հատկանիշների համակցության ներառումը կապահովի ուսումնասիրության համալիր վերլուծական հենքի կառուցումը, թույլ կտա օգտագործելու տնտեսագիտական, ժողովրդագրական, սոցիոլոգիական և այլ բնագավառների կիզակետերում մշակած մեթոդաբանությունը և գործիքակազմը:

Գործոնային վերլուծության ընթացքում կարելի է ներգրավել փոփոխականների համեմատաբար լայն շրջանակ: Այսպես, ռեսուրսային վերլուծության մեջ ընդգրկվող ժողովրդագրական ցուցիչները, որոնք ներառում են էթնիկ խմբի տարաբնակեցման, վերարտադրման, շարժունության և այլ տվյալներ, անբաժանելի են սոցիալական ցուցիչներից: Վերջինները բովանդակում են խմբի ներսում փոխկապերի և փոխհարաբերությունների կառուցվածքը, գիտելիքներին հաղորդակցմանը օժանդակող ինստիտուտները, ինքնակառավարման մարմինները, որոնք հնարավորություն են տալիս օգտագործելու իշխանության քաղաքական ուժը՝ պաշտպանելու խմբի և նրա անդամների ազգային, տնտեսական, իրավական և այլ շահեր: Հարկ է նշել, որ էթնիկ հանրության ժողովրդագրական և սոցիալական հատկանիշները անբաժանելի/համակցված և սերտորեն կապված են տնտեսական և մշակութային հատկանիշներին: Եթե առաջինը արտացոլում է տնտեսավարման գործունեության կառուցվածքն ու կազմակերպման ձևերը և բազմաթիվ այլ տեսակի որակավորումներ, ապա երկրորդը պարունակում է այնպիսի բնութագրեր, որոնք ապահովում են տվյալ հանրությանը/խմբին կա՛մ առանձնանալ, կա՛մ ինտեգրվել շրջապատին իր առանձնահատուկ մշակութային և սոցիո-

¹⁰ Նկատի են առնվում համայնքային և համագգային խնդիրների լուծմանն ուղղված նախագծեր:

նորմատիվ հենքով: Համաձայն վերոշարադրյալի՝ էթնիկ հանրության գործոնային վերլուծության ժողովրդագրական, սոցիալական և մշակութային ցուցանիշները անհրաժեշտ է գնահատել որպես ժամանակակից սփյուռքների համակարգված ուսումնասիրման կարևորագույն հիմքերից մեկը:

Երկրորդ երևույթի կամ գործընթացի գնահատման մոտեցումն է: Այն ենթադրում է չափագրման ենթարկվող գնահատականների համակարգի մշակումներ, որոնք տիպաբանորեն նմանակվում կամ տարբերակվում են ուսումնասիրվող խմբի կազմով և կենսագործունեության պայմաններով: Դրա օգնությամբ դիտարկվում է կոնկրետ էթնիկ հանրության այն գործունեությունը, որն ուղղված է նրա վերարտադրմանն ու զարգացմանը՝ համագլխին, տարածաշրջանային և լոկալ փոխկապերի համատեքստում: Վերը նշված քաղաքների համայնքային փորձագետների հարցազրույցներից հավաքվեց զգալի ստվար նյութ՝ գնահատականների բազմակի սյուժեներով: Դրանց բովանդակային տիպաբանումը տեղի տվեց սփյուռքի, ամեն մի ուսումնասիրված գաղթօջախում բնակվող հայերի շրջանում ձևավորված զգալի բովանդակալից կարծիք-քննարկումների՝ հայրենիքի, Ղարաբաղյան պատերազմի, Հայաստանի խնդիրների, քաղաքական անցուդարձի և այլ բազմաթիվ հարցերի շուրջ արտահայտված վերաբերմունքի, բացասական կամ դրական գնահատականների, բարելավման առաջարկների և այլնի մասին: Երկրորդ մոտեցումը թույլ է տալիս, ռեսուրսային վերլուծության ընդհանուր հայեցակետին համընթաց, հաշվի առնել նաև առանձնահատկության հայեցակետը՝ պայմանավորված խմբի էթնոսոցիալ կազմով և կենսագործունեության պայմաններով: Ըստ այդմ՝ այս երկու հայեցակետերը կարելի է համատեղել հատկանիշների դիֆուստով կտրվածքում, երկթև հակադրության համատեքստում, որտեղ ներմուծվում են երկու բևեռային և նրանց հարակից արժեքները: Այդ հակադրությունների կազմում կարող են ներառվել «արդյունավետ-անարդյունավետ», «ներգրավված-պոտենցիալ», «համալրող-չհամալրող», «ակտիվ-պասիվ», «խոստումնալից-անհեռանկարային», «հիմնական-աժանցյալ» և այլ նման բազմաթիվ ձևակերպումներ: Դրանք կարելի է օգտագործել ռեսուրսային վերլուծության հետագա խնդիրների լուծման, ձևայնացման և, վերջապես, մոդելավորման համար: Վերջինի կառուցումը ներառում է հասկացությունների ձևակերպում և այնպիսի եզրույթների ներմուծում, որոնք են՝ «պոտենցիալ», «հարաբերակցության ինդեքս», «ժամանակային շարք»։ մի խոսքով, այն ամենը, ինչը թույլ է տալիս բացահայտելու ստացված տվյալների վերլուծական ռեսուրսը:

«Էթնոսոցիալ ռեսուրսներ» հասկացության ըմբռնման վերը նշված սկզբունքները և դրանց ճանաչման, ամրագրման և գնահատման մեթոդները ռեսուրսների վերլուծության մեկնարկային կետն են: Սա պահանջում է էթնիկ համայնքի ներուժի ուսումնասիրման կարևոր դիտակետերի հիմնավորում,

հետազոտական հնարքների բացահայտում, ցուցանիշների ամրագրում, ի վերջո, վերլուծում և ձևավորում, ռեսուրսների դինամիկ մոդել, որոնք հասանելի են էթնիկ համայնքի կամ ռեսուրսների խմբի ինքնավերարտադրման և զարգացման համար, ինչպես նաև դրանց նպատակային օգտագործման հեռանկարները:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, հայկական սփյուռքի ներկա կարողությունների բացահայտման և ներառման համար անհրաժեշտ է ապահովել երկու փոխլրացնող մոտեցում: Առաջինը՝ ազգի ամեն մի հատվածի վերաբերյալ ունենալ այնպիսի ճշգրիտ տեղեկատվություն, որը կբավարարի համակարգված հետազոտության ծրագրային պահանջները: Իրավիճակային նախնական վերլուծությունը թույլ կտա ապահովելու ծրագրային խնդիրների խորությունը, որը կբավարարի միջին մակարդակի տեսության պահանջները և կարծազանքի հասարակական շահերին համահունչ կիրառական ելքերին: Ելակետային այս դրույթը թույլ է տալիս մշակել նպատակների և հարցադրումների շարք, որը կոչված է գտնել ընդհանրացնող տիպաբանական երևույթներ և տրամաբանական ընթացք, ինչպես նաև բացահայտել յուրաքանչյուր գաղթօջախի առանձնահատկությունները:

Առաջարկելով ծրագրային դրույթների նորովի մեկնաբանություն՝ հարց է դրվում ելնել արդի հայ սփյուռքի նկարագրի շարժընթացից, որը արագ փոփոխվող իրավիճակներում փոխակերպվում է հոծ զանգվածներից դիսպերս քաղաքաբնակ զանգվածի: Տարաբնակեցման իրավիճակում ազգապահպան գործընթացի նման դիսպերս կարելի է իրականացնել եղած ներուժի համախմբման միջոցով: Տրամաբանական է հետազոտական նպատակները ձևակերպել՝ հիմնվելով ազգի ընդհանուր և նրա տարբեր հատվածների ներուժի բացահայտման և ներառման գաղափարի վրա, որի համատեքստում առանձին երանգ է ստանում «էթնոսոցիալ ռեսուրս» եզրույթը: Այն հիմք է դառնում նոր հետազոտական խնդիրների մշակման և հիմնավորման համար, տրամաբանական կապ է ստեղծում երևույթի դինամիկ նկարագրման և գնահատման համակարգի միջև: Ներկայացված մոտեցումները սփյուռքի ուսումնասիրման ասպարեզում որոշակի հեռանկարներ են բացում մոդելավորման և տարբեր մակարդակի նախագծերի մշակման համար:

Գրականություն

Հայ էթնիկությունը սփյուռքում 2021, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., 460 էջ:

Կարապետյան Ռ. 2018, Հայկական սփյուռքն այսօր, Երևան, «Գիտություն», 254 էջ:

Կարապետյան Ռ. 2014, Միգրացիան և նոր հայկական սփյուռքը, Երևան, «Գիտություն», 212 էջ:

- Arnaud A.-J. 1998, Entre modernité et mondialisation : cinq leçons d'histoire de la philosophie du droit et de l'État, coll., Droit et Société, 36 p.
- Cohen R. 1996, Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers, International Affairs, vol. 72, N 3 (Jul., 1996), p. 517-518.
- Esman M.J. 2009, Diasporas in the Contemporary World, Polity Press, p. 121-131.
- Авдашкин А.А. 2015, Феномен диаспоры: методологические основы научного исследования, Вестник Челябинского государственного университета, 2 (357), История, вып. 62, с. 131-137.
- Карапетян Р.С. 2014, О динамике расселения армян в XX столетии, Հայ էթնիկությունը սեփական և այլազգի միջավայրում. Հետազոտական փորձ, խնդիրներ և հեռանկարներ, Երևան, «Գիտություն», էջ 35-43:
- Проблемы Кипра: история и современность 2019, https://www.imemo.ru/index.php?page_id=1248&file=https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/02_2019/10_ (дата верификации 20.11.2022).
- Сулейманов А. 2019, Проблема Кипра: история и современность, Мировая экономика и международные отношения, т. 63, N 2, с. 75-84.
- Փորձագիտական հարցազրույցներ, N 1-50, ՀԱԻ սփյուռքի ուսումնասիրությունների բաժին, ԴԱՆ, Լոս Անջելես, Թեհրան, Բեյրութ, Թբիլիսի, Փարիզ, Կիև, Կիպրոս, Լիոն -2013-2021 թթ.:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՐԷԻ ՆԵՐՈՒԺԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԵՐԿՈՒ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

Ռուբեն Կարապետյան

Ամփոփում

Հայկական սփյուռքի ուսումնասիրման նոր հայեցակարգը և դրանից բխող ռեսուրսային վերլուծության մեթոդաբանական սկզբունքները ենթադրում են սփյուռքի ներուժի բացահայտման և ներառման երկու մոտեցում՝ փաստագրական-նկարագրական և գնահատողական: Առաջինը նկատի ունի ուսումնասիրման նպատակադրումների հստակեցման խնդիրը, որի ներքո մշակվում են սփյուռքի ընդհանուր և հատվածային իրավիճակների և զարգացման միտումների մասին գիտելիքների հավաքման եղանակները: Այն նախնական փուլն է, որից հետո և որի հիման վրա ստեղծվում են գնահատումների համակարգեր, որոնք կազմում են երկրորդ մոտեցման հիմքը: Ընդ որում, ստացված արդյունքները կրում են ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական բնույթ:

Բանալի բառեր՝ ներուժ, սփյուռք, մոտեցում, էթնիկ գործոն, համակարգ, փաստագրական-նկարագրական գիտելիք:

ДВА ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ ПОТЕНЦИАЛА АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ

Рубен Карапетян

Резюме

Новый подход к изучению армянской диаспоры и вытекающих из этого методологических принципов ресурсного анализа предполагает два подхода – фактологический-описательный и оценочный – в выявлении и использовании потенциала диаспоры. Первый подразумевает проблему уточнения целей исследования, в рамках которых разрабатываются методы сбора знаний, позволяющих описать сложившиеся в разных частях и в целом во всей армянской диаспоре ситуации и определить тенденции развития. Он является предварительным этапом исследования, после которого и на базе которого формируются оценочные системы, составляющие основу второго подхода, при этом полученные результаты носят как теоретический, так и практический характер.

Ключевые слова – потенциал, диаспора, подход, этнический фактор, система, фактологический-описательное знание.

TWO APPROACHES TO STUDYING THE POTENTIAL OF THE ARMENIAN DIASPORA

Ruben Karapetyan

Abstract

The new approach to the study of the Armenian diaspora and the methodological principles of resource analysis arising from it are considered in this article. Two approaches are presented for discussion - factual-descriptive and evaluative in identifying and using the potential of the diaspora. The first involves the problem of clarifying the goals of the study, within the framework of which methods of gathering knowledge are developed to describe the situations that have developed in different parts and in the whole of the Armenian diaspora and to determine development trends. It is the preliminary stage of the research, after which and on the basis of which the evaluation systems are created. The results of this are both theoretical and practical.

Key words – potential, diaspora, approach, ethnicity, system, factual-descriptive knowledge.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՌԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԵՎ ՔԱՌԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ

Վարդան Պետրոսյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Երևանի պետական համալսարան

ՀՀ, Երևան, Արմյան 52ա

Էլ. հասցե՝ vz.petrosyan@ysu.am

Հոդվածը ներկայացվել է 05.08.2022, գրախոսվել է 11.08.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-120

Ներածություն

Ընդհանուրինդեվրոպական լեզվում եռաբարբառներ և քառաբարբառներ չեն վերականգնվում, հետևաբար հին հայերենի եռաբարբառային և քառաբարբառային կազմությունները չեն կարող հ.-ե. ժառանգություն լինել: Բացառություն են թվում երկու բառ՝ *նուաղ* (?) «թույլ, տկար, աղուտ» (<*ne-*yal-* «ոչ ուժեղ»)¹ և *աղուէս* (<*(*a*)lōpeku-)², որոնցից առաջինում առկա է հ.-ե. **eia* > հյ. *ուա*, իսկ երկրորդում՝ հ.-ե. **ope* > հյ. *ուէ* համապատասխանությունը: Այդ համապատասխանությունների առնչությամբ պիտի նկատի ունենալ հետևյալը:

1) Հ.-ե. **eia* հնչյունական հաջորդականությունը չի կարող համարվել եռաբարբառ, որից ենթադրաբար զարգանար հայերենի *ուա* եռաբարբառակերպը, ասենք, **e/o* հերթագայությամբ (ձայնդարձի լրիվ աստիճան), որովհետև. Ա) Եթե ընդհանուրինդեվրոպական լեզվում եռաբարբառ լիներ, ապա դրա անդրադարձը (ռեֆլեքսը), հայերենից բացի, կպահպանվեր հ.-ե. գոնե մեկ-երկու հին լեզվում ևս, ինչպես որ հ.-ե. երկբարբառներն են պահպանվել հին լեզուների գերակշիռ մասում³: Բ) *ne-*yal-* բառահիմքը երկ-

¹ Զահուկյան 2010, 573: Հ. Աճառյանը *նուաղ* դասում է չտուգաբանվածների շարքին, մեր կարծիքով, սակայն, հենց իր կողմից վկայակոչված ցեղակից լեզուների օրինակները (հմմտ. լիտվ. *nōvyti* «չարչարել, տորրել, վնասել», չեխ. *unaviti* «հոգնեցնել», ռուս. *уныть* «տխրել, քաջությունը կորցնել, թուլանալ», գոթ. *naufs* «կարիք»), որոնց հիման վրա Ռ. Տրոտմանն առաջարկել է **nūjō-* «անցնել, գունաթափ լինել» նախաձևը (Աճառյան 1977, 468) բավարար հիմք են *նուաղ* բառին հ.-ե. ծագում վերագրելու համար: Հաշվի առնելով հայերեն *նուաղի* հնչյության լազմը՝ ըստ իս՝ ընդունելի պիտի համարել Գ. Զահուկյանի առաջարկած նախաձևային տարբերակը՝ *ne-*yal-* «ոչ ուժեղ», թերևս՝ իբրև բարբառային զուգաձևություն **nūjō-* նախաձևի կողքին:

² Ըստ Հ. Հյուբշմանի և Հ. Աճառյանի՝ հ.-ե. **alōpeku-* նախաձևից (Հյուբշման 2003, 415, Աճառյան 1971, 135):

³ Հ.-ե. հին լեզուներից, ըստ համեմատական հնդեվրոպաբանության տվյալների, երկբարբառ չեն ունեցել խեթերենը և թոխարական լեզուները (Фридрих 1952, 43-54, Крайзе 1959, 50-54, Иванов 1963, 41-99):

վանկ է, որի կազմում *u* ծայնորդն անցնում է հաջորդ վանկին: Ըստ այդմ, վանկաբաժանը համընկնում է ձևային կարի հետ (հմմտ. *uol*): Դա նշանակում է, որ նշված բառահիմքում չի կարող տարբերակվել եռաբարբառ կամ եռաբարբառակերպ, որովհետև չի պահպանվում դրա համար անհրաժեշտ հիմնական պահանջներից մեկը՝ որպես մեկ բարդ հնչույթ՝ մեկ վանկի կազմում արտաբերվելու պայմանը: Գ) Հ.-ե. հիմք-լեզվում վերականգնվող երկբարբառների առաջին բաղադրիչը, որպես կանոն, հիմնական ծայնավորն է՝ կարճ կամ երկար տարբերակով՝ **a/ā*, **e/ē*, **o/ō*, իսկ երկրորդ բաղադրիչը ծայնավորական **u-*ն է կամ **i-*ն, այլ ոչ թե ծայնորդական **u/(w)*-ն կամ **i/(y)*-ն: Այսինքն՝ ընդհանուրինդեվրոպականում եղել են, օրինակ, **au*, **oi*, **eu*, **ōu* և այլ երկբարբառներ, բայց չեն եղել **ua*, **ue* կամ **io* երկբարբառներ⁴:

2) Ինչ վերաբերում է **-ōpe* հնչյունակապակցությանը, թեպետև առանձին դեպքերում, մասնավորապես՝ բառամիջում, հ.-ե. **p-*ն հայերենում անցել է *ι* (*u*)-ի (հմմտ. **epi* > հյ. *tu* «և, նաև», **opi* > հյ. *ni* «ու (շաղկապը)», **optō* > հյ. *niə*, **ōpne* > հյ. *ունել* (*ունիմ*) «ունենալ, բռնել», **sūop-no-s* > հյ. *քուն* և այլն), բայցևայնպես ընդհանուրինդեվրոպականում **-ōpe* եռաբարբառ (եռաբարբառակերպ) չէր կարող տարբերակվել թեկուզև իր կազմում շրթնային խուլ հպական (**p*) ունենալու պատճառով:

Եռաբարբառակերպերի կազմավորումը և իրանական փոխառությունները

Սկզբունքորեն հնարավոր է հին հայերենի եռաբարբառակերպերի և քառաբարբառակերպերի առաջացման երեք տարբերակ: Այն է՝ այդ կազմությունները. 1) հայերենի բառակազմական (/բառաձևակազմական) գործընթացների արդյունք են, 2) հայերենին անցնել են փոխառյալ բառերի միջոցով, 3) նշված երկու գործընթացների համադրության արդյունք են:

Թե նշված գործընթացներից հատկապես որը և ինչ չափով է դեր խաղացել հին հայերենի վերոհիշյալ բաղադրիչների առաջացման գործում, այդ մասին կարելի է որոշակի դատողություններ անել միայն հիմնախնդրի համակողմանի քննությունից հետո: Հետևաբար եռաբարբառակերպերի և քառաբարբառակերպերի տարածամանակյա քննությունն անհրաժեշտ է դարձնում մեկ անգամ ևս անդրադառնալ դրանց կառուցվածքային կաղապարներին (համաժամանակյա հայեցակետ), որքանով որ դրանք ներառում են բառա-

⁴ Мейе 1938, 134-138, Прокош 1954, 92-93, Семереньи 1980, 52-54, Савченко 1974, 87-89, Красухин 2004, 64-66, Общее языкознание: методы лингвистических исследований 1973, 77. Իհարկե, կան նաև առավել տարածված այդ պատկերացումից շեղումներ. ոմանք տարբերակում են նաև **ai*, **au*, **ēl*, **ēr*, **en*, **on* տիպի երկբարբառներ (Мейе 1938, 137-139, Прокош 1954, 92, Красухин 2004, 64-66), բայց դրանք ունեն մասնավոր բնույթ:

կազմական տարբեր բաղադրիչներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է ծագումնաբանական տարբեր գործընթացների արդյունք լինել: Ըստ այդմ.

1) Հին հայերենի *ուա*, *ուե*, *ուէ*, *ուի*, *ուո* եռաբարբառակերպերը ներկայացնում են հետևյալ բառակազմական տիպերը:

Ա) Կազմավորվել են «բնի ձայնավոր + (ւ կիսաձայն) + վերջածանցի ձայնավորական բաղադրիչ» կաղապարով (հմմտ. *արդուած* «հորինվածք, ձև», *դիպուած* «դեպք, անցք», *հասարուած* «հորինվածք, կերտվածք», *յօղուած* «կապակցություն, հորինվածք», *շրջուած* «շրջադարձ, փոփոխություն» և այլն): Ինչպես երևում է, նշված կաղապարով բառերում *ուա* եռաբարբառակերպը հանդիպում է *-ուած* վերջածանցի կազմում, որը, ըստ Գ. Զահուկյանի, «բայական ու հիմքակազմ տարրի» և *-ած* վերջածանցի բաղադրություն է⁵: Իսկ *ած*-ը, նրա կարծիքով, «ծագում է *ած-ել* բայի արմատից»⁶, հետևաբար, օրինակ, *դիպուած* բառն ունի «(դէպ >) դիպ + ու + ած» կառուցվածքը: Մեր կարծիքով, սակայն, *-ուած* վերջածանցի *ու*-ն, առաջացել է *դէպ* «եղելություն, պատահմունք» գոյականի եզ. սեռ.-տր. ձևի՝ *դիպի*, և *-ած* վերջածանցի միավորման արդյունքում՝ «դիպի + ած», ուր *ի* և *ա* ձայնավորների միջև հայտնվել է *ւ* կիսաձայնը, որքանով հայերենին բնորոշ չէր երկու ձայնավորի անմիջական հաջորդականությունը մեկ վանկում: Ի-ին նախորդող դիրքում տեղի է ունեցել *ի* (*i*) > *ո* (*o*) հնչյունափոխություն, և բառը, նախ, արտաբերվել է [**դիպիւած* / **dipizac*], ապա՝ [*դիպուած* / *dipouac*]: Այդպիսի հնչյունափոխության բուն պատճառը կարող էր լինել բառային շեշտի տեղաշարժը դեպի աջ՝ միաձուլման հետևանքով առաջացած *-ուած* վերջածանցի վանկարարի վրա՝ *դէպ > դիպի՝ > դիպուա՛ծ* (հմմտ. նաև՝ *թի՛ւ*, *բայց՝ թուո՛յ*, *անի՛ւ*, *բայց՝ անուո՛յ*): Իսկ *ւ* (*u*)-ը երկու ձայնավորի միջև կատարել է յուրօրինակ ձայնակապի դեր, ինչպես որ արդի հայերենում այդպիսի դեր կատարում է *յ* (*y*) կիսաձայնն *ա* և *ո* ձայնավորների և նրանց հաջորդող մեկ այլ ձայնավորի միջև դիրքում (հմմտ. *արքայական*, *կաթսայատուն*, *շղթայել*, *բարոյական*, *ցոյական* և այլն)⁷:

Բ) Կազմավորվել են «բնի ձայնավոր + (ւ կիսաձայն) + ձայնավորական վերջավորություն (/վերջավորության ձայնավորական բաղադրիչ)» կաղապարով (հմմտ. *կիզուի* «այրում էի» («կիզում» բայի անց. անկ. ժ. եզ. թ. 1-ին դ.), *կիզուաք* «այրում էինք» («կիզում» բայի անց. անկ. հզն. թ. 1-ին դ.), *հեղուաք*

⁵ Զահուկյան 1998, 32:

⁶ Զահուկյան 1998, 32: Յ. Գրեպինը հնարավոր է համարել նաև *ած*-ի հնդեվրոպական ծագումը՝ հ.-ե. *gʷ > hj*. ծանցումով (Զահուկյան 1998, 32):

⁷ Ըստ իս՝ դրա վկայությունը պիտի համարել ոչ միայն վերոհիշյալ դեպքերը, երբ *ա*-ից և *ո*-ից հետո լսվող *յ*-ն արտահայտվում է գրությամբ, որովհետև սկսում է գործել հին հայերենին բնորոշ՝ «բառը չէր կարող ավարտվել *ա* և *ո* ձայնավորներով» սկզբունքը (որոշ բացառություններով, ինչպես՝ *գիտենա՛* «գիտցիր», *խոկա՛* «խորհիր», *հասո՛* «հասցրու», *մալո՛* «մոտեցրու» և այլն), այլև երբ ձայնակապը գրությամբ չի արտահայտվում, բայց արտասանվում է թույլ կերպով, ինչպես՝ [*գրեի*], [*ժողովածունում*] և այլն:

«թափում էինք» («հեղում» բայի անց. անկ. ժ. հզն. թ. 1-ին դ.), *ջեռնուիր* «տաքանում էր» («ջեռնում» բայի անց. անկ. ժ. եզ. թ. 2-րդ դ.) և այլն):

Գ) Կազմավորվել են «հիմքի հնչյունափոխված երկբարբառակերպ / (ծայնավոր) + բնի ձայնավոր» կաղապարով (հմմտ. *աննոց* (= անիւ+n+ց) «անիվների» («անիւ» գոյ. հզն. թ. սեռ.-տր. հլ.), *թոնց* (= թիւ+n+ց) «թվերի» («թիւ» գոյ. հզն. թ., սեռ.-տր. հլ.), *տոնոլ* (= տու⁸+n+լ) «տվող» («տալ» բայի ենթակայ. դերբ.) և այլն):

2) Իրանական փոխառություններում վերոհիշյալ եռաբարբառակերպերի դրսևորումները հայկական ձևափոխությունների արդյունք են (հմմտ. *դժուար* (< իրան. *dužvār*. պրթ. *djw'r* (*dižvār*), *dušxvār*, (պազ.), պ. *dušvār*),- *դրուար* (< հ.պ. **druvata*-. ավ. *drvatāt*-, մ.պ. *drūt* «առողջություն», պ. *durōd* «օրհնություն. բարեմաղթություն. աղոթք»),- հյ. *նուազ* «զավաթ, բաժակ» (< իրան. **nivāg*. պ. *nifāy*, *nufāy*),- *սրուակ* (< ավ. *sr(u)vā*-, մ.պ. *srūv*, *surū*, *surūn* «եղջյուր» և այլն),- *արուեստ* (< իրան. **aruvast*. հ.պ. *aruvasta* «ամրություն, առույգություն, պնդակազմություն», պրթ. **wst* «առաքինություն»), - *նուէր* (< իրան. *nivēd*. ավ. *nivaēd* «ձոնել, նվիրել», մ.պ. *nivēdēm* «ձոնում եմ, նվիրում եմ»), - *պապուէր* (< իրան. *patvēd*. ավ. *pati-vaeđ* «ծանուցել, իմացնել», մ.պ. (մնք.) *ptvyd* «ծանուցում», սողդ. *ptwđ* «հանձնել»),- *նուիրակ* (< իրան. I. **nivēdak* «բուժակ». II. *nivēdak* «ազդարար, պաշտոնյա». պ. *nuvīd* «լուր») և այլն): Ընդ որում, իրանական փոխառությունների եռաբարբառային կազմությունները հնարավոր չէ կառուցվածքային վերլուծության ենթարկել հայերենի բառակազմության սկզբունքներով: Օրինակ՝ իրանական լեզուներից, ըստ ամենայնի՝ պահլավերենից փոխառյալ *նուէր* (< պհլ. *nivēd*) բառը բառակազմորեն վերլուծելի չէ հայերենում, բայց պահլավերենում այն տրոհվում է *ni*- նախադրության և *vēd* արմատի: Այդ բառի ավելի հին ձևն է ավ. *nivaēd*-ը՝ *vaeđ* «գիտենալ, ճանաչել» արմատով⁹: Նույնը վերաբերում է *պապուէր* բառին, որի պահլավական համարժեքի՝ **patvēd* «ծանուցում, հայտարարություն», կազմում տարբերակվում են **pat*- նախադրությունը և **vēd* «գիտենալ» արմատը: Ավելի հին ձևն է ավ. *paitivaēd(a)*-ն «ծանուցել, իմացնել»¹⁰: Ըստ էության, երկու բառերի բուն արմատն է պհլ. **vēd* (/ավ. *vaeđ(a)*) (<հ.-ե. **uoid*-/ **ueid* «գիտենալ» ձևից), հետևաբար բառային իմաստների տարբերությունները պայմանավորում են նախադրությունները (իմա՝ նախածանցները):

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ նշված բառերից բաղադրված, օրինակ, *պապուիրան* և *նուիրակ* բառերի կառուցվածքում տարբերակվող *-ակ* և *-ան* մասնիկները (իմա՝ վերջածանցները) բացատրելի են հայերենի բառակազմական օրինաչափություններով (հմմտ. «*նուիր* (<*նուէր*) + *ակ*», «*պա-*

⁸ Տալ բայի կատարյալի հիմքը, որից կազմվել են անցյալ կատարյալի և բուն հրամայականի ձևերը ներգործական և կրավորական խոնարհումներում, անցյալ և ենթակայական դերբայների ձևերը:

⁹ Աճառյան 1977, 470:

¹⁰ Աճառյան 1979, 49:

տուիր (<պատուէր) + *ան*»), որովհետև հին հայերենն ուներ *-ակ* և *-ան* կենսունակ վերջածանցները (հմմտ. *աղանեսակ* («աղանի + ակ»), *աղիասակ*, *գաւառակ*, *դրօշակ*, *սոնակ* «սոնի, առանցք» և այլն, - *արգելան* «փակ տեղ. բանտ», *իշխան*, *խարան*, *խթան*, *վզան* «բարձրավիզ» և այլն): Իրականում, սակայն. 1) այդ բառային կառույցներն ամբողջական փոխառություններ են պահլավերենից, և նշված վերջածանցներն առկա են փոխատու լեզվի բառային կառուցվածքում (հմմտ. *նուիրակ* (<*nivēd-ak), *պատուիրան* (<*patvēd-ān)), 2) հայերենի *-ակ* և *-ան* վերջածանցները, ըստ ամենայնի, ունեն իրանական ծագում¹¹, չնայած որ Գ. Զահուկյանը դրանց որոշ կիրառություններում հնարավոր է համարում նաև բաղարկությունը հ.-ե. մասնիկների հետ (հմմտ. *-kon (> -կ(ն)) ածանցից՝ *-ակ*-ի դեպքում, *-no-/-ā- ածանցից (-ā/ə հիմքակազմ տարրով)՝ *-ան* մասնիկի դեպքում)¹²:

Վերոշարադրյալը հիմք է տալիս ասելու, որ իրանական փոխառությունների *ուա*, *ուե*, *ուէ*, *ուի* եռաբարբառակերպերի ծագումնաբանական քննությունը հանգեցնում է իրանական բառի կառուցվածքային կաղապարը հիմք ընդունելու անհրաժեշտության, որովհետև առանց դրա հնարավոր չէ բացատրել, ասենք, *ուե*, *ուա* եռաբարբառակերպերի առաջացումը, օրինակ, *արուեստ*, *դժուար*, *դրուար*, *նուազ*, *նուազ* բառերի կազմում:

Հայերենի իրանական փոխառությունների *ուա*, *ուե*, *ուէ*, *ուի* եռաբարբառակերպերի զուգադրումը բուն իրանական ձևերում դրանց համարժեքների հետ ցույց է տալիս, որ կառուցվածքային առումով ընդհանրությունները մեծ են հատկապես ընդհանուր իրանականի, հին պարսկերենի և ավեստայի ձևերի հետ, որոնցում, իբրև կանոն, հայերենի եռաբարբառակերպի դիմաց առկա է եռահնչյուն կամ առնվազն երկհնչյուն կապակցություն (հմմտ. հյ. *դժուար* - իրան. *dušvār*, - *դրուար* - հ.պ. **druvata*-, ավ. *drvatāt*-, - հյ. *նուազ* - իրան. **nivāg*-, հյ. *սրուակ* - ավ. *sr(u)vā*-, - հյ. *արուեստ* - իրան. **aruvast*, հ.պ. *aruvasta*-, - հյ. *նուէր* - իրան. *nivēd*. ավ. *nivāēd*-, մ.պ. *nivēdēm*-, - հյ. *պատուէր* - իրան. *patvēd*, ավ. *paitivāēd(a)*-, - հյ. *նուիրակ* - իրան. I. **nivēdak*, II. *nivēdak* և այլն), ի տարբերություն պահլավերենի, առհասարակ՝ միջին պարսկերենի ձևերի, որոնք ունեն մեկ կամ երկու բաղադրիչով համարժեք (հմմտ. հյ. *դժուար* - պրթ. *djw'r* (*dišvār*), մ.պ. *dušxvār*-, - հյ. *դրուար* - մ.պ. *drūt*-, - հյ. *սրուակ* - մ.պ. *srūv*, *surū*, *surūn*-, - հյ. *արուեստ* - պրթ. *'wst*-, - հյ. *պատուէր* - մ.պ. (մնք.) *ptvyd*-, սողդ. *ptwē*- և այլն): Իրանագիտության մեջ առկա տեսակետի համաձայն, ավեստայում (հնարավոր է՝ նաև հին պարսկերենում), միջին պարսկերենում, մասնավորապես՝ պարթևերենում, *v*-ով նշանակվել է շրթնային ձայնորդը կամ ձայնեղը, որի հնչյունական համարժեքն իրանական որոշ լեզուներում *w* ձայնորդն է (հմմտ. իրան. **vafra* -> ավ. *vafra*-, պրթ. *vafr*

¹¹ Молчанова 1978, 62, Расторгуева, Молчанова 1981, 68-69, 73, 194-195.

¹² Զահուկյան 1998, 8, 11-12:

(/wfr) ման. *wpr* «ծյուն», իրան. **vāta-* > ավ. *vāta-*, ման. *w'd*, վաղ պարթև. *vat* (*w't*) «քամի», իրան. **harva-* > ավ. *haurva-*, հն պարսկ. *haruva-* «ամբողջ, բոլոր», պրթև. *harv* (*hrw*) «ցանկացած, յուրաքանչյուր» և այլն¹³: Եթե դա այդպես է, ուրեմն *uva* (հմմտ. հ.պ. **druvata-*), *ivā* (հմմտ. իրան. **nivāg*) և *ivē* (հմմտ. իրան. **nivēḍak*) հնչյունակապակցությունները եռաբարբառակերպեր էին, իսկ *uv-*ը (հմմտ. մ.պ. *srūv*) և *vā-*ն (հմմտ. մ.պ. *dušxvār*)՝ երկբարբառակերպեր, չնայած որ իրանագիտության մեջ այդպիսի բարդ հնչյոյթներ չեն տարբերակվում, այլ՝ միայն *aē*, *ao*, *oi*, *əu*, *āi*, *āu* երկբարբառները՝ ավեստայում և *ai*, *au*, *āi*, *āu* երկբարբառները՝ հին պարսկերենում¹⁴: Նշված տրամաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում *ivāē*-ն (հմմտ. ավ. *nivāēḍ*-, *paitivāēḍ(a)-*) պիտի համարել քառաբարբառակերպ, սակայն առավել հավանական է, որ հնչյունական այդ հաջորդականությունը տրոհվել է երկու վանկերի միջև՝ *nivāēḍ*-, *paiti-vāēḍ(a)-*: Այսինքն՝ նշված բառերի կազմում առավել հավանական է *vāē* եռաբարբառակերպի տարբերակումը:

Վերոհիշյալ զուգահեռներն ընդհանուր առմամբ հիմք են տալիս անելու հետևյալ հաստատումները: 1) իրանական հիշատակված փոխառությունները, ըստ ամենայնի, կատարվել են հին պարսկերենի և ավեստայի լեզվի շրջանում, երբ իրանական համապատասխանները ևս ունեին եռաբաղադրիչ կամ առնվազն երկբաղադրիչ հնչյոթային (հնչյունակապակցակա՞ն) համարժեքներ (եռաբարբառակե՞րպ, երկբարբառակե՞րպ): Ժամանակագրորեն հավանական է, որ այդ փոխառությունները կատարված լինեն մ.թ.ա. VI-III դդ., որովհետև, ըստ պատմագիտության տվյալների, հայերի և իրանական ժողովուրդների շփումներն անմիջական բնույթ են կրել մ.թ.ա. VI դ. սկսած, երբ Հայաստանը ներառվեց Աքեմենյան տերության կազմում¹⁵: 2) իրանական հին լեզուների (ընդհանուրիրանական, հին պարսկերեն, ավեստա), երբեմն նաև միջին պարսկերենի եռահնչյուն կապակցություններում հին հայերենի եռաբարբառակերպերի *ու-*ին, իբրև կանոն, համապատասխանում է երկբաղադրիչ հնչյունական կազմություն, այն է՝ «ծայնավոր + ձայնորդ (/շրթնային ձայնեղ)» կաղապարով. հմմտ. *uva* - *ուա* (հ.պ. **druvata-* - հյ. *դրուապ*), *ivā* - *ուա* (իրան. **nivāg* - հյ. *նուազ*), *uva* - *ուե* (իրան. **aruvast*, հ.պ. *aruvasta* - հյ. *արուեստ*), *ivē* - *ուէ* (իրան. *nivēḍ*. մ.պ. *nivēḍem* - հյ. *նուէր*), *ivē* - *ուի* (իրան. *nivēḍak* - հյ. *նուիրակ*): Կարծում ենք՝ այդ իրողությունը ևս, ի թիվս այլ

¹³ Расторгуева 1978, 21-23, Расторгуева, Молчанова 1981, 21, 35, 172.

¹⁴ Расторгуева 1978, 20-22.

¹⁵ Հին պարսկերենի և ավեստայի լեզվական փոքր թվագրվում է մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ.ա. IV-III դդ. (Расторгуева, Ефимов, Керимова 1978, 7, Sokolow 1967, 12, Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 12, 142): Վերը նշված պատճառով հավանական չէ, որ հայերենի և իրանական լեզուների անմիջական շփումներն սկսված լինեին նույնիսկ մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի սկզբներին (Մանանդյան 1944, 46-60, Աճառյան 1940, 218-219, Հայ ժողովրդի պատմություն 1971, 444-452, Ջահուկյան 1987, 492, Оранский 1988, 68-69, Մուրաֆյան, Վան Լոկ 2017, 20-24):

տվյալների¹⁶, վկայում է, որ առնվազն նշված փոխառությունների շրջանում հայերենի *ու*-ն պարզ հնչույթ չէր, այլ՝ երկբարբառակերպ: Պիտի կարծել, որ *ու*-ն երկբարբառային բնույթը պահպանել էր առնվազն մինչև V դարի կեսերը:

Քառաբարբառակերպերի առաջացման ժամանակի հարցը

Քառաբարբառակերպերը հանդիպում են անունների քերականական, այն է՝ գոյականների հոլովական և բայերի խոնարհման ձևերում: Ձևակազմական տեսանկյունից ներկայացնում են երկու տիպի կառուցվածքային կաղապար:

1) «Հիմքի երկբարբառակերպ բաղադրիչ + բնի ծայնավոր + (յ կիսաձայն) /վերջավորություն»:- Այս տիպին վերաբերում է երեք քառաբարբառակերպ. *ուայ* (հմմտ. *թուայ* «թոնիր. մի տեսակ վառարան» - եզ. թ., անվն. հլ.¹⁷, *լուայ* «լսեցի» - *լսել* բայի կրավ. խոնարհ. եզ. թ., անց. կատ., 1-ին դ.), *լուայց* «լսելու եմ /լսեմ/ կլսեմ / պիտի լսեմ» - *լսել* բայի ստոր. 2-րդ ապո. (*կոնյունկտիվ*), եզ. թ., 1-ին դ., *դուայ* «(ես) տվեցի» - *դալ* բայի անց. կատ. եզ. թ., 1-ին դ., *դուայց* «տալու եմ/տամ/կտամ/ պիտի տամ» - *դալ* բայի ստոր. 2-րդ ապոն., եզ. թ., 1-ին դ.),- *ուալ* (հմմտ. *լեզուալ* «լեզվով» - *լեզու* գոյ. եզ.թ., գրծ. հլ., *հովուալ* «հովիվով» - *հովի* գոյ. եզ.թ., գրծ. հլ., *դուալ* «(նա) տվեց» - *դալ* բայի կրավ. խոնարհ. եզ. թ., անց. կատ., 3-րդ դ., *լուալ* «(նա) լսեց» - *լսել* բայի կրավ. խոնարհ. եզ. թ., անց. կատ., 3-րդ դ.),- *ուոյ* (հմմտ. *անուոյ* «անիվի» - *անի* գոյ. եզ. թ., սեռ.-տր. հլ., *թուոյ* «թվի» - *թի* գոյ. եզ. թ., սեռ. հլ., *լուոյ* «լվի» - *լու* գոյ. եզ.թ., սեռ.-տր. հլ., *ծուոյ* «ծվի» - *ծու* գոյ. եզ. թ., սեռ.-տր. հլ.):

2) «Հիմքի երկբարբառակերպ բաղադրիչ + բնի երկբարբառ բաղադրիչ»:- Այս տիպին է վերաբերում *ուեա* քառաբարբառակերպը (հմմտ. *արծուեաց* «արծիվների» - *արծուի* գոյ. հզն. թ., սեռ.-տր. հլ.¹⁸, *դուեալ* «տվել/ տրվել, տված/տրված» - *դալ* անկանոն բայի անց. դերբ., *լուեալ* «լսել/լսվել, լսած/լսված» - *լսել* անկանոն բայի անց. դերբ., *դուեալ* (*լեր/լերուք*) «տրված

¹⁶ Պետրոսյան 2015, 121-124, Պետրոսյան 2017, 48-50:

¹⁷ Գրական հուշարձաններում հանդիպում է նաև *թայ*, այսինքն՝ *այ* եռաբարբառակերպային տարբերակով, որը, անշուշտ, անհամեմատ ուշ շրջանի արտասանության դրսևորում է, երբ բաղաձայնահաջորդ և ձայնավորանախորդ դիրքի սկզբնական *ու* (*ու*)-ն արտասանվում էր իբրև շրթնատամնային *վ* [v]: *Թուայ*-ի վերջավորությունն է ձևույթային *զրոն* (-ծ), իսկ *-յ*-ն պիտի վերագրել հիմքին, որքանով էլ հայերենում, բացառությամբ որոշ դեպքերի (բայի հրամ. եղ. ձև՝ *աղա՛, մնա՛, մապո՛ր, ողորմեա՛* և այլն), բառը չէր կարող ավարտվել *ա* և *ո* ձայնավորներով, դրանցից հետո գրվում էր *-յ* կիսաձայնը (հմմտ. *արքայ, ընծայ, կաթսայ, շոթայ, գոյ* և այլն): Դա նշանակում է, որ *-յ*-ն նաև արտասանվել է: Հատկանշական է, որ, ինչպես *-(ա)յ* և *-(ո)յ* վերջն ունեցող գոյականների մեծ մասը, *թուայ* ևս ենթարկվել է պարզ *ի* արտաքին հոլովման (հմմտ. *եզ.թ.- թուայ, թուայի, ի թուայէ, թուայիս, -հզն.թ.- թուայք, զ) թուայս, թուայից, ի թուայից, թուայիք*): Այլ է բայի սահմ. ներկ. ձևերի *-յ*-ի հարցը: Վերջինը հ.-ե. **t(i) > hj*. *յ* անցման արդյունք է և, բնականաբար, բայական բուն վերջավորությունն է (հմմտ. **bhéreti > (*բերեյ >) բերէ* «բերում է» (եզ. թ., III դ.), **bhéret(h)e > (*բերեյք >) բերեք* «բերում էք» (հզն. թ., II դ.):

¹⁸ *Արծուեացի ե-ն ա-ից առաջ ի > ե* հնչյունափոխության արդյունք է, այն է՝ «արծուի + աջ = արծուեաց»:

եղիր/եղեք» - *տալ* անկանոն բայի բուն հրամ. կրավորաձև խոնրի. եզ. և հզն. թվերի 2-րդ դեմքը):

Նախ՝ գոյականական ձևերի մասին:

1) *Թուայ*-ն իրանական փոխառություն է, ըստ Հ. Աճառյանի՝ պրս. *tān* «տաքություն» ձևից, որի ավելի հին տարբերակն է *tāb*-ը՝ նույն նշանակությամբ¹⁹: Վերջինի հայկական համարժեքն է *տապ* «տաքություն, ջերմություն» բառը²⁰, փոխառված պահլավական *tap* «տաք, ջերմ» ձևից²¹: Կարծում ենք՝ առավել հավանական է, որ հյ. *թուայ*-ը ներկայացնում է պրս. *tān*-ից բաղադրված, այլ կերպ՝ վերջինին նույնարմատ *tāva* «տապակ» ձևը²², որին էլ ընդհանուր սկզբունքի համաձայն, հայերենում կարող էր ավելանալ *j* կիսաձայնը: Բառավերջի *-a*-ն հիմքակազմիչ ձայնավոր է, որն ավելի ուշ դադարել է ընկալվել որպես այդպիսին և վերածվել է բառակազմական մասնիկի՝ վերջածանցի (հմմտ. հն. պրսկ. *bagā-* «աստված», *gaušā-* «ականջ», *dastā-* «ծեղք», *pārša-* «պարսիկ», *xšāša-* «թագավորություն» և այլն)²³: Հավանական է՝ տեղի է ունեցել պրս. *tāva* > հյ. **թալա*(+ *j*) անցում²⁴, այնուհետև՝ երկշրթնային *լ* (*yl*)-ի ազդեցությամբ նախորդող *ա* (*a*)-ն ենթարկվել է շրթնայնացման՝ վերածվելով *ո* (*o*)-ի: Ըստ այդմ՝ բառն արտաբերվել է *թուայ* [toɣai]։ Իրանական լեզուներում ձայնորդական *v*-ին նախորդող դիրքում երբեմն նկատվում է *a* > *o* հերթագայություն (հմմտ. մ.պ. *bavandak* // *bovandak* > հյ. *բաւանդակ* (*/բովանդակ/*)): Իրանական *tāva*-ն արդի հայերենում պահպանվել է *թավա* «մետաղյա կոթավոր ոչ խորունկ կլոր աման՝ ուտելիք տապակելու համար» նշանակությամբ²⁵: Դեռևս նախագրային փուլում հայերենը կորցրել էր երկար ձայնավորների համակարգը²⁶, ուստի իրանական թե՛ երկար և թե՛ կարճ *ā/a*-երը հայերենում արտացոլվում էին կարճ տարբերակով: Վերոշարադրյալը հիմք է

¹⁹ Աճառյան 1940, 259, Աճառյան 1973, 200: Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան» (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ) գրքի իրանական փոխառությունների բաժնում *թուայ*-ը բացակայում է: Անշուշտ, վրիպում պիտի համարել, որովհետև այդ բառն առկա է նույն հեղինակի ավելի ուշ հրատարակված ստուգաբանական բառարանում (Զահուկյան 2010, 273):

²⁰ Հյուբշման 2003, 252, Աճառյան 1973, 200, Աճառյան 1979, 371, Զահուկյան 2010, 720-721:

²¹ Աճառյան 1979, 371: Իրանական *tap*-ի և ցեղակից լեզուների (հին հնդկերեն, հին սլավոներեն, լատիներեն, հին իռլանդերեն և այլն) համարժեք ձևերի համար վերկանգնվում է հ.-ե. **tep-* «տաք» նախածնը (Աճառյան 1979, 371, Семереньи 1980, 68):

²² Զահուկյան 2010, 273:

²³ Расторгуева 1978, 29-30, Расторгуева, Молчанова 1981, 52,

²⁴ Մենք արդեն տեսանք, որ իրանական հին և միջին շրջանի լեզուների *v*-ն հաճախ համարժեք էր *yl* ձայնորդի, ուստի պատահական չէ, որ հայերենի իրանական փոխառություններում՝ երկու ձայնավորի միջև դիրքում և բառավերջում, *ա* (*a*)-ից հետո *v*-ն պահպանել էր ձայնորդական բնույթը (հմմտ. իրան. *xāvar* > հյ. *խաւար*, մ.պ. *armān* > հյ. *արմա*, մ.պ. *āvar* > հյ. *աւար*, մ.պ. *hāv(a)šar* «նման, հավասար» > հյ. *հաւասար*, *իրան*. **nān-āz*, *ավեստա nānāza-* > հյ. *նաւազ* (ի-ա) «նավակար» և այլն):

²⁵ Աղայան 2014, 370-371:

²⁶ Որպես այդպիսին՝ գրերի գյուտի շրջանում՝ V դ. սկիզբ, 4րդեց մինչև VI դար, իբրև միևնույն ձայնավորի երկար և կարճ հնչույթային տարբերակներ՝ քանական հակադրությունը պահպանել էին միայն երկբարբառային ծագում ունեցող *է* (*ē*)-ն և *ե* (*e*)-ն (Պետրոսյան 2015, 121-124):

տալիս ասելու, որ փոխառյալ *թուայ*-ի *ուայ* քառաբարբառակերպը, մի կողմից, իրանական ազդեցության արդյունք է, իսկ մյուս կողմից՝ բառավերջի *ա* (*ա*)-ից հետո *յ* (*յ*) հավելելու՝ հայերենի ընդհանրական սկզբունքի դրսևորում, այն է՝ «*āva + i (j) = aṣaj/ուայ*»:

2) Մյուս գոյականների քառաբարբառակերպերը կազմվել են «հիմքի երկբարբառակերպ բաղադրիչ + բնի ձայնավոր + հոլովիչ» կաղապարով (հմմտ. *լեզուալ* (= *լեզ-ու+ա+լ*), *ծոնոյ* (= *ծ-ու+ո+յ*), *լոնոյ* (= *լ-ու+ո+յ*), *հովուալ* (= *հով-ի+ու+ա+լ*), *անոնոյ* (ան-ի+ո+յ), *թոնոյ* (= *թ-ի+ո+յ*), *արծոնեաց* (= *արծուի+ա+ց*)), մի տարբերությամբ. ի տարբերություն առաջին երեք բառածների, որոնց հիմքի երկբարբառակերպն անհնչունափոխ է, մյուսների հիմքի երկբարբառակերպերը հնչյունափոխության արդյունք են (*հովուալ*, *անոնոյ*, *թոնոյ* բառածների դեպքում՝ *ի>ո*, *արծուի* բառի դեպքում՝ *ի>ե*):

Այս տեսակի քառաբարբառակերպերի կազմավորումը, ըստ իս, ներհայերենյան իրողություն է, անկախ այն բանից, թե՞ այդ տեսակին վերաբերող բոլոր բառերն են բնիկ հայկական (իմա՝ ժառանգություն հ.-ե. հիմք-լեզվից), թե՞ դրանց թվում կան նաև փոխառյալ բառեր (հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական), որովհետև քերականական ձևերի կազմության սկզբունքները և՛ գոյականների, և՛ բայերի դեպքում հայկական են, իսկ քերականական միջոցներն ունեն հնդեվրոպական ծագում:

Կասկած չի հարուցում ոչ միայն բուն *անիւ*, *արծուի*, *լեզու*, *հովիւ* գոյականների հ.-ե. ծագումը (հմմտ. **snēuo-*՝ **snēu-* «պտտել»²⁷, **dn̥gʰh̥iā-*/**dn̥gʰh̥iū-* (+ **leigʰh* «լիզել») > (*լիզու* >) *լեզու*, **(H)ou̯i-pā-* «ոչխարի հովիվ», **rgʰipio-* «արծիվ»), որոնց եզակի և հոգնակի թվերի սեռ. -տր. (*անոնոյ*, *հովուեաց*, *արծոնեաց*) և գործիական (*լեզուալ*) հոլովածներում առկա են *ուոյ*, *ուալ*, *ուեա* քառաբարբառակերպերը, այլև այդ հոլովածների վերջավորությունների հ.-ե. ծագումը²⁸: Բնավոր *-ո-* հոլովման պատականող *անիւ* գոյականի եզ. սեռ. *-ոյ* (*-ոյ*) վերջավորությունը սերում է հ.-ե. *-*os-jo-*ից, որի բնի ձայնավորին, հայերենի կանոնի համաձայն, բառավերջում ավելացել է *-յ* (*յ*) վերջը: Գործիականի բուն *-ւ(լ)* վերջավորությունը, որն առկա է, օր., *ա* պարզ (հմմտ. *տիտան-ալ* / *տիտան-ալ(ք)* («տիտան» գոյ. եզ./հզն. թ. գործ. հլ. ձևերը)) և *ի-ա* խառն (հմմտ. (*լեզու-ի* (եզ. սեռ.)) *լեզու-ալ* / *լեզու-ալ(ք)* («լեզու» գոյ. եզ./հզն. թ. գործ. հլ.)²⁹ հոլովման ենթարկվող գոյականների գործ.-ի եզ. և հզն. թվերի ձևերում՝ *-ալ* (*-aṣi*)/*-ալ(ք)* (*-aṣi-kʰ*), սերում է հ.-ե. *-*bhi-*ից, որը բարբառային,

²⁷ Այս բառի ստուգաբանությունն առաջարկել է Գ. Զահուկյանը (Զահուկյան 1987, 149, Զահուկյան 2010, 58): Հ. Աճառյանի «Արմատական»-ում այդ բառը ստուգաբանված չէ (Աճառյան 1971, 196):

²⁸ Հյուբշման 2003, 424-425, 452, 468, Աճառյան 1971, 319-320, Աճառյան 1973, 271-272, Աճառյան 1977, 117-118, Զահուկյան 2010, 91, 293-294, 466, Զահուկյան 1987, 111-157, Զահուկյան 1959, 212-224, Джаукян 1982, 137-139, Ղարազոյան 1961, 156-158:

²⁹ Հին հայերենի *ի-ա* խառն հոլովումը համապատասխանում է հ.-ե. *-*ā-* հիմքով հոլովմանը: Հմմտ. սնսկ. *jihv-ā*՝ «լեզու», լատ. *lingu-a*՝ «լեզու» (Աճառյան 1957, 402):

այսինքն՝ ոչ ընդհանուր հնդեվրոպական, երևույթ է, դրսևորվում է նաև հին հնդկերենում և լատիներենում³⁰:

Գրաբարի քերականություններում կատարյալի ձևեր համարվողները համեմատական հնդեվրոպաբանության տեսանկյունից աորիստի ժամանակային ձևեր են³¹, ուստի *դալ* և *լսել* անկանոն բայերի վերը նշված քերականական ձևերը, որոնց կազմում տարբերակվում են քառաբարբառակերպերը, պիտի դիտարկել հ.-ե. աորիստի համատեքստում: Հայտնի է, որ հ.-ե. աորիստը՝ որպես անցյալի ժամանակային իմաստ արտահայտող հիմնական ձև, վերականգնվում է հնդիրանական լեզուների³², հին հունարենի, փոյուգերենի, հին սլավոներենի և հին հայերենի (հատկապես՝ առաջին երկուսի) համապատասխան ձևերի զուգադրումով, որովհետև մյուս հին լեզուներն այդ ժամանակաձևը չեն պահպանել³³: Հայերենի աորիստը (/կատարյալը) ունի երկու տիպի խոնարհում՝ *ներգործաձև* (*действительный залог/active voice*) և *կրավորաձև* (*страдательный залог/passive voice*), այն էլ՝ ոչ բոլոր բայերի համար³⁴: Անկանոն *դալ* բայը աորիստում խոնարհվում է և՛ ներգործաձև, և՛ կրավորաձև, իսկ, օրինակ, *լսել* անկանոն բայն ունի աորիստի միայն մեկ տիպի խոնարհում, որը, ըստ էության, համապատասխանում է մյուսների ներգործաձև խոնարհմանը (հմմտ. **dō-/*dē-/*dā-* «տալ» – **եզ. թ.**, I դ. – հյ. *ե-դուլ* «(ես) տվեցի», սնսկ. *á-dām*, հն հուն. *ἔ-δωκα*, հն սլավ. *дѣхъ*, – II դ. – հյ. *ե-դուլ* «(դու) տվեցիր», հն հնդկ. *á-dāh/(s)*, հն հուն. *ἔ-δωκας*, հն սլավ. *дѣ, дѣтъ*, – III դ. – հյ. *ե-դ* «(նա) տվեց», սնսկ. *á-dāt*, հն հուն. *ἔ-δωκε(ν)*, հն սլավ. *дѣ, дѣтъ*, – **հզն. թ.**, I դ. – հյ. *դուաք* «(մենք) տվեցինք», սնսկ. *á-dāma*, հն հուն. *ἔ-δομε(ν)*, հն սլավ. *дѣхомъ*, – II դ. *ե-դուք* «(դուք) տվեցիք», սնսկ. *á-dāta*, հն հուն. *ἔ-δοτε*, հն սլավ. *дѣтъ*, – III դ. հյ. *ե-դուն* «(նրանք) տվեցին», սնսկ. *á-duh/(s)*, հն հուն.

³⁰ Meillet 1936, 67-75, Мейе 1938, 303-304, 307-308, Савченко 1974, 195, 205, Семереньи 1980, 170, Джаукян 1982, 138-139, Красухин 2004, 117, 125: Ըստ Ա. Մեյեի՝ հ.-ե. բնի ծայնավորի և վերջավորության միջև սահմանները հայերենում չեն գիտակցվում, դրանք միաձուլվել են, ուստի երկուսը միասին պիտի դիտել իբրև վերջավորություն (Meillet 1936, 67, Աճառյան 1957, 395): Անշուշտ, ընդհանուր առմամբ Ա. Մեյեն իրավացի է: Հօգուտ այդ տեսակետի է վկայում, օրինակ, խառն հոլովումների առաջացումը հայերենում, որոնց այլ լեզուներում հաճախ համապատասխանում է հ.-ե. բնավոր կամ անբուն հոլովումներից մեկը: Այդ երևույթը, սակայն, բացարձակ չէ: Ոչ հազվադեպ հայերենը թեք ձևերում պահպանել է հ.-ե. «բնի ծայնավոր + վերջավորություն» կաղապարը, ինչպես՝ *գայլ-գայլ-ո-յ ... գայլ-ո-վ ...- գայլ-(ք), գայլ-ո-ց ... գայլ-ո-վ-(ք)*, որը հ.-ե. բնավոր -օ- հոլովման արտահայտություն է: Անվանականում այդ կաղապարը չի պահպանվել (հմմտ. **ul(k-o-s > հյ. գայլ- (ø), *ul(k-ō-s > գայլ-ք)*):

³¹ Դրանք որպես աորիստի ձևեր են ներկայացվում նաև հայերենի համեմատական քերականություններում (Աճառյան 1957, Աճառյան 1959, 359-372, Джаукян 1982, 160-192):

³² Հնդիրանական լեզուներից աուգմենտը աորիստի պարտադիր բաղադրիչ է եղել հին հնդկերենում, սանսկրիտում և հին պարսկերենում, իսկ ավեստայի լեզվում ունեցել է կամընտրական բնույթ (Расторгуева 1978, 50-51, Sokolow 1967, 90-91):

³³ Мейе 1938, 216, Савченко 1974, 276, Барроу 1976, 283, Красухин 2004, 180-181.

³⁴ Հին հնդկերենի բային բնորոշ են, օրինակ, *ներգործական* (ակտիվ / active) և *միջին* (մեդիում / middle voice) սեռերը (Елизаренкова 1982, 271-350):

ἔ-δοσαν, հն սլավ. *дѣша*)³⁵: Զուգադրումների այս շարքից երևում է, որ ցեղակից ձևերից և ոչ մեկի կազմում չկա ոչ միայն քառաբարբառ (/քառաբարբառակերպ), այլև՝ եռաբարբառ (/եռաբարբառակերպ): Այդպիսիք չկան նույնիսկ հգն. թ. 1-ին դեմքում, որտեղ հայերենն ունի *ուա* եռաբարբառակերպը՝ *տուաք*, որն ընդհանուր է ներգործածն և կրավորածն խոնարհումների համար: Նույնը կարելի է տեսնել *լսել* բայի աորիստի ձևերում (հմմտ. **kleu-* «լսել» - հյ. լուաւ «(նա) լսեց», հն հուն. *ἔ-κλυε* «(նա) լսեց», հն հնդկ. *śruv-uḥ* «(նրանք) լսեցին» և այլն): Առավել ևս այդպիսիք չկան նշված բայերի եղանակաժամանակային այլ ձևերում՝ ուղիղ կամ թեք (հմմտ. հն հնդկ. *śru-* «լսել», *śrutá-* (համարժեք է հին հայերենի *լուեալ* անցյալ դերբային) «լսել/լսվել/լսած/լսված», *śṛṇóti* «(նա) լսում է»), հն հուն. *κλύω* «լսել», հն սլավ. *слышати /slyšati/* («լսել» բայի աորիստի երկակի թ., III դ., բառացի՝ «(նրանք) երկուսով լսեցին»)): Միայն հուն. աորիստի եզ. թ. 3-րդ դեմքում տեսականորեն կարող էր դրսևորվել *սե* երկբարբառ՝ *ἔ-κλυε* «(նա) լսեց», սակայն հին հունարենի քերականություններում այդպիսի երկբարբառ չի տարբերակվում³⁶: Ըստ ամենայնի՝ *սե*-ն «բնի ձայնավոր + խոնարհման վերջավորություն» հաջորդականություն էր և արտաբերվել է երկու ձայնավորի միջև դրսևորվող հորանջով՝ ներկայացնելով երկու առանձին ձայնավոր հնչույթներ:

Նշված հանգամանքները հիմք են տալիս ասելու հետևյալը:

1) Հին հայերենի աորիստի ձևերում հանդիպող քառաբարբառակերպերը ևս ոչ միայն հնդեվրոպական ժառանգություն չեն, որովհետև ընդհանուր հնդեվրոպականում այդպիսիք պարզապես չեն եղել, ավելին՝ հիմք-լեզուն չի ունեցել նաև եռաբարբառներ (/եռաբարբառակերպեր), որոնցից, կիսաձայնական վերջավորությունների հավելումով կարող էին սերվել քառաբարբառները (/քառաբարբառակերպերը), այլև հավանական չէ, որ հայերենում դրանք զարգանային հիմք-լեզվից առանձնանալուց հետո՝ սկզբնական փուլում: Որպեսզի քառաբարբառակերպերի առաջացումը հայերենում սկսվեր այդքան վաղ, դրանց նախադրյալները պիտի դիտարկվեին արդեն ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում: Ավելին, ընդհանուր հնդեվրոպականում քառաբարբառների (/քառաբարբառակերպերի) թեկուզև սաղմնային դրսևորման դեպքում դրանց անդրադարձներն (ռեֆլեքսները) այս կամ այն կերպ կդիտարկվեին առնվազն հին հնդկերենում, հին պարսկերենում և հին հունարենում, որոնց աորիստը հայերենի աորիստի հետ ունի որոշակի ընդհանրություններ: Այդպիսին է, օրինակ, նախահավելվածի (աուգմենտ) առկայությունը բոլոր չորս լեզուներում (հնդարիական լեզուներում՝ *á-*, հին հունարե-

³⁵ Հայերենից բացի, մյուս լեզուների աորիստն ուներ նաև երկակի թվի ձևեր, բայց դրանք չենք նշում, որովհետև հին հայերենը չուներ (առնվազն՝ չեն պահպանվել) դրանց զուգահեռները:

³⁶ Соболевский 1948, 8-12, Козаржевский 1975, 13, Мейчен 2002, 8-9.

նում՝ *é-/ē-, á-/ā-* (*é-/ē-, á-/ā-*), հին հայերենում՝ *e-/ē-* (*/ē-, ē-*). հմմտ. *ե-մուր* «մտավ», *է-առ* «բռնեց, վերցրեց»³⁷:

2) Հին հայերենի աորիստի կազմում քառաբարբառակերպերը ձևավորվել են հատկապես բառավերջի դիրքում՝ ներառելով քերականական վերջավորությունները: Եթե նկատի ունենանք, որ *հ.-ե.* երկու տարբեր լեզվաճյուղեր ներկայացնող հին հնդկերենն ու հին հունարենը, ըստ քերականական զուգաբանությունների, հայերենի հետ ունեն մերձավորության ամենից բարձր աստիճանը³⁸, սպասելի էր, որ այդ լեզուները ևս նույն դիրքում կազմավորեին քառաբարբառներ (*քառաբարբառակերպեր*), եթե վերջինների առաջացումն ունենար *հ.-ե.* հիմք կամ գոնե հատուկ լիներ բարբառային որոշակի խմբի: Մի բան, որ, ինչպես տեսանք, տեղի չի ունեցել:

3) Ավեստայում աորիստը որոշակի բառաձևերում ունեցել է եռաբարբառային վերջ (հմմտ. ավ. *mraoi* «ասված է» (բառացի՝ «նրա կողմից ասվել է»), *srāvi* «(նա) լսվեց» (բառացի՝ «(նա) լսված եղավ»), *ərənāvi* [*r̥nāvi*] «(նա) պարգևատրվեց (բառացի՝ «(նա) պարգևատրված եղավ»)), հին պարսկերենում՝ նախահավելված³⁹ և քառաբարբառային վերջ (հին պարսկերենում նույն ձևերն ավեստայի *-i* վերջավորության փոխարեն ստանում են *-iy* վերջը, ինչպես՝ *-āviy*), որը չունեն ավեստայի համապատասխան ձևերը⁴⁰:

4) Ի տարբերություն հին հնդկերենի, հին հունարենի, հին սլավոներենի և հին հայերենի, որոնցում աորիստն ունի համակարգային արտահայտություն, իրանական հին լեզուներից ավեստայում «աորիստի համակարգի» մասին դժվարությամբ կարող է խոսք լինել, իսկ հին պարսկերենում աորիստին կարող են վերագրվել «միայն մի քանի առանձին ձևեր, այն էլ՝ վերապահումներով»⁴¹: Որպես ժամանակային ձև՝ աորիստը չի տարբերակվում միջին իրանական լեզուներում⁴²:

5) Ավեստայի աորիստային ձևերում չկան քառաբարբառներ (*քառաբարբառակերպեր*), իսկ հին պարսկերենի աորիստային ձևերում տարբերակվող քառաբարբառները (*քառաբարբառակերպերը*) հնչյունական կազմի

³⁷ Այն, որ նախահավելվածը (աուգմենտը)՝ որպես ձևակազմական բաղադրիչ, բնորոշ է միայն հնդ-իրանական հին լեզուների, հին հունարենի, փյուգերենի և հին հայերենի աորիստին (այդ մասին կը չունի հին սլավոներենի աորիստը), համարվում է բարբառային նորակազմություն (Meïe 1938, 255, Барроу 1976, 283, Савченко 1974, 274): Հին հնդկերենում, աորիստից բացի, աուգմենտ կարող էին ստանալ նաև անցյալի իմաստ արտահայտող մյուս ժամանակները՝ անկատարը (*imperfect/umperfect*) և վաղակատար անցյալը (*pluperfect/плюсквамперфект*) (Барроу 1976, 283): Ըստ Ա. Մելի՝ լեզուների այդ խմբին բնորոշ էին այլ ընդհանուր հատկանիշներ ևս, ինչպես **mē* (սնսկ. *mē*, հյ. *mī* (*մի*), հուն. *μή*) արգելական մասնիկը և այլն (Meïe 1938, 255):

³⁸ Джаукян 1982, 204, Զահուկյան 1987, 103.

³⁹ Ավեստայի աորիստի նախահավելվածը պարտադիր չէր, ի տարբերություն հին պարսկերենի, որի աորիստը սովորաբար հանդես է եկել նախահավելվածով (Пасторгуева 1978, 50):

⁴⁰ Пасторгуева 1978, 51, Sokolow 1967, 91.

⁴¹ Соколов 1979, 259.

⁴² Пасторгуева, Молчанова 1981, 97-136, 209-227, Лившиц, Хромов 1981, 467-503.

ընդհանրություն չունեն հին հայերենի աորիստային ձևերի քառաբարբառակերպերի հնչյունական կազմի հետ:

6) Հին հայերենի՝ *-ի* վերջն ունեցող բայաձևը չէր կարող ստանալ նաև *-յ* (*-յ*), այլ կերպ՝ բայաձևը չէր կարող ունենալ *-իյ* (*-իյ*) վերջը (հմմտ. *երկի* «(նա) վախեցավ», *թռի* «(նա) թռավ», *հանգի* «(նա) խաղաղվեց»)⁴³, այնինչ՝ հին պարսկերենում դա հնարավոր էր:

Վերոշարադրյալը բավարար հիմք է տալիս ասելու, որ ինչպես իրանական հին լեզուների աորիստի ձևերում է եռաբարբառների (/եռաբարբառակերպերի) և քառաբարբառների (/քառաբարբառակերպերի) առաջացումն այդ լեզուների ինքնուրույն, իմա՝ ներքին օրինաչափություններով պայմանավորված զարգացման արտահայտություն, այնպես էլ դրանք ինքնուրույն զարգացման արդյունք են հին հայերենում: Հետևաբար, չնայած որ հայերենի՝ իրանական գոյականական փոխառությունների քառաբարբառակերպերը կարող էին առաջանալ փոխատու լեզվի ուժեղ ներգործությամբ, նույնը հնարավոր չէ ասել բայական (իմա՝ աորիստի) ձևերում առկա քառաբարբառակերպերի կազմավորման մասին: Բնականաբար, վերոհիշյալ իրողությունները հիմք չեն տալիս նաև ասելու, թե քառաբարբառակերպերի առաջացումը բնորոշ էր ցեղակից լեզուների որոշակի խմբի, այսինքն՝ ուներ տարածաշրջանային բնույթ:

Եզրակացություններ

1) Հին հայերենի եռաբարբառակերպերի ու քառաբարբառակերպերի առաջացումը ետինդեվրոպական իրողություն է, հետևաբար դրանց տարածմանակյա քննությունը չի կարող ներառել ընդհանուրինդեվրոպական փուլը: Հավանական չէ նաև, որ եռաբարբառակերպերի (/քառաբարբառակերպերի) կազմավորումն սկսվեր հ.-ե. հիմք-լեզվի տրոհմանը անմիջականորեն հաջորդող շրջանում, որովհետև այդ դեպքում դրանց նախադրյալները կնկատվեին ընդհանուրինդեվրոպական լեզվում, և այդպիսիք կդիտարկվեին հ.-ե. հին լեզուներից գոնե մի քանիսում, մասնավորապես՝ աորիստի ժամանակաձևեր ունեցողներում:

2) Եթե եռաբարբառակերպերն ու քառաբարբառակերպերը լինեին միայն իրանական փոխառությունների կազմում, ոչ միայն վստահորեն կարելի էր ասել, որ դրանք հայերենում առաջացել են իրանական փոխառությունների ուժեղ ազդեցությամբ, այլև կարելի էր նշել դրանց առաջացման որոշակի ժամանակաշրջան՝ մ.թ.ա. VI-III դդ., երբ Հայաստանն անցավ Աքեմենյան

⁴³ Հին հայերենում առհասարակ *-ի* և *-է* վերջն ունեցող բառերը նշված վերջավորություններից հետո չէին կարող ստանալ *-յ* (հմմտ. *խօսի* «(նա) խոսում է», *խորհի* «(նա) խորհում է», *իջի* «(ես) իջա», *գրէ* «(նա) գրում է», *բազէ*, *րոպէ* և այլն), ի տարբերություն *-ա*-ով և *-ո*-ով ավարտվողների, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, ընդհակառակն, միայն առանձին դեպքերում այդ հնչյուններից հետո *-յ* չեն ստացել:

Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Բայց քանի որ այդ կազմությունները կան նաև բայական, մասնավորապես՝ աորիստի ձևերում, որոնք ակնհայտորեն հ.-ե. ժառանգություն են, ապա մեծ հավանականությամբ դրանց առաջացումը նախորդել է իրանական փոխառությունների դարաշրջանին և ավելի հավանական պիտի համարել, որ եռաբարբառային (/քառաբարբառային) կազմությունների առկայությունը հայերենում նպաստավոր հող է ստեղծել իրանական փոխառություններում դրանց պահպանման համար:

Գրականություն

- Աղայան Է.Բ. 2014, Արդի հայերենի առձեռն բացատրական բառարան, Երևան, «Մանմար», 1328 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 356 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1957, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1011 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1959, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գ. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 593 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 698 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 687 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 635 էջ:
- Աճառյան Հ.Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 674 էջ:
- Հայ ժողովրդի պատմություն 1971, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 991 էջ:
- Հյուբշման Հ. 2003, Հայերենի քերականություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 604 էջ:
- Ղարազյուլյան Թ.Ա. 1961, Հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագումը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 181 էջ:
- Մանանդյան Հ. 1944, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, «Հայպետհրատ», 444 էջ:
- Մուրաֆյան Կ.Ա., Լուվ Է.Վ. 2017, Հայաստանի պատմական ատլաս (Մերձավոր Արևելքը և Հարավային Կովկասը մ.թ.ա. VII դարից մինչև XXI դար), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 144 էջ:
- Պետրոսյան Վ.Զ. 2015, Հայկական և հնդեվրոպական երկբարբառային համակարգերը, ՎԷՄ, N 3, էջ 121-124:
- Պետրոսյան Վ.Զ. 2017, Հին հայերենի ծայնավորական համակարգի ծագումը և հնչաբանական արժեքայնությունը, ԲԵՀ. Հայագիտություն, N 2, էջ 48-50:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1959, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 409 էջ:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 748 էջ:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1998, Հին հայերենի վերջածանցների ծագումը, Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, պրակ 2, Երևան, «Անանիա Շիրակացի», 228 էջ:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ», 820 էջ:
- Барроу Т. 1976, Санскрит, Москва, «Прогресс», 411 с.
- Джаукян Г.Б. 1982, Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, изд. Акад. наук Арм. ССР, 274 с.

- Елизаренкова Т.Я. 1982, Грамматика ведийского языка, Москва, «Наука», 439 с.
- Иванов В.В. 1963, Хеттский язык, Москва, «ИВЛ», 222 с.
- Козаржевский А.Ч. 1975, Учебник древнегреческого языка, Москва, «ИМУ», 408 с.
- Красухин К.Г. 2004, Введение в индоевропейское языкознание, Москва, «Академия», 320 с.
- Краузе В. 1959, Тохарский язык, Тохарские языки (сборник статей), Москва, ИИЛ (Издательство иностранной литературы), 222 с.
- Лившиц В.А., Хромов А.Л. 1978, Согдийский язык, Языки Азии и Африки, т. II, Москва, «Наука», 440 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь 1990, Москва, «Советская энциклопедия», 685 с.
- Мейе А. 1938, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва-Ленинград, «Госсоцэкизд», 510 с.
- Мейчен Дж.Г. 2002, Учебник греческого языка Нового завета, Москва, РБО (Российское библейское общество), 239 с.
- Молчанова Е.К. 1978, Среднеиранские языки, Языки Азии и Африки, т. II, Москва, «Наука», 440 с.
- Общее языкознание (методы лингвистических исследований) 1973, Москва, «Наука», 318 с.
- Оранский И.М. 1988, Введение в иранскую филологию, Москва, «Наука», 389 с.
- Прокош Э. 1954, Сравнительная грамматика германских языков, Москва, «ИИЛ», 379 с.
- Расторгуева В.С. 1978, Древнеиранские языки (авестийский и древнеперсидский), Языки Азии и Африки, т. II, Москва, «Наука», 440 с.
- Расторгуева В.С., Ефимов В.А., Керимова А.А. 1978, Иранские языки. Введение, Языки Азии и Африки, т. II, Москва, «Наука», 440 с.
- Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. 1981, Парфянский язык, среднеперсидский язык, Основы иранского языкознания (среднеиранские языки), Москва, «Наука», 440 с.
- Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. 1981, Среднеперсидский язык, Основы иранского языкознания (среднеиранские языки), Москва, «Наука», 544 с.
- Савченко А.Н. 1974, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, Москва, «Высш. школа», 412 с.
- Семереньи О. 1980, Введение в сравнительное языкознание, Москва, «Прогресс», 407 с.
- Соболевский С.И. 1948, Древнегреческий язык, Москва, ИЛИЯ (Издательство литературы на иностранных языках), 614 с.
- Соколов С.Н. 1979, Древнеперсидский язык, Основы иранского языкознания (Древнеиранские языки), Москва, «Наука», 389 с.
- Фридрих И. 1952, Краткая грамматика хеттского языка, Москва, «ИИЛ», 199 с.
- Meillet A. 1936, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, Imprimerie des PP. Mekhitharistes, 205 p.
- Sokolow S.N. 1967, The Avestan Language, Moscow, "Nauka", 120 p.

**ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՌԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԵՎ ՔԱՌԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ԲՆՈՒԹԱԳԵՐԸ**

Վարդան Պետրոսյան

Ամփոփում

Հին հայերենի *ուա*, *ուե*, *ուէ*, *ուի*, *ուո* եռաբարբառակերպերը առավելապես հանդիպում են իրանական փոխառությունների կազմում, իսկ *ուայ*, *ուաւ*, *ուեա*, *ուոյ* քառաբարբառակերպերը՝ հ.-ե. ծագման գոյականական և բայական բառաձևերում: Եթե տեսականորեն հնարավոր է հին հայերենում եռաբարբառային կազմությունների առկայությունը պայմանավորել իրանական փոխառություններով կամ դրանց համար ենթադրել իրանական գործոնի ուժեղ ազդեցություն, ապա նույնը չի կարելի ասել քառաբարբառային կազմությունների մասին: Վերջիններն արտահայտվում են, մասնավորապես, *տալ* և *լսել* անկանոն բայերի աորիստի ձևերում, որոնք ունեն ընդհանուրինդոպական ծագում, ինչպես նաև զուգահեռներ հնդիրանական լեզուներում, հին հունարենում, փյուղերենում և հին սլավոններում: Այդ իրողությունը հիմք է տալիս առաջադրելու հետևյալ դրույթները: 1) Հին հայերենի քառաբարբառակերպերը՝ ա) ետինդեպական երևույթ են, քանզի դրանց նախադրյալները չեն դիտարկվում հ.-ե. հիմք-լեզվում, բ) դրանք զուտ հայերենյան իրողություններ են, որովհետև այդպիսիք չունեն ոչ միայն հ.-ե. մյուս լեզուները, այլև այն ցեղակիցները, որոնց բնորոշ է աորիստի ժամանակային համակարգը: 2) Հայերենի քառաբարբառակերպերն առաջացել են նախքան իրանական ազդեցությունը, ըստ ամենայնի՝ աորիստի համակարգի ձևավորմանը զուգահեռ: 3) Իրանական փոխառությունների եռաբարբառային կազմությունները ավելի շուտ հայերենի հնչույթային համակարգում եռաբարբառակերպերի դիրքերը կայունացնող նշանակություն են ունեցել, քան դրանք հայերենի հնչույթային համակարգ ներմուծող:

Բանալի բառեր՝ եռաբարբառակերպ, քառաբարբառակերպ, հին հայերեն, հնդիրանական լեզուներ, հին հունարեն, աորիստ, իրանական փոխառություն:

**ДИАХРОНИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДРЕВНЕАРМЯНСКИХ
ТРИФТОНГАЛЬНЫХ И ТЕТРАФТОНГАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ**

Вардан Петросян

Резюме

Древнеармянские трифтонгоиды *пиш*, *пиѳ*, *пиѳ*, *пиѳ*, *пиѳ* преимущественно встречаются в составе иранских заимствований, а тетрафтонгоиды *пиш*, *пиш*, *пиѳ*, *пиѳ* – в существительных и глагольных словоформах индоевропейского происхождения. Если теоретически наличие трифтонгоидных образований в древнеармянском языке можно обусловить иранскими заимствованиями или предположить для них сильное воздействие иранского фактора, то нельзя сказать

то же самое о тетрафтонгальных образованиях. Последние проявляются, в частности, в аористных формах неправильных глаголов *լիւիլ* «дать» и *լսել* «слышать», которые имеют общеиндоевропейское происхождение, а также параллельно в индоиранских языках, в древнегреческом, фригийском и древнеславянском. Этот факт дает основания для выдвижения следующих положений: 1) древнеармянские тетрафтонгоиды: а) постиндоевропейские явления, поскольку их предпосылки не просматриваются в основе индоевропейского языка; б) они исключительно армянские явления, ибо подобных нет не только ни в одном индоевропейском языке, но и в родственных языках, которым свойственна временная система аориста; 2) древнеармянские тетрафтонгоиды возникли до иранского влияния, по-видимому, параллельно с формированием системы аориста; 3) трифтонгальные образования иранских заимствований скорее всего имели значение стабилизации позиции трифтонгоидов в фонологической системе армянского языка, а не введения их в эту систему.

Ключевые слова – трифтонгоид, тетрафтонгоид, древнеармянский, индоиранские языки, древнегреческий, аорист, иранские заимствования.

DIACHRONIC CHARACTERISTICS OF OLD ARMENIAN TRIPHTHONGOID AND TETRAPHTHONGOID FORMATIONS

Vardan Petrosyan

Abstract

The old Armenian *niw*, *nib*, *nit*, *nih*, *nin* triphthongoids are mostly observed in the Iranian loan words, whilst *nuiw*, *nuii*, *nibw*, *ninj* tetraphthongoids in word forms derived from nouns and verbs of Indo-European origin. If theoretically it is possible to prove the existence of triphthong forms in old Armenian through Iranian borrowings or suggest the strong Iranian influence, the same cannot be said about the formation of tetraphthongs. The latter find their expression, particularly, in the aorist forms of the irregular verbs of *լիւիլ* “give” and *լսել* “listen”, that have a general Indo-European origin, as well as parallels in Indo-Iranian languages, old Greek, Phrygian and old Slavonic. This provides grounds to suggest the following theses: 1) old Armenian tetraphthongoids are

- a) post Indo-European phenomena, since no prototypes have been observed in Indo-European parent language; b) they are purely Armenian phenomena since no other Indo-European languages, even those related to them with the aorist time category possess them; 2) Armenian tetraphthong forms emerged before the Iranian influence, most probably, parallel with formation of aorist system; 3) The triphthong forms of Iranian borrowings have been used to stabilize the triphthong forms in the phonemic system of Armenian, rather than to importing them into it.

Key words – triphthongoids, tetraphthongoids, old Armenian, Indo-Iranian languages, old Greek, aorist, Iranian borrowings.

ВХОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ЛЕГЕНДЫ В ЕВРОПЕЙСКУЮ ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНУЮ ТРАДИЦИЮ

Гоар Карагёзян

Кандидат филологических наук
Институт литературы им. М. Абеяна НАН РА
РА, Ереван, Гр. Лусаворича 15

Эл. адрес: gkarogyozian@gmail.com

Статья представлена 21.11.2022, рецензирована 06.07.2023, принята к публикации 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-137

Вступление

В статье «Древнейший период истории армянского театра» Юрий Веселовский приводит текст фрагмента рукописи трагедии¹, содержащий историю дочери армянского князя, которую выдают замуж за татарского хана. Этот фрагмент под названием «Плач Сусанны» («Սուրբ Բարդուղիմէոսի իշխանի», «Շուշանի անգլեր») был заимствован Веселовским из сборника песен, изданного Гевонда Алишаном в 1867 году, которому этот материал в 1840 году был выслан из Тифлиса в Венецию армянским общественным деятелем, историком, драматургом Галустом Шермазаном. Наряду с армянским оригиналом в сборнике дан английский перевод этого уникального в своем роде произведения – драмы, дошедшей до нас в виде одной сцены – диалога между княжной Шушан (Сусанной у Веселовского) и служанкой, а также Шушан и ее няней в связи с намерением отца Шушан, желавшего (видимо, по политическим соображениям) выдать дочь замуж за татарского хана. Судя по заголовку сборника, название отрывка, скорее всего, происходит от народной песни «О том, как выдали дочь армянского князя замуж за татарского хана и о ее отъезде» («On the daughter of an Armenian prince on her departure to be married to a Tartar prince»). Веселовский приводит перевод текста этого, по его словам, «любопытного произведения, очень незатейливого, безыскусственного, но полного неподдельного драматизма». Приведем лишь заключительный фрагмент трагедии – напутственную речь няни, обращенную к убитой горем Шушан: «Шестьдесят лет я была в твоём доме: твои отец и дед на моих руках родились, выросли и сделались князьями; я никогда не видела такого горя! ...Послушай моего со-

¹ В примечании Ю. Веселовский отмечает, что рукопись помещена в сборник песен, изданный Г. Алишаном в 1867 году (Веселовский 1972, 70, Armenian popular songs 1867, 6-12).

вета, вспомни старуху: куда бы ты не пошла и что бы с тобой ни было, всегда держись твердо твоей светлой веры. Не забывай наш армянский народ, всегда помогай ему и защищай его. Всегда думай о том, как бы быть полезной твоей стране! Господь с тобой, иди с миром. Пусть Христос [да]хранит твою жизнь»².

Данный отрывок – «Плач Сусанны», на наш взгляд, является экспозицией к широко распространенной в Европе легенде о татарском хане и дочери армянского царя.

Легенда о татарском хане и дочери армянского царя

Эту легенду включили в свое повествование многие европейские хронисты и историографы. Так, флорентийский историограф Джованни Виллани (1280-1348) в своей «Флорентийской истории» («Storie Florentine») рассказывает, что Хетум [Корикосский] вместе с другими монахами и с большой свитой сопровождал свою сестру, принцессу Армении, дочь царя Хетума в Персию, где правил монгольский хан Газан³ («Отец послал свою дочь в сопровождении своего брата, брата Aiton-a...»)⁴. История Газан-хана и принцессы Армении передана в атмосфере сказок «1001 ночь»: «Когда Газан стал императором, – повествует флорентийский историограф, – он предпринял поиски наикрасивейшей женщины себе в невесты, независимо от ее судьбы, ни от чего-либо другого; в этих целях разослал он послов своих по всему Востоку. Армянская принцесса превзошла других как красотой своей, так и целомудрием: ее руки по велению хана попросили послы у отца принцессы. Отец принял предложение, но при условии согласия дочери: последняя проявила большое целомудрие, заявив, что она готова подчиниться воле отца и единственное, что она желает – свободно поклоняться Господу нашему Иисусу Христу и преклоняться перед ним, став женой язычника, что и было обещано и принято послами Газана»⁵.

² Перевод М.В. Веселовской (Веселовский 1972, 71); «I have been sixty years at thy gate: Thy father and grand father were on my shoulders Born, brought up and became princes; I never saw such sorrow. Open thy ear, and listen to my counsel, Remember this old woman: Wherever thou shalt go and wherever thou shalt be, Always hold fast thy bright faith. Forget not our Armenian nation; And always assist and protect» (Armenian popular songs 1867, 10).

³ Газан (Казан), мусульманское имя – Махмуд – ильхан государства Хулагуидов (1295-1304), старший сын Аргуна, внук Абаги.

⁴ «Il Re mando la figliuola con frate Aiton fuo fratello» (Chroniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani 1857, 180).

⁵ Об этой легенде см.: Soulier 1929, 249-254.

Армянская принцесса, став женой Газана, произвела на свет чудовище (*la piu orrida & terribile creatura*). Мудрецы царства заключают, что жена хана нарушила супружескую верность и должна быть сожжена вместе с новорожденным. Виновница просит лишь причастия, а для ребенка – крещения. Во время крещения чудовище превращается в прекрасного младенца. Невинность матери признана. Объявлен праздник. Сам Газан, вместе с народом, принимает христианство⁶.

Эта легенда была включена также анонимным автором в «Польские анналы». В ней повествуется история обращения татарского хана (имя не указывается) в христианство, к которой прилагается рассказ о рождении уродливого существа и его преобразование в результате крещения⁷. Более развернутое изложение этой истории можно обнаружить в «Хронике Уильяма Ришангера» (гл. 192. «*Wie der König von Tarterey eines Töchter von Armeni genomen hab*») с 1307 по 1312 год («*The Chronicle of William de Rishanger*»)⁸, являющейся продолжением «Хроник Сент-Олбанса», дополняющих «Большую хронику» Матвея Парижского сведениями с 1259 по 1307 год, в «Австрийской рифмованной хронике»⁹ начала XIV века Оттокара Штирийского, описывающей историю Западной Европы с 1250 по 1309 гг.

Аналогичную историю повествует Франсиско Брандао в «Лузитанской монархии» («*Monarchia Lusytana*», или «*Monarquia Lusitana*»)¹⁰, описывающей историю Португалии. В ней Газан-хан, женившись на армянской царевне, дочери Хетума I, отрекается от веры Магомета, принимает христианство и объявляет войну сарацинам с целью освободить Святую

⁶ «Quando Caffano fu fatto imperadore li fece cercare per hauere moglie la piu bella femina che li trouaffe, non guardando per theforo ne per altro, & pero mando fuoi ambafciadori per tutto il Levante, & in tra le altre trouando la figliuola del Re d'Erminia auanzare tutte l'altre di bellezza, & di uertue, fue adomandata da detti ambafciadori al padre. Il padre l'acchetto doue piacessse alla pulzella, & lei domandata riipole, come quella che molto era sauia, ch'era contenta al piacer del padre, faluo che uolea effere libera di potere adorare & coltiuare il noftro fignore lefu Chrifto, bene chel marito folle pagano, & cosi fu promeffo, & accettato dalli ambafciadori di Caffano» (Croniche di messer Giovanni Villani 1537, 103).

⁷ *Scriptores rerum germanicarum, annals poloniae* 1866, 60.

⁸ Rishanger 1865, 189-190.

⁹ Ottokars Österreichische Reimchronick 1890, 253-256.

¹⁰ Португальская хроника «Лузитанская монархия», состоящая из восьми частей, создавалась на протяжении более чем 130 лет. Первые две части истории изложены летописцем Бернардо де Брито (Bernardo de Brito, 1597, 1609 гг.), автор третьей и четвертой частей (1632) – Антониу Брандао (António Brandão), пятой (1650) и шестой (1672) – Франсиско Брандао (Francisco Brandão), седьмой (1683) – Рафаэль де Хесус (Rafael de Jesus), восьмой (1729) – Мануэль душ Сантуш (Manuel dos Santos).

землю¹¹. Не исключено, что этот сюжет был заимствован им из королевского летописного свода «Большие французские хроники» («Les Grandes Chroniques de France») или, как их иначе называют, «Сен-Денийские хроники» («Les Chroniques de Saint-Denis»). В них, как и в «Лузитанской монархии», Газан-хан в 1299 году со своим народом «был чудесным образом обращен в христианство благодаря своей жене-христианке, дочери армянского царя»¹².

В одном из изданий книги Хетума Корикосского, озаглавленной «Les Fleurs des histoires de la Terre d'Orient»¹³, издатель, довольно свободно обращаясь с текстом оригинала, позволяет себе некоторые добавления. Одним из таких приложений к тексту является легенда о дочери Хетума I и Газан-хане, принявшем христианство в результате свершившегося чуда – превращения чудовища в результате крещения в прекрасного младенца, и давшем обещание вернуть Святую Землю христианам. И это обещание было бы выполнено, если бы не преступное безразличие короля Франции Филиппа Красивого¹⁴. Легенда эта привлекла внимание и Симона Бозиуса, однако в заимствованной им истории фигурирует не Газан а Менгу-хан (Мункэ-хан)¹⁵. Эту легенду воспроизвел и составитель «Библиотеки Премонстрантов» («Bibliothèque de Prémonstré»), ссылаясь на Хетума как на гарантию ее достоверности¹⁶. В другой версии обращают в христианство преемника Газан-хана – его брата Олджейту (Карбанда), взявшего в жены армянку¹⁷.

Эту историю в первой половине XV века рассказывает также католический святой («Хроника в трех частях, от сотворения мира до 1360 года»), архиепископ Флоренции Антонин Пьероци или Антонин Флорентийский (1389-1459) (Antoninus Florentinus. *Chronicon partibus tribus independentia ab initio mundi ad MCCCLX*). Армянский историограф и язы-

¹¹ «Casado cum hũa filha de Ayton Rey de Armenia Christão, por cujo respeito Cassano moveo guerra contra os Sarracenos, et procurou livrar de feu poder a Santa Cidade, tendo abjurada a Ley de Mafamede, et abraçada a Christo constantemente» (Da Monarchia Lusitana 1650, 276), Կոլոպենկյան 1986, 26:

¹² «En icest an ensement (1299), le roy des Tartarins Cassahan qui grant Champ estoit appellé, merveilleusement et par miracle, si comme l'en dit , à la foi crestienne avec grant multitude de sa gent fu converti parla fille le roy d'Arménie qui estoit crestienne, qu'il avoit espousée» (Les grandes chroniques de France 1837, 127-128).

¹³ Дата издания не указана. Книга написана готическим шрифтом, состоит из пяти частей. Авторство пятой части («История Тамерлана») приписывается издателем Хетуму (Recueil des Historiens des Croisades 1906, CXXIII).

¹⁴ Paris 1869, 506.

¹⁵ Paris 1869, 507.

¹⁶ Paris 1869, 507.

¹⁷ Mutfian 2004, 271.

ковед Микаэл Чамчян в «Истории Армении с начала мироздания до года Господня 1784» посвящает пересказанной Св. Антонином Флорентийским легенде несколько страниц. Ссылаясь на текст «Хроники» Антонина Флорентийского, М. Чамчян приводит легенду, содержание которой почти повторяет текст флорентийского хрониста Джованни Виллани¹⁸, предшественника Св. Антонина. Французский синолог, монголист, путешественник середины XIX века Эварист Регис Гюк, основываясь на записях Антонина Флорентийского, сообщает, что эту легенду автору «Хроники» поведал некий флорентиец, который после долгих лет пребывания среди монголов был специально послан в Европу, чтобы передать эту историю понтифику и европейским правителям¹⁹.

Известный германский историограф церкви Иоганн Лоренц фон Мосхайм (1693-1755), ссылаясь на Св. Антонина, в своем труде «Церковная история татар» приводит историю женитьбы Газан-хана на дочери армянского царя. Он касается также и источника информации, к которому апеллирует Антонин – некоему флорентийцу, жившему среди татар и посланному ими «к Бонифацию²⁰, епископу Рима, и другим князьям Европы, чтобы распространить весть о чуде»²¹. Тем не менее, сейчас трудно установить, насколько достоверно сообщение о канале передачи информации, указанное Св. Антонином Флорентийским и репродуцированное впоследствии другими авторами.

Легенда о женитьбе Газан-хана на дочери армянского царя, склонившей его к своей вере – христианству, зачастую выдавалась историографами в качестве достоверного исторического факта. Правда, авторы ставили акцент на принятии Хасаном христианства и его победоносных походах по завоеванию Сирии и Святой земли, опуская при этом в повествовании фрагмент «рождение монстра и его преобразование в результате крещения».

Так, английский востоковед Ричард Ноллс (между 1545 и 1550, 1610) в своем труде по истории Османской империи повествует о том, как Газан-хан взял в жены армянскую принцессу небывалой красоты, стал христианином, и под воздействием своей жены и тестя – царя Ар-

¹⁸ Համայն 1786, 379-381:

¹⁹ Нис 1857, 352.

²⁰ Речь идет о Бонифации VIII (1235-1303).

²¹ Mosheim 1741, 86.

мении, начал военные действия против Египетского султаната²². Далее Газан-хан собрал 200-тысячную мощную армию и, перейдя горный хребет Аманус, с помощью армян и грузин совершил поход в Сирию, взял город Хама (Хомс), отвоевал Иерусалим и передал храм Гроба Господня армянам, грузинам и другим христианам²³.

Похожий текст, по-видимому, заимствованный у предшественника, содержит написанная в 1647 году «История Святой войны» английского хрониста, писателя, богослова Томаса Фуллера (Thomas Fuller; 1606–1661). В двадцать седьмой главе («Судьба Иерусалима со времен Священной войны») читаем: «Казанус (Газан) великий татарский князь, недавно покоривший персов и женившийся на дочери армянского царя (женщине – само совершенство), перешел из мусульманства в христианство, и по просьбе своей жены осадил город Иерусалим и взял его без сопротивления. Храм Спасителя нашего он отдал армянам, грузинам и другим христианам...»²⁴.

Легенда о татарском хане и дочери царя Армении в рыцарском романе

Легенда об иноверце, взявшем в жены христианку, не только была зарегистрирована историографами и летописцами, но и легла в основу составленного ок. 1330 года широко известного английского рыцарского романа «Царь Тарса». Царь Тарса отклоняет предложение языческого царя Дамаска жениться на его дочери (Газан-хан заменен правителем Дамаска), однако, потерпев в кровавой битве поражение от сарацин, он с тяжелым сердцем откликается на мольбы дочери, принявшей решение выйти замуж за язычника, дабы предотвратить дальнейший военный конфликт. У нее рождается кусок безликой плоти. Каждый винит ложную религию другого. Султан объясняет рождение бесформенного существа приверженностью жены христианской вере, жена же, наоборот, считает виною всему идолопоклонство мужа. С целью вернуть красоту и здоровье новорожденному существу ими принимается решение испробовать

²² «Onely Cassanes the great Tartar prince, having of late subdued the Persians, and married the daughter of the Armenian king (a ladie of great perfection, and of a Mahometane become a Chriſtian) at the request of his wife and his father in law tooke the matter in hand» (Knolles 1610, 125).

²³ Knolles 1610, 125.

²⁴ «Casanus the great Tartar Prince, having of late subdued the Persians, and married the daughter of the Armenian King (a Lady of great perfection) and of a Mahometane become a Christian, at the request of his wife he besieged the citie Jerusalem, and took it without resistance. The Temple of our Saviour he gave to the Armenians, Georgians, and other Christians» (Fuller 1639, 276).

действенность религии каждого. Молитвы султана оказываются безуспешными. Крещение же преображает ребенка. Уверившись в истинности христианской веры, султан принимает христианство. Он не только меняет конфессию, но и преображается физически: превращается из чернокожего в белокожего, т.е. из «чужого – враждебного», в «своего – дружественного»²⁵. Объединившись со своим тестем, царем Тарса, он приступает к христианизации своей страны.

Эта легенда легла также в основу пьесы Хосе Васкеса де Вилласанте «Великая принцесса Армении и христианизация татар» (*La gran princesa de Armenia: y cristiandad de Tartaria*). В ней разыгрывается аналогичная сюжетная коллизия: царь Армении вынужден во избежание военных действий выдать дочь за Газана – «Великого хана Татарии, императора Руси, царя Казани и Астрахани» («*Gran Can de Tartaria, emperador de la Rusia, rey de Casán y de Astracán*»), затем следует рождение младенца-чудовища, крещение младенца, обращение Газана и его страны в христианство²⁶.

Мотив сватовства христианки с иноверцем в средневековой армянской литературе

Мотив сватовства христианки с иноверцем был распространен и в средневековой армянской литературе. Сюжетная линия приведенной расхожей легенды явственно прослеживается в первой ветви (Санасар и Багдасар) армянского героического эпоса «Сасна Црер», в которой запечатлена история сватовства дочери армянского царя Гагика, «крестопоклонницы «Цовинар» и идолопоклонника Багдадского халифа»²⁷. Интересующий нас отрывок является первой частью («Цовинар») первой ветви и состоит из двух блоков: первая часть посвящена событиям, предшествующим сватовству, вторая часть повествует о сватовстве и рождении близнецов. События, имеющие место быть в первой части эпоса, сопоставимы с событиями, происходящими в зафиксированной западными историографами легенде о татарском хане и дочери армянского царя, легшей в основу рыцарского романа «Царь Тарса». Если в «Сасна Црер» халиф посылает в Армению сборщиков дани, то в леген-

²⁵ Различия между белой и черной кожей часто использовались для обозначения принадлежности к своему и чужому этносу или социуму.

²⁶ Этой пьесе посвящена статья Вардана Матевосяна «Об одной испанской пьесе 18-го века на армянскую тему» (*Մի 18-րդ դարի Իսպանիայի պիեսի մասին* 2018, 252-264).

²⁷ Давид Сасунский 1939, 8.

де, которую в своих хрониках воспроизвели Джованни Виллани, Ульям Ришангер, Матфей Парижский и Оттокар Штирийский, как и в рыцарском романе «Царь Тарса», в поиски невесты по распоряжению татарского хана и царя Дамаска отправляются послы. Дочь армянского царя красотой своей сражает и послов, и сборщиков дани, которые сообщают своим государям (халифу, хану и царю) о красоте принцессы. Багдадский халиф, татарский хан и царь-язычник Дамаска горят желанием жениться на армянской княжне. Однако царь Тарса, равно как и царь Армении Гагик, отказывается выдать свою дочь за язычника. Угроза войны нависает над армянской землей и над царством царя Тарса. Дочь царя Гагика, Цовинар, во избежание войны с халифом, грозившим вторжением в пределы Армении («Когда мне дочь не отдашь, Тогда возьму, весь край пленю я твой, Народ я вырежу твой, Весь род я вытравлю твой, Весь город я выверну твой, И трон я выкину твой»)²⁸, соглашается стать женой язычника:

Когда за нехриста я волей не пойду.
Из-за меня народ он перебьет.
Пусть я умру, погибну за отца,
Да не разрушен будет Айастан²⁹.

Аналогичные доводы приводит и дочь царя Тарса:

Из-за меня убито много людей,
города захвачены и сожжены;
Зачем я родилась,
Отец, я исполню желание султана,
Я решительно больше не потерплю,
Чтоб христиане умирали из-за меня³⁰.

Приращения к сюжету легенды

Сюжетно-композиционная схема истории иноверца и армянской принцессы представлена в виде цепочки эпизодов, скорее частей, ко-

²⁸ Давид Сасунский 1939, 7.

²⁹ Давид Сасунский 1939, 8.

³⁰ For my sake have many men have been killed,
cities seized, and towns burned;
alas that I was born!
Father, I will do the Sultan's desire,
.....
For sure, I will no longer tolerate
Christian people dying for me:
The King of Tars, 2015, 5.

торые крепятся непосредственно один к другому, выстраивая следующую сюжетную линию: согласие армянского царя и его дочери на брак с иноверцем – рождение монстра – преобразование в результате крещения – обращение хана (султана) и его народа в христианство. Ключевым в этой цепочке выступает крещение. Сюжет легенды складывается в основном из одних и тех же элементов. Однако в отдельных хрониках и летописях меняется лишь их соотношение и комбинация, порой имеет место выпадение одной из сюжетных линий, замена одного персонажа (Газан-хана) другим (Мангу-ханом или Олджейту).

Зачастую происходит приращение к сюжету, как например, взятие Иерусалима татарским ханом в «Австрийской рифмованной хронике» Оттокара Штирийского³¹, изгнание сарацин из Иерусалима в «Царе Тарса», взятие Алеппо, Дамаска и других городов объединенными войсками царей Татар, Армении и Грузии в «Цветях истории» («Flores historiarum») Матфея Парижского³² (этот пассаж из хроники Матфея Парижского заимствован и автором «Царя Тарса»), военные действия Газан-хана против султана Вавилона в «Хронике Уильяма Ришангера»³³. Основным источником этих привнесений в сюжет относительно военных походов против Египетского султаната и христианизации монголов служила широко известная история Хетума Корикосского «Цветник историй стран Востока», на которую неоднократно ссылается и Джованни Виллани, который рекомендует для лучшего ознакомления с деяниями монголов «отыскать книгу монаха Айтона, государя Колха Армянского, написанную им по поручению папы Климента V»³⁴.

Изложенная в труде Хетума история армяно-монгольских военных действий по завоеванию восточных земель³⁵, а также заключенного между Хетумом I и Мангу-ханом соглашения (из семи пунктов) относительно обращения монголов в христианскую веру³⁶, послужила побудительным

³¹ Ottokars Österreichische Reimchronick 1890, 253-256.

³² Paris Matthew 1890, 300-301.

³³ Willelmi Rishanger 1865, 443.

³⁴ Джованни Виллани 1997, 125.

³⁵ Газан-хан, будучи, по определению Клода Мутафьяна, «скорее монголом, чем мусульманином» (Mutafian 1996, 182), придерживался политики сохранения и укрепления дружеских отношений с христианскими кругами. С именем этого хана связано три больших похода (1299-1303 гг.) в Сирию в союзе с армянами против Египетского султаната, в которых принимал участие также историк Хетум. За всю историю монгольских войн с мамелюками на Ближнем Востоке победа в 1299 году при Хаме (Хомсе) не имела себе равной. События относительно сирийских походов Газан-хана и армянских войск подробно изложены Хетумом Патмичем в «La Flor des Estoires de la Terre d'Orient» (Hayton 1906, 200-214).

³⁶ Этим отношениям посвящено несколько глав, в которых Хетум рассказывает об армянском посольстве к татарам, о поездке царя Киликийского армянского государства Хетума I к Мангу-хану

толчком к разработке на Западе новых сюжетов касательно совместных кампаний христиан и татар по освобождению Сирии и Св. Земли. Таким образом, книга Хетума-Армянина предоставила «материал» для создания новых идей, тем и образов. Связанные с именем Хетума легенды преподносятся как достоверные истории, в которых Хетуму отводится роль как их составителя, так и действующего персонажа, что, безусловно, является свидетельством популярности на Западе «*Flor des Estoires de la Terre d'Orient*» и ее автора.

В период монголо-татарских нашествий тема христианизации татар была главенствующей. Мотив личного подвига на благо государства – героизация сватовства, в некоторой степени вытеснялся на периферию. Если в армянской среде эта тема все еще представляла интерес, то для европейцев она была не столь актуальной и перестала нести основную смысловую нагрузку.

Таким образом, если рассматривать сюжет как комбинацию мотивов, то мотив сватовства имеет продолжение и дополняется мотивом о чудесном превращении вследствие крещения (чудище – прекрасный младенец) и мотивом принятия иноверцами христианства, а также захвата Сирии и Палестины. Роль мотивов в сюжетообразовании, количественное соотношение между ними, варьирование мотивов, доминирование в сюжете того или иного мотива предопределялись, с одной стороны, индивидуальным пристрастием автора, с другой – историко-политической ситуацией, идейными запросами и умонастроениями общества.

Заключение

В заключение отметим, что между сюжетами из первой ветви «Да-вида Сасунского» и циркулируемыми на Западе легендами относительно истории дочери армянского царя, которую выдают замуж за иноверца, обнаруживаются явные параллели. Приведенный же Веселовским отрывок из армянской народной поэмы под названием «Плач Сусанны», почерпнутый им из изданного Г. Алишаном сборника «*Armenian popular songs*», относящийся к периоду татаро-монгольских завоеваний, полно-

(Мункэ-хан), о петиции, переданной Хетумом I императору монголов, о переговорах между армянами и татарами, об обращении последних усилиями Хетума I в христианство, о заключении соглашения с татарами, о взаимной защите в случае нападения Египетского султаната. Большое внимание Хетум уделяет также описанию истории совместных армяно-татарских военных походов в Сирию, заключительным аккордом которых явилась победа армян над арабами в 1305 г.

стью согласовывается с первой частью распространенной на Западе легенды.

Библиография

- Կյուլպենկյան Ռ.Վ. 1986, Հայ-պորտուգալական հարաբերությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 355 էջ:
- Մատթեոսեան Վ. 2018, ԺԸ. դարու հայկական թեմայով սպաներէն թատերախաղ մը. Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, «Միսմա» ՍՊԸ, էջ 252-264:
- Չամչեանց Մ. 1786, Պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ տեառն 1784, հ. Գ, Վենետիկ, ի տպարանի Պետրոսի Վաղվազեանց, 1092 էջ:
- Веселовский Ю. 1972, Древнейший период истории армянского театра (Очерки армянской литературы, истории и культуры), Ереван, «Айастан», 502 с.
- Давид Сасунский 1939, Ереван, «Арменгиз», 386 с.
- Виллани Дж. 1997, Новая хроника или история Флоренции, Москва, «Наука», кн. 5, 132 с.
- Armenian Popular Songs, translated into English by the Leo M. Alishan (Ռամկական երկը հայոց) 1867, Venice, S. Lazarus, 86 p.
- Chroniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani 1857, Trieste, sezione litterario-artistica del Lloyd Austriaco, t. I, 1002 p.
- Croniche di messer Giovanni Villani 1537, libro ottavo, Venezia, Bartholomeo Zanetti, 219 p.
- Da Monarchia Lusitana: que contem a historia dos primeiros 23. annos del Rey D. Dinis... / escrita pelo Doutor Fr. Francisco Brandão 1650, Em Lisboa, na officina de Paulo Craesbeeck, V parte, livro XVII, capit LI, 332 p.
- Fuller Thomas 1639, The historie of the holy warre, chap., London, printed by Thomas Buck, book V, 286 p.
- Hayton 1906, La Flor des estoires de la Terre d'Orient, - in: Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens", Paris, imprimerie nationale, éd. Ch. Köhler, t. II, p. 308-523.
- Huc Evariste Régis 1857, Le christianisme en Chine, en Tartarie et au Thibet, Paris, Gaume, t. 1, 469 p.
- Knolles Richard 1610, The Generall Historie of the Turkes, London, published by Adam Islip, 1303 p.
- Les grandes chroniques de France 1837, publiées par M. Paulin Paris, Paris, Techener, Libraire, t. V, 514 p.
- Mosheim Johann Lorenz von 1741, Historia Tartarorum Ecclesiastica, Helmstadt, Fredericum Christianum Weygand, 216 p.
- Mutafian Claude 1996, Hét'oum II, roi franciscain d'Arménie (1289-1307), «Byzance et ses périphéries. Hommage à Alain Ducellier. Etudes réunies par Bernard Doumerc et Christophe Picard», Toulouse, p. 263-282.
- Mutafian Cl. 2004, Le Siècle mongol, planche de salut ou coup de grâce? – «Arménie entre Orient et Occident», Paris, 1996, Bibliothèque nationale de France, p. 174-183.
- Ottokars Österreichische Reimchronick 1890, Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken, V, Hannoverae, ed. J. Seemüller, p. 1-720.
- Paris P. 1869, Hayton, prince d'Arménie, historien, - in: Histoire littéraire de la France, Paris, Firmin Didot, t. 25, p. 479-507.
- Paris M. 1890, Flores historiarum, vol. III, London, edited by Luard, 714 p.

- Recueil des Historiens des Croisades 1906, Documents arméniens, éd. Ch. Köhler, Paris, Imprimerie Nationale, t. II, 1310 p.
- Scriptores rerum germanicarum 1866, Annales Poloniae, Hannoverae, Pertz, 120 p.
- Souliez G. 1929, Le moine Arménien Hétoum et les apports d'Extrême – Orient à la fin du XIII au commencement du XIV siècle. – in: “Revue des Etudes Arméniennes”, Paris, t. IX, f. 1, p. 249-254.
- The King of Tars 2015, ed. by John H. Chandler, Teams Middle English Texts (Kalamazoo, MI: Medieval Institute Publications), lines 1230-41, <https://d.lib.rochester.edu/teams/publication/chandler-the-king-of-tars> (дата верификации 21.11.2022).
- Vázquez Villasante José de 1770, La gran princesa de Armenia: y christianidad de Tartaria, Ciudad de Murcia, 33 p.
- Willelmi Rishanger 1865, Monacii S. Albani, Chronica, – in: Rerum Britannicarum Medii aevi scriptores, London, Longman, Green, p. 1-230.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԻ ՄՈՒՏՔԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ

Գոհար Կարազյոզյան

Ամփոփում

Թաթար խանի և Հայաստանի արքայադստեր մասին առասպելը, որը պատմում է, թե ինչպես արքայադստեր ծնած հրեշը մկրտության շնորհիվ դառնում է հրաշագեղ երեխա, որը խանին դրդում է իր ժողովրդի հետ միասին քրիստոնեություն ընդունել, իրենց պատմությունների մեջ են ներառել բազմաթիվ եվրոպացի մատենագիրներ ու պատմիչներ: Առասպելի սյուժեն հիմնականում բաղկացած է նույն տարրերից: Սակայն առանձին տարեգրություններում ու ժամանակագրություններում, ինչպես նաև «Տարսա արքա» ասպետական վեպում փոխվում են դրանց հարաբերակցությունը և համադրությունը. երբեմն սյուժետային գծերից մեկը դուրս է մնում, կամ էլ գործող անձը փոխարինվում է մեկ ուրիշով: Հաճախ սյուժեին գումարվում են այլ պատմություններ, ինչպես, օրինակ, Երուսաղեմի գրավումը թաթար խանի կողմից, սարակինոսների վտարումը Երուսաղեմից, Հալեպի, Դամասկոսի և այլ քաղաքների գրավումը թաթարների, Հայաստանի և Վրաստանի արքաների միավորյալ զորքերի միջոցով: Եգիպտոսի սուլթանության դեմ ռազմական արշավների և մոնղոլների քրիստոնեացման վերաբերյալ սյուժեում հիմնական աղբյուրը Հեթում պատմիչի «Ծաղիկ պատմութեանց Արևելեան աշխարհին» հայտնի աշխատությունն էր, որին հղում է անում նաև Ջովանի Վիալանին՝ առաջարկելով մոնղոլների արարքներին ծանոթանալու համար կարդալ Կղեմենտ V պապի հանձնարարությամբ գրված վանական Այթոնի գիրքը: Ինչ վերաբերում է եվրոպական պատմագրական ավանդույթի մեջ այս առասպելի հայկական հետքին, ապա «Սասունցի Դավթի» առաջին ճյուղի և օտարահավատի հետ ամուսնացող հայ արքայադստեր պատմության վերաբերյալ Արևմուտքում շրջանառվող լեգենդների սյուժեների միջև կան ակնհայտ զուգահեռներ: Իսկ Յուրի Վեսելովսկու կողմից «Շուշանի սուգը» հայկական ժողովրդական պոեմից բերված՝ թաթար մոնղոլական նվաճումների ժամանակաշրջանին առնչվող հատվածը, որը նա վերցրել է

Ղ. Ալիշանի «Ռազմական երկը հայոց» ժողովածուից, լիովին համապատասխանում է Արևմուտքում տարածված առասպելի առաջին մասին:

Բանալի բառեր՝ լեգենդ, ասպետական վեպ, ժամանակագրություն, քրիստոնյա - ոչ քրիստոնյա, մկրտության շնորհիվ հրեշից գեղեցիկ երեխայի վերածվելու մոտիվը, Սասունցի Դավիթ:

ВХОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ЛЕГЕНДЫ В ЕВРОПЕЙСКУЮ ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНУЮ ТРАДИЦИЮ

Гоар Карагёзян

Резюме

Легенду о татарском хане и дочери царя Армении, произведшей на свет чудовище, которое в результате крещения превратилось в прекрасного младенца, что побудило хана вместе с народом принять христианство, включили в свое повествование многие европейские хронисты. Сюжет легенды складывается в основном из одних и тех же элементов. Однако в отдельных хрониках и летописях, а также в рыцарском романе «Король Тарса» меняется их соотношение и комбинация. Зачастую происходит приращение к сюжету, как например: взятие Иерусалима татарским ханом, изгнание сарацин из Иерусалима, взятие Алеппо, Дамаска и других городов объединенными войсками татар, царей Армении и Грузии. Основным источником этих привнесений в сюжет служила широко известная история Хетума «LaFlordesestoireshelaTerred'Orient», на которую ссылается и Джованни Виллани, который рекомендует для ознакомления с деяниями монголов прочесть книгу монаха Айтона, написанную им по поручению папы Климента V. Что касается армянского следа этой легенды в европейской историко-литературной традиции, то между сюжетами первой ветви «Давида Сасунского» и циркулируемыми на Западе легендами относительно истории дочери армянского царя, которую выдают замуж за иноверца, обнаруживаются явные параллели. Приведенный же Юрием Веселовским отрывок из армянской народной поэмы под названием «Плач Сусанны», почерпнутый им из изданного Г. Алишаном сборника «Armenian popular songs», полностью согласовывается с первой частью распространенной на Западе легенды.

Ключевые слова – легенда, рыцарский роман, хроника, христианин-нехрист, мотив женитьбы иноверца на христианке, мотив превращения в результате крещения чудовища в прекрасного младенца, Давид Сасунский.

THE ENTRY OF THE ARMENIAN LEGEND IN THE EUROPEAN HISTORICAL-LITERARY TRADITION

Gohar Karagyozyan

Abstract

Many European chroniclers included in their narrations the legend of the Tatar Khan and the Armenian king's daughter, who gave birth to a monster, which, as a result of baptism, turned into a beautiful baby, prompting the Khan and the people to accept Christianity. Mainly the same elements constitute the plot of the legend. However, their correlations and combinations change in individual chronicles and annals, as well as in the chivalric novel "The King of Tars". The narrative is often augmented with supplementary events, such as the capture of Jerusalem by the Tatar Khan, the expulsion of the Saracens from Jerusalem, the capture of Aleppo, Damascus, and other cities by the combined armies of the Tatars, Armenian and Georgian kings. The main source of such additions, brought into the plot, was the well-known history by Hethum "La Flor des estoires de la Terre d'Orient", to which Giovanni Villani refers as well, recommending the book by monk Hayton, written upon the commission of Pope Clement V, to get acquainted with the deeds of the Mongols. As for the Armenian trace of this legend in the European historical-literary tradition, there are obvious parallels between the plots of the first branch of "David of Sassoun" and the legends, concerning the story of the Armenian king's daughter, given in marriage to a non-Christian, which circulated in the West. Veselovsky's excerpt, cited from an Armenian folk poem called "The Lament of Susanna", which he had taken from the collection of "Armenian Popular Songs" published by G. Alishan, is fully consistent with the first part of the legend spread in the West.

Key words – legend, chivalric romance, chronology, non-Christian - Christian, motif of a non-Christian marrying a Christian woman, motif of transforming a monster into a beautiful baby as a result of baptism, David of Sassoun.

ԿԱՆԱՆՑ ԿԵՐՊՈՐԱՆԵՐԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՆԵՐ» ՀԵՐՈՍԱՎԵՊԻ ՄՈԿԱՑ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Աննա Պողոսյան

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ anna_poghosyan@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 04.01.2022, գրախոսվել է 25.01.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-151

Ներածություն

«Սասնա ծռեր» հերոսավեպում, կանանց համեմատ, տղամարդկանց կերպարները, հերոսավեպի ժանրային առանձնահատկություններով պայմանավորված, ծանրակշիռ դեր ունեն, քանզի վիպական գործողությունների ընթացքի ու զարգացման ողջ ծանրությունը հիմնականում ընկած է հերոսավեպի արական չորս սերնդի ներկայացուցիչների վրա (Սանասար-Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Դավիթ, Փոքր Մհեր): Նրանք իրենց հակոտնյա և հակառակորդ թշնամիների հետ միասին (Բաղդադի Խալիֆա, Մըսրա Մելիք և այլք) վիպական իրադարձությունների գլխավոր կրողներն են:

Այսուհանդերձ, վիպական հիշյալ կերպարների կողքին հերոսավեպում գործողությունների ծավալման ու բախումների մեջ որոշակի, երբեմն վճռական դեր են կատարում նրանց կին զուգորդները, որոնք խտացնում կամ տիպականացնում են հերոսների արարքները, կանխում, մեղմացնում կամ էլ ավելի են սրում կոնֆլիկտային բախումները և, ի վերջո, կարևոր դեր ստանձնում հերոսավեպի վիպական անցուդարձի զարգացման ընթացքում¹:

Նշենք, որ հոդվածում մեր քննության առարկան հիմնականում հերոսավեպի Մոկաց տիպաբանական խմբի պատումներն են, թեև նկատի ենք ունեցել նաև մյուս (Սասուն և Մուշ) ազգագավառներից գրանցվածները:

Կերպարների դասակարգման սկզբունքները

«Սասնա ծռեր»-ում կանանց կերպարները, ըստ հարազատության աստիճանի, բաժանվում են երկու հիմնախմբի՝ *յուրային* և *օտար*: Ընդ որում, յուրային կերպարների մեծ մասը նախկինում եղել է օտար և մի շարք փոր-

¹ Հայ էպոսագիտության մեջ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի գլխավոր հերոսների և նրանց կին զուգորդների առապելաբանական և պատմական նախատիպերի ուսումնասիրություններին անդրադարձել են բազմաթիվ բանասեր-բանագետներ (այս մասին նշում է նաև Ն. Հակոբյանը, տե՛ս Հակոբյան 1983, 6), ինչպես Մ. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին, Ս. Հարությունյանը, Ա. Պետրոսյանը, Տ. Դավթյանը և այլք:

ծոյություններից հետո, հարսնանալով Սասնա հերոսներին ու մայրանալով, դառնում են յուրային և իրենց ողջ էությանը վերածվում յուրային հերոսին համարժեք կերպարի (Դեղձուն Ծամ, Արմաղան, Խանդույթ, Գոհար): Հերոսավեպում ամենահարազատը նախամայր Ծովինարի կերպարն է, որը բնիկ է:

Հարազատության առումով ուսումնասիրված կին կերպարների ներկայացուցիչները՝ Սասնա հերոսների կանայք՝ Սանասարի կին Դեղձուն Ծամը, Մեծ Միերի կին Արմաղանը, Դավթի կին Խանդույթը և Փոքր Միերի կին Գոհար խաթունը, օժտված լինելով բնավորության յուրահատուկ գծերով, ունեն նաև բոլորի համար ընդհանուր հատկանիշներ՝ անհուն սեր ու նվիրվածություն ամուսիններին, անկեղծ նվիրում Սասնա հերոսական տանը և տոհմին, ունեն բարոյական բարձր հատկանիշներ. հայրենասեր են, անվերապահորեն նախանձախնդիր են ընտանեկան սրբությունների նկատմամբ: Հոժարակամ ամուսնանալով Սասնա տան հերոսների հետ՝ դառնում են հարազատ ու յուրային:

Կին-տղամարդ հարաբերություններում առաջանում են մի շարք կոնֆլիկտային իրավիճակներ, որոնց մեծ մասը լուծվում կամ չեզոքանում է փոխզիջման կամ փոխհամաձայնության շնորհիվ: Սակայն հակամարտությունների մի մասը բնավ չի լուծվում համաձայնությամբ և վիպական հերոսի համար դառնում է ճակատագրական: Նման իրադրություններ են առաջանում Ձենով Հովհանի կին Սառյեի և Դավթի (կամ Միերի) միջև ծագած կոնֆլիկտային հարաբերությունների պատճառով, երբ հորեղբոր կինը, սեռական հակումներ դրսևորելով ամուսնու հարազատի նկատմամբ, մերժվում է, ուստի զրպարտում է նրան և պատճառ դառնում հերոսի (Դավթի, որոշ տարբերակներում էլ՝ Միերի)՝ Սասնա տնից ընդմիշտ վտարվելու: Նմանատիպ կոնֆլիկտային հարաբերություններ են դրսևորվում նաև Դավթի ու Չմշկիկ սուլթանի, ապա՝ Դավթի և իր աղջկա միջև:

Ուշադրության են արժանի նաև «Սասնա ծռեր»-ի միայն այն կանանց կերպարները², որոնք վճռական դեր ունեն հերոսավեպում և հանդես են գալիս գրեթե բոլոր տիպաբանական խմբերում³:

² «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում վիպական հերոսների կանանց բնավորության, ամուսնության և մի շարք փորձություններ հաղթահարելու, հարսնանալու և մայրանալու հատկանիշների նմանություններն ու ընդհանրությունները հաշվի առնելով՝ հոդվածում զույգերով են քննության ենթարկվում Դեղձուն Ծամի և Արմաղանի, Խանդույթի և Գոհարի կերպարները: Նույնը կարող ենք ասել նաև վիպական հերոսների կյանքում վճռորոշ, բայց և բացասական դերակատարություն ունեցող օտար կանանց կերպարների՝ Սառյեի, Չմշկիկ Սուլթանի և Դավթի աղջկա մասին: Հետաքրքրական են երկվական կին կերպարները՝ Արտատեր Պառավն ու Իսմիլ Խաթունը, որոնց կերպարների քննությունը կատարվում է առանձին ենթաբաժնով:

³ «Սասնա ծռեր»-ում հիշատակվում են, օրինակ՝ «ազապ» աղջիկներ, որոնք Դավթի հետ կերուխում են անում, յոթ ազապ աղջիկներ, որոնք ճանճ են քշում, որպեսզի Մելիքի քունը չխանգարվի, իսկ յոթն էլ ոտքերն են «մածում», Կոզբաղնին ծաղրող կանայք, Իսմիլ Խաթունին ծառայող վարձկան կանայք կամ աղջիկներ, որ շեղեն Մելիքի հետ մենամարտող Դավթի ուշադրությունը, գուսան կանայք, որոնք հանդես են գալիս տարբեր առիթներով, ինչպես գրում է Վ. Եղիազարյանը՝ «որպես Դավթին

Նախամայր Ծովինար

Սասնա կամ «Ջոջանց» տան հիմնադիր Եղբայրների հրաշալի ծնունդը նախ և առաջ կապվում է Ծովինարի⁴ հետ (Ծովյալ կամ Ծովինար խանում, «Ծովի հարս», Ծովանուշ⁵), որով և հերոսավեպում Ծովինարը ձեռք է բերում նախամոր հատկանիշներ:

Ծովինարը հայոց խաչապաշտ թագավորական գերդաստանից է: Թագավորական կամ ընտիր ծագումը, ըստ վիպասացի, իմաստավորվում է խաչապաշտ լինելու հանգամանքով, որոնք հերոսավեպում ինչ-որ տեղ հոմանիշային արժեք են ձեռք բերում: Խաչապաշտ ծագումն ու դաստիարակությունն էլ⁶ աղջկան առաջնորդում են հերոսական հատկանիշներ ձեռք բերելու:

Խաչապաշտ գերդաստանին պատկանող աղջիկը նաև լուսատեսիլ ու անկողնատեղի գեղեցկության տեր էր, որը ճանաչվում էր տեսնողների՝ անգամ, կռապաշտ խալիֆի հարկահավաքների կողմից. «*Խաչապաշտ թագավորու աղջրկ տիսանք, / Վուր գիշեր, ցերեկ չուրի՛ս, չխմի՛ս, / Համա անհու ջիպ ու ջամալ թամաշա ենիս*⁷»:

Գլխավոր կոնֆլիկտը, որը նախ ծագում է կռապաշտ Բաղդադի խալիֆի և հայոց խաչապաշտ թագավորի միջև, վիպական իրադարձություններին համընթաց մեղմվում է կամ սրվում, թուլանում կամ լարվում, բայց ի վերջո լուծվում է. կանխվում է սպասվող լուրջ բախումը, երբ կռապաշտ թագավորը բռնությամբ ցանկանում է կնության առնել խաչապաշտ երկրի կամ թագավորի աղջկան, հակառակ դեպքում նա սպառնում է ավերել երկիրն ու կոտորել ժողովրդին: Այս պահանջը լուծվում է աղջկա՝ ամուսնությունն ընդունելու անձնագրողությամբ. «*Վուր չերթա՛մ, / Իմ խոր երկրը քնր քնողըն, ավագ տը մաղըն. / Իս մեկ ջան իմ, երթամ կուրսվիմ, աղեկ ի, / Քննց իմ խոր երկրը ավիրի*⁸»:

Սակայն այստեղ էլ առաջանում է մեկ այլ՝ աղջկան իր հավատքին պահելու խնդիրը (տարբեր պատումներում սա իրացվում է տարբեր կերպ), որը ևս լուծվում է նրա հետ «*խրապոիչ ոք*⁹»՝ քահանա կամ վարդապետ դնելով:

կողմնորոշողներ» (Եղիազարյան 2012, 200) և այլն: Այս կերպարները, թեպետ հերոսավեպում դրվագայնորեն են երևան գալիս, բայց և այնպես առնչվում են հերոսների հետ. այս առումով կարևոր դերակատարում ունեն, սակայն այսքանով սահմանափակվում է նրանց դերը:

⁴ «Ծովյան» բառի մասին տե՛ս Աբեղյան 1966, 415, Պետրոսյան 1997, 14:

⁵ Ծովինար անվան ստուգաբանության մասին տե՛ս Իսահակյան 1939, 29, Դալայան 2008, 29-30, Դալայան 2002, 193-213:

⁶ Պատումներից մեկում աղջիկը նույնիսկ անտեղյակ է աշխարհից և երբ հորը խնդրում է հասակակից աղջիկների հետ դուրս գալ աշխարհը տեսնելու, հոգնում է և ցանկանում ջուր խմել, երբ խմում է մեկ ու կես բուռ ջուր, և աղբյուրը ցամաքում է, աղջիկը լալով վայ է տալիս իրեն, թե ինչ մեղավոր է ինքը: Սա վկայում է, որ նա դաստիարակվել կամ մեծացել էր աշխարհից (մեղքից) կտրված, անտեղյակ կամ միամիտ:

⁷ Սասնա ծռեր 1936, 308:

⁸ Սասնա ծռեր 1936, 309:

⁹ Աբեղյան 1966, 445:

Աղջկա որոշակի գործողությունների ընտրությամբ է պայմանավորվում այն գերբնական կամ հրաշալի արդյունքը, անարատ հղիությունը, ինչպես նաև որդիների հրաշալի ծնունդը, որով հատկանշվում և առանձնանում է նրա կերպարը՝ դառնալով հերոսական:

Գործողությունների այդ շղթան հերոսավեպի Մոկաց խմբի գրեթե բոլոր պատումներում հստակ արտահայտված կրոնական բնույթ¹⁰ ունի՝ հետևյալ մոտիվաշարերով. հոգևորականներ (տերտեր կամ վարդապետ) են աղջկա հետ դնում իբրև ուղղորդողներ, աղջիկը նրանց հետ աղոթում է կամ ուխտի է գնում, նա ամուսնուն խնդրում է քառասուն օր չմոտենալ իրեն, հոգևորականի օրհնած կամ ձիու սմբակի առաջացած փոսից ջուր է խմում, ի վերջո, անարատ կերպով հղիանում և ծնում է երկվորյակ եղբայրներին¹¹: Աղջիկը դիմում է նաև խորագիտության, երբ համոզում է խալիֆին, թե դու շատ զորեղ ես, «*Խոսացիր, քի բերնի հելըմ առա*¹²» և դրանից «հղիացա», որից խալիֆի հպարտությունը շոյվում է, և դարձյալ կանխվում է բախումը¹³:

Աղջիկը թագավորին խնդրում է, որ հավաքի իր բոլոր կանանց՝ «*Երթանք դաշտ, քեֆ-սեյրան անինք: / Թագավորը անցկուն երալ: / Խըլուսուն ելան, թագավորու աղջըկ / Յեռսուն ինը կնկնով ու վարդապիտով գացըն դաշտ*¹⁴»:

Թվում է, թե աղջիկը համակերպվել է իր հետ պատահածին և թագավոր ամուսնուց խնդրում է քեֆ-ուրախություն կազմակերպել, սակայն մի փոքր հետո բացահայտվում է նրա ներքին ողբերգությունը. «*Թագավորու աղջըկ կնկտիրուն եսաց. / – Գացե՛ք, ծի խամա քեֆ երեք: / Են ու վարդապիտ գացըն՝ն, Ծովու պռուկ նստան ու լացըն՝ն*¹⁵»:

Աղջկա ողբերգությունն արտահայտող լացը նախ և առաջ սրտաբուխ աղոթք էր՝ իր դավանանքն անաղարտ պահելու համար: Նա չէր ուզում կենակցել իր համար օտար, կռապաշտ թագավորի հետ, թեպետ կարող էր (ըստ այլ տարբերակների) և համակերպվել, մանավանդ որ կռապաշտ թագավորը ոչ միայն հիացած էր նրա գեղեցկությամբ, այլև կատարում էր աղջկա դիմում-խնդրանքները: Հետևաբար բարոյական գերագույն նպատակը, որը դրված է Ծովինարի կերպարի մեջ, ոչ մի գնով չի խաթարվում՝ աստվածային ողորմությամբ:

Անձնագրի լինել, միևնույն ժամանակ մնալ անարատ, չկենակցել կռապաշտ թագավորի հետ, բայց ի՞նչպես էր դա հնարավոր. հերոսավեպում

¹⁰ Կրոնական թեման հատկապես բնորոշ է Մոկաց խմբի պատումներին, որը բանագետ-գրականագետ Հ. Համբարձումյանը համարում է «*համակարգային յուրահատկության արդյունք*», տե՛ս Համբարձումյան 2018, 155:

¹¹ Այս կայուն մոտիվաշարերի մասին մանրամասն տե՛ս Համբարձումյան 2018, 149-156:

¹² Սասնա ծռեր 1936, 129:

¹³ Ծովինարի արած այս արտահայտության մեջ Հ. Համբարձումյանը կատակային երանգ է տեսնում, Համբարձումյան 2018, 155:

¹⁴ Սասնա ծռեր 1936, 309-310:

¹⁵ Սասնա ծռեր 1936, 310:

առհասարակ վիպասացը «*տալիս է գործողության զարգացումը, որով և որի մեջ պարզվում է Վեպի գաղափարախոսությունը*¹⁶», նա ինքնաբերական կերպով, միևնույն ժամանակ անվերապահորեն հավատում է, որ աղջկա անկեղծ լացն ու աղոթքը, ուխտը և խնդրանքը կամ հոգևորականի օրհնած ջրից խմելը աղջկա անլուծելի խնդրի լուծումն են, և այդպես էլ լինում է. «*Աստուծո՛ւ հրամանով ծով բացվից, մե՛ խամ քնոր իրե՛. / Բո՛ւտ տվից, մե՛ քնոր խմից, / Մեկե՛լ բո՛ւտ կիսապ, իրե՛ տուն*¹⁷»: Կամ՝ երբ տարբերակներից մեկում ասվում է. «*Հագմագա աղբուր ըմ բացվավ. / Թագնվուրու աղջրկ կուց եզար հեղա աղբուր՝ մեջ, / Մեկ լիք խմավ, մեկ՝ կիսապ*» ապա՝ «*Հաղբուր ցամքավ. հանտից դարձան, եկը՛ն*¹⁸»: Հագմագա (ակամա) նշանակում է հանկարծ և դարձյալ ցույց տալիս է, որ անսպասելի, մեկ ուրիշ կամքով է աղբուրը գոյանում, այսինքն՝ հրաշք է տեղի ունենում:

Ծովինարի կերպարի մեջ անարատ հղիացման սյուժեն կապվում է վիպասացի մեջ անթեղված՝ Աստվածածնի բաղձալի կերպարի նմանության հետ¹⁹: Այս առումով ուշագրավ է Տ. Դալայանի համեմատությունը միջնադարյան բանաստեղծ և տիեզերական վարդապետ հռչակված Գ. Նարեկացու տաղի մեջ Աստվածամոր՝ «*Եղեգնյա սափորի*» նմանվող կերպարի, ապա նաև միջնադարյան հայրեններից մեկում հանդիպող ծովաչյա կնոջ հետ²⁰: Թեպետ վիպասացի համար ոգեշնչողը Աստվածամայրն է, բայց միևնույն ժամանակ նա անգերազանցելի սրբություն է, ուստի հերոսավեպում Ծովինարի անարատ հղիությունը սյուժետային այլ լուծում ունի:

Վիպասացը ցույց է տալիս, որ Ծովինարի այս հրաշալի հատկանիշը եզակի չէ, այսինքն՝ պատահական ինչ-որ դիպված չէր աղջկա հետ կատարվածը, այլ Սասնա տան բոլոր գլխավոր կերպարները Ծովինարի օրինակը (նույնիսկ նրա խրատով. հիշենք, որ երկվորյակները մոր խորհրդով են մերժում կռապաշտությունը) աչքի առաջ ունենալով՝ ձեռք են բերում հերոսական շատ այլ հատկանիշներ. այդ օրինակը Աստվածային զորությանն ապավինելն էր՝ հավատքով և երկյուղով (հերոսավեպի տեքստն այդ մասին է պատմում), որը միտված էր ամեն գնով պահպանելու իրենց ժառանգաբար փոխանցված խաչապաշտությունը: Ծովինարի կերպարի հիմնական շեշտադրումները հերոսավեպի տարածքային տարբերակներում գեղարվեստական այս կամ այն լուծումներով են հանդես գալիս:

¹⁶ Աբեղյան 1966, 475:

¹⁷ Սասնա ծռեր 1936, 128:

¹⁸ Սասնա ծռեր 1936, 310:

¹⁹ Ըստ հերոսավեպի վիպասացների կենսագրական տվյալների՝ նրանք բարեպաշտ քրիստոնյաներ են եղել:

²⁰ Դալայան 2008, 28:

Դեղձուն Ծամ և Արմաղան

Դեղձուն Ծամը (կամ Քառասուն Ճյուղ Ծամ)²¹ հերոսավեպի Մոկաց պատումներում հանդիպում է տարբեր անուններով, հաճախ առանց անունի՝ հիշատակվելով Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջիկ²² կամ՝ թագավորի աղջիկ, երբեմն էլ՝ Սպիտակ ամրոցի աղջիկ:

Դեղձուն Ծամի ու Սանասարի սիրո և ամուսնության պատմությունը քնարական երանգ ունի, ընդ որում, Ա. Սահակյանը²³, ինչպես նաև Հ. Համբարձումյանը դրա մեջ իրավացիորեն նկատում են առասպելական և դուցազնական հեքիաթին բնորոշ հետքեր, որոնք «...երանգավորվում են պատմական որոշակիությամբ, կապվում պատմական տեղավայրերի հետ²⁴»:

Աղջկա կերպարը հերոսավեպում գծագրվում է Սանասարին ուղարկած իր նամակի մեջ²⁵. «Յես Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջիկն իմ. / Իմ սըրդը քանց եսա՝ դարդարկ կուժ սարսուփ ա. / Իմ գլոխ քանց եսա՝ լիք կուժ լիքն ի. / Աստծու շնորքով լցուկ իմ: / Քառասուն տեղե քառասուն մարդ ի եկած իմ վրբեն ուզիու. / Յես խոսք չըմ տվի: / Երազով զքի տըսիր իմ, արի՛, ընձի ա՛ռ²⁶»:

Այս կերպարի մեջ Հ. Օրբելին ցույց է տալիս մայրիշխանության ժամանակների տան տիրուհու մի շարք գծեր²⁷:

Դեղձուն Ծամը ամուսնու՝ Սանասարի մահից հետո բազմաթիվ կամավոր ինքնաբանտարկումների, զոհողությունների է դիմում՝ դրսևորելով իր անհուն նվիրումն ու հավատարմությունը սիրելիին: Նա մխիթարվում է այն ժամանակ միայն, երբ տեսնում է Սանասարի ժառանգական շարունակության լավագույն գծերը թողան՝ Դավթի մեջ:

Երբ Դավիթը նախապատրաստվում էր կռվի, հանդերձավորումից հետո «...Դավիթ սազ ելուու ծեծել²⁸», և սազի ձայնը հասնում է Մամի²⁹ ականջին. «Մամիկն ըսաց. «Իլիմ դիւս, / Ես վա՛նկ ի՛ կ'երթա կռիվ³⁰»: Մամի ուխտը կատարվում է. դուրս է գալիս և պատուհանից տեսնում է իր փափագը՝ «Մեերի տեղն» կռիվ գնացող «նորամանուկ»-ին: Հուզախառն աղաչանք է անում Մեերի ձիուն՝ Մուրատին, որ նորամանուկ Դավթին անպատրաստ չտանի դաշտ՝

²¹ Դեղձուն Ծամի (կամ Քառասուն Ճյուղ Ծամի) կերպարը ևս աչքի է ընկնում իր առասպելական հնության: Մ. Աբեղյանը Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջկա կերպարում տեսնում է «սերբանդ հավթի» կերպարափոխության մոտիվը (հմմտ. Աբեղյան 1966, 416):

²² Սասնա ծռեր 1936, 142:

²³ Սահակյան 1975, 102:

²⁴ Համբարձումյան 2018, 159:

²⁵ Սասնա ծռեր 1936, 143:

²⁶ Սասնա ծռեր 1936, 143:

²⁷ Օրբելի 1956, 20:

²⁸ Սասնա ծռեր 1936, 743-744, տարբերակ՝ «Տավիթ ելավ, սազ իլուու զարկել», Սասնա ծռեր 1936, 775:

²⁹ Ըստ մեկ այլ մոկաց տարբերակի (ԺԶ) վիպասաց Ռաշոյի՝ Դավթի «Խորքուր» (տե՛ս Սասնա ծռեր 1936, 775):

³⁰ Սասնա ծռեր 1936, 743:

«Ըսաց. –Մուրա՛ր, քեզնից կը խնդրվեմ, / Դու իմ նորմանուկ խոր խենքելա-
վերդ վեր դնես: / Խոր ջեռքեքնըր շանք տաս³¹»:

Այստեղ ուշագրավ են սգավոր Մամիկի «խալավքները» (զգեստը), այն-
քան «փչացեր» էր, որ երբ վեր է ելնում շորերը պոկվում-թափվում են հնույթ-
յունից: Ինչը մի կողմից վկայում է, Դեղձուն Ծամի՝ երկար ժամանակով
ուխտի մեջ փակված լինելու, մյուս կողմից էլ՝ հերոսի (Դավթի) հետ նախնի-
ների կապի մասին:

Հերոսավեպում նույն քնարական գիծը շարունակվում է Արմաղանի ու
Մհերի սիրո և ամուսնության պատմության մեջ:

Ամրոցում գերության մեջ պահվող արքայադուստր Արմաղանին Մեծ
Մհերն ազատում է՝ սպանելով դեհն և ամուսնանալով նրա հետ: Երբ որոշ
ժամանակ անց Իսմիլ խաթունը Մհերին հրավիրում է Մըսր, կինն ընդդի-
մանում է, սակայն Մհերը չի լսում նրան, ընդունում է օտար թագուհու հրա-
վերդ: Եվ Արմաղանը երդվում է քառասուն տարի հրաժարվել ամուսնական
կյանքից, բայց երբ Մհերը վերադառնում է տուն, Արմաղանի կանացի ինքնա-
սիրությունը տեղի է տալիս հայրենի երկրին ու տոհմին նեցուկ, հզոր ժառանգ
ունենալու՝ սեփական հանրույթի հոգեբանությամբ:

Նա անգամ երդմնազանցության (անեծքային անխուսափելի պատժի
ենթարկվելու) սպառնալիքն արհամարհելով՝ անձնականը ստորադասում է
ազգային – հասարակական շահերին, որով այս կերպարը ձեռք է բերում որո-
շակի մոնումենտալություն, մանավանդ որ ժառանգ ունենալուց հետո ինքն ու
ամուսինն անմիջապես մահանում են և անմահության հետք թողնում
տոհմակիցների հիշողության մեջ:

Խանդութ և Գոհար

Դեղձուն Ծամի ու Սանասարի, Խանդութի ու Դավթի ամուսնությունները
նույն վիպական սյուժեով են կապվում: Նշենք, որ Խանդութի և Դավթի սի-
րային պատմության ընդհանուր վիպական գծեր կան նաև ուրիշ ազգերի
էպոսներում:

Խանդութը թե՛ «խորոտ էր», թե՛ քաջ, «...նա կապվում է Դավթի հետ
անձնուրաց սիրով, և նրա պես դառնում հայրենի հարազատ զավակը, սի-
րելով-յերբ հարկավոր ե սիրել, ատելով-յերբ հարկավոր ե ատել...³²», - գրում
է Ա. Տերտերյանը: Խանդութը չի մնում իր հայրական տանը, նա Դավթի հետ
ճանապարհ է ընկնում դեպի Սասուն:

Հերոսական ուժեղ գծերով օժտված Խանդութը սիրող, հավատարիմ կին
է. «...նա իր սիրո մեջ վերին աստիճանի կանացիական ե,... և տղամարդու

³¹ Սասնա ծռեր 1936, 774:

³² Տերտերյան 1939, XV:

մեջ ինքնալրացում փնտռող³³»։ Կոնֆլիկտը Խանդութի և Դավթի միջև լուծվում է՝ տեղի տալով խորը սիրո զգացմունքին, որը հերոսավեպում արտահայտված է բանաստեղծական երևակայությամբ, երբ Խանդութն «առնում» է խոռված Դավթի սիրտը. «*Խանդութ խաթուն կը գնի, / Դավիթը՝ ձեռներն կը բռնը. / Հնդից կը քեշի, վուր տա՛նը հուր ողեն։ / Դավիթ ըռըկիր ի, չե՛րթա։ / ...Կ՛ըսի. – Դավիթ, վրե՛ չըս ի՛գնի։ / Կ՛ըսի. – Չըմ ի՛գնի. իս տը կանգնիմ, / Իմ ձին խիծնիմ, երթամ իմ տուն...*»³⁴։ Առհասարակ, հակամարտությունը Սասնա հարսների ու իրենց ամուսինների միջև ունի ժամանակավոր բնույթ, չի վերածվում անլուծելի հակասության, լուծվում է փոխհամաձայնությամբ, բարեկամաբար և բարյացակամությամբ. «...Դավիթ վար ձիուն հա՛ կը գնի, հա՛ ականջ կ՛ենի։ / Կ՛ըրիշկի՛ մեկ ձեն կը գնի, հա՛ կը բռնա. / –Դավիթ, Դավիթ, կանգնը՛. / Կանգնը՛, չոր իս իգնի՛մ։ / Դավիթ ձիու վիրիվեն՛ / Սկնա դառնա, կ՛ըրիշկի, / Կը՛ տիսնա՛ Խանդութ խաթուն / Բիբիկ հիտեվն կը վազնը։ – / ...Վուր հըմեն ըլիր ի երուն, / Վուր վորտեղ դնի, վուրաց տեղ լիք երուն կ՛ընը։ – / Վուր Դավիթ կը տիսնի, կը դառնա վերա...»³⁵։

Դավթի մահից կամ սպանությունից հետո Խանդութը կյանքը չէր պատկերացնում առանց ամուսնու՝ «*Հիտիվ Դավթին, իս ախշար չմնար*»³⁶, *Չինք վնր ուր գլխուն տփից վնր քնրուն...*»³⁷։

Հերոսավեպում Գոհարի և Փոքր Միերի ամուսնական միությունը նույնպես սիրով է կատարվում։ Գոհարը բնավորության գծերով նման է թե՛ Դեղձուն Ծամին, թե՛ Արմաղանին ու Խանդութին։ Նա էլ օտար երկրի թագավորական տան ծագում ունի։ Ինքն է ընտրում իր փեսացուին, ծալված մենամարտում է ապագա ամուսնու հետ, համոզվում է իր ընտրության մեջ, որ գործ ունի հերոսի հետ, հետո միայն հնազանդվում է նրան։ Գոհարն էլ երկար փորձություններ հաղթահարելով և հարսնանալով՝ դառնում է Սասնա տան վերջին հերոսական սերնդի՝ Փոքր Միերի կինը, յուրային հերոսուհի, որն ամեն ինչի պատրաստ է հանուն իր ամուսնու։

Միերի և Աստղու Յոլածնի մենամարտի ժամանակ բացահայտվում է Գոհար խաթունի անմնացորդ նվիրումն ու սերն իր ամուսնու նկատմամբ. երբ վերջինիս տեսնում է վտանգի մեջ, Գոհարը ինքնամոռաց ճչում է՝ «*Ա՛ստղո՛ւ Յոլածին, իմ Միերին մը զարգի, Ինչ որ գ՛ուզիս, տամ քըզի... / Իմ կյանք գ՛ուզի՛ս, տամ քըզի*»³⁸։

³³ Տերտերյան 1939, XIV–XV:

³⁴ Սասնա ծռեր 1936, 452:

³⁵ Սասնա ծռեր 1936, 453:

³⁶ Սասնա ծռեր 1936, 227:

³⁷ Սասնա ծռեր 1936, 227:

³⁸ Սասնա ծռեր 1944, 347:

Գոհարի վճիռը որքան հանկարծակի, նույնքան էլ հաստատական էր: Նա կրկին ուժգնորեն խնդրում է. «–Աստղ՛ւ Յոլածին, իմ Միերին մը զանգի, / Ինչ որ գ'ուզիս, տամ քըզի: / – Աստղի'կ Յոլածի'ն, – ըսավ, / – Իմ շահ-բալաբան Միերին խնայե՛ ... Ի՛նչ գուզիս՝ կիդամ³⁹»:

Այս և ուրիշ գեղարվեստական դրվագներում էլ բացահայտվում են հերոսուհու բնավորության վեհ դրսևորումները: Գոհարը շարունակ սպասում է Միերին՝ աչքը պատուհանին (փանջարին), և վերագտնում է իրեն միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում է, որ ամուսինը «սաղ-սալամաթ» տուն է վերադարձել. «–Միե՛ր, դու բարո՛վ, հազա՛ր բարին: / Յես չա՛վդընենք՝ իմ յաշք քիսներ քըզի. / Չե՛, որ սաղ-սալամաթ քըզի տեսա, / Ինչ գ'ուզի, թըխ եղնի: / Միեր ու Գոհար իրար տեսան⁴⁰»:

Խանդութ խաթունն իրեն աշտարակից ցած է նետում սպանված սիրեցյալ ամուսնու կսկծից, որովհետև Դավթից հետո այլևս անելիք չունենալուց, Գոհարը մեռնում է դարձյալ սիրուց՝ Միերին չտեսնելու կարոտախտից: Ժողովուրդը իր հերոսներին պատկերել է կատարյալ նվիրումով, գեղեցիկ սիրով⁴¹: Ահա այդպես գեղեցիկ սիրում և նույնքան էլ գեղեցիկ մեռնում է հավերժական նվիրումով, խորը սիրով լի Գոհարը:

Միերը բազում պատերազմներից հետո տուն է վերադառնում և Գոհարին մեռած է գտնում. «...Թղթիկ մը գրեր դրեր էր դռնին. / «Միեր քո սիրուց մեռա, / Ընձի կխորես քո մոր կուշտ⁴²»:

Արտատեր Պառավ

«Սասնա ծռեր» հերոսավեպի յուրային կանանց կերպարների հիմնախմբի մեջ է Արտատեր Պառավի կամ ուղղակի Պառավի կերպարը (որը կորեկի դաշտ ունի)՝ իբրև որբեկայրի սասունցի հարս⁴³, որ նվիրված է հայրենի հողին, Սասնա հերոսական տոհմին և մանավանդ՝ որբ Դավթին:

Անձնանուն չունեցող Պառավի կամ տարեց կնոջ (այն է՝ իմաստուն, փորձառու⁴⁴) այս կերպարը⁴⁵ հանդիպում է թե՛ հայ և թե՛ բազմաթիվ այլ

³⁹ Սասնա ծռեր 1979, 241:

⁴⁰ Սասնա ծռեր 1944, 344:

⁴¹ Ժողովուրդը թերևս ամենակատարյալը համարել է Դավթի և Խանդութի սերը. «Խանդութ ու Դավթը քաղցր են, քանց թե Գոհար ու Միեր», պատմելիս ավելացրել է ալաշկերտցի վիպասաց Մանուկ Թորոյանը (Սասնա ծռեր 1944, 343):

⁴² Սասնա ծռեր 2000, 56:

⁴³ Ըստ մոկացի վիպասաց Խապոյենց Զատիկի վկայության՝ «այս պառավը Միերի՝ Դավթի հոր սիրելիանն էր յեղել» (հմմտ. Սասնա ծռեր 1936, 70):

⁴⁴ Հերոսավեպի տարբերակներում գործածվում են թե՛ մայր (բարբառային տարբերակով՝ մեր, մերա, մարե, մամե) և թե՛ նանի հոմանշային ձևերը:

⁴⁵ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում պառավի կերպարի մասին տե՛ս Օրբելի 1956, 26, Գալստյան 2004, 113-117, Համբարձումյան 2018, 45-52, Եղիազարյան 2012, 206, Ղարիբյան 2012, 170-178:

ժողովուրդների բանահյուսական ավանդույթներում⁴⁶ մի կողմից, հանդես է գալիս իբրև խորհրդատու գործառնություն, իսկ մյուս կողմից էլ դրսևորվում է նրա երկվական՝ բացասական, վրիժառու գործառնությունը (դա մանրակրկիտ քննել է Հ. Համբարձումյանը)⁴⁷:

Հ. Օրբելին այս կերպարի հիմքում բացորոշ տեսնում էր բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ ընդունելի մայր-կնոջ գործառնությունը⁴⁸: Իսկ Մ. Գալստյանը բանահյուսական կայուն կերպարների շարքին դասվող Պառավի կերպարի բացահայտման գործում ուսումնասիրել է «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի տարբերակներում հանդես եկող կորեկամշակ-շաղգամամշակ Պառավին ոչ պատահականորեն. քանի որ այս դիտանկյունից դրա քննությունը ներառում է «Սասնա ծռերում» Պառավի կերպարի հիմնական գործառնությունը՝ միջնորդությունը, նվիրագործության իրականացումը:

Նա նաև մայրական խրատներ, ցուցումներ է տալիս Դավթին, թե ինչպես պետք է գործել, բացահայտում է գաղտնիքներ՝ մատնանշելով Մհերի ժառանգության իրավունքը և այս ամենն անում է Մհերի՝ «Քիւ խոր խաթըր՝ խամար»⁴⁹», մի խոսքով, «...հըմեն ճանքախ շանք»⁵⁰ է տալիս, ապա խրատում, թե ինչպես խուսափել հորեղբոր կնոջ՝ Սաղեի հետապնդումներից, կամ ում ընտրել իբրև կին՝ «-Դավիթ, էսաց, քի գորայի կտորը կնիկ՝ Խանդուխ խաթուն ի. / -Մարե՛, վորտե՛ղն ի Խանդուխ խաթուն, իս չըմ գի՛տի: / -Կո՛, Խոյա քնդաք, Իրանա խուղը մե՛ջ: / Էնա քննց զքի կտորի՛ճ ի, քննց քի խորոտ ի»⁵¹:

Բացի վերը բերվածից, Պառավը հաճախ անիծում է Դավթին. դա ևս չի վրիպել հետազոտողների ուշադրությունից: Քանի որ Դավթի ճյուղում պառավի հիմնական գործառնություններից են համարվում օրենքն հսկելն ու օրինականությունը պահպանելը կամ հերոսին օրինապահության մեջ վարժեցնելը. այս հանգամանքը ևս նկատվում է որպես հոգատարության դրսևորում:

⁴⁶ Բանագիտական գրականության մեջ մանրակրկիտ ուսումնասիրվել են Պառավի կերպարի առասպելական և դիցաբանական պատկերացումներն ու ընկալումները: Իբրև բանահյուսական հարուստ շերտեր ունեցող կերպար՝ այն քննել են նաև ռուս բանագետներ Վ. Պրոպը, Ն. Նովիկովը (Проп В 1976, 64, Новиков 1975, 224): Հայ բանագիտության մեջ բանագիտական և առասպելաբանական քննություններ կատարել են Հ. Օրբելին (Օրբելի 1956, 123-124), որոշ չափով՝ Մ. Աբեղյանը (Աբեղյան 1985, 61), Հ. Համբարձումյանը (Համբարձումյան 2018, 122-123, 166-170), նաև Ղարիբյանը (Ղարիբյան 2012, 217-222):

⁴⁷ Համբարձումյան 2018, 122-123, 166-170:

⁴⁸ «...Հունական Դեմետրեի, այսինքն՝ մայր-հողի գծերը, հնադարյան գերմանացիների Էրդայի՝ Վոթանի սիրածի բնավորության գծերը նշմարվում են սասունցի պառավի մոտ, և գուցե պատահական չէ, որ հատկապես նրա մոտ է ընդգծված հոգատարությունը վարուցանքի նկատմամբ, հմմտ. Սասունցի Դավիթ 1961, LV:

⁴⁹ Սասնա ծռեր 1936, 439:

⁵⁰ Սասնա ծռեր 1936, 439:

⁵¹ Սասնա ծռեր 1936, 446:

Օտար կամ այլազգի կանայք. Սառյե և Չմշկիկ Սուլթան

Կին հերոսների հաջորդ հիմնախումբը *օտար կամ այլազգի* այն կանայք են, որոնք սկզբում բացասաբար, իսկ հետո նաև թշնամաբար են տրամադրվում Սասնա հերոսների՝ Դավթի կամ (որոշ պատումներում) Մհերի նկատմամբ: Դրանք են Սառյեն և Չմշկիկ Սուլթանը:

Դավթի կամ Մհերի ու Ձենով Հովհանի կնոջ՝ Սառյեի միջև ծագած հակասությունը հիշեցնում է Սուրբ Գրքում Հովսեփ Գեղեցիկի և Մետափրեսի կնոջ պատմությունը⁵²: Հորեղբոր կինը՝ Սառյեն, սոսկ իր մարմնական կրքերից դրդված, փորձում է զանազան խարդավանքներով գայթակղել Դավթին, թեպետ հերոսը խուսափում է հորեղբոր կնոջ խարդավանքներից, սակայն վտարվում է տնից՝ Սառյեի զրպարտանքի պատճառով:

Դավթի և Չմշկիկ Սուլթանի միջև ծագած հակասությունը սկսվում է այն ժամանակ, երբ Դավթը հետ է տալիս Չմշկիկի նշանը և ամուսնանում Խանդութի հետ: Չմշկիկը, վիրավորված Դավթի անհավատարմությունից, քենով է լցվում և սպանում է հերոսին. որոշ պատումներում էլ մոր ոխը փոխանցվում է աղջկան, և աղջիկն է սպանում հորը:

Դավթի աղջիկը

Հերոսավեպի յուրային և օտար հերոսուհիների մեջ առանձնանում է Դավթի աղջկա կերպարը: Նա վիպական գործողությունների ընթացքում հանդիպում է միայն մեկ անգամ, այն է՝ եղեգնուտների մեջ պահ մտած վրիժառու աղջիկը դավադրաբար թունավոր նետով սպանում է գետում լողացող Դավթին, և ինքն էլ մահանում է Դավթի ուժգին գոռոցից: «Չինի աչքերով» այդ աղջիկը Չմշկիկ Սուլթանի դուստրն էր: Նետահար Դավթը զգում է, որ իրեն սպանողը իր իսկ զարմից է՝ «*էդ իմ սերմն էր, որ ինձի սպանեց*» ...*իմ ցեղ իմ անձից է...*⁵³:

Վրեժով լցված աղջիկը սպանում է հորը՝ կործանվելով և ինքը. ահից մեռնում է:

Այսպիսով, Դավթի ականա գործած մեղքի (ամուսնության խոստման կամ երդման մոռացության) պատճառով տեղի է ունենում վիպական ողբերգություն, որով էլ ցույց է տրվում հերոսի մարդկային բնությունը:

Իսմիլ խաթուն

Իսմիլ խաթունը, լինելով Սասնա հակոտնյա թշնամի Մըսրա ավագ ու կրտսեր Մելիքների կին և մայր՝ իրադարձությունների բերումով, ըստ որոշ տարբերակների, դառնում է Սասնա տան ժառանգներից մեկի՝ Մեծ Մհերի սիրուհին:

⁵² Աբեղյան 1966, 419:

⁵³ Սասունցի Դավիթ 1961, 292: Նույն արտահայտությունը տե՛ս նաև Սասնա ծոեր 1951, 520:

Իսմիլ խաթունը Սասնա Մհերին կանչում է Մըսր և հանուն հզոր ժառանգի կենակցում նրա հետ, ծնում է կրտսեր Մըսրա Մելիքին, որը դառնում է իր խորթ եղբոր՝ Դավթի գլխավոր թշնամին, եղբայր, որի սնուցիչն ու խնամակալն էր դառել Իսմիլ խաթունը: Հենց այդ հանգամանքով էլ դրսևորվում է Իսմիլ խաթունի սրտացավությունը Դավթի հանդեպ:

Հերոսավեպում Իսմիլ խաթունը բնութագրվում է իր՝ հենց այս երկվական դերով՝ իբրև լայնախոհ հայրենասեր կին, գորովագութ մայր և անչար թագուհի: Այս կերպարի հարուստ նստվածքներում նշմարվում են հետևյալ հատկանիշները՝ գորովագութ մոր փայփայանքներ, զավակների սնուցում և խնամք, հաշտության և համերաշխության ազնիվ ձգտումներ խորթ եղբայրների հարաբերություններում, անձնագոհության պատրաստակամություն՝ զավակների կյանքի փրկության համար, հերոսի հետ ամուսնության ձգտում՝ հանուն որդեծնության, օջախի շարունակականության և այլն⁵⁴:

Նա գորովագութ մոր խնամքով սնուցում, խնամում, մեծացնում և պատանեկան տարիքի է հասցնում Դավթին և վտանգների պահին թխսամոր նման իր թևերն է տարածում ու իր հովանավորության տակ առնում Սասնա այդ ծուռ ու համառ մանկանը. պահում, մեծացնում, փայփայում է որբ Դավթին հարազատ որդու նման:

Չնայած այս կերպարի որոշ միակողմանի՝ իբրև միայն հաշվենկատ կնոջ (Ս. Գայսարյան⁵⁵ և Ս. Ավետիսյան⁵⁶) գնահատականներին, Իսմիլ խաթունը մեր հերոսավեպի բարդ համաձուլվածք ունեցող կնոջ կերպարն է՝ օժտված ինքնատիպ դրական հատկանիշներով: Այդ դրական հատկանիշը ակնհայտորեն երևում է հերոսուհու նկատմամբ ժողովրդի անաչառ վերաբերմունքից. վերջինիս «ողորմիին» արժանանում է նաև Իսմիլ խաթունը. «Դառնանք զողորմին տի տանք Իսմիլ խաթունին, Քառսուն ողորմի»⁵⁷:

Եզրակացություններ

Հերոսավեպում կանանց կերպարների զգալի մասը իրենց գործառույթներով և բնույթով դրական կամ յուրային են ի դեմս նախամայր, խաչապաշտ գերդաստանի դուստր Ծովինարի, Սասնա հերոսների կանանց՝ Դեղձուն Ծամի ու Արմաղանի, Խանդուքի ու Գոհարի:

Ծովինարը հերոսավեպում հանդես է գալիս որպես նախամայր և նախօրինակ հերոսական գործերի. նա չի կենակցում օտար կամ կռապաշտ թա-

⁵⁴ Հ. Օրբելին այս երևույթը կապում է հեռավոր մայրիշխանության ժամանակներից պահպանված հետքի հետ, երբ մայր-կինը, իր տոհմի տնօրենը լինելով, ինքն էր վճռում, թե ով է արժանի իրեն պտղավորելու (Օրբելի 1956, 47):

⁵⁵ Гайсарьян 1939, 3.

⁵⁶ Ավետիսյան 2014, 78: Թե՛ Ս. Գայսարյանը և թե՛ Ս. Ավետիսյանը այս կերպարի վերաբերյալ ունեն բացասական եզրահանգումներ:

⁵⁷ Սասունցի Դավիթ 1961, 56:

գավորի հետ և անվերապահորեն ապավինելով աստվածային զորությանը՝ աղոթքով և ուխտով (Հելի վանք և այլուր) անցնում է մի շարք փորձությունների միջով և, դարձյալ աստվածային կամքով, անարատ կերպով հղիանում է, ծնում է երկվորյակ եղբայրներին:

Սասնա հերոսների ամուսնության ու սիրո պատմությունը, որն սկսվում է Դեղձուն Ծամով, հերոսավեպում քնարական երանգավորում ունի. այս կանանց սիրո, նվիրումի պատմությունը լի է գեղարվեստական խտացումներով, որով և հարստանում է հերոսավեպի սյուժեն:

Արտատեր Պառավը հերոսավեպում հիմնականում հանդես է գալիս դրական կերպարով, բայց և հանդիպում են տարբերակներ, որտեղ դրսևորված է այս կերպարի բացասական բնույթը:

Իսկ մյուս մասը բացասական կամ օտար կանանց կերպարներն են՝ Ձենով Հովանի կին Սառյեն, Չմշկիկ Սուլթանը և Դավթի դուստրը: Սրանք բացասական կամ օտար են մնում հերոսավեպի սյուժեում, քանզի նրանց դրսևորած վարքագիծը չի շտկվում, այլ ավելի է խորանում (ցանկասիրությունը կամ ռիսկալիությունը, որը վերածվում է անդարձ խռովության և մարդասպանության):

Իսմիլ Խաթունը հերոսավեպում հանդես է գալիս, որպես օտար (հետագայում նաև հակառակորդ) երկրի թագուհի՝ յուրօրինակ բարոյական ըմբռնումներով օժտված կին, որով և պայմանավորված է այս թագուհու կերպարը հերոսավեպում:

Գրականություն

Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 572 էջ:

Աբեղյան Մ. 1985, Երկեր, հ. Ը, Երևան, ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 679 էջ:

Ավետիսյան Ս. 2014, Վտանգված ինքնության ահագնազր «Սասնա ծռեր» էպոսում կամ էպոսի դասերը, Հայկական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան, «Գիտություն», էջ 178-186:

Գալստյան Մ. 2004, Կորեկամշակ-շաղգամամշակ պառավի կերպարը «Սասնա ծռերում», Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը ու համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը (գիտաժողովի նյութեր), Երևան, էջ 113-117:

Դալայան Ս. 2002, Հայոց վիպական Սաթենիկ թագուհու կերպարի ծագումնաբանության շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 193-213:

Դալայան Ս. 2008, «Վիպասանք» էպոսի առաջին «ճյուղը» և ամպրոպային դյուցազնատոհմի ծագումը, «Շնորհի ի վերուստ». Առասպել, ծես և պատմություն, հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, «Գիտություն», էջ 19-50:

Եղիազարյան Վ. 2012, Կինը էպոսում, Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը (գիտաժողովի նյութեր), Երևան, «Գիտություն», էջ 194-206:

Եղիազարյան Վ. 2014, Գուսանը «Սասնա ծռերում», Հայկական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան, «Գիտություն», էջ 151-158:

- Իսահակյան Ա. 1939, Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին, Երևան, Խորհրդային գրականություն, N 8-9, էջ 29:
- Հակոբյան Ն. 1983, Կերպարների կերտման սկզբունքը «Սասնա ծռեր»-ում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 79 էջ:
- Համբարձումյան Հ. 2013, Սասունցի Դավթի երկրորդ հարվածն ու Մելիքի քույրը, «Էջմիածին», թիվ Գ, էջ 26-34:
- Համբարձումյան Հ. 2018, Պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 319 էջ:
- Հարությունյան Ս. 2010, Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, 2000, «Գիտություն», 262 էջ:
- Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Համազգային» տպարան, 527 էջ:
- Ղարիբյան Ա. 2012, Պառավի կերպարի զարգացումը «Սասնա ծռեր» էպոսի չորրորդ ճյուղում, Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը ու համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Երևան, «Գիտություն», էջ 217-223:
- Պետրոսյան Ա. 1997, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան, «Վան Արյան», 96 էջ:
- Ջանփոկադյան Մ. 2015, «Սասունցի Դավթի» ռուսական կյանքը, ռուսերեն թարգմանությունը՝ Հ. Համբարձումյանի, Երևան, Հեղինակային հրատ., 174 էջ:
- Սահակյան Ա. 1975, «Սասնա ծռեր» պատումների քննական համեմատություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 189 էջ:
- Սասնա ծռեր 1936, հ. Ա (խմբ.՝ Մ. Աբեղյանի, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, «Պետհրատ», 1128 էջ:
- Սասնա ծռեր 1944, հ. Բ, մաս առաջին (խմբ.՝ Մ. Աբեղյանի, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, «Պետհրատ», 1128 էջ:
- Սասնա ծռեր 1951, հ. Բ, մաս երկրորդ (խմբ.՝ ակադեմիկոս Մ. Աբեղյանի, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, «Պետհրատ», 1005 էջ:
- Սասնա ծռեր 1892, «Սասունցի Դավթի». Ժողովրդական վեպի երկու նոր վարիանտներ (Աբարանի և Մոկաց բարբառներով), գրի առավ Գարեգին սարկավազը, Թիֆլիս, «Շարամաձե» տպարան, 208 էջ:
- Սասնա ծռեր 1979, հ. Գ, գրառ. ու հրատ.՝ Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 583 էջ:
- Սասնա ծռեր 2000, 7 նորահայտ պատումներ (գրառումը, բնագր. պատր.՝ Ռ. Գրիգորյանի, աշխատակցույթ.՝ Ե. Մելիք-Մուրադյանի), Երևան, «Գիտություն», 280 էջ:
- Սասունցի Դավթի 1961, Հայկական ժողովրդական էպոս (համահավաք բնագիր) Երևան, «Հայպետհրատ», 334 էջ:
- Տերտերյան Ա. 1939, «Սասունցի Դավթի» հազարամյակը, «Սասունցի Դավթի» էպոսի 1000-ամյակին նվիրված հոդվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ III-XL:
- Օրբելի Հ. 1956, Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 137 էջ:
- Гайсарьян С. 1939, Женские образы, «Литературная газета», 20 сентября, с. 3.
- Новиков Н.В. 1975, Образы восточнославянской волшебной сказки, Ленинград, «Наука», 253 с.
- Розанов И. 1939, Давид из Сасуна, «Литературная учеба», N 11, с. 38-49.
- Пропп В.Я. 1976, Фольклор и действительность, Москва, «Наука», 328 с.

ԿԱՆԱՆՑ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՆԻ» ՀԵՐՈՍԱՎԵՊԻ ՄՈԿԱՑ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Աննա Պողոսյան

Ամփոփում

«Սասնա ծռեր» հերոսավեպում կանանց կերպարները բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի՝ *հարազատ* և *օտար*: Ընդ որում, ամենահարազատը նախամայր Ծովինարի կերպարն է: Այս կերպարներն ունեն վաղնջական-առասպելական հիմքեր, նրանցից շատերի զուգահեռները կամ նախատիպերը առկա են տարբեր ժողովուրդների վեպերում: Նրանք խտացնում կամ տիպականացնում են տղամարդ հերոսների արարքները, կանխում կամ է՛լ ավելի են սրում կոնֆլիկտային բախումները և վճռական դեր ստանձնում վիպական անցուդարձի զարգացման ընթացքում:

Հերոսավեպում կանանց կերպարները կերտված են ժողովրդական բանաստեղծական մտածողության իդեալական պատկերացումներով և, անշուշտ, հերոսական շեշտադրումով:

Բանալի բառեր՝ կին, կերպար, հարազատ և օտար, հերոսավեպ, սյուժե, վաղնջական-առասպելական, հակասություն:

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В ПОВЕСТВОВАНИЯХ МОКСА ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА «САСНА ЦРЕР»

Анна Погосян

Резюме

Анализ женских образов героического эпоса «Сасна црер» показывает, что в эпосе действуют десять женских образов, которые, с точки зрения отношений с героями эпоса, делятся на две основные группы: *родные* и *чужие*. Причем, самый родной – это образ праматери Цовинар. Эти образы имеют древние мифические основы, образные параллели или следы многих из них есть в эпосах разных народов. Эти образы сгущают или типизируют поступки героев-мужчин, предотвращают либо еще более обостряют конфликтные столкновения и играют решающую роль в развитии событий эпоса.

Женские образы в эпосе являются воплощением идеальных представлений народного поэтического мышления.

Ключевые слова – женщина, образ, родной и чужой, героический эпос, сюжет, древний-эпический, противоречие.

**CHARACTERS OF WOMEN IN NARRATIVES OF MOKK' OF THE HEROIC EPIC
"DAREDEVILS OF SASUN"**

Anna Poghosyan

Abstract

The analysis of female characters of the heroic epic "Sasna Tsrer" revealed that there are ten female images in the epic, which are divided into two main groups from the perspective of relation to the heroes of the epic: relatives and aliens. Moreover, the dearest is the character of the foremother Tsovinar. These images have ancient mythical roots, figurative parallels or traces of many of them are observed in the epics of various peoples. These images thicken or typify the actions of male heroes, prevent or exacerbate conflict clashes, and receive a decisive role in the development of the events of the epic.

Female images in the epic are created by powerful epic-artistic poetry, ideal representations of folk poetic thinking and, undoubtedly, with heroic accents.

Key words – woman, character, relative and alien, heroic epic, storyline, primordial-epic, contradiction, native.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿԵՆՍԸՆԹԱՅԸ

Հոփսիմե Պիկիցյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոն

ՀՀ, Երևան, Արուսյան 52

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ riposh@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 14.10.2022, գրախոսվել է 06.07.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-167

Ներածություն

Խորհրդային Միության մշակութային քաղաքականության համատեքստում կարևորվում էր բոլոր հանրապետություններում երաժշտական ինքնագործ համույթների ստեղծումը՝ որպես աշխատավորների ինքնակազմակերպման և մշակութային ժամանցի խրախուսելի տարբերակ ու ազգային վերելքի ցուցիչ: Եվ Կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ ու յուրաքանչյուր հանրապետության մշակույթի նախարարության պատասխանատվությամբ՝ ազգային երգ ու պարի ինքնագործ համույթներ էին ձևավորվում բոլոր մարզերի խոշոր բնակավայրերում գործող մշակույթի տներում¹: Սակայն միութենական հանրապետությունների նորաստեղծ ինքնագործ համույթները միատարր չէին և տարբերվում էին իրենց տեսակով, կազմով, ժանրային, ռճային ուղղվածությամբ, նպատակով ու երգացանկով:

Հոդվածում դիտարկվում է երաժշտության, պարի, ծիսական արարողության միջոցով հայ ավանդական կենսակերպի բաղադրիչները քաղաքային միջավայրում տարածելու և վերակերպավորելու գործընթացը՝ Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի նախաձեռնած ազգագրական փառատո-

¹ Հիմնվելով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության (ՀԿԿ) XXI համագումարի որոշումների վրա՝ ՀՍՄԴ կուլտուրայի մինիստր Ա. Շահինյանը կարգադրում է. «Հատուկ ուշադրություն դարձնել կուլտուրայի տներին կից գործող ժողովրդական թատրոնների, կուլտուրայի համալսարանների աշխատանքների վրա, ամեն կերպ զարգացնել աշխատավորների ստեղծագործական գործունեությունը, կազմակերպել սիմֆոնիկ, էստրադային, փողային նվագախմբեր, երգեցիկ խմբեր, գեղարվեստական ինքնագործունեության կոլեկտիվներ, հատուկ ուշադրություն դարձնել կերպարվեստի և կիրառական արվեստի ինքնագործ վարպետների աշխատանքներին: Կանոնավոր կերպով կազմակերպել գեղարվեստական և թատերական ինքնագործունեության կոլեկտիվների ելույթները շրջանի բնակչության համար, ինչպես նաև այն կոլտնտեսականների շրջանում, որոնք գտնվում են հեռավոր բրիգադներում, անասնապահական ֆերմաներում, արոտավայրերում և այլն», ՀՀԱԱ, ֆ. 80, ց. 3, գ. 20, թ. 109-112: Այդ տարիներին Մշակույթի տների գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Մուրադյան 2019, 194-203:

ներից մինչև Կասկադում պարբերաբար կազմակերպվող հայկական պարի ուսուցման երեկոներ ու «Գուֆան» փառատոն: Այս համատեքստում քննարկվում են քաղաքային ընտանեկան ու հանրային տոնաձիսական կյանքում տեղ գտած փոխակերպումներին, ավանդական գեղջկական երաժշտության ժանրային ու կատարման արդի մեկնաբանումներին ու ինքնության ընկալումներին առնչվող հարցերը:

Ավանդական կենսակերպից դեպի ինքնագործ համույթներ

Խորհրդային Հայաստանում ստեղծված առաջին ինքնագործ խմբերը ևս միատարր չէին: Գյուղական բնակավայրերում ձևավորված երաժշտախմբերը հիմնականում ժողովրդական երգ ու պարի կամ ավանդական նվագարանների (ժողգործիքների) համույթներ էին, որոնց երգացանկում տեղ էին գտնում հանրությանը ծանոթ ու սիրված ազգային պարերը, ժողովրդական, աշուղական երգերն ու նվագները և համեմատաբար սակավ՝ այդ ժանրում ստեղծագործող կոմպոզիտորների գործերը: Մասնակի դեպքերում ստեղծվում էին նաև երիտասարդական էստրադային նվագախմբեր: Քաղաքային միջավայրում առավել տարածված էին ավանդական նվագարանների անսամբլներն ու պարային համույթները: Նվագարանային անսամբլների երգացանկում, ժողովրդական ու աշուղական երգերին զուգահեռ, հնչում էին նաև այդ ոճերին բնորոշ կոմպոզիտորական ստեղծագործություններ: Իսկ պարային խմբերում նկատելի հակվածություն կար դեպի ավանդականի տարրերով ներհյուսված պարերի բեմականացումներն ու պարուսույցների ստեղծած հեղինակային կոմպոզիցիաները: Զուգահեռաբար ձևավորվում էին նաև էստրադային նվագախմբեր: Մեր ուսումնասիրության թիրախը, այսպես կոչված, ազգագրական² համույթներն են, որոնց առաքելությունն ավանդական երգն ու պարը հնարավորինս անաղարտ պահպանելն ու հանրայնացնելն էր³:

² «Երբ բանահյուսական երգը, պարը, մտնում է պետական երգի, պարի, ժողգործիքների անսամբլների երգացանկ, այն անվանվում է ժողովրդական, իսկ երբ այդ նույն նմուշը երգում է ժողովրդական երգասացը կամ ինքնագործ խումբը՝ ազգագրական: Եվ այսպես, առաջանում են ազգագրական երգի ու պարի խմբեր՝ ի տարբերություն ժողովրդական երգի ու պարի պետական անսամբլների: Երբ հայ երգի նկատմամբ կիրառվում են եվրոպական ներդաշնակման բազմաձայնման օրենքներ, այն դառնում է ժողովրդական, իսկ երբ մնում է միաձայն կատարման և մոնոդիկ մտածողության ձևի մեջ, դառնում է ազգագրական», Սահակյան 1988, 41:

³ Ժողովրդական երգի ու պարի բեմականացումներ ու ավանդականի տարրերով ագուցված բեմադրությունների հեղինակային կոմպոզիցիաներ մատուցող տարաբնույթ երաժշտախմբերի գործունեությանը կանդիդատանք մեկ այլ ուսումնասիրությամբ: Նկատենք, որ *ինքնագործ* եզրը կիրառվում է լայն ու նեղ առումներով: Եթե առաջին տարբերակում մշակույթի տներում գործող բոլոր խմբերին որակում են իբրև ինքնագործ՝ հաշվի առնելով անդամների մասնագիտական կրթության պակասը, ապա նեղ առումով՝ հաճախ հենց ժողովրդական երգի կամ պարի հեղինակային մշակումներն ու բեմականացումներ ներկայացնող այդ համույթներն են կոչվում ինքնագործ, իսկ ֆոլկլորային ուղղվածություն ունեցող մյուս խմբերը՝ ազգագրական:

Ուշագրավ է, որ գյուղական բնակավայրերում՝ առավելապես Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակվածների կենցաղում դեռևս կենսունակ էին ավանդական տոների ու ծեսերի երաժշտախոսքային ու պարային բաղադրիչները, որոնք բարբառի ու ընտանեկան ավանդույթների հետ միասին փոխանցվում էին զավակներին: Պատմական Հայրենիքում սերված մշակութային ժառանգությունը նոր միջավայրում պահպանելն ու փոխանցելը Հայաստանի տարբեր մարզերում հաստատված վանեցիների, սասունցիների, մշեցիների, բասենցիների, ալաշկերտցիների, մուսալեոցիների և մյուս վերաբնակվածների համար ինքնաբերական ու բնօրրանի հետ հոգևոր կապը պահպանելու եղանակներից էին: Պատահական չէր, որ մշակույթի տներում գործող առաջին ինքնագործ համույթները ձևավորվեցին այդ համայնքների բնակիչներից: Իսկ խորհրդային մշակութային քաղաքականության համատեքստում կազմակերպվող հանրապետական ու միութենական օլիմպիադաների ու ազգագրական փառատոների մասնագիտական հանձնաժողովներն առավելությունը տալիս էին հենց այդ ժառանգության բուն կրողներին (առաջնային ֆոլկլոր):

Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ազգագրական փառատոները

Հայ ավանդական երգերն ու մեղեդիները տարածելու և վերարժևորելու գործընթացում առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան 1960-ական թվականներին Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի կազմակերպած ամենամյա ազգագրական փառատոները: «Ուսանողական գարուն» միջոցառումների շրջանակում մեկշաբաթյա համերգների ընթացքում կարելի էր ծանոթանալ Հայաստանի մարզերից ու արտերկրի հայաբնակ վայրերից ժամանած տարբեր տարիքի ու սեռի անհատների, երաժշտական ու պարային համույթների բազմաժանր կատարումներին, վայելել բանահյուսական նշխարներն ու որոշակի գիտելիք ձեռք բերել ազգային ավանդույթների, տոների ու ծեսերի վերաբերյալ: Փառատոնի մշտական մասնակիցներն էին նաև Հայաստանի տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների (եզդի, ասորի, հույն, ռուս) համույթները, որոնց երաժշտական, բանահյուսական ու պարային կատարումները հարստացնում էին համերգների երգացանկը և սիրով ու հետաքրքրությամբ էին ընդունվում մասնագետների ու հանդիսատեսի կողմից: Փառատոների շնորհիվ Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները ևս սկսեցին վերարժևորել սեփական մշակութային ժառանգությունը և, միմյանց հետ մրցելով, ձգտում էին տարեցների միջոցով վերհիշել ազգային երաժշտական-պարային ավանդույթները կամ ստեղծել դրանց բեմականացված տարբերակները: Նրանց երիտասարդ ակտիվիստներն ու ղեկավարները սերտորեն հաղորդակցվում ու խորհրդակցում էին Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի ֆոլկլորագետների և ՀՀ ԳԱԱ հնա-

գիտության ու ազգագրության ինստիտուտի ազգագրագետների, պարագետների ու բանագետների հետ:

Ինքնաբուխ ձևավորված սովորույթի համաձայն, յուրաքանչյուր համերգի ավարտին, տարբեր տարածաշրջաններից ժամանած մասնակիցներն ու հանդիսատեսները զուռնայի կանչով հավաքվում էին ինստիտուտի մերձակա հրապարակում, և մինչև ուշ գիշեր թնդում էր նրանց երգն ու զսպանակած շարքերով գալարվող պարը՝ վերածվելով հանպատրաստից տոնի: Նկատենք, որ քաղաքաբնակներից շատերն առաջին անգամ էին մասնակցում ավանդական շուրջպարերին կամ ռազմապարերին և զգալով դրանց ոգեղեն ազդեցությունը՝ փորձում էին սովորել դրանք ու ամրագրել իրենց կյանքում:

Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ազգագրական երգի ու պարի մայիսյան ամենամյա փառատոնը եզրափակվում էր Սարդարապատի հուշահամալիրում՝ ի պատիվ հերոսամարտի հաղթանակի: Հայաստանի տարբեր մարզերից ու արտերկրի հայաբնակ վայրերից ժամանած բազմաթիվ երաժշտախմբերի երգացանկում, ի շարս ավանդական տոնաձիսական և առօրյա կենցաղը բնութագրող տոհմիկ երգի, պարի ու նվագի, առանձնահատուկ տեղ էր հատկացվում նաև հայրենասիրական երգին ու ռազմական պարին, որոնց միջոցով ոգեկոչվում էին հայրենյաց հերոսները: Հուշահամալիրի հարթակում միավորվում էին խմբերն ու այցելուները, և համերգը վերաճում էր համաժողովրդական տոնակատարության:

Փառատոնի կարևորագույն ձեռքբերումը, անշուշտ, ժառանգության կենսունակության խթանումն էր, քանզի այդ ճանապարհով ավանդական երգն ու պարը փոխանցվում էին տարբեր բնակավայրեր ու երկրներ՝ մի ազգագրական խմբի երգացանկից մյուսը, ապա նաև մուտք գործում սովորական քաղաքացիների կենցաղում: Ազգագրական երգի ու պարի փառատոների տպավորությամբ՝ գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր բնակավայրերում, անգամ քաղաքների առանձին շրջաններում ու կոլեկտիվներում նորանոր սիրողական համույթներ էին ձևավորվում:

Փառատոնի ձեռքբերումներից կարելի է համարել նաև մասնագիտական մրցութային հանձնաժողովի⁴ անդամների բարձր գնահատանքից սերված

⁴ Տարբեր տարիներին հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվում էին Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների, Հայաստանի պատմության և ազգագրության թանգարանների մասնագետները (երաժշտագետներ՝ Մարգարիտ Բրուտյան, Ալինա Փահլևանյան, Կարինե Խուդաբաշյան, Զավեն Թագակչյան, Լիլիթ Երնջակյան, Մարգարիտ Սարգսյան, հայ տոհմիկ երգի գիտակ ու ջատագով Հայրիկ Մուրադյան, պարագետներ Ժենյա Խաչատրյան, Էմմա Պետրոսյան, Ռուդիկ Հարոյան, տարազագետներ Նազիկ Ավագյան, Սվետլանա Պողոսյան, ազգագրագետներ Այա Օդաբաշյան, Արմիկ Ստեփանյան, Հռիփսիմե Պիկիչյան, բանագետ Արուսյակ Սահակյան և այլք), իսկ կազմակերպիչները՝ Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի արհմիության և ուսանողական խորհուրդներն էին՝ Արկադի Դուրինյանի ղեկավարությամբ:

ոգևորությունը և հաջորդ տարվա փառատոնին նոր՝ մոռացված նմուշներ վեր հանելու և հանդիսատեսին ներկայացնելու կոչը: Դրա շնորհիվ խմբի անդամները փորձում էին իրենց բնակավայրերի տարեցներից սովորել մինչ այդ չհնչած երգեր ու պարեր և արժանանալ տարիներ անց դրանց առաջին կատարողը դառնալու պատվին: Այս կերպ, հանրային մտածելակերպում նորովի էր ընկալվում ու վերարժևորվում ավանդական մշակույթը՝ ավագ սերնդից աստիճանաբար փոխանցվելով երիտասարդներին: Նույն համատեքստում էին դիտարկվում նաև տեղական բարբառն ու բանահյուսությունը, ավանդական նվագարանները, տոները, ուտեստը, տարազն ու արհեստները: Այս առումով ուշագրավ է, որ, երբ 1970-ականների վերջերին Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի պարսկահայ ուսանողների մի փոքր խումբ առաջին անգամ ներկայացրեց հայկական իշխանապարերի փունջ, թե՛ հանձնաժողովը, թե՛ հանդիսատեսն ու մասնակից խմբերը հիացմունքով ընդունեցին այն: Եվ տարիների հետ իշխանապարերն այնքան տարածվեցին երիտասարդների շրջանում, որ ներմուծվեցին տարբեր ազգագրական խմբերի երգացանկում ու ներթափանցելով կենցաղ՝ մուտք գործեցին նաև հարսանեկան ծիսակարգ՝ իբրև նորապսակների համայնական պար՝ կատարվելով թե՛ եկեղեցու բակում, թե՛ ռեստորանային խնջույքի ընթացքում:

Քաղաքային կյանքում ավանդական մշակույթին բնորոշ երգի, պարի, ծիսական արարողությունների ու հանդերձանքի բաղադրիչների գիտակցաբար ներմուծումը հատկապես նկատելի է ազգագրական համույթների մասնակիցների կամ համակիրների ընտանեկան-ազգակցական տոների, խնջույքների ու ծեսերի ընթացքում⁵: Դրանք հատկապես առանցքային են դառնում, երբ հրավիրյալների շարքում են լինում նույն այդ համույթների անդամները, որոնք իրենց անմիջական կատարումներով համախմբում ու ներգրավում են նաև մյուս հյուրերին:

Ավանդական երգ ու պարի ուսուցման գործընթացը

Ազգագրական երգի ու պարի համույթների նկատմամբ հանրության բուռն արձագանքն ու գնահատանքը նպաստեցին, որ ազգային դաստիարակության կոմիտայան պատգամով⁶ առաջնորդվող «Կարին» ազգագրական համույթի ղեկավար, պարագետ ու պարուսույց Գագիկ Գինոսյանի նախաձեռնությամբ և ՀՀ կառավարության որոշմամբ՝ հետխորհրդային Հայաս-

⁵ Ուշագրավ օրինակներից է «Մասունք» ազգագրական համույթի անդամներից մեկի հարսանեկան հանդեսը, որի ընթացքում թե՛ Էջմիածնի Սբ Հոփսիմե եկեղեցու բակում, թե՛ ռեստորանի խնջույքի ընթացքում տեղ էին գտնում ավանդական հարսանեկան ծեսին բնորոշ՝ տղամարդկանց, կանանց ու համայնքային ծիսական պարերը, կատակներն ու երգերը:

⁶ Կոմիտաս վարդապետ 2007, 75-79:

տանի հանրակրթական դպրոցներում⁷, իբրև փորձնական ծրագիր, ներմուծվի ազգային երգի ու պարի ուսուցման դասընթացը (2014): Եվ տարիների այդ նպատակամետ ջանքերի շնորհիվ նախնիներից ժառանգված մշակութային արժեքները վերաիմաստավորվեցին ու հաստատվեցին անկախության սերնդի կյանքում: Անտարակույս, այդ ժառանգության հանրայնացման, վերաթևոթման ու կենսունակության խթաններից են նաև «Նարեկացի» մշակութային կենտրոնում (2005), Կասկադում (2009), Թումոյի այգում (2020) պարբերաբար կազմակերպվող հայկական պարի ուսուցման երեկոները (ղեկ.՝ Գ. Գինոսյան):

Արցախյան ազատամարտի հաղթանակների շնորհիվ ազգային արժեքների ու ինքնության վերագարթոնքը, ազգագրական փառատոներից տարածվող լիցքերը, տասնյակ նորաստեղծ համույթներն ու օրեցօր աճող համակիրների թիվը, ապա նաև դպրոցներում ավանդական երգի ու պարի ուսուցման ընդհանուր մթնոլորտը հանգեցրին *հանրային պարահրապարակ* ունենալու գաղափարին: Եվ մայրաքաղաքի տարբեր հատվածներում երաժշտությամբ ու պարով միավորվող երիտասարդների հավաքատեղիի վերածվեց Գաֆեսճյան արվեստի կենտրոնին հարող Կասկադի հրապարակը: Այսու քաղաքի տարածքային տեքստում ամրագրվեց մի նոր օղակ՝ հանրային պարահրապարակը: Իսկ աշնան վերջից մինչև գարուն «հանրային պարատան»⁸ դերը ստանձնեց «Նարեկացի» մշակութային կենտրոնը: Այս օրինակը սկսվեց աստիճանաբար տարածվել նաև այլ բնակավայրերում: Այսպես, «Կարին» պարախմբի անդամ, մեղրածորցի Մխիթար Հակոբյանի և տեղացի երիտասարդների նախաձեռնությամբ Հրազդանի շրջանի Մեղրածոր գյուղի հրապարակում (2021 թ. մայիսից) կազմակերպվում է «Վարը վարենք» խորագրով ամենամայա ուսուցում, որի ընթացքում հանրայնացվում են ավանդական երգը, պարը, ծեսերն ու խաղերը: Ծրագիրը մարզային է և կազմակերպվում է նաև Էջմիածնում, Ծաղկածորում, Ներքին Դվինում:

⁷ Նկատենք, որ հետխորհրդային շրջանում առաջին անգամ Մխիթար Սեբաստացի կրթահամալիրի (տնօրեն՝ Աշոտ Բլեյան) ուսումնական ծրագրերում ներմուծվեց ավանդական տոնաճիսական մշակույթի, երաժշտության, պարի, խաղի հիման վրա ձևավորված նոր դասընթաց (հեղ.՝ Արուսյակ Սահակյան, Ռուդիկ Հարոյան), որից հետո նման ուսուցման ծրագիր ներմուծվեց նաև Այր դպրոցում:

⁸ Ավանդական պարի հանրային հրապարակ՝ պարատուն ունենալու գաղափարը բազմիցս քննարկվել է նաև խորհրդային տարիներին: Խնդրին պարբերաբար անդրադարձել է ՀԽՍՀ կուլտուրայի մինիստրության օրգան «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» ամսագիրը. մանրամասն տե՛ս Հարոյան 1987, N 1, 6-12, տե՛ս նաև Ալեքսանյան 1987, N 7, 15, Գրիգորյան 1987, N 7, 12, Դաշտոյան, Մկրտչյան, Դուլսիսյան, Եսայան, Տրավաջյան, Հարությունյան, Գևորգյան, Բարսեղյան, Քոչարյան 1987, N 7, 17, Իսրայելյան, Մկրտչյան, Պետրոսյան 1987, N 7, 19-20, Հարությունյան 1987, N 7, 14-15, Ղուլյան 1987, N 7, 11-12, Մարգարյան, Ամիրխանյան, Բարսեղյան 1987, N 7, 13, Մուրադյան 1987, N 7, 18, Սարգսյան, Մխիթարյան 1987, N 7, 16, «Սովետական գրող» հրատարակչության մի խումբ աշխատակիցներ 1987, N 7, 18-19, Սիմոնյան Է. 1987, N 7, 20, Սիմոնյան Կ. 1987, N 7, 21, Քոչարյան 1987, N 7, 18: Խորհրդային տարիներին զբոսայգիներում կազմակերպվող պարահրապարակների հետ համեմատությամբ կանդիդատնանք առանձին հետազոտությամբ:

Վերոնշյալ գործընթացների շնորհիվ գյուղական բնակավայրերից քաղաքային մշակույթ տեղափոխված, արմատավորված ու տարբեր գավառների երգացանկով հարստացած երաժշտաբանահյուսական, պարային ավանդույթը շրջապատույտով կրկին վերադարձավ բուն միջավայր: Տարիներ անց (2016), Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ավանդույթը շարունակելու եկած և ՀՀ մշակույթի նախարարության հովանավորությամբ իրականացվող՝ «Գուֆան» ազգագրական փառատոնի շնորհիվ նոր շունչ ստացած այս երաժշտական-պարային շարժումը (ղեկ.՝ Արսեն Գրիգորյան/Մըրո) մայրաքաղաքից տեղափոխվեց դեպի մարզեր ու Արցախ:

Ավանդականի փոխակերպումը ժամանակակից ծիսակարգում

Գաղտնիք չէ, որ ժամանակակից շուկայական հարաբերություններում բուռն մրցակցություն է նկատվում հանդիսությունների տարաբնույթ սրահների ու ռեստորանների միջև: Հաճախորդներին առաջարկվող ինքնատիպ ծառայությունների տեսականու ցանկում տարբեր երկրներին բնորոշ էկզոտիկ կամ էլիտար համարվող միջավայրերի նմանակումների, կահավորանքի, ձևավորումների, ուտեստի, երաժշտության և երևակայության ու ճաշակի այլևայլ դրսևորումների շարքում կարևոր տեղ է հատկացվում նաև ավանդական ծիսակարգի ռեստորանային փոխակերպումներին ու բեմականացումներին: Այս առումով, հատուկ կարգավիճակ ու դերակատարություն են ստանում հանդիսությունների կազմակերպիչները: Հիմք ընդունելով պատվիրատուի նախասիրություններն ու պահանջարկը՝ նրանք փորձում են գալիք արարողության ինքնատիպ սցենար մշակել՝ օգտվելով բազմաբնույթ ֆիլմերի, ամսագրերի, նորաձևության ու տեղեկատվական աղբյուրների հնարավորություններից: Դրան զուգահեռ՝ կազմակերպիչները ազգային ինքնությունը բնորոշող յուրօրինակ տարրեր են փնտրում նաև ավանդական կյանքը նկարագրող գրքերում, կինոնկարներում կամ օգտվում ազգագրագետների, պատմաբանների, մշակութաբանների ու պարագետների խորհուրդներից: Այսպիսով, մերօրյա հարսանեկան ծեսում հաճախ փորձ է արվում մեկտեղել տարբեր մշակույթներին ու ժամանակներին բնորոշ տարածքի կազմակերպման, հարդարման, արարողությունների կամ դրանց տարրերի, վարվելակարգի, ուտեստի, երաժշտության, պարի ու ժամանցի այլևայլ բաղադրիչները՝ համատեղելով ժամանակի նորաձևության, պատվիրատուի աշխարհընկալման, գեղագիտական պատկերացումների ու նյութական հնարավորությունների հետ: Ըստ անհրաժեշտության, իբրև ինքնության վավերացում, փորձ է արվում ներկայացնել նաև հայկական հարսանեկան ծեսի որոշ դրվագներ, որոնք թեև ավանդական կենսընթացի ու աշխարհընկալման տրամաբանական շղթայի կարևոր օղակներ են, սակայն կտրվելով նախնական համատեքստից ու զրկվելով բուն գործառույթից՝ ժամանակակից

քաղաքի մշակութային միջավայրում առավելապես խորհրդանշի դեր են կատարում: Ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ դրվագներն ավանդական միջավայրում ամբողջանում են վարվելակարգային, երաժշտական (երգ, նվագ), պարային, թատերային ու խոսքային տեքստերի (կենաց, օրհնանք, մաղթանք) ներհյուսմամբ և հիմնականում միտված են բնության ու համայնքի պտղաբերմանն ու ներդաշնակությանը: Ասվածն առավել առարկայական պատկերացնելու համար դիտարկենք դաշտային հետազոտությունների ընթացքում մեր գրանցած ուշագրավ օրինակներից մի քանիսը: Այսպես, Երևանի ռեստորաններից մեկում կազմակերպված հարսանեկան խնջույքի թեժ պահին, երբ լսվեցին զուռնայի զիլ հնչյունները, կանաչ-կարմիր կոսպանդ կապած փեսան մտավ պարահրապարակ ու վեր պարզած ձեռքերով մենապարելով՝ խոնարհվեց իրեն շրջանի մեջ առած ծնողների ու քավորի առջև, ապա քավորի գլխավորությամբ՝ փեսան ու երիտասարդները շրջան կազմեցին և երկու աջ, մեկ՝ ձախ քայլով գյովնդ (շուրջպար) բռնեցին: Պարի ընթացքին ներդաշնակ, դեպի երկինք ու գետին մի քանի խոնարհում անելուց հետո, փեսան գրպանից բուռ-բուռ ցորեն հանելով՝ սկսեց շաղ տալ շրջանի չորս կողմը: Հարսանքավորների ծափերից ու օրհնանքից հետո երիտասարդները կրկին շրջանը բոլորեցին՝ ներառելով նաև հարսին, քավորին, քավորկնոջը, ծնողներին ու բոլոր ցանկացողներին: Մեր օրերի համար այս ոչ սովորական արարողությանն առնչվող տեղեկություններ ստանալու ակնկալիքով՝ ընտանիքի անդամների հետ զրուցելիս պարզեցինք, որ փեսան փորձել է այս կերպ մատուցել մշեցի պապերից լսած *թագվորի պարի* ավանդույթը՝ նախապես խորհրդակցելով նաև տարեց ազգականների հետ⁹:

Նկատենք, որ այս ներկայացված պատկերը որոշ աղերսներ ունի նաև Սրբուհի Լիսիցյանի՝ հայոց ավանդական պարերին նվիրված մենագրության մեջ նկարագրված *թագվորի գյովնդի*¹⁰ տարբերակի հետ: Իբրև համեմատություն՝ ներկայացնենք նաև ավանդական հարսանեկան ծեսում հարս ու փեսայի պարի՝ Ե. Լալայանի գրառած տարբերակը. «Երեկոյին հասարակաց պար է լինում: Կէս գիշերին հարսն ու փեսան միմեանց ձեռք բռնած մտնում են պարը, քաւորը փեսի, իսկ հարսնեղբայրը հարսի ձեռքն է բռնում, մի մի վառած մոմ էլ ցանկացողը առնում է ձեռքը եւ պարում են: Ժողովրդեան բացատրութեամբ մոմը օրինակ է պսակին: Պարելիս թագաւորը աջ ձեռքով հանում է աջ գրպանից ցորեն եւ շաղ է տալիս, որպեսզի, իրենց բացատրութեամբ, ցորենը առատ լինի: Սրանով նա իրաւունք է ստանում ցորեն

⁹ Պիկիցյան 2015, «Էտնո» ռեստորան: Այս մասին տե՛ս Խաչատրյան 1975, 73: Հմմտ. նաև Շամամյան 2014, 175-184: Աշտարակի շրջանի Կարբի գյուղում «Չրաղվանի» մոմերով շուրջպարի ընթացքում փեսան գրպանից փոքրիկ կոնֆետներ և ցորեն էր շաղ տալիս պարողների գլխավերևում, իսկ երբ լրանում էր յոթ շրջանը, ասում էին՝ *պարը խըլըսավ*. ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, գյուղ Կարբի, 2012: Մերօրյա հարսանեկան պարերի մասին տե՛ս նաև Շամամյան 2021, 98-157:

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս Лисициан 1958, 300-301:

ցանելու, որովհետև չամուսնացածներն իրաւունք չունին ցորեն ցանելու»¹¹: Կարծում ենք, որ ըստ երկրագործական մշակույթում ընդունված կարգի՝ ամուսնացած տղամարդկանց վերապահված՝ սերմը հողին հանձնելու իրավունքը հանրայնորեն վավերացնող այս դրվագը սոսկ խորհրդանշորեն կարող է համատեղվել ժամանակակից քաղաքային կյանքի համապատկերին ու մեր դիտարկած օրինակում՝ ծրագրավորողի մասնագիտություն ունեցող փեսայի կենսակերպին:

Ավանդական հարսանեկան ծեսի արարողություններից փոխառնված նմանատիպ մեկ այլ մեկնաբանության ականատեսը եղանք «Ծիրանի» ռեստորանային համալիրում: Հարսանեկան խնջույքի ընթացքում կլարնետի նվագով ուղեկցվող շուրջպարի կենտրոնում պարող փեսան հանդիսավոր շարժումով հանեց գոտու մեջ ծրարված մետաքսե կարմիր գլխաշորն ու կապեց հարսի մեջքին: Ապա, նրան գիրկն առնելով, մի քանի պտույտ արեց ու գրպանից մի բուռ ցորեն վերցնելով՝ լցրեց հարսի կոշիկի մեջ և մի բուռ էլ շաղ տվեց իր թագուհու գլխին: Այդ անսպասելի տեսարանից հարսանքավորների հիացական բացականչություններից ու ճայթուկից սփռվող փայլուն թղթիկների «անձրևից» ոգևորված՝ մասնակիցները նորապսակների շուրջը խմբվելով նոր շրջան կազմեցին ու սկսեցին պարել՝ «Կանաչ ծառի տերևը» հայտնի երգի կլարնետային հնչյուններին ներդաշնակ¹²: Ինչպես նկատելի է, այս օրինակում մեկտեղվել ու ժամանակակից մեկնաբանություն են ստացել՝ ա) քավորի կողմից հարսի մեջքին արծաթե գոտի կապելու, բ) թագավորի՝ թագուհուն դիմավորելիս գլխին չամիչ ու հատիկներ շաղ տալու¹³, գ) երկրագործական մշակույթում սերմ/ցորեն ցանելու փեսայի իրավունքի ծիսական արարողությունները: Զրույցի ընթացքում նորապսակների ազգականներից պարզեցինք, որ երիտասարդներն իրենց հարսանեկան հանդեսն ավանդական ծեսի տարրերով հարստացնելու և ինքնատիպ դարձնելու նախապատրաստման փուլում զրուցել են տարեց ազգականների, ազգագրագետների հետ, որոշ տվյալներ են քաղել նաև գրքերից և փորձել ստացած տեղեկությունները միավորելով՝ նոր սցենար մշակել¹⁴:

Վերջին տարիներին քաղաքում կազմակերպվող հարսանեկան հանդեսների ընթացքում ավելի հաճախ կարելի է տեսնել նաև ավանդական «Փեսի պար»-ին փոխարինելու եկած ռազմապարեր՝ թագավորի ու ընկերների կատարմամբ, որոնց շարքում առանձնահատուկ է «Յարխուշտան»:

¹¹ Լալայան 1896, 262:

¹² Պիկիյան 2017, «Ծիրանի»:

¹³ Լալայան 1986, 254:

¹⁴ Պիկիյան 2017, «Ծիրանի»: Ծագումով արթիկցի փեսայի ընտանիքը 1994 թ. տեղափոխվել էր Ռուսաստանի Դաշնություն, որտեղ կարողացել էր բարելավել նյութական վիճակը և ապահովել զավակների կրթությունը: Ծագումով գյումրեցի հարսի ընտանիքը բնակվում էր Երևանում:

Ժամանակակից հարսանեկան ծիսաշարում նկատելիորեն փոփոխվում են ավանդական արարողությունների տեղը, ժամանակն ու մասնակցային գործառույթները՝ հարմարեցվելով պսակադրության, քաղաքացիական գրանցման, լուսանկարահանման ռոմանտիկ վայրերի ընտրության, ռեստորանային խնջույքի ու նորապսակների ուղևորությունների տարածքային ու ժամային պայմանավորվածություններին: Ըստ այդմ՝ հաճախ հենց ռեստորանի տարածքն է ներառում քաղաքացիական գրանցման, փեսայի տան շենքին իրականացվող՝ հարսանքավորներին ու նորապսակներին դիմավորելու արարողությունները՝ փոխակերպվելով ԶԱԳՍ-ի հանդիսության սրահի կամ փեսայի տան: Եվ զարմանալիորեն, փեսայի տուն նորապսակների մուտքի/շենքի՝ պտղաբերություն ակնկալող ծեսերից մի քանիսը բեմականացվում են ռեստորանի մուտքի մոտ կամ դահլիճում: Այս շարքում կարելի է հանդիպել նորապսակների ուսին լավաշ գցելու, մեղր հրամցնելու, ափսեներ կոտրելու, փեսային կոսպանդ, իսկ հարսին՝ արծաթե քամարին փոխարինող ատլասե կարմիր գոտի կապելու, ծնողների ծիսական կոխ բռնելու և «Թագվորի մեր, դուրս արի» երգով հարսին սկեսրոջը ներկայացնելու արարողությունները: Բնականաբար, դրանք բոլորը նախապես համաձայնեցվում են պատվիրատուների հետ ու բեմադրվում¹⁵: Բավական տարածված է նաև նման արարողությունները հատուկ հրավիրված ազգագրական կամ տարաբնույթ պարային խմբերի ու դերակատարների մասնակցությամբ կազմակերպելը: Նման բեմականացումներ կարելի է տեսնել նաև բնական տարածքներում՝ օրինակ, հարսի տան շենքի մոտ հրավիրված պարախմբերի ելույթների, ինչպես նաև շենքից հանելիս հարսի հրաժեշտի երգերի արարողությունների ժամանակ: Ու թեև XXI դ. քաղաքային մշակույթում սղվել է հարսին հագցնելու ծեսը, սակայն դրա խմբագրված տարբերակի՝ քողը գլխին պտտեցնելու արարողության մերօրյա փոխակերպումներում երբեմն կարելի է լսել ժողովրդական՝ «Ասենք՝ շնորհավոր» և աշուղ Շերամի «Պարտեզում վարդ էր բացվել» երգերի նոր մեկնաբանություններ: Վերջին տասնամյակում տարածվեցին նաև հրավիրյալ երգչուհիների կատարմամբ կամ ծայնագրյալ ավանդական ծաղկոցներին փոխարինող, տարբեր ժանրերում ստեղծված, ժամանակակից գովերգերն ու սիրերգերը, օրինակ՝ Սիլվա Հակոբյանի «Նորահարսիկ», Նանայի «Երջանիկ հարսիկ», Արթուր Դավթյանի «Հարսի շոր» և այլ երգեր: Այս շարքից հատկապես պահանջված են երգչուհի Սոնա Շահգեղյանի «Հարսի շորը» երգի ծայնագրությունները, իսկ առավել վճարունակ քաղաքացիների շրջանում նկատելի է երգչուհուն անձամբ հրավիրելու ավանդույթը, որն իբրև ընծա է մատուցվում հարսին¹⁶:

¹⁵ Հմմտ. Лисициан 1972, 178, 308, 478, Խաչատրյան 2014, 33-41:

¹⁶ Տե՛ս երգչուհու սոցցանցային էջերի ու կայքերի լուսանկարներն ու տեսահոլովակները:

Փեսայի տան մոտ ևս կարելի է ականատես լինել ազգագրական խմբերի կողմից «Թագվորի մեր, դուրս արի» երգի բեմականացված տարբերակի, անգամ՝ հումորային երանգ ստացած սկեսուրի շերեփով պարի ու ծնողների ծիսական կոխի փոխակերպումների: Նման մի յուրօրինակ դրվագ գրանցեցինք երևանյան հարսանիքներից մեկի ժամանակ, երբ Սբ. Սարգիս եկեղեցում պսակադրությունից հետո նորապսակները կարճ ժամանակով այցելեցին մայրաքաղաքի հարակից գյուղերից մեկում գտնվող փեսայի պապենական օջախ (Մասիսի շրջ.): Մուտքի մոտ տեղի ազգագրական համույթի մասնակցությամբ՝ «Թագվորի մեր, դուրս արի» երգով, հրավիրեցին սկեսուրին, ապա՝ զուռնայի հնչյունների ներքո փեսայի ծնողները ծիսական կոխ բռնեցին¹⁷, և ամուսնուն «գետնած» սկեսուրը շերեփը ձեռքին հանդիսավոր պարեց: Ավարտելուց հետո նա մի-մի լավաշ գցեց նորապսակների ուսերին, օրհնեց, բարեմաղթեց, մեղր հյուրասիրեց ու շեմքին չարխափան ափսեները կոտրելով՝ զույգը մտավ տուն: Ամբողջ ընթացքում, տեղի ազգագրական խմբի կատարմամբ, հնչում էին ծիսական երգերն ու նվագները: Շեմքի աջ ու ձախ կողմերում կանգնած հարազատները կոնֆետներ, աղանձ ու մանրադրամ էին շաղ տալիս զույգի գլխին: Տանը, հանգուցյալ նախնիների նկարների առջև խոնարհվելուց և հարսանքավորների օրհնությանն ու կենացներին արժանանալուց հետո բոլոր մասնակիցները տեղափոխվեցին Երևան՝ ռեստորանում շարունակելու խնջույքը¹⁸:

Դաշտային աշխատանքների ընթացքում նկատեցինք, որ ավանդական ծեսի տարբեր դրվագների բեմականացումներն առավել գերադասում են տարիներ առաջ Հայաստանից այլ երկրներ տեղափոխված մեր համերկացիները, սփյուռքահայերը և անգամ մայրենի լեզվով դժվարությամբ հաղորդակցվող նրանց զավակները, որոնք նման դրվագների միջոցով ձգտում են շեշտել իրենց ազգային արմատներն ու հայրենաբաղձությունը: Բացի վերը նշված տարբերակներից, անկախության առաջին տարիներից արդեն գրանցել ենք նաև դեպքեր, երբ արտերկրից ժամանած մեր հայրենակիցներն ազգագրական խմբի անդամներից պարուսույց կամ երգուսույց են հրավիրում՝ իրենց նախնյաց բնօրրանի երգն ու պարը սովորելու և տարբեր հավաքություններին ամբողջ ընտանիքով ներկայանալու նպատակով: Օրինակ, «Լաթառ» հյուրանոցային համալիրում կազմակերպված Վարդավառի տոնի ժամանակ, ի զարմանս ներկաների, մոսկվայաբնակ հայ գործարարի ընտանիքի անդամները հայկական ավանդական պարերի մի ամբողջ շարք ներկայացրեցին՝ արժանանալով բոլորի հիացմունքին: Հարցազրույցի ըն-

¹⁷ Հմմտ. Լալայեան 1907, 26, Լալայան 1916, 170, Քաջբերունի 1901, 193, Лисициан 1972, 178, 308, 478, Խաչատրյան 2014, 33-41:

¹⁸ Փեսայի ընտանիքը բնակվում էր Երևանում, իսկ հարսի ընտանիքը երկրաշարժից հետո տեղափոխվել էր Ֆրանսիա:

թացքում պարզեցինք, որ ընտանիքը շուրջ երկու ամիս ավանդական պարի դասեր է առել «Կարին» ազգագրական խմբի պարուսույցից: Ֆրանսիայում հաստատված մեր հայրենակիցների երրորդ սերնդի ներկայացուցիչներից մեկն էլ պատմում էր, որ որդու հարսանիքը ավանդական ծիսակարգով կազմակերպելու նպատակով խորհրդակցել է ազգագրագետի և «Ակունք» համույթի անդամների հետ, որոնք թե՛ սովորեցրել են, թե՛ անմիջականորեն մասնակցել հանդիսությանը¹⁹:

Մի հետաքրքիր դիտարկում. եթե հայաստանաբնակ մեծահարուստներն իրենց ընտանեկան հանդիսություններին մասնակցելու են հրավիրում շուրջիզնեսի հայ և օտարազգի ճանաչված կատարողներին, ապա արտերկրում վերաբնակվածները նախընտրում են ազգագրական ու ժողովրդական համույթներին ու նվագաժողովներին: Դրա շնորհիվ ժամանակակից Արևմուտքին բնորոշ կենսակերպով ապրող հայ ընտանիքները սկսում են Վանի, Սասնո, Մշո կամ այլ բարբառով երգ ասել ու ավանդական պար պարել՝ ժամանակակից տոնական հագուստը համալրելով ավանդականի որոշ տարրերով: Ազգային տարազի վերաբերյալ խորհրդատվություն են ստանում հիմնականում «Տերյան» մշակութային կենտրոնից, որը նաև հագուստի ու դրա առանձին տարրերի պատվերներ է ընդունում: Մասնակի դեպքերում օգտվում են համապատասխան գրքերից, համացանցային աղբյուրներից կամ տարազագետի խորհուրդներից, երբեմն՝ ոգեշնչվում թանգարանային հավաքածուներից:

Վերջին տարիներին ձևավորվող յուրօրինակ ավանդույթներից է նաև «Մարաշլյան» կենտրոնում ազգային տարազով ընտանեկան լուսանկար ունենալը: Մեր հետազոտությունների ընթացքում մի ինքնատիպ մտահղացման ականատեսը դարձանք. նորապսակների նախաձեռնությամբ՝ «Մարիոթ Արմենիա» հյուրանոցի ռեստորանի հարակից սրահում «Մարաշլյան» կենտրոնը լուսանկարչատան կրկնօրինակ էր ձևավորել, որտեղ հարսանքավորները հնարավորություն ունեին վերակերպավորվել ու լուսանկարվել նախնիների ավանդական հագուստով: Նոր կերպարանք ստացած առավել համարձակ հյուրերից մի քանիսը երաժիշտներին պատվիրում էին իրենց ընտանիքում/բնօրրանում ընդունված ավանդական պարը կամ երգը կատարել և վերակերպավորվելով երգում կամ պարում էին՝ փորձելով առավել լիարժեք ներկայացնել սեփական արմատները: Դժվար է նկարագրել այն աշխույժ հետաքրքրությունը, որ տիրում էր այդ տոնական խնջույքի ընթացքում: Եվ երբ բոլոր ցանկացողներն արդեն լուսանկարվելուց հետո ինքնա-

¹⁹ Նման օրինակներ ենք գրանցել նաև Ռուսաստանում, Իսպանիայում, Գերմանիայում և ԱՄՆ-ում բնակվող մեր հայրենակիցներից, որոնք որոշել էին թոռների մկրտության կամ զավակների հարսանեկան ծեսերի խնջույքներին մասնակցել իրենց արմատներին բնորոշ երգ ու պարի ընտանեկան կատարումներով:

մոռաց պարում էին՝ հարսանեկան ծեսի ավարտին բնորոշ մոմերով շուրջ-պարը խորհրդանշում էր պատմական Հայրենիքի տարբեր մարզերից ժամանած հյուրերի միասնական շրջան, որն իր մեջ էր առել նորապսակ զույգին²⁰։ Իսկ հրաժեշտի ժամանակ հրավիրյալներն իբրև հիշատակ էին տանում ավանդական կերպավորմամբ իրենց ընտանեկան լուսանկարները։

Եզրակացություններ

1950-1960-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի տներում գործող ինքնագործ առաջին ազգագրական համույթները ձևավորվում էին պատմական Հայրենիքի տարբեր մարզերից ներգաղթյալների համայնքներում։

Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի կազմակերպած ազգագրական երգի ու պարի փառատոների ազդեցությամբ՝ գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր բնակավայրերում, անգամ քաղաքների առանձին շրջաններում ու կոլեկտիվներում նորանոր սիրողական համույթներ էին ձևավորվում։ Հանրային մտածելակերպում նորովի էր ընկալվում և վերարժևորվում ավանդական մշակույթը՝ ավագ սերնդից աստիճանաբար փոխանցվելով երիտասարդներին։ Նույն համատեքստում էին դիտարկվում նաև տեղական բարբառն ու բանահյուսությունը, ավանդական նվագարանները, տոները, ուտեստը, տարազն ու արհեստները։ Փառատոների ընթացքում գյուղական բնակավայրերից քաղաքային մշակույթ տեղափոխված և տարբեր զավառների երգացանկերով հարստացած երաժշտաբանահյուսական, պարային ավանդույթը շրջապտույտով կրկին վերադարձավ բուն միջավայր և ներմուծվեց գյուղական կենցաղ։

Մայրաքաղաքի տարբեր հատվածներում երաժշտությամբ ու պարով միավորվող երիտասարդների հավաքատեղիի վերածվեց Գաֆեսճյան արվեստի կենտրոնին հարող Կասկադի հրապարակը։ Այսու՝ քաղաքի տարածքային տեքստում ամրագրվեց մի նոր օղակ՝ հանրային պարահրապարակը։

Մերօրյա հարսանեկան ծեսում հաճախ փորձ է արվում մեկտեղել տարբեր մշակույթներին ու ժամանակներին բնորոշ տարածքի կազմակերպման, հարդարման, արարողությունների կամ դրանց տարրերի, վարվելակարգի, ուտեստի, երաժշտության, պարի ու ժամանցի այլևայլ բաղադրիչները՝ համատեղելով ժամանակի նորաձևության, պատվիրատուի աշխարհընկալման, գեղագիտական պատկերացումների ու նյութական հնարավորությունների հետ։ Իբրև ինքնության վավերացում՝ փորձ է արվում շեշտադրել նաև հայկական ավանդական հարսանեկան ծեսի որոշ դրվագներ, որոնք թեև ավանդական կենսընթացի ու աշխարհընկալման տրամաբանական շղթայի կարևոր օղակներ են, սակայն ժամանակակից քաղաքի մշակույթային մի-

²⁰ Պիկիյան 2013։

չավայրում կտրվելով նախնական համատեքստից ու զրկվելով բուն գործառույթից՝ առավելապես խորհրդանշի դեր են կատարում:

Հաճախ հենց ռեստորանի տարածքն է ներառում քաղաքացիական գրանցման, փեսայի տան շեմքին իրականացվող հարսանքավորներին ու նորապսակներին դիմավորելու «բեմականացված» արարողությունները՝ փոխակերպվելով ՀԱԳՍ-ի հանդիսության սրահի կամ փեսայի տան: Փեսայի տուն նորապսակների մուտքի պողաբերության ծեսերից մի քանիսը բեմականացվում են ռեստորանի մուտքի մոտ կամ դահլիճում: Տարբեր համոյթների մասնակցությամբ հարսանիքի ծիսական արարողությունների «բեմականացումներ» կարելի է տեսնել նաև բնական միջավայրերում (հարսի տան շեմքի մոտ հրավիրված պարախմբերի ելույթներ, հարսի հրաժեշտի երգերի արարողություններ):

Ավանդական ծեսի տարբեր դրվագների բեմականացումներն առավել գերադասում են տարիներ առաջ Հայաստանից այլ երկրներ տեղափոխված մեր համերկրացիները, սփյուռքահայերը և անգամ մայրենի լեզվով դժվարությամբ հաղորդակցվող նրանց զավակները, որոնք նման դրվագների միջոցով ձգտում են շեշտել իրենց ազգային արմատներն ու հայրենաքաղձությունը: Արտերկրից ժամանած մեր հայրենակիցներն ազգագրական խմբի անդամներից պարուսույց կամ երգուսույց են հրավիրում՝ իրենց նախնյաց բնօրրանի երգն ու պարը սովորելու և տարբեր հավաքույթներին ամբողջ ընտանիքով ներկայանալու նպատակով: Ազգային տարազի վերաբերյալ խորհրդատվություն են ստանում հիմնականում «Տերյան» մշակութային կենտրոնից, որը նաև հագուստի ու դրա առանձին տարրերի պատվերներ է ընդունում: Մասնակի դեպքերում օգտվում են համապատասխան գրքերից, համացանցային աղբյուրներից կամ տարազագետի խորհուրդներից, երբեմն ոգեշնչվում թանգարանային հավաքածուներից: Վերջին տարիներին ձևավորվող յուրօրինակ ավանդույթներից է նաև «Մարաշյան» կենտրոնում ազգային տարազով ընտանեկան լուսանկար ունենալը: Վերոնշյալ գործոնների ազդեցությամբ վերածնակերպված աշխարհայացքը դրսևորվում է քաղաքացիների ինքնության, արժեքային համակարգի, վարքագծի ու կերպարի համատեքստերում:

Գրականություն

Հայաստանի Հանրապետության ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 80, ց. 3, գ. 20, թ. 109-112:

Ալեքսանյան Ա. 1987, Մտահղացումը պատահական չի ծնվել, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 15:

Գրիգորյան Վ. 1987, Նաև՝ պարահրապարակներ, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 12:

Դաշտոյան Ռ., Մկրտչյան Ս., Դոլոխանյան Ժ., Եսայան Ս., Տրավաջյան Մ., Հարությունյան Ա., Գևորգյան Ս., Բարսեղյան Վ., Քոչարյան Ա. 1987, Այո՛ պարատանը,

- Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 17:
- Իսրայելյան Ռ., Մկրտչյան Մ., Պետրոսյան Ս. 1987, Պարատունը՝ հյուրընկալ հարկ Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 19-20:
- Լալայան Ե. 1896, Ջալալք, Ընտանեկան բարք. Ամուսնություն և հարսանիք, Ազգագրական հանդես, գիրք Ա, Շուշի, 380 էջ:
- Լալայան Ե. 1907, Նոր-Քայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, Ամուսնություն եւ հարսանիքի սովորություններ, ԱՀ, գիրք XVI, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ «Հերմես» տպ. եղիգարեանի, 240 էջ:
- Լալայան Ե. 1916, Մուշ-Տարօն, Ամուսնություն եւ հարսանիքի սովորություններ, Ազգագրական հանդես, գ. XXVI, Թիֆլիս, տպ. «Սլովո», 224 էջ:
- Խաչատրյան Ժ. 1975 Ջալալքի հայ ժողովրդական պարերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 7, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 197 էջ:
- Խաչատրյան Ժ. 2014, Ծիսական պարը հայոց հավատալիքների համատեքստում, Երևան, «Գիտություն», 381 էջ:
- Կոմիտաս վարդապետ 2007, Պարն ու մանուկը, Ուսումնասիրություններ եւ յօդաձևեր, աշխատասիրութեամբ Գ. Գասպարեանի եւ Մ. Մուշեղեանի, Գիրք Բ, Երևան, էջ 75-79, Սարգիս Խաչենց, «Փրինթինֆո», 574 էջ:
- Հարոյան Ռ. 1987, Հայոց պարատուն, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 1, էջ 6-12:
- Հարությունյան Վ. 1987, Մեծ հետաքրքրությամբ ծանոթացանք, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 14-15:
- Ղուլյան Ա. 1987, Այժմեական ու հասունացած առաջարկ, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 11-12:
- Մարգարյան Ռ., Ամիրխանյան Ռ., Բարսեղյան Ռ. 1987, Գեղեցիկ ու անհրաժեշտ մտահղացում, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 13:
- Մուրադյան Հ. 1987, Պարը սկսվում է երգից, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 18:
- Մուրադյան Հ. 2019, Մշակույթի տները խորհրդային և ետխորհրդային Հայաստանում. Ժառանգականությունը, գործառության և իմաստային փոխակերպումները, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, Երևան, թիվ 3, ՀԱԻ հրատ., էջ 194-203:
- Շամամյան Ն. 2014, Պարի ու հացի կապը հայկական հարսանեկան ծեսում, Habitus 1, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, «Գիտություն», 376 էջ:
- Շամամյան Ն. 2021, Պարը հայկական հարսանեկան արարողություններում (XIX դ. - XXI դ. սկիզբ), Է. 00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման առենախոսություն, Երևան, 275 էջ:
- Պիկիյան Հ. 2010, 2012, 2013, 2015, 2017, Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ), Երևան:
- Սահակյան Ա. 1988, Ժողովրդական, թե՛ ազգագրական, Երևան, Սովետական արվեստ, N 7, էջ 40-44:
- Սարգսյան Ա., Մխիթարյան Վ. 1987, Խնդիրը շուտափույթ լուծում է պահանջում, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 16:

- Սիմոնյան Է. 1987, Ազգային պարին՝ պետական հովանավորություն, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 20:
- Սիմոնյան Կ. 1987, Հիմա կամ երբե՛ք, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 21:
- «Սովետական գրող» հրատարակչության մի խումբ աշխատակիցներ 1987, Հանուն ճշմարիտ ազգային պարի պրոպագանդման, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 18-19:
- Քաջբերունի 1901, Հայկական ծէսեր եւ սովորութիւններ, Ազգագրական հանդես, գ. VII-VIII, Թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի, Ընտանեկան կեանք եւ սովորութիւններ. հարսանիք, 527 էջ:
- Քոչարյան Ա. 1987, Դարձնել ժողովրդի սեփականություն, Հայոց պարատուն. գոյության իրավունք, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7, էջ 18:
- Лисициан Срб. 1958, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 1, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 614 с.
- Лисициан Срб. 1972, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 2, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 502 с.

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿԵՆՍԸՆԹԱՑԸ

Հռիփսիմե Պիկիչյան

Ամփոփում

1960-ական թթ. Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի նախաձեռնած ազգագրական երգի ու պարի փառատոների ազդեցությամբ, հանրային մտածելակերպում վերաբժնորվում էր ավանդական մշակույթը՝ ավագ սերնդից փոխանցվելով երիտասարդներին: Հետխորհրդային տարիներին Երևանի կասկադի տարածքում պարբերաբար կազմակերպվող ավանդական պարի ուսուցման երեկոների, հայ երգ ու պարի «Գութան» փառատոնի և դպրոցական ծրագրերում ներառված ազգային երգ ու պարի դասընթացի շնորհիվ ինքնության խորհրդանիշներ դարձած ավանդական երգի, պարի, տարազի, ծիսական արարողությունների վերակերպավորված տարբերակներն աստիճանաբար տարածվում էին քաղաքային կենցաղում, ապա վերադառնում գյուղական բնակավայրեր ու սփյուռքահայ համայնքներ:

Բանալի բառեր՝ Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտ, ազգագրական փառատոն, ազգագրական համույթ, հայ ավանդական երգ ու պար, հարսանեկան ծես, ազգային ինքնություն, ավանդականի նորովի մեկնաբանում:

ГОРОДСКАЯ ЖИЗНЬ ТРАДИЦИОННОЙ МУЗЫКИ

Рипсиме Пикичян

Резюме

В 1960-е годы Ереванский политехнический институт проводил этнографические фестивали песни и танца, под влиянием которых в общественном сознании произошла переоценка традиционной культуры, передающейся молодому поколению. В постсоветские годы, благодаря регулярно организуемым на территории ереванского Каскада традиционным вечерам обучения народным танцам, армянскому фестивалю песни и танца «Гутан» («Плуг») и курсу национальной песни и танца, включенному в школьные программы, по-новому интерпретированные традиционные песни, танцы, костюмы и ритуальные обряды, ставшие символами национальной идентичности, постепенно получили распространение как в городском быту, так и в сельском, а также в армянской диаспоре.

Ключевые слова – Ереванский политехнический институт, этнографический фестиваль, этнографический ансамбль, армянская традиционная песня и танец, свадебный обряд, национальная идентичность, новая интерпретация традиции.

THE URBAN LIFE OF TRADITIONAL MUSIC

Hripsime Pikichian

Abstract

In the 1960s, the Yerevan Polytechnic Institute held ethnographic song and dance festivals, which influenced the reappraisal of traditional culture in the public mind, passing it on to the younger generation.

During the post-Soviet years, owing to the regular occurrence of traditional folk dance evenings in the Yerevan Cascade territory, the Armenian song and dance festival *Gutan (Plough)*, and the inclusion of a national song and dance course in school curricula, the newly-interpreted versions of traditional songs, dances, costumes, and rituals that became symbols of national identity gradually spread throughout urban areas, and life, and subsequently, returned to rural settlements, and communities of the Armenian Diaspora.

Key words – Yerevan Polytechnic Institute, ethnographic festivals, ethnographic ensembles, Armenian traditional songs and dances, wedding ceremony, national identity, newly-interpreted traditions.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Ռուզաննա Առաքելյան

Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի
արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Ամիրյան 26

Էլ. հասցե՝ ruzanna.arakelyan@ysitc.am

Հոդվածը ներկայացվել է 22.05.2023, գրախոսվել է 25.05.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-184

Ներածություն

Երևանի քաղաքապետարանի Հրաչյա Ղափլանյանի անվան դրամատիկական թատրոնի* հիմնադրումը հայ թատրոնի նորագույն պատմության նշանակալի իրադարձություններից է:

Դրամատիկական թատրոնը նշանավորվել է շեքսպիրյան պիեսների, արտասահմանյան ու հայ ժամանակակից հեղինակների ստեղծագործությունների բեմադրություններով: Նորաստեղծ թատրոնը ժամանակին համընթաց էր և երիտասարդական ոգով: Ներկայացումները, սկսած ստուդիական շրջանից, ռիթմի, բեմադրաոճի, արտահայտչամիջոցների և լեզվի փոփոխությամբ էին: Բեմից հանդիսատեսին ներկայացվում էին անկեղծ ու անմիջական փոխհարաբերություններ, նրա հետ վարում հոգեբանական նուրբ բացահայտումներով ու հուզական հագեցվածությամբ մտերմիկ զրույց:

Դրամատիկական թատրոնի ստեղծումը 1960-70-ական թթ. գաղափարական հարկադրանքների, ճնշումների թուլացման ու ազատ, համարձակ գործելու, խոսելու հնարավորության ժամանակահատվածում էր: Որքան էլ որ այդ ազատությունը հարաբերական լիներ, այնուհանդերձ, Խորհրդային Միության երկրներում փոխվում էր կյանքի ռիթմը, մտածողությունը: Արվեստը ասես մերձենում էր մարդուն: Արվեստի գործիչների հիմնական խնդիրն էր դառնում իրենց օրերի մարդուն ներկայացնելը՝ բարոյական, սոցիալական հարցադրումներով, բարդ ընտրությունների առաջ կանգնած, անձնական մտահոգություններով ու ներքին հակասություններով:

«Խորուշչովյան ձնհալի» տարիներին ռուսական թատերական միջավայրում զարթոնքի մի ուժեղ ալիք բերեց Մոսկվայի գեղարվեստական թատրոնի ստուդիականների հիմնած՝ համարձակ նորարարություններով «Սովյեմեննիկ» թատրոնը (հիմնադիր՝ Օլեգ Եֆրեմով, 1956 թ.): Դրան հաջորդեց 1964-ին Դրամայի և կոմեդիայի թատրոնի հիմքի վրա Յուրի Լյուբիմովի գլխավորությամբ վերաբացված «Տագանկայի» թատրոնը: Թատերական այս

* Թատրոնի հիմնադիր, գեղարվեստական ղեկավար Հ. Ղափլանյանի մահից հետո (1988 թ.) Երևանի դրամատիկական թատրոնը անվանակոչվել է նրա անունով (1990 թ.):

երկու օջախների բեմադրական մտածողությունը շրջադարձային էր: Այս թատրոններում նորարարական մոտեցումներով, խիզախումներով բեմադրվում էին ժամանակակից հեղինակների պիեսները, գրաքննության կողմից արգելված ստեղծագործությունները:

Թատերական մայրաքաղաք Մոսկվայի մթնոլորտը մոտ մեկ տասնամյակ անց տիրում էր նաև մեր մայրաքաղաքում:

Հայ թատրոնում 60-ական թթ. արդեն իսկ առկա էին թատերական օջախի նոր ազդակներ: Ժամանակակիցների խոսքով՝ որոնումներով ու համարձակ փորձարարությամբ, թարմությամբ ու նոր խոսքով ներկայացող սերնդի պահանջ կար: 1966-ին Ալեքսանդր Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ սկսում է գործել Երիտասարդական կազմակերպությունների կոմիտեի «Արշալույս» թատերախումբը, որի կազմում էին գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի շրջանավարտներն ու երիտասարդ դերասանները: Սա երիտասարդական թատրոն հիմնելու հաջողված և նշանակալի փորձերից էր: Սակայն «Արշալույսը» հյուրախաղային ակտիվ գործունեություն էր վարում և հանրապետության տարբեր մարզերում հանդես գալիս հիմնականում ժամանակակից արտասահմանյան պիեսների բեմադրություններով: Այն 1969 թ. փետրվարից չգործեց:

«Արշալույսի» գործունեությանը զուգահեռ՝ Հրաչյա Ղափլանյանը, որը նախագահում էր Հայկական թատերական ընկերությունը, 1967 թ. ստեղծում է կից թատրոն-ստուդիա: Հայտարարվում է ընդունելություն, և ընտրվում են մասնագիտական կրթություն չունեցող երիտասարդներ, որոնց կրթելը հանձն է առնում Հ. Ղափլանյանը: Ուսուցումը տևում է երկու տարի: Ինչպես նշում է հիմնադիրը, ռուսական ու հայկական թատերական ավանդներն են եղել կրթության հիմքում. «Ստուդիականների ստեղծագործական դաստիարակությունն առաջին իսկ օրերից հաստատվեց սովետական թատրոնի մեծ բարենորոգիչներ Ստանիսլավսկու և Վախթանգովի ուսմունքի և պրակտիկ գործունեության հիմքի վրա: <...> Բայց երբեք չմոռացանք նաև հայ թատրոնի դարավոր ավանդույթները, նրա ռեալիստական ժառանգությունը՝ դրանք կապելով մեր ժամանակի պահանջների հետ¹:

Պարբերաբար կազմակերպվել են նաև տարբեր թատերական գործիչների հետ հանդիպումներ: Ստուդիականների հետ մասնագիտական զրույցներ են ունեցել Վ. Փափազյանը, Ռ. Ջաբլյանը, Գ. Բոյաջիկը: Հետագայում նաև թատրոնում բեմադրություններ իրականացնելու համար հրավիրված անվանի թատերական գործիչներ փորձերի միջոցով մասնագիտական զրույցներով նպաստել են երիտասարդների հմտությունների կատարելագործմանը:

¹ Ղափլանյան 1982, 138:

Հ. Ղափլանյանը թատրոնում ընդունելի խաղաոճի մասին «Ավանգարդ» թերթին տված հարցազրույցում տեղեկացրել է. «Մեր նպատակն է երիտասարդական անկեղծությունը, անմիջականությունը բեմ բարձրացնել, որ այդ բոլորը դառնա ռեալիստական խաղաոճ: <...> կարիք չկա բեմի վրա աղավաղել ծայնը, չափազանցնել շարժումները և շեշտը դնել միմիայն կեղծ էմոցիաների վրա: <...> Ինչու անգլիացիք Շեքսպիրը կարող են հանգիստ խաղալ, իսկ մեզ մոտ գոռգոռան»²: Հ. Ղափլանյանը, շարունակելով իր միտքը, հայտնել է, որ եթե նույնիսկ այս կերպ թատրոնը հարի ռուսական թատրոնի համար ընդունելի արտահայտչականությանը, այնուամենայնիվ, կարևորը՝ այն կլինի արդիական ու իրենց ժամանակակից մարդուն նմանվող կերպարաստեղծումով³: Այսինքն՝ կարող ենք եզրակացնել, որ բեմադրիչը նոր թատրոնի համար սկզբունք է դարձրել կերպավորման եղանակների պարզեցումը:

Կրթությանը զուգահեռ՝ բեմադրության են պատրաստվել ներկայացումներ, որոնց մեջ ընդգրկվել են գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտը ավարտած, նաև տարբեր թատրոններից հրավիրված երիտասարդ դերասաններ: Այսպիսով ձևավորվել է թատրոն-ստուդիայի թատերախումբը:

Թատրոն-ստուդիայի ներկայացումները

1967 թ. նոյեմբերի 27-ին Վսևոլոդ Վիշնևսկու «Լավատեսական ողբերգություն» հեղափոխական ոգով ու ռոմանտիկական ողբերգականությամբ պիեսի բեմադրությամբ (ռեժ.՝ Ռուբեն Մարուխյան) Գ. Սունդուկյանի անվան ազգային ակադեմիական թատրոնում տեղի է ունեցել Հայկական թատերական ընկերության թատրոն-ստուդիայի բացումը:

Բաբկեն Հարությունյանի՝ խորհրդահայ թատրոնի 1961-1970 թթ. ընդգրկող տարեգրությունը տրամադրում է կերպարների ու դերասանների ցանկը ներկայացնող հստակ և ամբողջական տեղեկատվություն⁴: Ներկայացման մեջ Կոմիսարի դերում հանդես է եկել հրավիրված դերասան Էմմա Վարդանյանը:

Ուսումնառության ընթացքում գտնվող այս երիտասարդներին, ժամանակակիցների պնդմամբ, առավել հաջողվել են առանձին տեսարաններ՝ մասնավորապես զանգվածային տեսարանները. «Ղափլանյանին առանձնապես հաջողվել էին առաջին տեսարանները՝ նավաստիների ամբոխի քառասյին եռքը, Կոմիսարի հայտնվելուն պես նրա վարվելակերպի հանդեպ բուռն վերաբերմունքը, ծաղրը նորելուկ կին-կոմիսարի նկատմամբ: Այսպես, որպեսզի Կոմիսարին վերջնականապես համոզեն, թե իրենք ինչպես են վերաբերվում նրան, նավաստիները տեսարաններից մեկում մի մարդու նման թաշկինակ-

² Թոփչյան 1969, 3:

³ Հմմտ. Թոփչյան 1969, 3:

⁴ Հմմտ. Հարությունյան 2008, 309:

ները կապում են գլխներին, իբր գլխաշոր են կապել», - գրում է Սաբիր Ռիզաևը⁵։ Շարունակելով միտքը՝ Ս. Ռիզաևը մանրամասնում է, որ նավաստիների վերաբերմունքի արտահայտման կերպը նման այլ տեսարաններում ևս գտնված է եղել։ Երիտասարդ դերասանախմբի կերպարաստեղծումը մասնագետների ուշադրությանը չի արժանացել։ Ստուդիականները շարունակել են իրենց ուսումնառությունը, փորձի ձեռքբերումը։

Ժամանակակիցները առանձնահատուկ կարևորել են նորաստեղծ թատրոնի առաջին բեմադրություններից՝ ռեժիսորական վճիռներով, հոգեբանական, բեմականորեն տպավորիչ բացահայտումներով առանձնացող «Աննա Ֆրանկի օրագիրը» ներկայացումը (Ֆրենսիս Գուդրիչի և Ալբերտ Հակկետի վեպի հիման վրա, ռեժ.՝ Ռ. Մարուխյան)։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիստական հալածանքներից պատսպարված, սարսափ ու կոտորած տեսած տասներեքամյա հրեա աղջնակի հուշերին տալով բեմական կյանք՝ բեմադրիչ Հրաչյա Ղափլանյանը դաժան իրողություններին հաղորդել էր նաև լավատեսական, հումորային երանգներ, մարդկային ամենատարբեր կենսական դրսևորումներ, ուրախությամբ, երազանքներով լի դրվագներ։ Ղափլանյանական այս բեմադրության մեջ խղճուկ պայմաններում մահից մազապուրծ այս մարդիկ սիրահարվում են, ժամադրվում, պարում են երբեմն արցունքախեղդ, երբեմն ակնթաթ տևող անհոգությամբ։ Բեմադրիչը կարևորել էր վանդակաճաղերից այն կողմ գտնվող կյանքի գոյությունը։ Բեմում մշտապես թնդանոթների, պայթող ռումբերի որոտներ հիշեցնող ձայներով, քայլերի, մեքենաների աղմուկներով հերոսների ապրված կյանքի յուրաքանչյուր պահի ասես մասնակից էր մահը, սարսափը. «Կրունկների տակ չճգնվելու համար, անզեն, անօգնական մարդիկ, անհայտ մի անկյունում պատսպարված, հույսով սպասում էին, որ կհեռանան մահաբեր քայլերգի աղմուկը, երկաթյա կրունկների դոփյունները, նորից արևի լույսը կջերմացնի իրենց», - գրել է Լ. Կրոյանը⁶։

Ներկայացման առաջին իսկ տեսարանից բեմադրիչը հանդիսատեսին փոխանցել է տխուր զգացողություններ, հուշել հալածյալների տագնապների, սուղ կենցաղային պայմանների ու կորսվող երջանկության մասին. «...Գոնգի երեք սթափեցնող հարված, և ներկայացումն սկսվում է։ Փողոցային շրջմուխի տրտմալի երգ։ <...> Եվ հնչունային այդ պարզալուր թախիծի մեջ սկսում են զծագրվել լքված ձեղնահարկը՝ պղտոր ապակիներ ունեցող պատուհաններով և երկաթե որբացած մահճակալներով։ <...> Մենք հասկանում ենք այդ հնչյունների թախիծը։ Այս լքված կացարանում մի ժամանակ մարդիկ են ապրել և լքել հանկարծակի. մահճակալների վրա շերտավոր ներքնակներ և պատահաբար գտնված աշակերտական ճմրթված տետրակ՝ «Աննա Ֆ-ի

⁵ Ռիզաև 1969, 213-214։

⁶ Կրոյան 1967, 2։

օրագիրը»», - այսպես է ներկայացման մեկնարկը բնութագրում թատերագետ Գրիգոր Բոյաջիկը⁷:

Բեմանկարիչ Ալեքսանդր Շաքարյանը բեմական տարածությունը կազմակերպել է տուն հիշեցնող ձևավորումով՝ վանդակապատ պատուհանով, մահճակալներով և այլն: Աննայի մահճակալը առանձնացված է անկյունում, պատուհանի մոտ: Ս. Ռիզակը նշում է, որ Աննան (Վիոլետա Գևորգյան) մի քանի անգամ է մոտեցել այդ պատուհանին և այնտեղից տևականորեն նայել դեպի հանդիսատեսը: Այս տեսարաններում ռեժիսորը ասես ցանկացել է բանտված աղջնակին հնարավորություն տալ իրեն պատկերվող իրական կյանքը տեսնելու, դրսից եկող աղմուկներով տարվելու, երազելու: Ներկայացման քննախոսականներում թատերագետները հենվում են մի քանի տեսարանի վրա, որոնք կարողացել են արտահայտել ռեժիսորական ընդհանուր մեկնաբանությունը: Դրանցից մեկը սիրային մոտիվ զարգացնող բեմավիճակն է, որտեղ բեմադրիչը մի կողմ է թողել իրականությունը և, երիտասարդ Աննային և Պիտերին (Հայկ Ղազարյան) ժամադրելով վերին հարթության վրա, սերը վեր դասել ամեն ինչից:

Միանգամայն պատկերավոր է թատերագետը իր ընթերցողին ներկայացնում Աննայի ժամադրության գնալու տեսարանը, որը, ինչպես ինքն է նշում, եղել է բեմադրողի գյուտերից: Ժամադրության վայրը նախատեսված է եղել միևնույն սենյակի ձախ անկյունը, իսկ Աննան ուշանալու վախով է համակված եղել. «<...> արագ կարգի է բերում իրեն, սանրվում, նոր շրջագգեստ հագնում, ուսերին գցում շալը, իբր կարող է «դրսում ցուրտ լինել», որովհետև արդեն երեկո է: Եվ ահա Աննան՝ հագնված ու գեղեցկացած, դուրս է գալիս իր «սենյակից»: Ամենից առաջ նկատում ենք, որ փոխվել է քայլվածքը: Ապա տեսնում ենք, որ նա բարձրակրունկ կոշիկներ է հագել: Հետևելով նրա քայլվածքին՝ մենք հասկանում ենք, որ Աննան առաջին անգամ է բարձրակրունկ նորաձև կոշիկներ հագնում», - նկարագրում է Ս. Ռիզակը⁸: Ականատեսները գրում են, որ կոշիկները անհարմարություն են պատճառել նրան, բայց Աննան, տարված հանդիպման մտքով, կարողացել է քայլել առանց սայթաքելու. «<...> երևակայական փողոցով հպարտորեն քայլում է Վիոլետա Գևորգյանի Աննան, ինչպես մի իսկական լեդի... Իսկ երբ «ժամադրությունից» տուն է վերադառնում, մի կողմ է նետում կոշիկները, պայուսակը, վերցնում պարանն ու սկսում թռչկոտել», - տեսարանի նկարագրությունը շարունակելով Վիկտոր Բալայանը գրել է, որ հանդիսատեսը կրկին նույն աղջնակին է տեսել մանկան զվարթ ծիծաղով⁹:

⁷ Բոյաջիկ 1968, 5:

⁸ Ռիզակ 1969, 202:

⁹ Բալայան 1968, 3:

Շտրաուսի վալսը կերպարային նշանակություն է ունեցել ներկայացման համար. այն հնչել է սիրահարների տեսարանում, դստեր և հոր պարի տեսարանում և այլուր: Երաժշտական ձևավորումը (երաժշտ.¹⁰ Ա. Շեկունցի), ժամանակակիցների բնորոշմամբ, դրամատիկա է հաղորդել տեսարաններին և հուզական մեծ ներգործություն ունեցել:

Վիոլետա Գևորգյանի դերացանկը զարդարող առաջին լուրջ դերակատարումը եղել է Աննա Ֆրանկը: Հենրիկ Հովհաննիսյանը Վ. Գևորգյանի այս դերակատարման մասին արտահայտվելիս նրան հազվադեպ տաղանդի դերասան է անվանում. «Խաղը սրամիտ էր, թեթև, և դերասանուհին սիրվում էր: Բոլոր չափանիշներով կատարյալ խաղ», - հիշում է թատերագետը¹⁰:

Թատրոն-ստուդիայում դերասանական իր առաջին քայլերն անող երիտասարդ աղջիկը այնքան հավաստի է հանդես եկել Աննայի դերակատարմամբ, որ վերլուծություններում մասնագետները խաղը որակել են անկեղծությամբ, անմիջականությամբ գերող:

Կարևորված է նաև պարոն Ֆրանկի դերակատարումը: Իշխան Ղարիբյանի Ֆրանկը ասես ներկայացել է որպես իր ընտանիքի հենասյուն, որը, տարվելով ուրախություններով, երբեք չի կորցրել զգոնությունը վտանգի հանդեպ: Տիկին Ֆրանկը (Ա. Պետրոսյան) հանդիսատեսին ներկայացել է որպես սիրող ու հոգատար մայր, որ «բոկոտն, գիշերային շապիկով» նետվել ու մոր դիրքերից Վան Դաանին (Բ. Ղազիյան) գողության համար վտարելու որոշում է կայացրել¹¹:

Ստուդիականները «Աննա Ֆրանկի օրագիրը» հանդիսատեսին են հանձնել Ստանիսլավսկու անվան ռուսական թատրոնում: Ժամանակակիցները ներկայացումը բարձր են գնահատել, համարել նոր ձևավորվող թատրոնի մեծագույն ձեռքբերումը:

Երիտասարդական այս թատրոնը երրորդ անգամ հանդիսատեսին է ներկայացել կրկին նույն թատրոնի բեմում: Կշիշտով Խոյինսկու «Գիշերային պատմություն» ներկայացումը (ռեժ.՝ Դ. Մկրտչյան) մի ինքնատիպ շարունակություն էր դաժանության թեմայի: Լեհ դրամատուրգի 1967 թ.-ին գրված այս պիեսը ամբողջովին բաբախել է ժամանակի զարկերակով ու հյուսված է եղել մարդկային դաժանության, վախի, դրա ծնած տանջանքների ու դրանից ձերբազատվելու վրա: Այս պատմության հերոսները կործանման սահմանին հայտնված մարդիկ են: Ներկայացման մեջ բախվել են թույլն ու ուժեղը, վախն ու խիզախումը, անզորությունն ու թուլականությունը, հանցագործն ու անմեղը, բարոյականն ու անբարոյականը: Բեմադրության գաղափարը մարդ-

¹⁰ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Հովհաննիսյանի հետ զրույցից:

¹¹ Հմմտ. Բոյաջին 1968, 7:

կային նկարագրի պահպանումն է եղել, գազանի չվերածվելն ու մարդ մնալը, սեփական թուլությամբ բռնությունը չխթանելը:

Ներկայացումը դետալային ճշտությամբ ասես վավերագրական ընթերցում է եղել, և յուրաքանչյուր հերոս իր հավաստիությամբ, կերպարի արտաքին նկարագրով, որևէ ատրիբուտով համապատասխանել է իրական մարդկանց: Ժամանակակիցները առանձնապես անդրադառնում են Լուսանկարչին (Լ. Թուֆիկյան): Նրանք այն կարծիքին են, որ դերասանը կերպարի հոգեբանական իրավիճակները խորապես պատկերացրել ու տեխնիկապես հավաստի ներկայացնել է կարողացել: Նրա զուսպ շարժումները, հանգիստ, պասիվ կեցվածքը, մի տեսակ կղզիացած ու օտարված դիրքը մատնել են ներկայացման ընթացքում աստիճանաբար հասունացող վրդովմունքը, տարակարծությունը:

Լ. Թուֆիկյանի դերակատարման մասին Վ. Բալայանը գրել է. «Բավականին նուրբ ճաշակով օժտված, չափի զգացումը երբեք չկորցնող, հարուստ ներքնաշխարհի ունեցող երիտասարդ արտիստը սքանչելի մնջախաղի միջոցով այնպես զուսպ, վարպետորեն է արտահայտում այն ալեկոծումը, որ կատարվում է Լուսանկարչի հոգում <...>»¹²:

Լուսանկարչի մասնակցությամբ հիշարժան տեսարաններից մեկն էր նրա՝ ֆաշիստական համակենտրոնացման ճամբարում եղած լինելու բացահայտումը: Ս. Ռիզաևը գրում է, որ Շեֆ-Խորեն Աբրահամյանի հրամանին չենթարկվող ու ինքնամփոփ նստած Լուսանկարիչը, որ պետք է «տիրոջ» առջև ոտքի կանգնած լիներ, երկար մնացել է նույն դիրքով, իսկ շուրջքողորը քար լոռություն է տիրել՝ լի սպասումով ու լարվածությամբ: Շեֆը պտույտ է գործել նրա շուրջը, որը ասես մատնել է գիշատչի՝ զոհին տնտղելու մտադրությունը: Կանգ առնելով՝ գոռացել է. ««Ուտքի՛»»: Լուսանկարիչն անսպասելի գոռոցից վեր է ցատկում, նյարդային հայացքն անցնում է կանգնածների դեմքերի վրայով, իսկ ձեռքերը մեքենայորեն բարձրանում են: «Սա ֆաշիստական համակենտրոնացման ճամբարում եղած մարդու սովորական շարժում է, որ հարուցում է նույնանման իրավիճակը՝ կոպիտ ուժի հարկադրական պայմանը», - գրել է թատերագետը¹³: Մեկ այլ թատերագետ ևս հիշատակում է, որ Լուսանկարիչը ծանոթ գոյությունները լսելիս ռեֆլեքսորեն արձագանքել է և նրա ձեռքին խարանված է եղել ֆաշիստական նշանը¹⁴: Ռեժիսորը ասես հանդիսատեսին այդ կերպ հաղորդագրություն է ուղարկել կերպարի մասին, նրա հոգում հետք թողած վախով, սարսափով, բռնությամբ լի անցյալի մասին:

¹² Բալայան 1967, 4:

¹³ Ռիզաև 1969, 187-188:

¹⁴ Հմմտ. Բոյաջիև 1968, 11:

Այս ներկայացումն առանձնացել է հաջողված դերակատարումներով: Դրանցից է նաև Վիոլետ Գևորգյանի Աղջիկը: Վթարից հետո վիրավորի համար, բաժակը ձեռքին, անմեղ ու հուսահատ կեցվածքով, ապականված հոգիներով հանցագործներին օգնության խնդրանքով մոտենալու տեսարանում, Կովբոյի (Հ. Զարյան) ու իր հանդեպ բռնության տեսարանում դերասանուհին օրգանական է եղել, ընտրել այնպիսի արտահայտչամիջոցներ, որոնք արտահայտել են հերոսուհու ապրումները, ամբողջացրել նրա նկարագիրը:

Թատրոն-ստուդիան 1967 թվականն ամփոփեց հունգարացի ժամանակակից դրամատուրգ Պետեր Մյուլլերի «Մի բուռ մանրուք» պիեսի բեմադրությամբ (բեմ. ղեկավար՝ Հ. Ղափլանյան, բեմ.՝ Ռ. Մարուխյան):

Հ. Ղափլանյանի՝ տարբեր առիթներով հրապարակված ելույթները կամ հարցազրույցները կարդալիս տեղեկանում ենք, որ նա պիեսի ընտրություն կատարելիս, խաղացանկային քաղաքականությունից զատ, հաշվի է առել նաև դերասանախմբի աճը և նրանց՝ նոր կողմերով դրսևորվելու հնարավորությունը: Օրինակ, «Մի բուռ մանրուքը», միտված է եղել երիտասարդ դերասաններ Ա. Թոփչյանին և Ա. Ութմազյանին իրենց դերասանական ունակություններով դրսևորվելու հնարավորություն տալու համար¹⁵: Այդ ներկայացման մասին թատերախոսականներ չեն հրապարակվել, սակայն «Գարուն» ամսագրի կազմակերպած «Զրույց»՝ նոր թատրոնի մասին» թեմայով հանդիպման ժամանակ տարբեր մասնագետներ բանավոր կարծիք են հայտնել, որոնք ներկայացման հանգիստ տոների, հոգեբանական խոր բացահայտումներով հարուստ դերակատարումների արժևորումն են¹⁶: «Մի բուռ մանրուքը» համարվել է դերասանական ներկայացում, որտեղ երիտասարդ դերասանները համոզիչ են կերպավորել իրենց հերոսներին և նույնիսկ տպավորվել իրենց օժտվածությամբ:

Արձակագիր, դրամատուրգ Գևորգ Արշակյանը ներկայացման արտահայտչաձևերի, ընդհանուր կերպարի մասին կարծիք է հայտնել. ««Մի բուռ մանրուքը» թատրոնի հաջողությունն է: Մարդկային ճշմարտացի փոխհարաբերություններ, ազնիվ զգացումներ, խոր և նուրբ ապրումներ՝ առանց բացականչության և պաթետիկայի»¹⁷: Շարունակելով իր միտքը՝ դրամատուրգը պատկերավոր նկարագրում է նաև Ա. Ութմազյանի դերակատարումը. «Գլխավոր դերակատար Արթուր Ութմազյանը բեմ մտավ, ինչպես կյանք: Առաջին քայլերն արեց անվստահ, ինչպես սիրո մեջ: Խոնավ ու իմաստուն հայացքը, փոքր-ինչ կյանքի տակ կքած կերպարի բնավորությունը, տակնուվրա եղած ներքինը, բոլոր տեսարաններում ազնիվ, բարձրացրին կերպարը, մեծացրին, ընդգծեցին մաքրությունը, կյանքի պղտորությունից հստակվեց, ու

¹⁵ Հմմտ. Գարուն 1969, 69:

¹⁶ Հմմտ. Գարուն 1969, 84:

¹⁷ Գարուն 1969, 84:

արդեն վերջին պատկերում մեր առջև կանգնեց զարմանալի նուրբ ու լավ Արթուր-գլխավոր դերակատարը»¹⁸:

Մասնագետներին հոգեբանական հավաստիությամբ տպավորել էր նաև Ա. Թոփչյանի՝ Էվայի դերակատարումը: Դերասանուհին կարողացել է ժլատ ու պասիվ արտահայտչամիջոցներով պատկերացում տալ եվրոպական կեցվածքով, երիտասարդ, նուրբ ու հանգիստ շարժ ու ձևով տիկնոջ մասին: Դերակատարման մասին կարդում ենք. «<...> իմաստավորված, թախծոտ ժպիտ, կյանքը հասկացող երիտասարդ կնոջ վիշտ, ներքին անաղմուկ պոռթկումներ ու արտաքին չափավոր խաղաղություն», - Գ. Արշակյանի՝ այս դերակատարումը, նաև Ա. Ութմազյանի խաղը նկարագրող խոսքերը նորաստեղծ թատրոնի ոճի, տեսակի մասին են: Դրանք ասես վկայում են բեմում ներկայացվող իրադարձությունները և մարդկային փոխհարաբերությունները կյանքին ավելի մոտ ներկայացնելու և ժամանակակից մարդու ընկալումների, պահանջների հետ հաշվի նստելու մասին:

Այս բեմադրություններից հետո Հ. Ղափլանյանը, ամփոփելով ստուդիայի երկամյա գործունեությունը, փաստել է, որ դերասանները, հանդիսատեսի առաջ ներկայանալուն զուգահեռ, մշտապես եղել են ուսումնառության մեջ. «Երկու տարվա ընթացքում բավական աշխատել ենք երիտասարդ արտիստներին մարզելու ուղղությամբ՝ դիկցիա, պլաստիկա, սուսերամարտ, դասախոսություններ, գործնական պարապմունքներ...»¹⁹:

Այսպիսով, այս ներկայացումներով ստուդիան արդեն իսկ հաստատեց թատրոն դառնալու իր իրավունքը: Շենքի հատկացումից հետո ստուդիականների չորս աշխատանքը նորաստեղծ թատրոնի խաղացանկում էր:

Երևանի դրամատիկական թատրոնի առաջին ներկայացումը

Թատրոնի սեփական շենքի հատկացումը մաքառումներով լի ճանապարհի արդյունք է եղել: Հ. Ղափլանյանը տարբեր հարցազրույցներում պատմում է այդ մասին: 1969 թ. մարտի ութն այն օրն էր, որ Դրամատիկական թատրոնը սեփական հարկի տակ (Ավ. Իսահակյան, 28 հասցեում) իր հանդիսատեսին էր սպասում Թումանյանի «Անուշ»-ով՝ Հ. Ղափլանյանի բեմականացմամբ ու բեմադրությամբ:

Թատրոնի գեղարվեստական ղեկավարի բնորոշմամբ՝ կան գրական ստեղծագործություններ, որոնք «ուղղակի պահանջում, հարկադրում են բեմ հանել իրենց»²⁰: Այդ ստեղծագործություններից էր հենց այս քնարական պոեմը, որն Անուշի ու Սարոյի սիրո և ողբերգականության մասին է. սիրո գաղափարի շեշտադրումով, պայմանական, պլաստիկական վճիռներով:

¹⁸ Գարուն 1969, 84:

¹⁹ Հայրապետյան 1969, 4:

²⁰ Ղափլանյան 1982, 143:

Բեմականացման մեջ խմբերգերն առանձնահատուկ կարևորություն են ձեռք բերել: Հ. Ղափլանյանը դրանց տվել է ասես անտիկ խմբերգի խնդիր, կերպարներին առնչվող դեպքերին՝ ճակատագրական վճիռների կրող. «Բեմադրող Հ. Ղափլանյանը շատ և ինքնատիպ միջոցներ է գտել պոեմը բեմից հնչեցնելու համար: Ե՛վ հին հունական թատրոնի խորը (երգչախումբը) հիշեցնող խմբերի օգտագործումը, և՛ գործող անձանց նախապես մտերիմ հարաբերությունների, ապա բախման բարձրակետի արտահայտման միջոցները՝ դիթամային կտրուկ, հակիրճ, պլաստիկ լուծումներով, արված են համարձակ երևակայությամբ», - գրել է Լևոն Հախվերդյանը²¹:

Բեմադրության նախերգային տեսարանը այսպես է նկարագրում թատերագետ Ս. Ռիզակը. «Բեմի կիսախավարում նշմարվում են փերիների ֆիգուրները՝ ժայռեր հիշեցնող կտրտված բարձրության վրա: Անուշն ընկած է մեռած Սարոյի կրծքին: Ամեն ինչ քարացել է: Հանդիսավոր-տխուր երաժշտությունը հնչում է որպես ռեքվիեմ: Փերիները սկսում են շարժվել, և նրանց շարժումներում սգո անպատմելի ցավ է զգացվում»²²: Բեմավիճակի մեկնաբանությունը շարունակելով՝ Ս. Ռիզակը գրում է, որ ռեժիսորը երիտասարդ տղաներ է ներմուծել, և նրանք էլ փերիների հետ մեկտեղ համաչափ շարժումներով, ձայնակցություններով նպաստել են գործողությունների զարգացմանը:

Ներկայացման դերակատարումների և նոր թատրոնի բեմում պոեմի բեմական մեկնաբանման կերպի մասին կարծիք է հայտնել Բ. Հարությունյանը. «Դերասանները թարմաշունչ ու անկեղծ հնչերանգով էին արտասանում թումանյանական տեքստը, որով և առավել ողբերգական էր ընկալվում այդ շքեղ ու գունազարդ հանդիսանքի մթնոլորտում սիրահարների զոհվելը»²³:

Անուշի դերակատարումով Վ. Գևորգյանը կարողացել է հանդես գալ համոզիչ խաղով ներկայանալ և արժանանալ մասնագետների բարձր գնահատականին: Երիտասարդ դերասանուհու խաղի մասին հիացումով է գրել թատերագետ Լուիզա Սամվելյանը: Նա Անուշը համարել է դերասանուհու հաջողությունը և արժևորել նրա՝ հոգեբանական բարդ տեսարաններում ճշմարիտ, բնական, հավաստի ու հուզական հագեցվածությամբ ներկայանալու հմտությունը²⁴:

Բեմադրության նկարագրություններն ընթերցելիս մենք տեսնում ենք, որ Հ. Ղափլանյանը աշխատել է նաև կինեմատոգրաֆիկ վճիռներով: Օրինակ, գլխավոր պատկերներում նա լուսաշրջանի միջոցով ստեղծել է «խոշոր պլաններ», որոնք տևականորեն բևեռել են հանդիսատեսի ուշադրությունը կերպարների հոգեվիճակների վրա: Հատկանշական է կոխի տեսարանը, որի

²¹ Հախվերդյան 1976, 263:

²² Ռիզակ 1969, 218:

²³ Հարությունյան 1985, 361:

²⁴ Հմմտ. Самвелян 1969, 28:

ժամանակ Անուշը հետևել է եղբորն ու սիրելիին, բայց այն պահին, երբ Սարոյի (Գուժ Մանուկյան) ու Անուշի հայացքները հանդիպել են, Ս. Ռիզակի բնորոշմամբ, բեմում կանգ է առել շարժումը և համատարած խավարում երկու լուսաշրջանի մեջ առնված են եղել սիրահարների դեմքերը²⁵։ Տևական անշարժության բեմավիճակին հաջորդել է արդեն բուռն գործողությունների շղթան։ Մեկ այլ տեսարան հանդիսատեսը ասես դիտել է օբյեկտիվի ներսից։ Այդ բեմավիճակը Սարոյի, Մոսիի (Լ. Թովսիկյան), Անուշի մենախոսության կազմակերպումն է, որը բեմադրիչը թափվող ձյան ֆոնին բեմի աջ և ահյակ կողմերում կանգնեցրել է երիտասարդ սիրահարին ու Մոսիին, իսկ Անուշին բեմառաջ բերել։ Առանձնահատուկ տպավորիչ է եղել, որ երեքն էլ միևնույն ժամանակ հանդես են եկել մենախոսություններով, իսկ այդ պահին իր դերն է կատարել լուսային ձևավորումը՝ հերթով բևեռվելով նրանց դեմքերին²⁶։

Բեմադրությունը ոչ միայն տարբեր մասնագետների դրվատանքին է արժանացել, այլև մտահոգություն է առաջացրել՝ մի դեպքում պոեմի ամբողջականության խաթարման, մեկ այլ դեպքում՝ արտահայտչական վճիռների և գեղարվեստական խոսքի անհամապատասխանության առումով։

Անդրադառնալով ներկայացման մասին դիտողություններին՝ Հ. Ղափլանյանը հավաստել է, որ պոեմի բուն տեքստը թողել է անփոփոխ և որոշ արտահայտություններ, նախադասություններ է հավելել՝ այդպիսով պոեմը դրամատուրգիական տեսքի բերելով ու խաղարկային դարձնելով²⁷։

Թատրոն-ստուդիայի գործունեությունը Անուշի մասին թատերախոսականում (1969 թ.) ամփոփել է Ռուբեն Սանոյանը. «Այսօր արդեն թատրոնն ունի կամ գրեթե ունի ամեն ինչ՝ աշխատասեր, համերաշխ կոլեկտիվ, որոնող և գտնող ղեկավար, և նույնիսկ... շենք։ Այսօր թատրոնի առջև կանգնած է մի հիմնական խնդիր՝ հաստատել իր ստեղծագործական դեմքը»²⁸։ Իրավացի է Ռ. Սանոյանը, քանզի թատրոն ստեղծելու, համախոհների ջերմեռանդ թիմ ձևավորելու, շենք ունենալու համար շատ ջանքեր են ապարդյուն անցել։ Դրամատիկական թատրոնի անձնակազմին հաջողվեց հաղթահարել այդ դժվարությունները։

Եզրակացություններ

Ստուդիական շրջանից թատրոն անցման ճանապարհին Հ. Ղափլանյանը երիտասարդ ուսանողների հետ բեմադրեց հինգ ներկայացում՝ այսպիսով ձևավորելով նորաստեղծ թատրոնի նախնական խաղացանկը։ Եթե ստուդիան ներկայանում էր արտասահմանյան պիեսների բեմադրություններով,

²⁵ Հմմտ. Ռիզակ 1969, 227։

²⁶ Հմմտ. Ռիզակ 1969, 227։

²⁷ Հմմտ. Ղափլանյան 1969, 34։

²⁸ Սանոյան 1969, 3։

ապա թատրոնի բացման համար ընտրվեց և բեմադրվեց «Անուշ» ազգային պոեմը: Այսպիսով, նորաբաց թատրոնը իր անցած փորձարարական ու խիզախումներով լեցուն երկամյա գործունեության քննությունը հանձնեց:

Նորաբաց թատրոնի առջև դրված խնդիրներից էր ոչ միայն դերասաններ, այլև երիտասարդ ռեժիսորներ պատրաստելը: Նրա համար խաղացանկային սկզբունք էր ընտրվել հիմնականում բեմադրել հայ թատրոնում դեռևս բեմ չբարձրացած պիեսներ և հայ դրամատուրգների հետ համագործակցել՝ ժամանակակից մարդուն հետաքրքրող հարցերին անդրադարձող պիեսների ստեղծման և բեմադրության նկատառումով: Ժամանակը ցույց տվեց, որ թատրոնը կարողացավ հաղթահարել հանդիպող դժվարություններն ու ունեցավ իր դրամատուրգները՝ Ժորա Հարությունյան, Գևորգ Արշակյան, Գրիգոր Չալիկյան, Պերճ Զեյթունցյան և այլ գրողներ, դրամատուրգներ: Դեռևս ստուդիական շրջանից Հ. Ղափլանյանը ռեժիսորներ պատրաստելու նպատակով որպես ասիստենտ-ռեժիսոր ներգրավեց Ռուբեն Մարությանին, Դավիթ Մկրտչյանին, Նորայր Սարգսյանին և լրջորեն փորձեց թատրոնի բեմադրիչների սերունդ կրթել:

Այսպիսով, կարճ ժամանակահատվածում ստուդիա-թատրոնն ունեցավ հաջողված և ուշադրության արժանի ներկայացումներ: Երևանի դրամատիկական թատրոնի շնորհալի ու խոստումնալից երիտասարդներ Ա. Ութմազյանը, Վ. Գևորգյանը, Լ. Թովսիկյանը, Գ. Մանուկյանը, Է. Շահիրյանը և շատ այլ դերասաններ դարձան ղափլանյանական ավանդների կրողները և երիտասարդական թատրոնը կարողացան դարձնել մայրաքաղաքի ինքնուրույն կեցվածքով, խաղացանկով ու ոճով երկրորդ դրամատիկականը:

Գրականություն

Բալայան Վ. 1967, Վախը կրկնվում է..., Ավանգարդ, Երևան, N 149, էջ 4:

Բալայան Վ. 1968, Աննա Ֆրանկի օրագիրը, Սովետական Հայաստան, N 19, Երևան, էջ 3:

Բոյաջին Գ. 1968, Երիտասարդական սկիզբ, Սովետական արվեստ, N 1, Երևան, էջ 5:

Գարուն 1969, Զրույց՝ նոր թատրոնի մասին, N 12, Երևան, էջ 69, 84:

Թովչյան Ա. 1969, Հրավիրում է երիտասարդական թատրոնը, Ավանգարդ, N 19, Երևան, էջ 3:

Կրոյան Լ. 1967, Կյանքը սպանել չի լինի, Ավանգարդ, N 154, Երևան, էջ 2:

Հախվերդյան Լ. 1976, Ժամանակի հետ. Հոդվածներ, Երևան, «Հայաստան», 356 էջ:

Հայրապետյան Ղ. 1969, «Անուշ», Ժամանակակից պիեսներ և գուցե... «Համլետ», Սովետական Հայաստան, N 22, Երևան, էջ 4:

Հարությունյան Բ. 1985, Հայ սովետական թատրոն 1917-1977, Երևան, Սովետական գրող, 376 էջ:

Հարությունյան Բ. 2008, Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, գք. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 504 էջ:

Ղափլանյան Հ. 1969, Նաև դրամատիկական, Սովետական արվեստ, N 9, Երևան, էջ 34:

- Ղափլանյան Հ. 1982, Ռեժիսոր, ներկայացում, հանդիսատես, Երևան, «Հայկական թատերական ընկերություն», 172 էջ:
- Ռիզան Ս. 1969, Հրաչյա Ղափլանյան, Երևան, «Հայկական թատերական ընկերություն», 235 էջ:
- Սանոյան Ռ. 1969, «Անուշը»-ը երիտասարդական թատրոնում, Գրական թերթ, N 17, Երևան, էջ 3:
- Самвелян Л. 1969, Виолетта Геворкян-Ануш, Театр, Москва, N 10, с. 28.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Ռուզաննա Առաքելյան

Ամփոփում

Երևանի Հրաչյա Ղափլանյանի անվան դրամատիկական թատրոնի հիմնադրումը դարձավ հայ թատրոնի նորագույն պատմության նշանակալի իրադարձություններից մեկը: Հրաչյա Ղափլանյանը, որը Հայկական թատերական ընկերության նախագահն էր, 1967 թ. ստեղծեց Ընկերությանը կից թատրոն-ստուդիա, որն առաջին իսկ ներկայացումներով հռչակվեց որպես կայացած թատրոն՝ անկախ թատերական կյանք վարելու իրավունք ստանալով: Երբ Երևանի դրամատիկական թատրոնին շենք հատկացվեց, ստուդիականների աշխատանքներն ընդգրկվեցին թատրոնի խաղացանկում:

Դրամատիկական թատրոնի ստեղծումը համընկավ 1960-70-ական թթ. «ձնհալի» ժամանակաշրջանի հետ, երբ արվեստը ազատագրվում էր գաղափարական հարկադրանքներից և նոր միտումների հարում:

Նորաստեղծ թատրոնի առաջին հինգ ներկայացումներն աչքի ընկան նոր մտածողությամբ, ոճով, յուրօրինակ բեմական լուծումներով՝ թատրոնը դիտարկելով որպես հասարակական-մշակութային կյանքի հայելի:

Իսկ թատրոն-հանդիսատես կապը հիմնվում էր հոգեբանական նուրբ փոխշփումների վրա:

Բանալի բառեր՝ Երևանի դրամատիկական թատրոն, ներկայացում, Հրաչյա Ղափլանյան, հայ նորագույն թատրոն, դերասան, ռեժիսոր, թատրոն-ստուդիա:

СОЗДАНИЕ ЕРЕВАНСКОГО ДРАМАТИЧЕСКОГО ТЕАТРА

Рузанна Аракелян

Резюме

Создание Ереванского драматического театра имени Грачья Каплянiana стало одним из знаменательных событий в новейшей истории армянского театра.

Грачья Каплянianом, являвшимся председателем Армянского театрального общества, в 1967 г. был основан театр-студия, который своими первыми же по-

становками заявил о себе как о состоявшемся театре, получив право на самостоятельную театральную жизнь. После того, как Ереванскому драматическому театру было предоставлено здание, работы студийцев вошли в его репертуар. Создание Драматического театра в 1960-70-х гг. совпало с периодом «оттепели» в искусстве, когда искусство освобождалось от идеологического диктата, уступившего дорогу новым веяниям.

Первые же пять постановок отличались новизной мышления, стиля, оригинальностью режиссерских решений, новым подходом к театру как зеркалу социально-культурной жизни. Тандем театр-зритель базировался на тонком психологическом контакте с зрительской аудиторией.

Ключевые слова – Ереванский драматический театр, спектакль, Грачья Каплянян, новейший армянский театр, актер, режиссер, театр-студия.

THE ESTABLISHMENT OF YEREVAN DRAMA THEATRE

Ruzanna Arakelyan

Abstract

The establishment of Hrachya Ghaplanyan municipal Drama Theatre was a significant event in modern Armenian theatre history. The article considers the creative issues of newly founded theatre. The five stage productions are being examined. The rhythm, style, direction, expressiveness and language had obviously been changed.

The theatre presented an outspoken, friendly, open-hearted communication with the audience, held emotional, sincere conversation.

Key words – Yerevan Drama Theatre, performance, Hrachya Ghaplanyan, modern Armenian theatre, an actor, director, studio theatre.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ՑԻՑ ՔԱՐԵՐԸ»

Հայկ Ավետիսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Երևանի պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ h.avetisyan@ysu.am

Արտակ Գնունի

Պատմական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ uruatry@rambler.ru

Լևոն Մկրտչյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ levoncultur@gmail.com

Արսեն Բոբոխյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ arsen.bobokhyan@sci.am

Հոդվածը ներկայացվել է 03.05.2021, գրախոսվել է 31.03.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-198

Ներածություն

Քարը և քարե կոթողները իրենց որոշակի հետքն են թողել հայկական կոլեկտիվ հիշողության մեջ¹: Ավանդագրույցներում, հեքիաթներում և էպոսում հիշատակվող մի շարք կոթողներ նույնական են մենհիրների և դրանց համալիրների հետ²: Կան բնական կամ մարդաստեղծ ցից քարերի այնպիսի հիշատակություններ, որոնցում դրանք ընկալվում են որպես քարացած (Գետաշեն) կամ գետնի տակ անցած (Սամշվիլդե)³ հսկաներ կամ սրբերի գերեզմաններ (Մեծ Աբուլ)⁴: Մենհիրների շարքերը (Չորաց քարեր, Նեմրուփ,

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A207 և 21AG-6A080 ծածկագրով գիտական թեմաների շրջանակներում:

² Гулакян 1983, 82, 156, 304-305.

³ Джейранов 1898, 64.

⁴ Ростомов 1898, 25-26.

Քանաքեռ) նույնացվում են քարացած զորքի⁵ կամ անասունների հոտի (Փոքր Մասիս, Վասպուրական) հետ⁶: Քննելով քարացած Շամիրամ թագուհու մասին հայկական առասպելը՝ արդեն Ղ. Ալիշանն այն համարել է մենհիրի հնագույն հիշատակություն⁷:

Ցից քարերի գիտական փաստագրումը սկիզբ է առել XIX դ. կեսերին (Վայոց Ձոր⁸, Սյունիք⁹, Գեղարքունիք¹⁰), շարունակվել է 1920-ական թթ.¹¹ և ներկայիս տերմինաբանությամբ սկսել քննարկվել սկսած 1970-ական թվականներից¹²:

Սահմանման չափանիշները

Ցից քարերի սահմանման համար կարևորում ենք դրանց դիտարկումն ըստ մի քանի հատկանիշների՝ մշակում, ճարտարապետական հորինվածք, քանդակ, տարածականության սկզբունք և հնագիտական համատեքստ:

Ըստ մշակման. Ըստ քարամշակման տեխնիկայի՝ ցից քարերը կարող են դասվել երեք խմբի. ա. նախնական մշակում, որին հասնում էին քարաբեկորից առանձին հատվածների հեռացման ճանապարհով (օր.՝ Լուսակն 2, Ձորագլուխ 1, Շամիրամ 13), բ. կոպտատաշ մշակում (այն հավաստված է ցից քարերի մեծ մասում), որը ենթադրում է քարի մակերեսի հետագա հարթեցում ավելի նուրբ գործիքով, գ. սրբատաշ մշակում, որի օրինակները հայտնի են Հարժիսում և Գոմքում: Ցից քարերի մեջ կարելի է առանձնացնել ևս մի խումբ, որում զուգորդվում են մշակման առաջին և երկրորդ տարբերակները (օր.՝ Շամիրամ 1, Գառնառիճ 1, Հարժիս 8, 25 և այլն):

Ըստ ճարտարապետության. Դիտարկելով ցից քարերը որպես փոքրածավալ ճարտարապետական օբյեկտներ՝ հարկ է նշել մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք վերաբերում են ինչպես դրանց ընդհանուր կառուցվածքին, այնպես էլ իրանի և գլխամասի կերտվածքին: Ցից քարերի առավել մեծ խումբն աչքի է ընկնում ուղիղ համամասնություններով: Առանձին դեպքերում ցից քարերը կարող են լինել թեք (Ագարակ, Ներքին Սասնաշեն) կամ ճկված (օր.՝ Ամբարի Գյուլ, Հարժիս 14, Ռինդ 1): Հարկ է նշել, որ այս հատկանիշը հաճախ հանդիպում է վիշապոձների պարագայում¹³:

⁵ Լալայեան 1898, 174-175, Սրուանձտեանց 1874, 47-48, Гарстаузен 1857, 215-217:

⁶ Ծոցիկեան 1917, 413-414:

⁷ Ալիշան 1910, 45:

⁸ Байерн 1871, 308-309, Լալայեան 1904, 246:

⁹ Лисициан 1938, 709-721.

¹⁰ Ивановский 1911, 20, Լալայեան 1908, 63:

¹¹ Քալանթար 1926, 210-211, 221-222, Թորամանյան 1942, 8:

¹² Հատկապես Շենգավիթ, Մոխրաբլուր և Շամիրամ հուշարձանների օրինակով (Аресян 1978, 503-504, հմմտ. Սարգսյան 2004, 295, Areshian 2005, 83-84):

¹³ Բոբոխյան և այլք 2015, 299: Վիշապաքարերի կոր կամ ճկված համամասնությունների մասին, տե՛ս Թումանյան 2015, 101:

Ցից քարերի ճարտարապետական հարդարանքի հաջորդ բաղադրատարրը իրանի կառուցվածքն է: Նախնական մշակման պարագայում իրանը հիմնականում տձև է, այն ժամանակ, երբ ավելի նուրբ մշակված հուշարձանները սովորաբար ունեն զուգահեռանիստի (որպես տարբերակ՝ սալի) տեսք: Հաջորդ խումբը բրգաձև կամ սեղանաձև (օր.՝ Շամիրամ 8, Նավուր 2, Ներքին Սասնաշեն) իրանով քարերն են: Առավել փոքր խումբ են

գլանաձև կամ կլորացող իրանով քարերը (Բազմադրյուր, Մեծաձոր, Խնուս, Շամիրամ 2): Իրանի կլորավուն մշակումը հատուկ է որոշ վիշապ-քարակոթողներին¹⁴:

Ցից քարերի ճարտարապետական հորինվածքի առավել ցայտուն մանրամասներից է հուշարձանի վերնամասի կառուցվածքը: Ցից քարերի իրանի կերտվածքի բազմազանության պարագայում գլխամասի մշակումը հաճախ կարող է տարբերակիչ հատկանիշ լինել: Ընդհանուր առմամբ գլխամասը կարող է լինել ուղիղ (օր.՝ Խնուս, Ղուկասավան 2, Շամիրամ 7, 9-11, Ուջան 1, Բալակ 4), թեք (օր.՝ Ղուկասավան 1, Ձորագլուխ 1 Շամիրամ 3, 6, 8, 12, 14), սալատավոր (օր.՝ Ղուկասավան 3, Ագարակ, Ապարան, Շամիրամ 4 Գառնի 3/2, Հարժիս 13), կտցաձև (Հարժիս 17, 20, 24), կորացող (Եղեգնավան, Բազմադրյուր, Դաշտադեն 2, Ձորագլուխ, Բնունիս 1)¹⁵, հնգանկյուն (Բանդիվան) (նկ. 18), եռանկյուն (Շամիրամ 2, Հարժիս 10)¹⁶:

Հիմնականում ցից քարերը գետնամուխ են, որոշ դեպքերում ստորին հատվածը՝ նեղացող կամ եռանկյուն (Ագարակ, Պեմզաշեն, Իշխանասար, Հարժիս 13, 23, 24, Այլախ 1/9-12): Հազվադեպ են դրոցով կամ լայնացող ստորին հատվածով հուշարձանները, որոնք հավաստված են Հադիճավանք 3, Հարժիս 5, 6 և Գոմք հուշարձաններում:

Ըստ քանդակի. Առավել հաճախ են հանդիպում միջանցիկ անցքերը: Հիմնականում դրանք արվում են ցից քարի վերնամասում: Բացառություն են Հարժիս 15, ինչպես նաև Կռապաշտի տան 1 մենհիրները, որտեղ անցքը տեղադրված է իրանի կենտրոնական հատվածում: Անցքերը հիմնականում հորիզոնական են, հազվադեպ՝ ունկաձև (Ղուկասավան 2):

Քանդակային հաջորդ տարրը փոսիկներն ու խուլ անցքերն են, որոնք մենհիրների վրա առավել հազվադեպ են հանդիպում: Դրանք առկա են Շամիրամ 1, Հարժիս 10¹⁷, Մեծաձոր, Ղուկասավան 2 մենհիրների դիմային հատվածում, թասաձև փորվածք կա Շամիրամ 10 մենհիրի իրանի կենտրոնում: Հատկանշական է, որ Սոյլանի խաչքարացված մենհիրի վրա փոսիկը գա-

¹⁴ Բորոխյան և այլք 2015, 299:

¹⁵ Ուղիղ կամ կլորացող վերնամասը հատուկ է նաև ուրարտական puluse տիպի կոթողներին (Ավետիսյան 2016, 112-113):

¹⁶ Հնգանկյուն գլուխ ունեն նաև մարդակերպ ցից քարերը (Կոռնիձոր, Ալ լիճ): Թերևս այս հատկանիշը կարելի է համարել ցից քարի մարդակերպացման նշան:

¹⁷ Ավետիսյան և այլք 2019, 595:

գաթնային հատվածում է, որը հավանաբար նախատեսված էր որոշակի հեղումների համար, իսկ Ծիծեռնավանքի և Հարժիս 23 մենհիրների վրա փոսիկը հատակին է, հավանաբար հուշարձանի ամրացման համար:

Ցից քարերի քանդակները ըստ տեխնիկայի կարելի բաժանել երեք խմբի՝ փորագիր քանդակ (Ղուրթ թափայում՝ բեկյալ գծերով, ներգծված ուղղանկյուններով), հարթաքանդակ համակենտրոն շրջաններ (Հարժիս 5, 23, 24), բարձրաքանդակ (Լեռնարոտ, Խնածախ 1, Հարժիս 27¹⁸):

Որոշ դեպքերում ցից քարը ստանում է մարդակերպ (Ալ լիճ, Կոռնիձոր, Խոզնավար¹⁹) կամ ֆալիկ (Կռապաշտի տներ 1, Գեղաշեն) ուրվագծեր:

Ըստ տարածականության սկզբունքի և հնագիտական համալսության. Ցից քարերը կարող են տեղադրված լինել մեկուսի, շարքերով, շրջանաձև (կրոմեխ), զուգահեռ շարքերով (պուրակ) և ցանցաձև²⁰, ինչպես նաև խմբերով (մենհիրների անտառ): Չտեղաշարժված վիճակում մեկուսի տեղադրված ցից քարեր հավաստված են սրբավայրերում (Մոխրաբլուր, Շենգավիթ, Կապուտան, Արդար Դավիթ)²¹:

Ցից քարերի տեղադրման հաջորդ եղանակը մենհիրների «անտառն» է՝ դամբարանների վրա տեղադրված մենհիրներով (Շամիրամ, Հարժիս):

Ցից քարերի շարքեր հավաստված են ինչպես դամբարանադաշտերում (Այգեշատ, Նորակերտ, Զորաց Քարեր, Կռապաշտի տներ²²), այնպես էլ դրանցից դուրս (Խնածախ 3²³) և կիկլոպյան ամրոցների համատեքստում²⁴: Որոշ դեպքերում շարքերով տեղադրումը ենթարկվում է հստակ տրամաբանության: Այսպես, Կռապաշտի տներ համալիրում ամենաբարձր ֆալանան մենհիրը (այժմ զգեստնված) տեղադրված է շարքի կենտրոնում²⁵:

Ընդհանուր քառակուսուն մոտեցող ցից քարերի ցանցային դասավորվածություն ևս հայտնի է (Լեգք)²⁶:

Մենհիրների պուրակներ²⁷ (զուգահեռ շարքեր) Հայաստանում փաստագրված են Աշոցքում, Հարթաշենում (դամբարանադաշտի միջավայրում)²⁸, Նովոսելցովոյում²⁹:

¹⁸ Ավետիսյան և այլք 2015, 200:

¹⁹ Ավետիսյան և այլք 2015, 66, Մկրտչյան 2015, 135:

²⁰ Bayens 1905, 8-10, Ferguson 1877, 51, Aubery 1862, 320.

²¹ Սարգսյան 2004, 295, Areshian 2005, 83-84: Հետազոտությունը՝ Լ. Մկրտչյանի:

²² Գնունի և այլք 2017, 31, Փիլիպոսյան, Ավագյան 2016, 15, Ավետիսյան և այլք 2015, 216:

²³ Ավետիսյան և այլք 2015, 216:

²⁴ Հմայակյան և այլք 2010, 29:

²⁵ Հմմտ. Beneteau-Douillard 2002, 570:

²⁶ Հմայակյան և այլք 2010, 30:

²⁷ Այսօրինակ տեղադրված մենհիրները Զ. Օբերին իրավացիորեն անվանում է արարողակարգի ճանապարհներ (Aubery 1862, 320): Այս վարկածը հաստատվում է Արոն 2-ի օրինակով, որտեղ ցից քարերի շարքը ուղղորդվում էր դեպի N 5 դամբարան (Արեշյան, Թումանյան 1991, 24-25):

²⁸ Հմայակյան և այլք 2010, 28-33:

²⁹ Հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյանի:

Ցից քարերի օրինակներ

Նկ. 1. Մենհիրների պուրակ Հարթաշենում

Նկ. 2. Շամիրամ 1 մենհիրը

Նկ. 3. Գոմբ 1 հուշայունը

Նկ. 4. Հարժիս 5 հուշայունը

Նկ. 5. Խնածախ 1 կոթողը

Նկ. 6. Ղուրթ թափա 1 վիշապիդը

Ցից քարերի տեղադրման հաջորդ ձևը ներկայակ եղանակն է (կրոմլեխ)³⁰: Կրոմլեխները հաճախ օղակում են դամբարանները (Խնածախ 5, Ձորաց քարեր, Գոլովինո), սակայն հավաստված են նաև ծխական հարթակների վրա (Ալյախ):

Առանձին տիպ պետք է համարել նաև կրոմլեխի և շարքի համադրությունը (Կուռի Խարաբա)³¹:

Տիպաբանության խնդիրը

Ցից քարերը, նմանությամբ հանդերձ, կազմում են մի քանի խումբ և տարբերվում են կերտվածքով, ստեղծման ժամանակաշրջանով և հնագիտական համատեքստով:

Մենհիրներ. Մենհիր անվամբ հաճախ ներկայացվում են բոլոր ցից քարերը՝ որպես հիմնական հատկանիշ սահմանելով քարի չափերը (մինչև 3-4 մ) և երկարուկ ձևը³²: Ի հավելումն այս հատկանիշների՝ հաճախ նշվում է կոպտատաշ կամ գրեթե անմշակ լինելու հանգամանքը³³: Այսպիսով, նախնական մշակում ունենալը կամ կոպտատաշ լինելը մենհիրների հիմնական տարբերանշանն է: Գրեթե բոլոր մենհիրները ուղիղ են, իսկ իրանը տձև կամ զուգահեռանիստի տեսք ունի: Քանդակը սահմանափակվում է միջանցիկ անցքերով կամ փոսիկներով: Մենհիրների թվագրումը լուրջ հարցերի տեղիք է տալիս, սակայն Շամիրամի³⁴ և Արուճի դամբարանների³⁵ պեղումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ նշված հուշարձանները առավել տարածվում են մ.թ.ա. II հազ. կեսից հետո:

Հուշայրուներ. Ցից քարերի հաջորդ մեծ խումբը հուշայրուներն են³⁶: Ընդհանուր առմամբ, կոթողների այս խումբը տարբերվում է լավ մշակմամբ և գրեթե սրբատաշությամբ: Այսօրինակ սրբատաշ զուգահեռանիստի տեսք ունեցող կոթողներ հավաստված են Գոլովինոյում³⁷, Գոմքում և Հարժիսում: Եթե Հարժիս 5 կոթողը տեղաշարժված է, իսկ նրա հնագիտական համատեքստը վերականգնել հնարավոր չէ, ապա Գոմք 1 կոթողը տեղադրված է ավերված դամբանաբլուրի գագաթին: Հատկանշական է, որ թալանված խցում առկա են վաղ երկաթի դարին բնորոշ խեցեղենի բեկորներ: Հարժիսյան հուշայրունը նմանվելով Գոմքի օրինակին՝ ունի համակենտրոն

³⁰ Ներկայումս կրոմլեխ բառով հաճախ բնորոշվում է դամբարանը օղակող ցանկացած քարաշար (տե՛ս Բայբուրթյան, Լիսիցյան 1928, 20):

³¹ Ивановский 1911, 20.

³² Բարխուդարյան 1935 33, Мартынов, Шер 1989, 9:

³³ Լիսիցյան, Բայբուրթյան 1928, 20:

³⁴ Նյութերը պահվում են ՊԱԹ-ում (Կ/հ 2766-2771):

³⁵ Արեշյան, Թումանյան 1991, 26:

³⁶ Հուշարձանների այս տիպը թեպետ սովորաբար նույնացվում է մենհիրների հետ, սակայն որոշ հետազոտողներ դիտարկում են այն որպես առանձին տիպ (D' Anna, Pinet 2002, 580):

³⁷ Թումյան 1937, նկ. 30:

շրջանի քանդակ³⁸ (հմմտ. նաև Գոլովինոյի դամբարաններից մեկում բացված քարաբեկորները³⁹): Այս քանդակը կարող է որոշակիորեն ճշտել նշված կոթողների գոյության ժամանակաշրջանը: Զարդանախշը հաճախ է հանդիպում մ.թ.ա. VII-V դդ. խեցեղենի և մետաղի վրա⁴⁰, զուգահեռներ ունի ուրարտական և իրանական արվեստում: Գոմքի և Հարժիսի նշված կոթողները մի շարք հատկանիշներով (սրբատաշ մշակում, դրոց) նմանվում են նաև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի կոթողներին⁴¹: Ավելի ուշ՝ Սասանյան շրջանում, գլանաձև սյուները տեղադրված էին Բիշապուրի զոհասեղանների վրա⁴²: Այս բոլոր տվյալների հանրագումարը թույլ է տալիս ենթադրել, որ քննարկվող կոթողները բնորոշ են մ.թ.ա. I հազ. սկզբին:

Կոթողներ. Ցից քարերի համատեքստում հանդես են գալիս քանդակազարդ հուշարձաններ (Լեռնարոտ, Խնածախ 1, Տեղ, Արենիի քրիստոնեացված հուշարձանները)⁴³: Բացի քանդակազարդ մակերեսից, այս տիպի հուշարձանների հատկանշական գծերից կարելի է համարել համեմատաբար լայն համամասնությունները, իսկ երբեմն՝ քառակուսուն մոտեցող լայնակի հատվածը: Այս տիպի կոթողների հետագա զարգացում կարող են համարվել ավելի ուշ շրջանի քանդակազարդ կոթողները (Երվանդաշատ⁴⁴, Հոդմիկ⁴⁵):

Այլ տիպեր. Նշված հուշարձանների թվում առանձնահատուկ տեղ ունեն Մոխրաբլուրի և Շենգավիթի ցից քարերը⁴⁶: Վերջիններս, ի տարբերություն դիտարկվող հուշարձանների, տեղադրված են բնակատեղիների սրբատեղիներում: Դրանց ճարտարապետական առանձնահատկություններն այդքան էլ հստակ չեն, ինչպես այլ մենհիրների պարագայում: Բացի այդ, Շենգավիթի կոթողում առկա են պարզունակ ֆալիկ տարրեր (վերնամասի ձևավորում)⁴⁷:

Անցումային ձևեր. Կան նաև ցից քարերի տեսակներ, որոնք միավորում են առանձին տիպեր. դրանց թվում կառանձնացնեինք հետևյալները.

Մենհիր-հուշայուն. Մի շարք կոթողներ ունեն ինչպես մենհիրներին, այնպես էլ հուշայուններին բնորոշ գծեր: Օրինակ՝ համեմատաբար լավ

³⁸ Avetisyan et al. 2017, 5, fig. 5 (15).

³⁹ Թումյան 1937, նկ. 30:

⁴⁰ Հմմտ. բրոնզե ականջօղեր Շվանիձորից (Xnkikyan 2002, pl XXXII/4-5), խեցեղեն Շիկահողից (Xnkikyan 2002, pl. LXXXIII/13, LXXXVI/28):

⁴¹ Հմայակյան 1990, 69-70:

⁴² Ghirshman 1954, tab. 41.

⁴³ Այս տիպի հուշարձանները երբեմն զատվում են մեգալիթների ընդհանուր համատեքստից՝ դասվելով այսպես կոչված պարամեգալիթների թվին (Լոբե 2010, 51):

⁴⁴ Тер-Мартirosов 2015, 37.

⁴⁵ Акопян 2005, 133. այսօրինակ կոթողները (հմմտ. նաև հռոմեական սահմանային կոթողները), Զ. Լե Ռուզիկի կարծիքով, անցումային փուլ են մենհիրի և սահմանաքարի միջև (Le Rouzic 1921, 13, 21):

⁴⁶ Հ. Ավետիսյանի բանավոր հաղորդման համաձայն՝ Ս. Սարգսյանի ուղեգծային արշավների ընթացքում նմանատիպ հուշարձաններ հավաստված են նաև Արարատյան դաշտի այլ վաղ երկրագործական բնակավայրերում:

⁴⁷ Սարգսյան 2004, 295, Areshian 2005, 83-84:

հղկվածությունը և (կամ) հատույթում հստակ քառանկյունությունը: Այսպես, Արտավան 2 մենհիրի կողային հատվածները և դիմային հատվածը լավ մշակված են, անկյունները՝ ընդգծված: Քառակող, ընդգծված անկյուններով թեք վերնամասով մենհիրներ հավաստված են մի շարք վայրերում (Դադի վանքի, Արովյանի Կապույտ խաչ, Հարժիսի Բարևախաչ մատուռի հարավային պատի մեջ ագուցված խաչքարացված մենհիրները)⁴⁸: Նմանատիպ կոթողների փոքրածավալ օրինակներ հայտնի են մի շարք բնակավայրերից և դամբարանադաշտերից (օր.՝ Շահումյան):

Մենհիր-մարդակերպ քանդակ. Արձանների այս տիպը երբեմն համարվում է կոթողի մարդակերպացման փուլերից մեկը, որը կարող է արտահայտվել կոթողին մարդու ռեալորված ուրվագծեր տալով՝ մարդկային ուրվագծեր հիշեցնող բնական քարերի օգտագործմամբ⁴⁹: Այդօրինակ կոթող հայտնաբերվել է Փոքր Ալ լիճը եզերող քարացրոններում (Ալ լիճ 8)⁵⁰: Թեպետ կոթողը խիստ ռեալորված է, սակայն որոշ հատկանիշներ (ինգանկյուն վերին հատված⁵¹) թույլ են տալիս ենթադրելու դրա մարդակերպ լինելը⁵²: Այս տիպի կոթողների հետագա դրսևորումների թվին կարելի է դասել անտիկ շրջանի սխեմատիկ մարդակերպ կոթողները Հողմիկից և Ծիծեռնակաբերդից⁵³:

Հուշայուն-մարդակերպ քանդակ. Առաջին կոթողը (Հարժիս 27) ունի գլանաձև և վեր նեղացող իրան: Մարդկային դեմքը պատկերված է իրանի վերնամասում, գլանաձև ելուստի վրա: Երեսը պատկերելու համար գլանաձև հիմքի առկայությունը հազվադեպ չէ հայաստանյան հուշարձաններում (Այգեշատ, Էրեբունի, Կարմիր Բլուր)⁵⁴: Աչքերը և բերանը փորագիր են, ճակատը և քիթը պատկերված են հարթաքանդակի եղանակով⁵⁵: Այն նմանվում է Այգեշատի դամբարանադաշտում փաստագրված կոթողին⁵⁶: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ քննարկվող քանդակը նշանավորում է մենհիրների մարդակերպացումը:

Մենհիր (կոթող)-ֆալիկ քանդակ. Այս տիպի կերտվածքների թվին կարելի է դասել Հադիճավանք 3⁵⁷, Գեղաշենի⁵⁸ և Կռապաշտի տներ 1 կուռքերը,

⁴⁸ Ավետիսյան և այլք 2015, 65, Avetisyan et al. 2017, fig. 5 (17):

⁴⁹ Beneteau-Dovillard 2002, 570.

⁵⁰ Ավետիսյան և այլք 2015, 66:

⁵¹ Հնգանկյուն վերնամաս առկա է նաև որոշ մենհիրների պարագայում, օրինակ՝ Բանդիվանում (հետազոտությունը՝ Ա. Բոբոխյանի):

⁵² Միևնույն ժամանակ որոշակի գեներտիկ կապ է դիտարկվում մենհիրների և մարդակերպ արձանների միջև (Beneteau-Dovillard 2002, 570):

⁵³ Հակոբյան 2010, 23:

⁵⁴ Есаян 1980, 54-55, таб. 42/1, 43/3, 46/2.

⁵⁵ Ավետիսյան և այլք 2015, 51, նկ. 10:

⁵⁶ Հետազոտությունները՝ Հ. Ավետիսյանի, Ա. Բոբոխյանի, Ա. Գնունու, Լ. Մկրտչյանի:

⁵⁷ Խաչատրյան 2009, 19-21:

⁵⁸ Հետազոտությունները՝ Վ. Գայսերյանի:

որոնք աչքի են ընկնում ընդգծված ֆալիկ գլխամասով, ինչպես նաև կոպտատաշ կերտվածքով:

Վիշապոիդ. Մենաքարերի մի խումբ կրում է պատկերագիր ցից քարի՝ վիշապաքարի (ձկնակերպ կամ ցլակերպ քառակող կլոր քանդակ) և մենհիրի տարրեր: Վիշապոիդը դասական վիշապաքարից տարբերվում է հաճախ փոքր չափով (հմմտ. Ղուոթ Թափա 1), ձևով (Դարիկ 1), պատկերի բացակայությամբ (Եղնաջուր 1)⁵⁹:

Բնական ցից քարեր. Որոշ բնական օբյեկտներ, օրինակ՝ պաշտվող ժայռերը, ևս կարելի է դասել ցից քարերի թվին (հատկապես տարածված են Սյունիքում և Արցախում, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում)⁶⁰: Նմանատիպ քարաբեկորների վրա առկա են բնական և մարդածին մանրամասներ, որոնք մերձեցնում են դրանց մշակված քարաբեկորների հետ (օր.՝ միջանցիկ անցքեր, հմմտ. Թասիկ, Քյաթուկ, Բադրխան)⁶¹: Անմշակ ցից քարերի հաջորդ խումբը ներկայացված է դամբարաններում (դամբանի գագաթին կամ խցում) տեղադրված ժայռաբեկորներով (Աղվանի)⁶²:

Եզրակացություններ

Թեպետ կանգուն քարե կոթողները Հայաստանում հնուց հատուկ ուշադրության առարկա են եղել (դիցաբանություն, հեքիաթ, էպոս), նշված հուշարձանների մասին առկա տվյալների ընդհանրացումը և տիպաբանումը դեռևս խնդրահարույց են: Այս աշխատանքը փորձ է նախ ներկայացնելու հայկական ցից քարերի սահմանման չափանիշները, որի շնորհիվ արվում է դրանց տիպաբանության առաջարկ: Ըստ այդմ՝ Հայաստանի ցից քարերը կարելի է դասել մի քանի խմբի և ենթախմբի՝ մենհիրներ, հուշասյուներ, կոթողներ, բնական ցից քարեր, այլ տիպեր, անցումային ձևեր: Այս միավորները տարբերվում են միմյանցից ինչպես կերտվածքով, այնպես էլ հնագիտական համատեքստով ու ստեղծման ժամանակաշրջանով: Ցից քարերի և դրանց մասին պատկերացումների սկզբնավորումը կարելի է վերագրել վաղ երկրագործական հասարակություններին, թեև դրանց հստակ փաստագրումն առայժմ տեսանելի է բրոնզի և հատկապես երկաթի դարերի սահմաններում: Հնագույն այդ կոթողներից շատերը, փոխակերպվելով ձևով և բովանդակությամբ, հասել են մինչև մեր ժամանակները, իսկ դրանց մի մասը նույնիսկ չի կորցրել իր նախնական գործառույթային նշանակությունը:

⁵⁹ Հմմտ. Բորիսյան և այլք 2015, 298:

⁶⁰ Ширакуни 1904, 182-217, Մկրտչյան 2015, 132-133, Լալայեան 1897, 188-191, Միրախորեան 1885, 34, 46, 119, Լալայեան 1914, 26, 28-30:

⁶¹ Մկրտչյան 2015, 132, Լալայեան 1897, 190-191:

⁶² Մկրտչյան 2015, 132:

Գրականություն

- Ալիշան Ղ. 1910, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 546 էջ:
- Ավետիսյան Հ. 2016, Արամուսից հայտնաբերված puluse կոթողը, Հայագիտության հարցեր, N 2, 109-115:
- Ավետիսյան Հ., Բորոխյան Ա., Գնունի Ա., Սարգսյան Գ. 2015, Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 230 էջ:
- Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Մկրտչյան Լ., Բորոխյան Ա. 2019, Վիշապ-քարակոթողների թասաձև փորվածքները և դրանց ընդհանուր զուգահեռները, Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 591-623:
- Արեշյան Գ., Թումանյան Գ. 1991, Արուճի դամբանատեղի N 5 դամբարանը, Տիրացյան Գ. (խմբ.), ՀՀ-ում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, էջ 24-26:
- Բարխուդարյան Ս. 1935, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, Պետհրատ, 94 էջ:
- Բորոխյան Ա., Զիլբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Պետրոսյան Ա., Բորոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 299-396:
- Գնունի Ա., Թադևոսյան Ա., Մկրտչյան Լ. 2017, Շրեշ բլուր, Փիլիպոսյան Ա. (խմբ.), Մեծամորյան ընթերցումներ I, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ հրատ., էջ 25-38:
- Թորամանյան Թ. 1942, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, «ԱրմՖԱՆ», 402 էջ:
- Թումանյան Գ. 2015, Վիշապաքարերի պաշտամունքային-կիրառական գործառույթները, Պետրոսյան, Ա. Բորոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 99-120:
- Թումանյան Հ. (կազմ.) 1937, Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները, հ. I, Դիլիջանի շրջան, Երևան, Պետհամալսարանի տպարան, 38 էջ:
- Լալայեան Ե. 1897, Վարանդայ, Ազգագրական հանդէս, հ. II, էջ 3-244:
- Լալայեան Ե. 1898, Զանգեզուր, Ազգագրական հանդէս, հ. IV/2, էջ 7-116:
- Լալայեան Ե. 1904, Շարուր-Դարալագեազի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, հ. XII, էջ 235-293:
- Լալայեան Ե. 1908, Պեղումներ Նոր Բայազետի գաւառում, Ազգագրական հանդէս, հ. XIX/1, էջ 59-84:
- Լալայեան Ե. 1914, Վասպուրական, Հաւատք, Ազգագրական Հանդէս, հ. XXV, էջ 21-60:
- Լիսիցյան Ա., Բայբուրդյան Ե. 1928, Հնությունների ցուցակագրությունն ու նկարագրությունը, Թիֆլիս-Երևան, Կենտրոնական գավառագիտական բյուրո, 72 էջ:
- Խաչատրյան Ն. 2009, Քարե կոթողներ Հաղիճավանքից, Քալանթարյան Ա., Բադալյան Ռ. (խմբ.), Հայաստանի հնագույն մշակույթ, հ. 3, Երևան, «Մուղնի», էջ 118-121:
- Ծոցիկեան Ս. 1917, Կովկաս-Արարատ, հ. 1, Ֆոէզեօ, առանց հրատ. նշման, 468 էջ:
- Հակոբյան Հ. 2010, Ծիծեռնակաբերդի 1998, 2007 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հուշարձան տարեգիրք, հ. 2, Երևան, «Հուշարձան», էջ 21-44:
- Հմայակյան Ս. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 158 էջ:

- Հմայակյան Ա., Հակոբյան Հ., Մելքոնյան Մ. 2010, Աշոցքի, Հարթաշենի և Նավուրի մենհիրները, Ներսիսյան Ա. (խմբ.), ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ. գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 25-33:
- Մկրտչյան Լ. 2015, Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտի հուշարձանները պետական պահոցներում, Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորիսյան Ա., Սարգսյան Գ., Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 131-144:
- Միրախորեան Մ. 1884, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մաս Ա, Կ.Պոլիս, Տպագրութիւն Մ. Կ. Սարգեան, 203 էջ:
- Սարգսյան Ա. 2004, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 496 էջ:
- Սրուանձտեանց Գ. 1874, Գրոց-բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Միերի Դուռ, Կ. Պոլիս Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան, 192 էջ:
- Քալանթար Ա. 1926, Քարե դարը Հայաստանում, Նորք, N 5-6, էջ 208-232:
- Акопян А. 2005, Охмикский храмовый комплекс, Абрамян Л. и др. (ред.), Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Св. Эчмиадзин, Азарашен, с. 130-136.
- Арешян Г. 1978, Исследования в Шамираме, Археологические открытия 1977 г., Москва, «Наука», с. 503-504.
- Байерн, Ф. 1871, О древних сооружениях на Кавказе, Сборник сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, Типография главного управления Наместника Кавказского, с. 306-325.
- Гулакян С. 1983, Указатель мотивов армянских волшебных сказок, Ереван, изд. Ереванского университета, 402 с.
- Гакстхаузен А. 1857, Закавказский край, Санкт-Петербург, Типография Главного штаба ЕИВ по учебным заведениям, 500 с.
- Джейранов Ф. 1898, Село Чайкенд Елизаветпольского уезда той же губернии, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. 25, с. 59-100.
- Եսаяն Ս. 1980, Скульптура древней Армении, Ереван, АН Арм ССР, 76 с.
- Ивановский А. 1911, По Закавказью. Материалы по археологии Кавказа, Москва, Типография А.И. Мамонтова, вып. VIII, 238 с.
- Лисициан С. 1938, Кошун-дашское мегалитическое поселение в Сисиане (Зангезур), Сборник памяти акад. Н.Я. Марра, Москва-Ленинград, с. 709-721.
- Мартынов А., Шер Я. 1989, Методы археологического исследования, Москва, «Наука», 234 с.
- Ростомов И. 1898, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. 25, с. 1-133.
- Тер-Мартirosов Ф. 2015, Ервандашат, Минасян Э. (ред.), Роцца рождения, Ереван, изд. ЕГУ, с. 33-54.
- Цонев Л. 2010, Мегалитите в България, София, «Фараго», 224 с.
- Ширакуни Н. 1904, Зангезурский уезд Елизаветпольской губернии, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. 34, с. 182-217.
- Areshian G. 2005, Early Bronze Settlements in the Aarat Plain and its Vicinity, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin, Bd. 37, p. 71-89.
- Avetisyan H., Gnuni A., Bobokhyan A., Danielyan H. 2017, Menhirs of Harzhis, Avetisyan P., Grekyan Ye. (ed.), Biridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, Oxford, Archaeopress Archaeology, p. 1-10.
- Auberry J. 1862, Wiltshire. The Topographical Collection, London, Longman & Co., 618 p.
- Bayens 1905, The Megalithic Remains of Anglesey, London, Society, 180 p.

- Beneteau-Douillard G. 2002, Anthropomorphic Standing Stones Alignment in South Vandee, Origin and Development of the Megalithic Monuments of Western Europe, International Conference, Bougon, Muse'e des Tumulus du Bougon, vol. 2, p. 560-576.
- D' Anna A., Pinet F. 2002, Standing Stones from the Alps and Mediterranean, Origin and Development of the Megalithic Monuments of Western Europe, International Conference, Bougon Muse'e des Tumulus du Bougon, vol. 2, p. 577-603.
- Ferguson J. 1872, Rude Stone Monuments, London, "John Murrey", 590 p.
- Girshman R. 1954, Iran, London, Pelican Book, 368 p.
- Le Rouzic Z. 1921, The Megalithic Monuments of Carnak and Locmariaquer, London, "H.J. Hall and Company", 39 p.
- Xnkikyan O. 2002, Syunik during Bronze and Iron Ages, Barrington, Mayreni Publishing, 258 p.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ՑԻՑ ՔԱՐԵՐԸ»

Հայկ Ավետիսյան, Արտակ Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Արսեն Բորիսյան

Ամփոփում

Հին Հայաստանի կանգուն քարերը և դրանց տեսակները մասնագիտական գրականության մեջ ընկալվում են որպես թաղումային հուշարձաններ (ի հիշատակ որևէ նշանավոր մարդու կամ իրադարձության), սահմանաքարեր կամ ճանապարհային ուղեցույցներ, զոհասեղաններ, դատաստանի կամ մաքրագործման վայրեր: Հայկական «ցից քարերի» բնորոշման չափանիշները տրվում են ըստ մշակման, ճարտարապետության, քանդակի, տարածականության սկզբունքի և հնագիտական համատեքստի, ըստ այդմ էլ առաջարկվում է դրանց տիպաբանությունը՝ մենհիրներ, հուշայուններ, կոթողներ, այլ տիպեր, անցումային ձևեր: «Ցից քարերի» և դրանց մասին պատկերացումների սկզբնավորումը կարելի է վերագրել վաղ երկրագործական հասարակություններին, թեև հստակ փաստագրումն առայժմ տեսանելի է բրոնզի և երկաթի դարերի սահմաններում: Այդ կոթողները մինչև օրս էական դեր են խաղում տեղական համայնքների պատկերացումներում:

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, բրոնզի և երկաթի դարեր, «ցից քարեր», մենհիր, հուշայուն, կոթող, անցումային ձև:

«СТОЯЧИЕ КАМНИ» ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

Гайк Аветисян, Артак Гнуни, Левон Мкртчян, Арсен Бобохян

Резюме

«Стоячие камни» рассматриваются в профессиональной литературе как надгробные памятники (установленные в память об известных лицах или событиях), пограничные камни или указатели дорог, алтари, места суда или очищения. Критерии определения и типологии армянских «стоячих камней» связаны с их формальными и контекстуальными особенностями. Возникновение представления о «стоячих камнях» можно отнести к раннеземледельческим обществам, хотя предположительно они существовали между бронзовым и железным веками. Эти памятники до сих пор играют важную роль в мировоззрении местных общин.

Ключевые слова – Армянское нагорье, бронзовый и железный века, «стоячий камень», менгир, обелиск, памятник, переходная форма.

UPRIGHT "STANDING STONES" OF ANCIENT ARMENIA

Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Levon Mkrtchyan, Arsen Bobokhyan

Abstract

This study is dedicated to the problem of definition of "standing stones" and their types in ancient Armenia. These stones are considered in the professional literature as burial monuments (erected in memory of famous persons or events), boundary stones or road guides, altars, places of judgment or purification. The article focuses on criteria for the definition and typology of Armenian "standing stones", according to their formal and contextual features. The emergence of the perception of "standing stones" can be attributed to the early agricultural societies, although their clear existence is visible between the Bronze and Iron Ages. These monuments still play an important role in the world outlook of local communities.

Key words – Armenian Highland, Bronze and Iron Ages, "standing stone", menhir, obelisk, monument, transitional form.

THE MALTESE *RAZZETT*: AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE ETHNIC FARMHOUSE WITHIN A MEDITERRANEAN CONTEXT

George A. Said-Zammit

Doctor of Philosophy
Professor of Archaeology
New Vision University

11, Nodar Bakhua Street, 0159 Tbilisi, Georgia

Visiting Professor

Yerevan State University, Archaeology and Ethnography Institute
Yerevan 0025, Republic of Armenia, Charents str. 15.

Email: g.saidzammit@ysu.am

The article has been delivered on 03.07.2022, reviewed on 04.05.2023, accepted for publication on 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-211

Introduction

The Maltese *razzett* (farmhouse) is perhaps one the most important examples of ethnic architecture that dominates Malta's rural landscape. The historical and archaeological evidence demonstrates that, for many centuries since the late Middle Ages this vernacular structure served as an abode for humans and animals sharing common parts of its domestic network, such as the central courtyard. Apart from being a peasant family dwelling and a shelter for its animals, the *razzett* likewise served as a storage place for crops and farming gear. The study and appreciation of the Maltese farmhouse is a relatively recent phenomenon which traces its origins to the last quarter of the twentieth century when urban development in Malta started threatening the future of the country's vernacular architecture. It was also during the same period when native structures like the *razzett* began to be considered as an integral part of Malta's national identity and a key pillar of its unique heritage. However, at that time architectural experts had the tendency to appreciate the Maltese farmhouse mostly from an architectural perspective, often neglecting its human dimension. The principal objective of this paper is to analyse this prominent indigenous structure from an anthropological perspective, focusing on the relationship between the dwellers and its domestic network. Besides, this study explores the underpinning social, economic and cultural implications of this indigenous dwelling, the degree of privacy the household members could enjoy when strangers or visitors were in attendance, and the security it offered against potential intruders or pilferers. The *razzett* certainly cannot be studied in isolation, therefore contextualizing this structure within its wider environment would give us a stronger picture of its anthropological identity. Within this framework, the present paper examines the correlation between the farm-

house (and its dwellers) and the rest of the village community: the neighbouring *rziezet* (plural of *razzett*), the village church, the streets and the village square (*pjazza* or *misraħ*). In other words, the connection between the family's microcosmic domestic environment and the macrocosmic world outside the house is crucial.

The *razzett* within the context of Maltese ethnic architecture

The Maltese Islands, situated in the central part of the Mediterranean Sea, between the island of Sicily and North Africa, have served as a haven for different human communities since Prehistoric times. The first settlers who occupied these islands in late Neolithic times apparently arrived from Sicily, followed by other Prehistoric and Bronze Age people who hailed from other parts of the Mediterranean region¹. By the late eighth century BC the archipelago was occupied by the Phoenicians and then by the Carthaginians, while by the final decades of the third century BC it became a possession of the Roman Empire². In the Middle Ages, Malta and Gozo became the playground of various European dominations, including the Arabs, the Normans, and the Aragonese³. Between 1530 and 1798 they became the island-*Convento* of the Knights Hospitallers of the Order of St. John of Jerusalem, Rhodes, and Malta. For the first time in its history Malta was ruled by a chivalric organization with sovereign powers⁴. After only two years of French occupation, in 1800 the Maltese Islands became a British colony, a status maintained until 1964 when they acquired political Independence and became a sovereign State with a democratically elected government. In 1974 Malta became a Republic, having its own Head of State (or President of the Republic). In 2004 it joined the European Union as a full Member.

The islands' ideal geographical position, their favourable climate and sheltered harbours are three principal reasons which have rendered the archipelago as a sheltered area, an ideal maritime hub, a formidable military base and, above all, a place of habitation for sedentary human communities to develop and foster⁵. Therefore, it's no wonder that the Maltese Islands still enjoy a unique cultural heritage which is manifested in a plethora of monuments and relics encompassing all historical periods, from Prehistory to our own times. *Palazzi*, grand houses, churches and cathedrals, fortifications, towers and other military systems, as well as various examples of ethnic structures characterize not only Malta's various towns and villages, but also its rural landscape. Collectively, these monuments and

¹ Trump 2004, 10-55.

² Bonanno 2005, 8-9.

³ Dalli 2006, 13-30.

⁴ Blouet 1993, 60-88, Freller 2010, 17-33.

⁵ Brullo *et al.* 2020, 7-13.

the material culture bequeathed by our ancestors constitute the embodiment of a nation with its distinct culture and identity, a people with an amalgamation of Semitic, European and Anglo-Saxon traits but, above all, Mediterranean⁶.

The ethnic *razzett* forms an essential part of Malta's vernacular legacy. It occurs in most rural areas in Malta and Gozo. Other examples of ethnic structures include the *girna*, the hybrid hovel, the cave-dwelling, the windmill (*mithna tarrih*) and the wayside churches⁷. From an architectural viewpoint, the *razzett* varies in form and dimensions, many of which consist of small humble abodes whilst others follow a more complex plan. Yet, despite such differences, the Maltese farmhouse has a set of basic characteristics which occur in most existing examples. These are:

- a) a central courtyard (*bitha*)
- b) an uncovered staircase (*tarag*) often located in the courtyard
- c) an introverted dwelling
- d) an austere façade
- e) a flat roof (*bejt*)
- f) a dwelling that permitted human and animal cohabitation
- g) a water cistern (*bir*; plural *bjar*)
- h) a cart-room (*remissa* or *sqifa*)
- i) an *għorfa* (plural *għorof*) (private room/s) in the case of two-storey structures, and
- j) high perimeter walls.

In a way, the above characteristics cast light on the rapport that the *razzett* had with its immediate natural environment. They also demonstrate the owner's awareness and knowledge of Malta's typical Mediterranean climate marked by hot and dry summers and cold and rainy winters. Hence, although they do not follow any formal architectural style, so much that our historical and notarial records hardly ever indicate who designed, planned or erected them, the emphasis that the dwellers put to live in dwellings that were concretely fit for all seasons, cannot be overlooked. These houses were built in perfect harmony with the surrounding landscape and in conformity with local climatic conditions. The peasants built their *rzezet* in a way to maximize the utilization of the available physical and natural resources, such as light, ventilation, rainwater, the sun, the wind, and the land potential⁸.

⁶ Buhagiar 1991, 13-27.

⁷ Fsadni 1992, Said-Zammit 2016, 69-132; 2022, 230-234.

⁸ Jaccarini 2002, 20-33.

The *razzett* as a Mediterranean vernacular abode

The study of the Maltese *razzett* must be contextualized within three important and interdependent aspects:

a) *the temporal*: the Arab occupation of the Maltese Islands in the late ninth century AD had a dramatic and long-time impact on the native culture. Even when Malta and Gozo were occupied by different later European dominations, such as the Normans and the Aragonese, Semitic culture in Malta persisted and continued to influence its inhabitants in several aspects, such as language, religion, agriculture, local toponymy and architecture⁹. Some of these Semitic traits still survive and form a fundamental part of Malta's national culture and identity. For instance, Maltese language is claimed to be the only Semitic language in the world written in the Latin alphabet. In architectural terms, in its general plan and characteristics the native farmhouse bears similarities with other counterparts in North Africa, Sicily, South Italy, Andalusian Spain, Greece and the Hellenic islands, the Near East and other parts of the Mediterranean region¹⁰. One of the main features that characterizes vernacular dwellings in the Mediterranean region is the central courtyard (fig. 1).

b) *the spatial*: through the centuries, the geographical position of the Maltese Islands has been a key contributor to the evolution of the country's particular culture and identity. Being an island and prone to various cultural crosscurrents, it's no wonder that Malta's ethnic architecture comprises cultural and stylistic elements that cast light on its historical past. For instance, the archaeological evidence demonstrates that, although the *razzett* has a basically Semitic plan, yet architectural or stylistic accretions pertaining to later historical periods cannot be overlooked. Hence, in this regard the spatial and temporal dimensions are intimately interchangeable.

c) *the Mediterranean climate*: it is fundamental to mention that most of the countries bordering the Mediterranean Sea, or which form an integral part thereof, practically share a similar climate. Climate is important not only in terms of temperature, humidity, rainfall and so on, but also in terms of culture and *modus vivendi*. The archaeological evidence has demonstrated that the typical Mediterranean climate often had a remarkable impact on the way people lived and how they built their dwellings¹¹.

⁹ Wettinger 1982, 1-48; 2000.

¹⁰ Atroshekno and Grundy 1991: 45, 84-85, 128-129, Sigalos 2003, 195-221, Hole 2007, 120, Said-Zammit 2016, 89.

¹¹ Said-Zammit 2016, 84-89, Said-Zammit 2021, 73-120.

Within this geographical, historical and cultural framework, one may deduce that the *razzettis* much more than a *Maltese* dwelling; it is also a vital part of this *Mediterranean* cultural milieu.

The *razzett* and its historical roots

While as a structure the Maltese farmhouse is reminiscent of typical North African, Near Eastern and southern Mediterranean vernacular architecture, the term *razzett* is etymologically derived from the Sicilian dialect *rizettu*, hence from the Italian *ricetto* or Latin *receptus*, which means a place of shelter or refuge. This linguistic detail is yet another clue of the cultural crosscurrents to which Malta and its inhabitants were frequently exposed; in this sense we are dealing with a Semitic type of architecture labelled with a Sicilian dialectical term. After all, in its long-time history Sicily, like the Maltese Islands, also underwent through various phases of colonization since the Prehistoric era.

In the absence of historical and archaeological records the proper origins of the Maltese *razzett* are not clear enough. However, a comparative analysis between the earliest native *rzezet* and *giren* clusters suggests the possibility that the former could have been an architectural evolution from the latter. This hypothesis is corroborated by the fact that:

- a) while the *razzett* was dominated by a central courtyard, *giren* clusters were enclosed by a dry wall open air precinct where animals were often kept (fig. 2)
- b) while the rooms of the ethnic farmhouse were generally independent from each other and hardly ever interconnecting, the *giren* of a single cluster were also often autonomous units. This implies that, in both cases, activities could occur synchronically within the building or cluster without interfering with each other
- c) both the *razzett* and the *giren* complex are examples of introverted vernacular structures
- d) the two examples served as a place of human and animal cohabitation, and
- e) they share common architectural features such as lampholes, rock-hewn cupboards, mangers and double walls.

The archaeological evidence suggests that, like what occurred elsewhere in the Mediterranean region in the late Middle Ages, for example in Greece and the Greek islands¹², the most primitive native *razzett* consisted of a single-storey structure¹³. Two-storey farmhouses were presumably a later development in Maltese vernacular architecture which, according to historical late Medieval records, were apparently intended to accommodate wealthier peasants¹⁴. They were also a

¹² Aalen 1984, 56-72.

¹³ Said-Zammit 2016, 80-81.

¹⁴ Catling 2013, 12-19, Said-Zammit 2016, 98-99.

means to start separating vertically humans from animals and the dwelling's economic and public areas from the more private and intimate ones of the *għorfa* (fig. 3).

The *razzett*: its form and characteristics from an anthropological perspective

For a long time academics and experts in various countries have studied vernacular architecture from a purely architectural perspective, often overlooking the fact that these were also utilized by humans for a plethora of reasons. For example, the term *farmhouse* implies that this was also a peasant *dwelling*. Omitting the human dimension from these structures and focusing only on their architecture and construction methods, as if they were just relics of antiquity or museums, leaves us with an incomplete picture of what native architecture is all about.

Malta is certainly not an exception! Apart from the fact that the study of Maltese ethnic architecture is a relatively a phenomenon that saw its origins in the second half of the twentieth century, for several decades scholars had the tendency to focus only on the general architectural characteristics of these buildings: their plan, style, features, construction methods and roofing, and the quality of the limestone. It was towards the end of the twentieth century when the social and human dimension of these structures started being valued. This coincided with a time when the Malta's vernacular heritage was already passing through a period of decline and abandonment due to modern urban development in various parts of the country. A seminal academic contribution, which perhaps constitutes the first real attempt in the Maltese Islands to study vernacular architecture from an anthropological perspective, applying also a space syntax approach, was authored by Said-Zammit in 2016¹⁵.

The present study utilizes the available historical, archaeological and ethnographic data to analyse the *razzett* from an anthropological point of view, without excluding however its architectural value, general plan, and domestic network. After all, architecture and planning – whether vernacular or formal – comprise an integral part of human expression as these shed light on the specific needs, tastes and aspirations of an entire society.

The central courtyard

From an architectural perspective one may consider the *razzett's* central courtyard as the dwelling's backbone¹⁶. Four principal reasons suggest this:

- a) at groundfloor level it connected all or most of the surrounding rooms

¹⁵ Said-Zammit 2016.

¹⁶ Jaccarini 2002, 18, Mousù 2007, 76-77, Said-Zammit 2018, 38-42.

b) it linked the groundfloor with the *ghorfa*(the dwelling's upper storey) via an open staircase

c) it served as a point of contact with the outside world, and

d) it provided light and ventilation to the rest of the dwelling.

It was customary for central courtyard dwellings in the Mediterranean and the Near East, including the Maltese *razzett*, to have autonomous spaces at groundfloor level, hence the complexity of the structure's spatial network. This implied that to traverse from one room to the other, a person had to pass through the central courtyard in the first instance. In the absence of interconnecting rooms, no alternative routes were available, which made internal communication more intricate and less flexible (fig. 4).

In this regard the central courtyard was the only magnet that linked not only the rooms, but also people and/or animals together. The archaeological and ethnographic data suggest that the groundfloor rooms could have been multipurpose, but they were spaces generally intended for storage, living and to provide shelter to the household's animals, such as goats, rabbits, and chickens. The courtyard and the surrounding rooms were, therefore, the family's economic and social quarters of the entire building.

The central courtyard was also a place which bridged together the household members during most of the day for a wide spectrum of activities. These included food preparation, cooking and dining, laundering clothes, socializing, and even praying. At a time when in Malta there was still no compulsory education, it also served as a place where children passed some of their time to play together or with their parents¹⁷. The ethnographic evidence further shows that most of the daily activities carried out in the courtyard were female oriented, hence one can argue that this part of the *razzett* was a dominantly female space. This has been corroborated by comments and descriptions made by eighteenth and nineteenth century travellers, who noted that the central courtyard of the native farmhouse was a place where women also enjoyed some of their pastimes, for example spinning, weaving and needlework¹⁸.

Given its immediate location near the dwelling's main door, the central courtyard was the household's link to the outside world. Whenever strangers or relatives were in attendance, it was here where they were welcomed and accommodated. It also served as a venue for special family occasions like weddings or chris-

¹⁷ Said-Zammit 2016, 139.

¹⁸ Angas 1842, 16.

tenings¹⁹. Most bartering and other business transactions were similarly carried out in the courtyard²⁰.

What has been mentioned for the family members applies also to the household animals because it was through the courtyard that the latter had to traverse to leave or enter the building or else be transferred from one area to the other of the same place. At a time when the Maltese peasant family was often self-subsistent, the ownership of beasts of burden and farming animals was fundamental to the household's economy and daily life. The former, like the donkey or mule, were used for ploughing or for the transportation of goods and/or agricultural products. The latter (mostly rabbits, chickens and goats) were needed for human consumption like meat, milk, eggs, wool and hides. Surplus products could have found their way in the local markets through which it would have been possible for the household to generate extra income.

In this regard it can also be argued that this part of the building comprised the dwelling's public area. When privacy was needed in any of the groundfloor rooms, one simply had no other alternative but to keep the room's door shut.

In case of two-storey *rzezet*, access to the *għorfa* was generally through an uncovered staircase, oftentimes of the linear form, placed on one of the sides of the courtyard. The *għorfa* comprised the family's private rooms to which strangers hardly ever had any access, except for special guests like the village or parish priest, for example when his presence at home was required to provide spiritual advice to the family or to administer the *Viaticum* (Last Rights) to an agonizing household member. Hence, the open staircase was the nexus between the dwelling's public and private quarters. Needless to say, an uncovered staircase would have created a degree of discomfort for the dwellers especially in winter due to rain and cold weather (fig. 5).

The foregoing analysis intimates that the importance of the central courtyard of the autochthonous *razzett* goes beyond its architectural dimension. The correlation between the central courtyard and the local climate cannot be discarded; the evidence has revealed that the stonemason made emphasis on this particular aspect too. For example, apart from the fact that the courtyard was planned in a way to provide the best internal ventilation and natural light possible, at least at groundfloor level, it was also here where the underground *bir* (water cistern) was generally located for rainwater storage. However, archaeological and ethnographic investigations also demonstrated that the central courtyard was also a vibrant place of human activity, where people acted, reacted, and transacted. Like-

¹⁹ Said-Zammit 2021, 244.

²⁰ Said-Zammit 2021, 254.

wise, it was this part of the house which oftentimes witnessed the copresence of humans and animals during the day.

The razzett as an introverted dwelling

In conformity with vernacular Mediterranean architecture, the ethnic *razzett* was characterized by a simple and austere façade²¹. Apertures were kept to a minimum and were generally low and of restricted dimensions. It is also to be noted that the traditional Maltese timber or masonry balcony (*gallarija*), a platform that projects from the wall of a building and is enclosed by a parapet or railing or a timber box, is not an original feature of the *razzett*. So any balconies that appear today on the façades of converted farmhouses are a later, if not recent, accretions.

Besides that the stonemason made very little use of the façade, from a stylistic viewpoint it hardly ever contained any architectural or sculptural embellishments. The emphasis was, therefore, to keep the dwelling's façade as humble and austere as possible (fig. 6). This type of frontage gives the visitor the impression of a military structure rather than a peasant dwelling, a feature that drew the attention and curiosity of various sixteenth to twentieth century travellers and explorers²².

There is archaeological evidence that some architectural embellishments on the façades of Maltese farmhouses started to emerge from the seventeenth century onwards, but these occur in exceptional cases. The commonest type of adornments consisted of ornated doorframes which often emulated those of contemporary more affluent urban dwellings²³.

The façade's architectural simplicity and austerity shed light on the *razzett* dwellers: their frugal life, their economic level of wealth, and their social aspirations. The peasants and the destitute, with their restricted disposable income, did not have the means to alter or embellish their houses to suit fashion, like what the more affluent did. Additionally, the restricted number of apertures on the building's façade makes the *ethnic razzett*, like its other Mediterranean counterparts, an introverted dwelling, one that focuses on the inside rather than the outside, what occurs within the domestic domain rather than beyond its main door or gate²⁴.

The bejt (roof) and the bir (water cistern)

Two other important elements that constitute a vital part of the *razzett's* Mediterranean identity are the *bejt* and the *bir*. They are being considered to-

²¹ Jaccarini 2002, 45, Said-Zammit 2021, 39, 82.

²² Quintin 1534, B2, Skippon 1732, 622, Luke 1949, 168.

²³ Said-Zammit 2016, 109.

²⁴ Bintliff 2012, 467.

gether under this section because of their intimate connection. In the climatic context of arid countries and regions like Malta, Sicily, Tunisia, Andalusian Spain and the Greek islands, the two features here under review were technically speaking a *sine qua non*.

Although historical records have revealed evidence that some houses, including rural abodes, apparently had a pitched roof²⁵, the archaeological evidence suggests that, in the context of Malta's particular climate and cultural identity, most of the dwellings – whether urban or rural – had a flat roof, what in Maltese is known as *bejt*, certainly another reminiscent of the island's Semitic past. In fact, it is interesting to note the semantic change of this particular term, since in Arabic *bejt* (بيت) literally means a *house*. Notwithstanding the change in meaning, the term *bejt* remained a constituent element of Semitic architecture.

Ethnographic and archaeological data suggest that the roof of the Maltese vernacular farmhouse not only had a primary utilitarian function, but also a major economic and social purpose. Collectively these three interdependent aspects uncover part of the self-sustaining identity and character of the local peasant family.

Due to Malta's dry climate the flat roof was undoubtedly of great benefit for rainwater catchment. It was this part of the building that channelled rainwater to a system of lead or ceramic pipes connected to the *bir*. Water cisterns varied in shape and size; some were pear- or bell-shaped, with others having a rectangular or an irregular plan. Some were small, but others were more extensive and could hold thousands of litres of rainwater that served the household in the long term not only for human and animal consumption, but also for clothes laundering and watering of indoor plants.

The Maltese Islands enjoy more than three thousand hours of sunshine annually (certainly one of the highest rates in Europe), ranging from an average of above five hours of sunshine per day in December to around twelve hours per day in July-August. Consequently, Malta receives roughly twice as much sunlight as to northern European countries²⁶. Due to this climatic advantage the flat roof was therefore an ideal place for the drying of clothes. From an economic viewpoint, this part of the farmhouse was also utilized for the sun drying of certain agricultural products, such as tomatoes, onions, figs and pumpkins²⁷. Some foodstuffs, like tomatoes, could be consumed over a long period since they were preserved in sea salt (fig. 7). They were usually intended for family consumption, however it is also possible that some could have been sold in the local or village market through which the peasant family earned some extra income.

²⁵ Quintin 1534, B2v, Fiorini 1991, 321-352, De Lucca 1995, 46, Said-Zammit 2016, 83, 151.

²⁶ Brullo *et al.* 2020, 16-20.

²⁷ Jaccarini 2002, 14.

The ethnographic evidence has further demonstrated that the roof, like the courtyard, was also a place of family gathering, especially during summer evenings when the weather was warmer and the day longer. It was a place which integrated the household members – parents and children – to talk, socialize, and even pray together. At a time when Malta had less urban development than today, the roof offered amazing and unique views of the islands' rural landscape and surroundings. Such observations were also documented in the memoirs of various eighteenth and nineteenth century foreign visitors and commentators²⁸.

The dwelling's water cistern was generally located at underground level below the courtyard. However, there are instances where the wellhead of the *bir* was situated inside one of the groundfloor rooms or even just outside the building's main entrance. It is to be noted here that the Maltese term *bir* (plural, *bjar*) is a purely Semitic word deriving from Arabic (*bir* - بئر) which bears the same meaning. This is yet another testimony not only from a linguistic perspective, but also in the context of Mediterranean vernacular architecture.

The available evidence demonstrates that the water cistern was technically speaking the surface quarry from which the building stone for the above dwelling was originally extracted. Once the structure was ready and no further stone excavation was required, the quarry was converted into a water cistern and covered by stone slabs to form the central courtyard's floor. This suggests how the peasants made the best use of the surrounding environment and physical resources (fig. 8).

The fact that in many cases the *bir* was located just underneath the central courtyard may also have had symbolical connotations. Just as the courtyard was the abode's main artery that integrated humans and animals, dwellers and visitors as well as members of the same household, the *bir* was the space where potable water – the main resource of human and nonhuman life – was stored²⁹.

Storage

One may get the impression that in a typical Maltese *razzett* storage space was restricted due to its size and the substantial number of dwellers and animals living within its spatial network. However, the archaeological evidence demonstrates otherwise. Besides, the *razzett* contained spaces that were specifically intended for this purpose. Hence, for the storage of crops, tools, farming gear, and so on, the stonemason made the best use of the available internal features to create the storage space required.

The main space within the domestic network of the farmhouse that served storage purposes was the cart-room (*remissa*). It was here where most of the

²⁸ Skippon 1732, 622, Angas 1842, 16, Said-Zammit 2016, 83-84.

²⁹ Treitler and Midgett 2007, 140-141, Ballestero 2019, 417.

farming gear, including the cart, was usually placed. It also gave shelter to the family's beasts of burden, for instance the mule or donkey (fig. 9). The *remissa* always formed part of the *razzett's* groundfloor spatial network, usually characterized by an independent access from the public street, but which internally may have led to the central courtyard. The term *remissa* derives from the Italian language *rimessa* which means a coach-house. On other occasions the local peasant community also referred to it as *sqifa*, this being the Semitic version of this part of the building.

The closet underneath the open staircase, which from the courtyard led to the *għorfa* was also often utilized for storage purposes, unless it was used to keep animals such as rabbits or chickens (fig. 10). This space was left either open (hence, visible to the naked eye) or else was concealed by a timber gate or curtain³⁰.

The thick masonry walls of the building, which in their own nature were primarily intended to ensure the structure's solidity and to maintain a comfortable internal microclimate all the year round, also offered pockets or areas intended for the stowage of clothes, personal items, kitchenalia, foodstuffs and other family possessions. In such cases the stonemason excavated parts of the wall to create rectangular recesses. Such stone-hewn cupboards (*armarji*) were usually complemented with shelves to organize better the stored items. The evidence shows that these cupboards could have been left open, with their contents being visible to the visitor's eye, or else were enclosed by a timber door or curtain to conceal their interior. The size and shape of the *armarji* varied in size and thickness and perhaps according to the dwellers' specific needs (fig. 11).

Security

The history of criminality in Malta goes back to several centuries as our late Medieval and early Modern records indicate. Criminal cases occurred both in the urban centres as well as in the villages and remote hamlets. Such cases varied from murders and thefts to violent assaults, sexual and financial crimes, quarantine evasions, and escapes of slaves and convicts³¹.

To safeguard their house, family members, animals and other possessions the peasants did their utmost to ensure the highest level of security in and around the *razzett*. For instance, the perimeter wall enclosing the central courtyard, at least the part abutting the public street, was usually high enough to hamper potential intruders from climbing up the ladder and gain access to the property's inside³².

³⁰ Said-Zammit 2021, 95.

³¹ Knepper 2009, 385-388, Pullicino 2016, 28-30.

³² Jaccarini 2002, 15, 95.

At a time when glass windows were not yet in fashion in the native farmhouse, apertures were usually closed by lockable timber doors or shutters. Security was also ensured through other features like door locks (*serraturi*), latches (*ganġetti*), and crossbars (*staneg*). Most of these were generally made of iron and were produced by the local or village blacksmiths, although there are examples of timber door bars as well (fig. 12).

Conclusion

The foregoing investigations have demonstrated that the ethnic *razzett* of the Maltese Islands is much more than a relic of the past or a lifeless structure. The anthropological and ethnographic approach used in this study has provided a more comprehensive picture of the native farmhouse highlighting the intrinsic and inevitable relationship between the peasant dwellers and its domestic network. In this regard one has to consider the *razzett* not only as part of the Maltese vernacular heritage, but also as an abode where people and animals lived and conducted their plethora of daily activities, from sunrise to sunset. As a home it offered shelter, safety, security, privacy, storage, work, leisure and encounter. It was also a place where family members prepared and cooked their food, dined, prayed and shared their intimate life. The main door of the house and the contiguous courtyard were often the family's point of encounter with the outside world and visitors³³.

The foregoing analysis has likewise revealed that as an architectural expression the *razzett* goes beyond the frontiers of the Maltese Islands. Its general plan is reminiscent of Mediterranean vernacular architecture, but through the centuries since the late Medieval Period the natives modified it to their specific needs, aspirations, and way of life. They adapted its plan to suit the local climatic and environmental conditions. This Maltese-Mediterranean identity of the ethnic *razzett* is evidenced through this milieu of cultural, linguistic, architectural, and ethnographic crosscurrents. It further demonstrates that the Maltese vernacular heritage has to be appreciated and studied in a much wider context.

In this day and age of urban sprawl in different parts of Malta and Gozo, the *razzett* entered a new reality, far away from the humble and quiet life of the Maltese peasant family of days and centuries gone by. With the urban development that characterized the Maltese Islands since the second half of the twentieth century many farmhouses today no longer enjoy their former landscape and environment because they have ended up surrounded by more modern structures, including houses, apartments, garages and shops of all kinds. Several others, unfortunately, experienced a more pitiful fate since they were literally demolished to

³³ Said-Zammit 2020, 285-291.

make way for more modern buildings. Through these last sixty years many of those that have survived were converted into luxury dwellings to be occupied by locals and foreigners. Conversion of these peasant dwellings implied different levels of structural changes, from minor alterations to more extensive ones: the demolition or erection of internal walls, the blocking of original or opening of new apertures, the building of additional rooms, and sometimes the roofing of the central courtyard or sections thereof.

The destiny of many other *rzezet* in Malta and Gozo is uncertain; they lie in an abandoned state waiting to be converted and inhabited or, even worse, to be knocked down to make space for newer structures. Though conversion of these humble dwellings is commendable as long as the contemporary house owner strikes a balance between the past, the present and the future through the alterations committed in the building, it's a pity that apart from some sporadic examples, no real or serious attempt has ever been made till now to conserve a representative sample of these native structures to be restored to their former glory, in such a way that Malta would be saving and protecting by law an important slice of its unique vernacular heritage.

Bibliography

- Aalen F.H.A. 1984, Vernacular Buildings in Cephalonia, Ionian Islands, *Journal of Cultural Geography*, 4/2, p. 56-72.
- Angas G.F. 1842, *A Ramble in Malta and Sicily*, Oxford, "Oxford University Press", 168 p.
- Atroshenko V.I. and Grundy M. 1991, *Mediterranean Vernacular: A Vanishing Architectural Tradition*, Michigan, "Random House Incorporated", 192 p.
- Ballesterio A. 2019, The Anthropology of Water, *Annual Review of Anthropology*, 48, p. 405-421.
- Bintliff J.L. 2012, *The Complete Archaeology of Greece: From Hunter Gatherers to the Twentieth Century AD*, New York, "Wiley Publications", 544 p.
- Blouet B. 1993, *The Story of Malta*, Malta, "Progress Press", 282 p.
- Bonanno A. 2005, *Malta Phoenician, Punic, and Roman*, "Midsea Books", 359 p.
- Bowen-Jones H., Dewdney J.C. and Fisher W.B. (eds.) 1962, *Malta: Background for Development*, Durham, "Durham University Press", 356 p.
- Brullo S., Brullo C., Cambria S. and Giusso del Galdo G. 2020, *The Vegetation of the Maltese Islands*, Switzerland, "Springer", 285 p.
- Buhagiar M. 1991, Post-Muslim Malta: A Case Study in Artistic and Architectural Cross-Currents, Fiorini S. and Mallia Milanese V. (eds.), *Malta: A Case Study in International Cross-Currents*, Malta, "Malta University Publications", p. 13-31.
- Cassar C. 2000, *Society, Culture and Identity in Early Modern Malta*, Malta, "Mireva Publications", 392 p.
- Catling C. 2013, Peasant Houses in Midland England, *Current Archaeology*, 279, p. 12-19.
- Dalli C. 2006, *Malta: The Medieval Millennium*, "Midsea Books", 319 p.
- De Lucca D. 1995, *Mdina: A History of Its Urban Space and Architecture*, Malta, "Said International", 152 p.

- Fiorini S. 1991, Artists, Artisans and Craftsmen at the Mdina Cathedral in the Early Sixteenth Century, *Melita Historica*, 10/4, p. 321-352.
- Freller T. 2010, Malta - The Order of St. John, Malta, "Midsea Books", 360 p.
- Fsadni M. 1992, The *Girna*: The Maltese Corbelled Stone Hut, Malta, "Dominican Publications", 120 p.
- Hole A., Grosberg M. and Robinson D. 2007, Tunisia, London, "Lonely Planet Publications", 344 p.
- Jaccarini C.J. 2002, *Ir-Razzett*: The Maltese Farmhouse, Malta, "Jaccarini", 140 p.
- Knepper P. 2009, A Few Detectives Would be Very Useful: Crime, Immorality, and Policing in Valletta, 1881-1914, *Journal of Social History*, 43/2, p. 385-406.
- Luke H. 1949, Malta: An Account and an Appreciation, London, "Harrap", 285 p.
- Mousù S. 2007, *Id-Dar Maltija*, Malta, "Gutenberg Press", 221 p.
- Oates D. 1954, Ancient Settlement in the Tripolitanian Gebel II: The Berber Period, *Papers of the British School at Rome*, 22, p. 91-117.
- Pulicino E. 2016, Theft in Nineteenth Century Malta, *Journal of Maltese History*, 5/1, p. 28-47.
- Quintin J. 1534, *Insulae Melitae Descriptio*, Lyon, "Gryphius", 21 p.
- Said-Zammit G.A. 2016, The Development of Domestic Space in the Maltese Islands from the Late Middle Ages to the Second Half of the Twentieth Century, Oxford, "Archaeopress Publishing Limited", 367 p.
- Said-Zammit G.A. 2018, The Evolution of Domestic Space in the Maltese Islands during the Middle Ages, Abela R. (ed.), *The Maltese Village*, Malta, "Wirt iż-Żejtun", p. 36-47.
- Said-Zammit G.A. 2020, Settlement evolution in Malta from the Late Middle Ages to the early twentieth century and its impact on domestic space, French C., Hunt C.O., Grima R., McLaughlin R., Stoddart S. and Malone C. (eds.), *Temple Landscapes: Fragility, change and resilience of Holocene environments in the Maltese Islands*, Cambridge, "McDonald Institute for Archaeological Research", p. 285-302.
- Said-Zammit G.A. 2021, Houses and Domestic Space in Seventeenth and Eighteenth Century Hospitaller Malta, London, "Routledge", 265 p.
- Said-Zammit G.A. 2022, The Vernacular Evidence of the Maltese Islands, *Herald of Social Sciences*, 664/1, p. 223-243.
- Sigalos E. 2003, Housing People in Medieval Greece, *International Journal of Historical Archaeology*, 7, p. 195-221.
- Skippon P. 1732, An account of a journey thro' part of the Low Countries, Germany, Italy and France, London, "Henry Lintot", 755 p.
- Treitler I. and Midgett D. 2007, It's About Water: Anthropological Perspectives on Water and Policy, *Human Organization*, 66/2, p. 140-149.
- Trump D.H. 2004, Malta Prehistory and Temples, "Midsea Books", 319 p.
- Wettinger G. 1982, Agriculture in Malta in the Late Middle Ages, *Proceedings of History Week* 1981, p. 1-48.
- Wettinger G. 2000, Place-names of the Maltese Islands, ca. 1300-1800, Malta, "Publishers Enterprises Group", 645 p.

ԱԼԹԱՅԱԿԱՆ ՈՒՋԵԹԸ. ԷԹՆԻԿ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԱՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՋԵՐԿԱԾՈՎՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Ջորջ Ա. Սաիդ-Ջամիթ

Ամփոփում

Մալթական *ռազեթը* ոչ միայն ժողովրդական մշակութային ժառանգությունը ներկայացնող հուշարձան է, այլև բնակավայր, որտեղ մարդիկ ապրում և իրականացնում էին իրենց ամենօրյա գործունեությունը: Որպես տուն՝ այն ապաստան էր և ապահովում էր մարդկանց անվտանգությունը, միաժամանակ պահեստ էր, աշխատանքի, ժամանցի և հանդիպման վայր: Այն նաև մի տարածք էր, որտեղ ընտանիքի անդամները պատրաստում էին իրենց ուտեստը, ճաշում էին, աղոթում և շփվում իրենց մտերիմների հետ: Տան գլխավոր դուռը բացվում էր դեպի հարակից բակը, որը հաճախ ծառայում էր որպես ընտանիքի հանդիպման վայր այցելուների հետ:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ *ռազեթը*-ը ճարտարապետական տեսանկյունից դուրս է գալիս Մալթայի կղզիների սահմաններից: Դրա գլխավոր հատակագիծը հիշեցնում է միջերկրածովյան ժողովրդական ճարտարապետության մեջ հայտնի նախատիպերը: Ուշ միջնադարից սկսած՝ բնիկներն այդ ձևերը փոփոխել են՝ հարմարեցնելով իրենց կարիքներին, ձգտումներին և ապրելակերպին՝ ելնելով տեղի կլիմայական ու բնապահպանական պայմանների առանձնահատկություններից:

Ռազեթ անվանյալ մալթայական-միջերկրածովյան երևույթը վկայում է մշակութային, լեզվական, ճարտարապետական և ազգագրական բնույթի լայն փոխառնչությունների մասին: Այն նաև ցույց է տալիս, որ մալթայական ժողովրդական մշակույթի ժառանգությունը պետք է գնահատվի և ուսումնասիրվի շատ ավելի լայն համատեքստում:

Բանալի բառեր՝ *ռազեթ*, մարդաբանական վերլուծություն, էթնիկ գյուղատնտեսական տուն, միջերկրածովյան մշակույթ, մալթայական մշակույթ, միջերկրածովյան նախատիպ, մշակութային ժառանգություն:

МАЛЬТИЙСКАЯ РАЗЕТА: АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТНИЧЕСКОГО ФЕРМЕРСКОГО ДОМА В КОНТЕКСТЕ СРЕДИЗЕМНОМОРСКИХ КУЛЬТУР

Джордж А. Саид-Замит

Резюме

Мальтийская *разета* является не только памятником культурного наследия народа, но и поселением, где жили люди, которые разводили домашний скот и занимались фермерской деятельностью. *Разета*, в качестве дома, являлась пристанищем, обеспечивающим безопасность, своеобразным складом, местом работы, встреч и проведения досуга. *Разета* служила также территорией, где члены семьи готовили еду, обедали, молились и общались со своими близкими. Главный вход дома и двор часто являлся местом встреч семьи с посетителями.

Исследование явствует о том, что *разету*, с архитектурной точки зрения, можно рассматривать в более широком контексте, а именно – в контексте средиземноморских культур, а не только мальтийской культуры. Ее проект напоминает прототип, известный в средиземноморской народной архитектуре. Начиная с позднего средневековья аборигены несколько модифицировали рассматриваемую *разету*, приспособив ее к своим нуждам и образу жизни, исходя из особенностей местных климатических условий.

Мальтийско-средиземноморский феномен *разеты* свидетельствует о широких, культурных, языковых, архитектурных и этнографических взаимосвязях, в то же время явствуя о том, что *разету* как наследие мальтийской народной культуры следует исследовать в более широком контексте.

Ключевые слова – *разета*, антропологический анализ, этнический фермерский дом, средиземноморская культура, мальтийская культура, средиземноморский прототип разеты, культурное наследие.

THE MALTESE RAZZETT: AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE ETHNIC FARMHOUSE WITHIN A MEDITERRANEAN CONTEXT

George A. Said-Zammit

Abstract

The *razzett* is not only a part of the Maltese vernacular heritage, but also an abode where people and animals lived and conducted their daily activities. As a home it offered shelter, safety, security, privacy, storage, work, leisure and encounter. It was also a place where family members prepared and cooked their food, dined, prayed and shared their intimate life. The main door of the house and the contiguous courtyard were often the family's point of encounter with the outside world and visitors.

The foregoing analysis has likewise revealed that as an architectural expression the *razzett* goes beyond the frontiers of the Maltese Islands. Its general plan is reminiscent of Mediterranean vernacular architecture, but through the centuries since the late Medieval Period the natives modified it to their specific needs, aspirations, and way of life. They adapted its plan to suit the local climatic and environmental conditions.

This Maltese-Mediterranean identity of the ethnic *razzett* is evidenced through this milieu of cultural, linguistic, architectural, and ethnographic crosscurrents. It further demonstrates that the Maltese vernacular heritage has to be appreciated and studied in a much wider context.

Key words – *razzett*, anthropological analysis, ethnic agricultural house, Mediterranean culture, Maltese culture, Mediterranean prototype, cultural heritage.

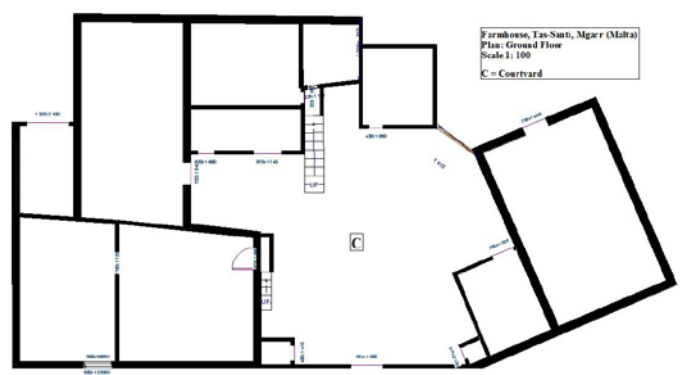

fig. 1. Plan of a central courtyard *razzett* in the limits of Tas-Santi, Mgarr

fig. 2. A *giren* cluster in the parish of Baħrija

fig. 3. A two-storey farmhouse in the outskirts of Sannat, Gozo

fig. 4. A central courtyard farmhouse in the limits of L-Iskurvit, Mġarr. The rooms all have their independent access

fig. 5. An example of an uncovered staircase in the central courtyard of an ethnic *razzett*

fig. 6. A simple and austere façade of a farmhouse in the hamlet of Għammar, Gozo

fig. 7. Sun drying of pumpkins

fig. 8. The wellhead of a rock-hewn underground *bir* in the courtyard of a vernacular house in Gozo

fig. 9. A *remissaof* of a *razzett* in the outskirts of Qala, Gozo

fig. 10. A closet underneath an open staircase enclosed by a timber gate

fig. 11. A rock-hewn *armarju* intended for storage purpose

fig. 12. An example of an iron latch

ՄԱՂԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒ ԾԻՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ

Հասմիկ Գալստյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ hasmikgalstyan1979@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 25.04.2022, գրախոսվել է 28.04.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-232

Ներածություն

Բազմաթիվ կենցաղային առարկաներ ունեն երկրորդային կիրառական նշանակություն և կարևոր դեր են խաղում ժողովրդի ծիսական կյանքում: Նմանատիպ առարկաներից է մաղը, որը բանահյուսական տեքստերում հանդես է գալիս գործառության ամենատարբեր դրսևորումներով: Ժողովրդական ու քրիստոնեական տոնածիսական համակարգերում մանկան ծննդի, հարսանեկան և թաղման ծեսերում մաղը գործածվում է ոչ միայն որպես տարա, մաքրող կամ զտող գործիք, այլև ստանում է որոշակի ծիսական նշանակություն:

Ժողովրդի առասպելաբանական ընկալումներում երկինքը պատկերացվում է իբրև մաղ, որից ակնկալվում է անձրև ու առատություն: Որպես հրաշագործ հատկություններով օժտված առարկա՝ մաղը գործածվում է նաև ժողովրդական բժշկության մեջ: Ժողովրդի հավատալիքային համակարգում մաղը գուշակության գործիք է: Մեզ հաջողվել է մասնակցել մաղով գուշակություն անելու (նետ դնելու) գործողությանը Շիրակի մարզի Հողմիկ և Վահրամաբերդ գյուղերում, որի մասին խոսվում է ստորև, և կատարվում է համեմատական քննություն:

Մաղի նշանակությունն ու անվանումները

Որպես խոհանոցային կիրառական առարկա՝ մաղը նախատեսված է մաղելու, մաքրելու, անհրաժեշտն ավելորդից առանձնացնելու համար: Ժողովրդական կենցաղում այն օգտագործվում է նաև որպես տարա՝ տարբեր ապրանքներ պահելու կամ տեղափոխելու նպատակով: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում հանդիպում ենք «պառավ գչամիչ լըցեց մաղի մեջ»¹, «մաղմ նուշ»², «մեյ մաղ իլին (լցրեցին) խավի ծյու»³, «մաղմ յիլին (լցրեցին) միս»⁴,

¹ ՀԺՀ 1984, 570:

² ՀԺՀ 1999, 555:

³ ՀԺՀ 1998, 216-217:

⁴ ՀԺՀ 1998, 234:

«մաղմ գյատա»⁵ և այլ արտահայտությունների: «Նռան խատեն» հեքիաթում «Թագավորու լաճը կըլըցնի մաղ մը նուռ, մաղ մը մարգրիտ, մաղ մը ոսկի, մաղմ էլ ակունք-ջավահիր, մաղմ էլ կրամոխիր, կղնի վեր մշակներաց գլխուն, կասի. Տարեյք կան ածեք, իսոր հեքիաթն վով ասի՝ ես էն կառնեմ ձիկ կնիկ»⁶: Մաղը նաև չափի միավոր է, օրինակ, մեկ մաղ կորեկ⁷, մաղմ ալուր⁸ և այլն:

Մաղ են կոչվում նաև մեղունների գործած քջիջը և փայտաշեն տան քառակուսու մի մասը⁹: Մուշ-Տարոն ազգագրական շրջանը ներկայացնող «Խըշկոկե» հեքիաթում պառավը պատմում է հետևյալը. «Մըր թավլի (ախոռ) մեկ մաղ կոտրավ, էրկու գոմեշ փիցան (սատկեցին) ի տակ»¹⁰: «Սասնա ծռեր» էպոսում նույնպես հանդիպում է «Մաղ ըմ հառիք (առաստաղ) տարավ դեն»¹¹ արտահայտությունը:

Հայ բառարանագիրները տալիս են մաղի տեսակների բազմաթիվ անվանումներ՝ իրենց բարբառային տարբերակներով՝ *ըշտարար* (Արցախ), *շա-տարար* (Արարատ), *սայուր* (Ջեյթուն), *սառաւր* (Վան, Մուշ), *խախալ* (Լոռի, Ջանգեզուր)¹² և այլն: Որոշ դեպքերում մաղերի անվանումները պայմանավորված են կատարած գործառնությամբ՝ *այլուրմաղ* (այլուր մաղելու համար), *կալմաղ* (կալում կիրառվող), *քարմաղ* (հատիկը քարից զատելու համար), *ցորենի մաղ* և այլն: Մաղերի որոշ տեսակներ անվանվել են ըստ կազմության, ինչպես, օրինակ, *ծարմաղ* (ծիու մագից), *փոկեմաղ* (կաշվից), *շար(ե)մաղ*¹³ (շղարշից) և այլն:

Բառն ունի դարձվածաբանական հարուստ կիրառություն, որտեղ բացահայտվում են քննվող կենցաղային առարկայի բազմանշանակությունն ու ժողովրդական պատկերացումները (*մաղ ծախող* - բռնա¹⁴, աներես, *մաղը ծակ* - բացքերան, անխելք, պարտք ունեցող, *մաղը պարեն կախվել* - գործը վերջացնելուց հետո հանգստանալ, *մաղը պարոնել* - մահից ազատվել, *մաղի գլուխը բան գցել* - գործը ավարտել, *մաղի գլխին փոշի չմնալ* - օգուտ չունենալ, *մաղի ծակով անցկացնել* - մանրագնին ստուգել, *մաղի մեջ պահել* - մեծ խնամք տանել, *հարյուր մաղի հաց կերած* - հմուտ, փորձառու, *հազար*

⁵ ՀԺՀ 1998, 454:

⁶ ՀԺՀ 1999, 505:

⁷ ՀԺՀ 1999, 329

⁸ ՀԺՀ 1963, 423:

⁹ Մալխասեանց 1944, 243:

¹⁰ ՀԺՀ 1985, 486:

¹¹ Սասնա ծռեր 1951, 775:

¹² Բրդյան 1972, 414:

¹³ Շարմաղն ամենանորբ հյուսվածքով մաղն է, որով մաղված այլուրն ամենաբարձր որակի է: Կարծում ենք՝ այստեղից է գալիս «շարմաղ աղջիկ» համեմատական արտահայտությունը:

¹⁴ Մաղ պատրաստելու «մենաշնորհը» տրված է բռնաներին, որի համար էլ հայերը նրանց կոչում են «մաղագործ» կամ «մաղ ծախող»:

մաղով անց կացած – լիրբ, աներես, *մաղով ջուր կրել*¹⁵ – ապարդյուն գործ անել¹⁶, նաև՝ *մաղ կապող* – խաբող, *քոշի խախալ* – պնդերես, անամոթ¹⁷:

Մաղի հիմնական նշանակությունն ինչ-որ բան մաղելն է, մաքրելը, և այս գործառույթը դրսևորվում է անեծքի բանաձևեր պարունակող «չար աչքի» դեմ ուղղված ժողովրդական աղոթքներում: Օրինակ՝ չար աչքը «*մաղով մաղվի, շփարարով շփարարվի, խըխալով խըխալվի*»¹⁸, կամ՝ «*Ֆողի պես մաղվեր, խախալի պես ծկծկուրվեր*»¹⁹ և այլն:

Ժողովրդական առակներից մեկում այլուրի ու մաղի այլաբանությամբ ներկայացվում է չարչարանքի ու տառապանքի միջոցով մաքրվելու քրիստոնեական գաղափարախոսությունը, որտեղ մաղը բնորոշվում է իբրև չար սատանա, իսկ այլուրը՝ տանջանքի ենթարկվող հոգի:

Ալիւր և մաղ

- Ո՛վ շրջմուլիկ սատան չար (Ո՛վ շրջմուլիկ չար սատանա),

Յե՛րբ լըկիցես գեղեկիս (Մինչև ե՛րբ պիտի տանջես ինձ՝ եղկելուս):

Ասէր ալիւր վըշտահար:

Առ մաղն ի դառըն լալիս (Մաղին դառը լալով ասաց այլուրը վշտահար):

Եւ զայս ցալիւր մաղն ասէր (Եվ այս ասաց մաղն այլուրին):

- Բայց լըկելովդ և մաքրիս (Բայց տանջվելով նաև մաքրվում ես):

Մի՛ դու գըըննիչդ անգոսներ (Դու քննիչիդ մի՛ արհամարհիր (մի՛ պարսավիր),

Թէ լաւանալ կամիցիս²⁰ (Եթե կամենում ես լավանալ):

Առասպելաբանության տեսանկյունից մաղը կապվում է «վերևի»՝ երկնքի, արևի, ամպերի, անձրևի, լույսի գաղափարի հետ: Տոնաձիսական համակարգում մաղը ստանում է տարբեր խորհրդանշական իմաստներ, կիրառվում է որպես պտղաբերության, հարստության և առատության խորհրդանիշ, ժողովրդական բժշկության մեջ՝ որպես բուժող գործիք:

Մաղի տիեզերական ու ժամանակային պատկերացումները

Ոչ միայն հայերի, այլև աշխարհի շատ ժողովուրդների հավատալիքներում ու աշխարհի կառուցվածքի մասին մարդու պատկերացումներում երկինքն ընկալվում է որպես «Աստծու մաղ՝ երևակայելով իբրև ծակոտկեն

¹⁵ Այս արտահայտությունը հատկապես տարածված է ժողովրդի մեջ՝ «հարսանիքիդ մաղով ջուր եմ կրելու» տարբերակով, որով ասացողը խոստանում է անհնարին անել խոսակցի համար: Հեքիաթի հերոս Ճուլիկը դեհն պատվիրում է մաղով ջուր բերել իր համար, որ խմի (ՀԺՀ 1998, 360), որտեղ նորից անհնարին կամ ապարդյուն գործ անելու գաղափարն է արտահայտված:

¹⁶ Սուքիասյան, Գալստյան 1975, 408:

¹⁷ Նյութերը տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում բանագետ Թ. Հայրապետյանին:

¹⁸ Հարությունյան 2006, 82:

¹⁹ Լալայան 2004, 228:

²⁰ Քաջունի 1847, 182:

մարմին, որի ծակերից գիշերները երևում են աստղերի լույսերը, և անծրև (կամ ձյուն) է մաղում»²¹:

Մաղի՝ որպես երկնքի ընկալումը նախ և առաջ տեսնում ենք հայ ժողովրդական հանելուկներում: *Երկինք-արև-լուսին* եռյակը հանելուկներում ներկայացվում է մաղի ու հավի կամ մաղի ու ակունքի այլաբանությամբ²²: Օրինակ՝ Մին խախալ մաղ՝ էրկու հավ մեջին, մինը՝ կեծ, մինը՝ տաք-տաք, կամ՝ Էն ի՞նչ, թե ինչ. էրկու ակունք ի մի մաղ, մինը խիստ տաք, մինը՝ պաղ: *Երկինքն ու աստղերը* ժողովուրդը երևակայում է որպես մաղ ու ծու, մաղ ու չորթան և այլն: Օրինակ՝ Մի մաղ չորթան քշերը տրի տուռը, առավոտ ելա՝ չկար, կամ՝ Իրիկուն դրի մաղ մը հավկիթ, վանկուց չկար հեչ մեկ հատիկ²³: Վերոնշյալ միասնությունների մեջ են մտնում նաև *երկինքն ու ամպերը*՝ (օրինակ՝ Ամպ օրողաց, ձուն թորորաց (մաղն ու այլուրը) ամբողջացնելով երկնային ողջ համայնապատկերը (երկինք, արև, լուսին, աստղեր, ամպեր):

Մաղի վերաբերյալ կան որոշ հանելուկներ, որոնք ուշագրավ են դիցաբանական պատկերացումների անդրադարձման իմաստով, որտեղ մաղը համեմատվում է ամպամած, ձյուն տեղացող երկնքի հետ. Պուճուր Աստուծ, ձյուն ա կյամ (մաղ) կամ՝ Փոքր Աստված ձյուն է թափում (մաղ)²⁴: Բանագետ Ս. Հարությունյանի դիտարկմամբ՝ «...տվյալ դեպքում Աստվածը երկնքի ժողովրդական անվանումն է: Այդ ապացուցվում է վերոհիշյալ հանելուկի մի ուրիշ փոփոխակով. Պուճուր երկինք, տակը ձին ա գալիս (այլուրմաղ): Վերաբերյալից հետևում է, որ ժողովրդական հանելուկների մեջ պահպանվել է երկնքի մասին մի հնամենի պատկերացում, ըստ որի՝ երկինքն անձնավորվել է երկնային գերագույն էակ համարվող Աստծու մեջ և այդպես էլ գիտակցվել է»²⁵:

Հայ բանավոր ավանդության մեջ այլուր մաղելով՝ ծածկաբանությամբ, ցույց է տրվում ժամանակի, տարվա եղանակի փոխարինումը մեկը մյուսով: Ժողովրդական ավանդավեպերի մեջ հիշատակվում է մի Հերթյան Հեղինե իշխանուհի, որ տենչում էր Բլեջունյան Պարիսին և ուզում էր առևանգել նրան: Բռնի ուժի դիմելով՝ ամռանը պաշարում է դղյակը: Չկարողանալով հասնել իր ուզածին՝ «իշխանուհին նաժիշտներով բարձրանում է դղյակի բարձր տանիքը և երկու ձեռքով մաղը բարձր բռնած՝ սկսում է ցորեն մաղել, հասկացնել ուզելով՝ թե պետք է պաշարումը հետաձգել ձմռան, երբ ձյուն է տեղում վերևեն՝ մաղված ցորենի նման»²⁶:

²¹ Մայիսսեսանց 1944, 243:

²² Հայ ժողովրդական հանելուկներում մաղը հանդես է գալիս նաև ուրիշ իմաստով, օրինակ՝ Էն ինչն ա, ինչը, Տանեն խաղ անեն, Բերեն պատից կախ անեն (մաղ), Գևորգյան 1999, 198:

²³ Հարությունյան 1965, 7, 9:

²⁴ Հարությունյան 1960, 94:

²⁵ Հարությունյան 1960, 94:

²⁶ Մովսիսեան (Բենսե) 1916, N 25, 798:

Գեղարքունիքում չքնող երեխային դնում են մաղի մեջ և տանում նախրի առաջ՝ ասելով. «Ձորից ես գալում, քուն բեր իմ տղին»²⁷: Այստեղ մաղը կրկին դիտարկվում է որպես ժամանակի ցուցիչ և դառնում գիշերային երկնքի խորհրդանիշ: Վերոնշյալ բանաձև - բանադրանքով սար ու ձորից վերադարձած նախրին պատվիրվում է գտնել ու բերել երեխայի կորած քունը:

Մաղի կիրառությունը ժողովրդական ու քրիստոնեական տոնածիսական համակարգերում

Հայոց տոնածիսական համակարգում, մասնավորապես *Ջալիկ*, *Համբարձում*, *Վարդավառ* տոների համատեքստում մաղին տրվում է ծիսական նշանակություն:

Ջալիկի օրը մատուցվող պատարագի ժամանակ գավիթներում կանգնած մարդիկ մաղերը պահում էին երեսներին և դրանց միջոցով նայում արևին՝ հավատալով, որ կտեսնեն հարություն առած Քրիստոսին²⁸: Երևույթի զուգահեռները տեսնում ենք ռուսական հավատալիքներում: Քառասունքի օրը իր տուն եկած մահացածին կարելի էր տեսնել, եթե բարձրանային վառարանի վրա և այնտեղից նայեին մաղի միջով²⁹:

Համբարձման տոնի և *վարդավառի* ժամանակ մաղը կարևոր դեր ունի, որն իր արտացոլումն է ստացել ժողովրդական խաղիկներում: Ջահել աղջիկները մաղերի մեջ դնում են համբարձման նախորդ երեքշաբթի օրը դաշտերից հավաքած ծաղիկները և վիճակ հանելիս երգում.

Վարդ եմ քաղել <i>մաղերով</i> ,	Ես չոբան եմ, շուն չունեմ,
Վեր եմ դրել շաղերով,	Էս կեղըմը ի՞նչ ունեմ,
Տեսնեմ՝ յարս գալիս է,	Տուն եմ շինել ճաղերով,
Առաջ գնամ խաղերով ³⁰ :	Վարթ եմ քաղել <i>մաղերով</i> ³¹ :

Մաղը՝ առատության խորհրդանիշ

Մաղը ընկալվել է որպես «համընդհանուր պահպանակ՝ պաշտպանություն աղքատությունից, դժբախտությունից և թշնամական ուժերից»³²: Օրինանք-բարենաղթանքի՝ «Տաշտ ու մաղդ լիք էղնի, քու հացդ առատ էղնի, գերանդին չկարա կտրի»³³ տեքստում ընդգծվում է մաղի՝ առատության խորհրդանիշ լինելու իրողությունը: Այս համոզմունքը հատկապես երևում է

²⁷ Բանասաց՝ Լուսինե Ղոնջյան, ԴԲԱՆ 2022, Գավառ:

²⁸ Նազարեանց 1878, 80-81:

²⁹ Топорков 2009, 435.

³⁰ Աբեղյան 1940, 8:

³¹ Խենյան 2008, 296:

³² Լիսիցյան 1981, 64, Բենսէ 1972, 68:

³³ Մկրտչյան 2016, 348:

անձրևաբեր ծեսում³⁴, որը միտված է հիմնականում հացի ապահովմանը: Երաշտի ժամանակ անձրևի հարսի՝ Նուրինի գլխին մաղով ջուր են լցնում, որ անձրև գա՝ երևակայելով երկինք ու անձրև:

Նուրին Նուրին եկել է, *Տաշտերով ալուր բերեք,*
Շալե շապիկ հագել է, *Մաղերով ջուր բերեք,*
Կարմիր գոտիկ կապել է. *Մեր Նուրինին կշտացրեք,*
Մեր Նուրինին փայ տվեք, *Ուտենք, խմենք, քեֆ անենք*³⁵:

Քեսաբում անձրևի հարս-տիկնիկը պատրաստում են *մաղ-շերեփի* վրա: Ազգագրագետ Հ. Չոլաքյանի հաղորդմամբ՝ «անձրևաբերը կը կոչուի *Չէօմչա Կէ՛լին* (թրքերէն. չէօմչա՝ մաղի նման ծակոտկէն շերեփ, կէ՛լին՝ հարս): Չէօմչա Կէլինը կանացի ցնցոտիներով խրտուիլակ մըն է, զոր մանուկները կը պտտցնէին տուներուն բակերը՝ յատուկ յանկերգը ձիգ-ձիգ վանկարկելով»³⁶:

Մանկական «Խաղ ու մաղ» ծիսերգում մաղը բարիքի աղբյուր է ընկալվում: Ամպերից մաղվող անձրև է ակնկալվում, որ դաշտը ցորեն տա, ցորենը այլուր դառնա, այլուրը՝ հաց:

Գլխուս վրայ ամպ մը կայ, *Մաղ մաղ թող տեղայ,*
Ամպէն բարիք կը տեղայ... *Մաղ մաղ բարիք թող տեղայ...*³⁷:

Ժողովրդական հավատալիքներում բազմաթիվ արգելքներ կան մաղի օգտագործման հետ կապված. չէր կարելի արևամուտից հետո փոխարինաբար մաղ տալ մեկ ուրիշին, այլապես մաղի հետ կապված առարկաներն ու պաշարները կկորցնէին իրենց բարիքը (բարաքյաթը) և արագ կսպառվէին, չարքերը դրանք կթոցնէին³⁸: Խաղիկներում մաղի «անգործ» լինելը սովի ու աղքատության նշան է.

Մավ հալավս փըրփըռում ա, *Տաշտը դարտակ, մաղը՝ կախ,*
Անկաջներս դըռդըռում ա, *Փորս սոված դըռդըռում ա*³⁹:

Տարիներ առաջ Շնող գյուղի տներից մեկում հրդեհ է բռնկվում: Հիվանդ տանտերը (Միքայել Ավետյան) տանից դուրս փախչելիս վերցնում է միայն պատից կախված մաղը⁴⁰: Կարծում ենք, որ բնագոյաբար կատարված այս գործողությունը հացի հետ է կապվում: Եթե չկա հաց՝ ուրեմն սով է: Մաղը փրկելով՝ «փրկում է տան հացը»:

³⁴ Անձրևաբեր ծեսի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքներից տե՛ս Հայրապետյան 2004, 217-227, Հովսեփյան 2017, 114-146:

³⁵ Մկրտչյան 2016, 348:

³⁶ Նյույթը ձեռագիր տարբերակով մեզ է տրամադրել բանագետ, ազգագրագետ Հ. Չոլաքյանը, մորի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

³⁷ Բարև Արև 2022:

³⁸ Լիսիցյան 1981, 64:

³⁹ Աբեղյան 1940, 43:

⁴⁰ Բանասաց՝ Սուրեն Հոբոսյան, ԴԲԱՆ 2022, Երևան:

Մաղը՝ նորածնի պահպանակ

Մաղը լայն կիրառություն ուներ մանկատառության (երեխայի նկատմամբ տարվող խնամքի) ծեսում և գործածվում էր տարբեր նպատակներով: Մաղին տրվում էր պահպանակի նշանակություն, հանդես էր գալիս չարխափան գործառույթով և տղաբերքի ժամանակ երեխային պաշտպանում էր չարքերի կողմից հափշտակվելուց: Կարծում էին, որ մաղի միջով քաշկն (քաջք) անցնել չի կարող⁴¹: Երեխային ծնվելուց հետո պառկեցնում էին մաղի մեջ⁴² կամ ծննդից հետո երեք օր օրորոցի տակ մաղ էին դնում: Ուշ քայլող երեխայի ոտքերը մաղի մեջ էին դնում, որ շուտ քայլի⁴³: Միևնույն մաղով նորածնին խարբալում (մաղում) էին շան լակոտի հետ, որ չար հրեշտակի հարվածից ազատ լինի և շան պես ճարտար դառնա⁴⁴:

Երբեմն մայրն ու երեխան *թպղի* (չարքերի հարուցած հիվանդություն) էին լինում, և երեխան մանկության ընթացքում մահանում էր: Այդ ցավից նորածնին ազատելու համար Զավախքում ծնունդից անմիջապես հետո փոկե մաղի մեջ էին առնում⁴⁵: Բորչալուում նույն գործողությունը (խախալի մեջ էին առնում) կատարում էին երեխային չար աչքից պաշտպանելու նպատակով⁴⁶:

Եթե այդ տանը նորածին երեխա չէր մնում, Զանգեզուրում նոր տղաբերքի ժամանակ ծննդկանին չոքեցնում էին այնպես, որ երեխան ընկներ մաղի՝ խախալի մեջ⁴⁷: Այս երևույթի զուգահեռը դրսևորվում է հայկական մեկ այլ հավատալիքում, որը կենցաղավարել է մինչև XX դարասկիզբը: «Երկունքի ժամանակը կրճատելու և թպղությունը թոթափելու նպատակով նոր թրծված և նախապես չօգտագործված կճուճը թոնրի նման թաղվում էր այնտեղ, ուր երկունքն ապրողն էր լինելու: Թպղոտ ծննդկանը չոքում էր կճուճի եզրին այնպես, որ պտուղն ընդունվեր նրա մեջ»⁴⁸: Թե՛ մաղը, թե՛ կճուճը երկրաչափական նշաններով, իրենց ձևով հիշեցնում են երկինքն ու երկիրը, իսկ կառուցվածքով՝ այսրաշխարհն ու անդրաշխարհը: Ազգագրագետ Գ. Շագոյանը հայոց հարսանիքի համատեքստում խոսելով մաղի ծիսական նշանակության մասին՝ գրում է. «Մաղը, որպես խորհրդանիշ, երկիմաստ է՝ այս առումով նմանվելով դռան ու շեմին: Միաժամանակ նշանակում են և՛ «մուտք», «անցանելիություն» դեպի «այն աշխարհ», և՛ չար ուժերի համար սահման, այսկողմ ներթափանցելու խոչընդոտ»⁴⁹: Այս պատկերացումներով

⁴¹ Լիսիցյան 1969, 304:

⁴² Լիսիցյան 1969, 302:

⁴³ Բանասաց՝ Կարինե Սահակյան, ԴԲԱՆ 2022, Գյումրի:

⁴⁴ Նազարեանց 1878, 26:

⁴⁵ Լալայեան 1896, 274:

⁴⁶ Լալայեան 1903, 232:

⁴⁷ Լիսիցյան 1969, 200-201, 302:

⁴⁸ Բդոյան 1986, 90:

⁴⁹ Շագոյան 2011, 208:

է պայմանավորված նշված երկու առարկաների կիրառությունը ժողովրդական տարբեր ծեսերում:

Նկ. 1. Էսթեր Մխիթարյանի «տան սուրբ Նարեկի» ձեռագիր հմայիլ, Շիրակ, գ. Լեռնուտ (լուսանկարը՝ Հ. Գալստյանի)

Որպես պահպանակ՝ ժողովրդի մեջ տարածված էր հմայիլների կիրառությունը, որոնք պարունակում են հմայական ու մոգական զանազան աղոթքներ ու բանաձևեր՝ չար աչքից գերծ մնալու, չար ոգի թաղիին հալածելու, դիվահարներին բուժելու և բազմաթիվ այլ ակնկալություններով⁵⁰: Շիրակի Լեռնուտ գյուղի տան սրբերից մեկում պահվում է հմայիլի մի օրինակ (Նկ. 1), որի էջերից մեկի վրա արված գրառումը իր ձևով մաղ է հիշեցնում: Կարծում ենք, որ չնայած հմայիլը պահպանակ է ինքնին, որպես լրացուցիչ պահպանիչ ուժի՝ դիմել են ասելիքը մաղաձև գրելու հնարքին:

Մաղի կիրառությունը հարսանեկան ծեսում

Հայկական ավանդական հարսանիքի կարևորագույն ծեսերից է *ալյուրմաղեքը*, որը ազգագրական տարբեր շրջաններում հանդիպում է *տաշտաղեք*⁵¹, *մաղժաժում* կամ *գաթաթուխ*⁵² և այլ անվանումներով: Ծեսը կատարվում էր հարսանյաց շաբաթի հինգշաբթի օրը: Արցախում հարսանիքի հացի ալյուրը մաղելու պատիվը տրվում էր մի փոքրիկ աղջկա, որը «չոքում է տաշտի առաջ և բռնում ձեռի մաղը, մի ուրիշ փոքրիկ տղա երեխա ալյուր է ածում մաղի մեջ, և աղջիկը մաղում է»⁵³: Ազգագրական մյուս շրջաններում ծեսի դերակատարները փոխվում են: Բորչալուում ընտանիքին մտերիմ կանանցից առաջին ալյուրը մաղելու համար ընտրում էին «բեղմնավոր և որդու, ամուսնու կսկիծ չտեսած կնոջ, որպեսզի հարսնացուն էլ նրա պես բեղմնավոր լինի և կսկիծ չտեսնի»⁵⁴: Պարսկահայերի հարսանեկան ծեսում հարսանիքի համար թխելու հացերի ալյուրը մաղում էին ազապ տղաները⁵⁵: Զավախքում

⁵⁰ Հմմտ. Խաչիկյան 2012, 14-31:

⁵¹ Լալայան 2004, 129:

⁵² Լալայան 1983, 151:

⁵³ Լալայան 1988, 346:

⁵⁴ Լալայան 2004, 129:

⁵⁵ Մշակ 1872, N 48, 4:

«մաղժաժումի» համար հրավիրում էին երեցկնոջը, որը «չոքում է տաշտի առաջ, յուր բերած երկու մոմը խփում տաշտի ծայրերին, վառում, որ հարսը զույգ մնա և պայծառ, լուսավոր լինի, մի կարմիր քող ձգում երեսին, որ հարսը ամոթխած լինի: Այուրը մաղում է բոլորովին լուռ, որ հարսը համավոր լինի և շատ չխոսի»⁵⁶: Այստեղ կարծում էին, որ եթե երեցկինը չմաղի գաթաթուխի այուրը, ապա հարսը կխելագարվի: Այուրը մաղելիս մաղի մեջ քաղցրավենիք էին լցնում, մաղելիս՝ օրհնում, որ նորապսակների կյանքը քաղցր լինի:

Արճակի բուն հարսանեկան ծեսում «արորք գնացող (հարսնառ գնացող) ազապբաշինները գլխներին դրված մաղերի մեջ տանում էին հարսի կոշիկը, վերարկուն ու շրջագգեստը: Մյուս մաղի մեջ տանում էին բաղարջ ու հալվա, գործածվելիք հինսան և հարսի մորն ընծայվելիք զոքընչփերթին»⁵⁷: «Քահանայի առաջ էր բերվում մաղի վրա դրված քողը: Հարսի հետևից գնացող պարողների ետևից երկու հոգի գլխներին կամ թևերի տակ դրած տանում էին մի-մի մաղ, մեկի մեջ՝ 25-30 հատ բաղարջ, նաև հարսի քողը»⁵⁸: Խորհրդային տարիներին մաղը փոխարինվել է խոհանոցային մեկ այլ առարկայով՝ սկուտեղով, որը կոչվում էր «սինի»: Այժմ հարսնառ գնացողները հարսի նվերներն ու ընտանիքի համար նախատեսված հյուրասիրությունը տանում են զամբյուղներով⁵⁹:

Մեղրաձոր գյուղում հարսին հայրական տնից հանելուց հետո հարևանները իրենց մաղերը գլորել են հարսի հետևից՝ հարսի վերադարձը հայրական տուն կանխելու նպատակով: Եթե այդպես չանեին՝ «գեղին մէ փոռճանկ գուկեր»⁶⁰:

Ազգագրագետ Հ. Չոլաքյանը, ներկայացնելով հարսանեկան «Հուպպապաթ, հուպպապաթի» պարերգը, գրում է. «Պարերգը կատարուած է հարսն ու փեսան տան բակը մտցնելէ ետք: Կեսուրը կը դիմաւորէր հարսը: Ներկաները մաղ մը կը դնէին կեսուրի գլխուն վրայ ու այս երգով կը պարեցնէին»⁶¹:

⁵⁶ Լալայան 1983, 152:

⁵⁷ Ավագյան 1978, 65:

⁵⁸ Ավագյան 1978, 67:

⁵⁹ Մինչև օրս Շիրակում հարսնառ գնալիս նվերների զամբյուղները պարեցնողներին կոչում են «սինի խաղցընողներ»:

⁶⁰ Այս մասին իր ֆեյսբուքյան էջում խոսում է ազգագրագետ, բանահավաք, Կոտայքի Մեղրաձոր գյուղի մշակույթի տան տնօրեն Գ. Գոգոյանը՝ «Բարբառասերների ու բանահավաքների ակումբի» բացման առթիվ, Գոգոյան 2022:

⁶¹ Հ. Չոլաքյանն իր ֆեյսբուքյան էջում «Քեսապի հարսանեկան երգեր» խորագրի տակ ներկայացնում է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Հուպպապաթ» Տէր Զօրի արաբերէն խօսուածքին մէջ կը նշանակէ «մեծ մայր»: Կենթադրեմ, որ բառը հին հաւատալիքի մը վերապրուկն է: Ան կը պատկերացուի ապան գլխուն նետած, կուրծքերը կախ, երկար կօշիկով կանացի կերպարանքով մը, որ շատ պզտիկներ ունի, զորս «մոճակները կերան»: Անով կը վախցնեն փոքրիկները: Բարբառին մէջ չունի «մեծ մայր» իմաստն ու կիրարկութիւնը, ամէն անճոռնի ու այլանդակ երեսոյթ կը համեմատեն անոր

Հարսանեկան ծեսի առանցքն ու բուն գաղափարը պտղաբերությունն է: Մաղը, լինելով պտղաբերության ու արգասավորության խորհրդանիշ, դրվել է պտղավորման սկզբի՝ մոր գլխին՝ ցույց տալով երևույթի կարևորությունը: Հայտնի է նաև, որ սկեսուրը նորապսակների ուսերին լավաշ է գցում տուն մտնելիս: Քեսաբում այդ սովորույթը չկա. հավանաբար, դրան փոխարինում է մաղը՝ որպես հացի ու ալյուրի հետ անմիջականորեն կապվող առարկա:

Հայ բանահյուսական տեքստերում, հատկապես հարսանեկան և թաղման երգերում, հաճախ հանդիպում են «քար քաշել», «ավազ մաղել» դարձվածաբանական արտահայտությունները, որոնք նշանակում են սաստիկ չարչարվել, տանջվել, շատ ծանր աշխատանք կատարել: Բենսեի «Մշո հարսանիք» պիեսում վերոնշյալ արտահայտությունները հնչում են որպես օրինանք. «Հարսնեվորներուց հալվոր քեռի Պետոն, բաժակն ի ձեռ, ուրախութենի արտըսութն ի աչք, կօրնե գլխեսեն.

Էն ճամպով օր դու կերթաս՝

Քար քաղած, ավազ մաղած.

Էն գետով, օր դու գրնցնաս՝

Գետ՝ գինի, կամուրջն՝ օսկի»⁶²:

Մեջբերված տեքստն ընդգրկված է նաև հարսանեկան երգերի շարքում⁶³: Թե՛ հարսը, թե՛ փեսան մի աշխարհից անցում են կատարում դեպի այլ աշխարհ, և հարսանքավորները օրինանքի միջոցով նրանց բարեմաղթում են կյանքի հեշտ ու հանգիստ ճանապարհ:

Անհիշատակ պառավին ուղղված աղոթքներում էլ տեսնում ենք նույն բանաձևը. «Իսազար, խազար օղորմի քյե, անհիշատակ պառավ: *Քյար քյաղիցիր, ավազ մաղիցիր*, պոպիկ ոտնով իրեք տիր Երուսաղեմ կնացիր: Աստծուց չուզեցիր քյու առքյավութեն, ուզիցիր աշխարհի խառնուկ ծամերաց, խառնուկ կաժերաց իստըկութեն: Իսազար տիր՝ խազար օղորմի քյե, աղքատ, անտեր, անհիշատակ պառավ⁶⁴: Ազգագրագետ Լ. Սիմոնյանի դիտարկմամբ՝ «...պառավի քար քաղելն ու ավազ մաղելը նույնանում է ճանապարհ բացելուն: Այս առումով առանձին նշանակություն է ստանում այդ մոտիվի կապը մահվան ծիսակարգի հետ: Ս. Հարությունյանը նշում է, որ «Սասնա ծռեր» էպոսի մի տարբերակում Միերը դուրս կգա այն ժամանակ, երբ «...քար քաղեն, ավազ մաղեն», և դա զուգահեռվում է Լոռիում հանգուցյալին լողացնելու, ոտքերը լվանալու ծեսում միևնույն բառակապակցությունը պարունակող օրինանքի հետ. «Քարդ քաղած ըլի, հողդ մաղած ըլի»: Ըստ բանա-

հետ, «Ընտրզ հուպպապաթ մի» /Հուպպապաթի պես է/: Հարսանեկան այս երգը իր էությունը կատակերգ էր, Չոլաքյան 2022:

⁶² Մովսիսյան (Բենսե) 1972, 97:

⁶³ Մովսիսյան (Բենսե) 1972, 109:

⁶⁴ Ավագյան 1978, 107:

գետի, խոսքը դեպի անդրաշխարհ տանող ճանապարհի ազատ, անխոչընդոտ լինելու մասին է»⁶⁵: Հաճախ լողացնողը հանգուցյալի անունից է խոսում՝ արտահայտելով նույն ցանկությունը.

*Շարմաղ բերէք, վըրիս ֆէօղը մաղեցէք,
Տաշճին բերէք մերմեր քարեր կըլեցէք,
«Մուրատսուզ է ելեր» վրաս գրեցէք*⁶⁶:

Մաղը՝ թաղման ծեսի համատեքստում

Թաղման ծեսում մաղի կիրառությունը կապվում էր նաև հանգուցյալի հոգու մաքրման հետ: Բյուրականի՝ X դարում կառուցված, Սրբ Հովհաննես Մկրտչին նվիրված միանավ բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային և արևելյան կողմի պատուհաններին պահպանվել են քարե ցանցափեղկեր⁶⁷ (նկ. 2), որոնք մաղ են հիշեցնում:

Նկ. 2. Բյուրականի Սրբ Հովհաննես եկեղեցին, X դար
(լուսանկարը՝ Ավետիս Գրիգորյանի)

Կարծում ենք՝ այս փեղկերը դրվել են թոչունների մուտքը կանխելու նպատակով: Սակայն ժողովրդական պատկերացումներում այս ցանցափեղկերը կապվում են թաղման ծեսի հետ: Հոգեհանգստի պատարագի ժամանակ հանգուցյալին դրել են դեմքով դեպի գլխավոր խորանը՝ բեմը, որի վերնամասում են գտնվում ցանցկեն պատուհանները: Մահացածի հոգին դուրս է գալիս այդ պատուհաններից և արդեն մաքրագործված՝ համբարձ-

⁶⁵ Սիմոնյան 2015, 193-194:

⁶⁶ Մուշեղ Վարդ 1899, 804:

⁶⁷ Մեզ չհաջողվեց գտնել հայկական ճարտարապետական մեկ այլ հուշարձան, Բյուրականի Սրբ Հովհաննես եկեղեցուց բացի, որը պատուհաններին ունենար նմանատիպ ցանցափեղկեր:

վում երկինք⁶⁸։ Այս հավատալիքի զուգահեռը տեսնում ենք Կարելիայի (Զառնեժիե, ՌԴ) ժողովրդական պատկերացումներում։ Այստեղ մահից խուսափելու համար երեխաներին արգելվում էր մաղով նայել։ Հավատում էին, որ «անմեղ հոգին անցնում է մաղով»⁶⁹։

Թաղման ծեսում մաղի կիրառության երկրորդ տարբերակը մարդու՝ աշխարհից կուշտ գնալու գաղափարի հետ է կապվում։ Ազգագրական բազմաթիվ շրջաններում հանգուցյալի կրծքին, քթանցքերին կամ բերանին⁷⁰ նշխարք էին դնում, հացի կտոր, որ հանգիստ գնա այն աշխարհ։ Յ. Նազարյանցի վկայությամբ՝ հացը երբեմն փոխարինվում էր մաղով։ Մահացածի երեսին մաղ էին դնում՝ ասելով. «Թող աչքդ կշտանայ էս փուչ աշխարհիցը»⁷¹։ Գալիցիայում հանգուցյալին տանից դուրս հանելուց հետո հարազատները նրան նայում էին մաղի միջով, որպեսզի շատ չվշտանան նրա համար և արագ մոռանան⁷²։

Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու տարածաշրջանի գյուղերում մինչև օրս կենցաղավարում է մեռելոցներին գերեզմանոց քաղցրավենիք տանելու սովորույթը։ Կանայք փոքրիկ տոպրակների մեջ մեկական բուռ կոնֆետ են լցնում և բաժանում ճանապարհին հանդիպած մարդկանց, երեխաներին, հիվանդներին ու աղքատներին։ Դա համարվում է մեռելի բաժինը, և հաճախ բաժանում, վերջացնում են մինչև գերեզմանատուն հասնելը⁷³։ Մինչև 2010-2012 թթ. քաղցրավենիքը գերեզմանատուն տարվել է մաղով։ Ազգագրագետ Գ. Ստեփանյանի դիտարկմամբ՝ «գերեզմանոցային ծեսում մաղը զուտ կիրառական իր չէ, սովորական տարա, որով տարվում է քաղցրավենիքը, այլ՝ խորհրդանշական լիցք ունեցող առարկա։ Այս դեպքում արդիական է մաղի՝ անցանելիությունն ապահովելու գործառույթը։ Մաղ-երկնքով/երկնային դռնով քաղցրավենիքն ուղարկում են այն աշխարհ, այնտեղ գտնվող հոգիներին, որոնց մարմնավորումներն են երեխաներն ու աղքատները։ Ծիսական այս ուտեստը այն աշխարհին է պատկանում, այնտեղ գտնվող ուժերի բաժինն է, հետևաբար այն այլևս չի կարող գտնվել այս աշխարհում. պետք է սպառվի այն աշխարհի տանող ճանապարհին կամ, ծայրահեղ դեպքում, թողնվի այս և այն աշխարհների սահմանին՝ գերեզմանոցում»⁷⁴։

⁶⁸ Բանասաց՝ Թամար Հակոբյան, ԴԲԱՆ 2022, Բյուրական։

⁶⁹ Топорков 2009, 435.

⁷⁰ Պետոյան 2016, 478։

⁷¹ Նազարեանց 1878, 49։

⁷² Топорков 2009, 435.

⁷³ Բանասաց՝ Ծովինար Սիրականյան, ԴԲԱՆ 2022, Վարդաձոր։

⁷⁴ Ստեփանյան 2020, 244-245։

Մաղը և ժողովրդական բժշկությունը

Մաղը դիտարկվում է որպես հրաշագործ առարկա, գործիք և կիրառվում է նաև ժողովրդական բժշկության մեջ: Սասունի ազգագրական նյութերում դողէրոցքով հիվանդին բուժելու համար մոր առաջնեկը յոթ աղբյուրից կամ յոթ տնից ջուր էր հավաքում առանց խոսելու, հավաքողի մայրը մաղը բռնում էր դողացնողի գլխին, իսկ բերողը լցնում էր⁷⁵:

Ժողովրդական բժշկության մեջ հիվանդության մի տեսակ կա, որ խոսակցական լեզվով կոչվում է «պորտ ընկնել»⁷⁶: Խոսքը, հավանաբար, պորտի ճողվածքի մասին է, որը տեղի է ունենում հիմնականում ծանրություն բարձրացնելիս: Այս հիվանդությունը նույնպես բուժում էին մաղի միջոցով: «Պորտ քաշողը»⁷⁷ «հիվանդին պառկեցնում էր մեջքի վրա: Լաթի մեջ մի բուռ աղ էր լցնում, կապում, դնում ուղիղ պորտին, մաղի կողքը վերևից իջեցնում գնդի վրա, մաղը կանգնած դիրքով պարանով կապում հիվանդի մեջքից: Կես ժամվա չափ նույն դիրքով պահում էր, ապա թուլացնում, բաց էր անում նույն աղի գունդը կամ սոխը դնում պորտի կենտրոնում ու գոտիով պինդ կապում: Մի քանի օր անց բուժողը գալիս էր, գոտին վրայից արձակում, ստուգում ու տեսնում, որ պորտն արդեն ուղղվել է»⁷⁸:

Ժողովրդական հավատալիքներում պորտն ընկալվել է որպես աշխարհի կենտրոն և մարդկության առաջացման վայր: Համարվել է որպես վերարտադրության ու պտղաբերության, բեղմնավորող ուժի⁷⁹ խորհրդանիշ: Այս մասին է վկայում Սյունիքի հայտնի Պորտաքարը, որը կարևոր ուխտատեղի է չքեր կանանց համար: Կարծում ենք, որ «ընկած պորտը տեղը գցելու» համար մաղը որպես գործիք ընտրելը պատահական չէ: Այստեղ պորտը «աշխարհի կենտրոնն է», իսկ մաղը՝ երկիրը, և երկուսի «համագործակցությամբ» ամբողջանում է վերջնարդյունքը՝ բուժումը:

Մաղը՝ հմայության և գուշակության գործիք

Ժողովրդական հավատալիքներում մաղը օգտագործվում է որպես հմայության⁸⁰, գուշակության գործիք և մինչև օրս էլ կենցաղավարում է Զավախքում, Շիրակում, Արագածոտնում և ազգագրական այլ շրջաններում: Երևույթը գրական հայերենում կոչվում է *մաղաբախություն*, այսինքն՝ մաղը

⁷⁵ Պետոյան 2016, 476:

⁷⁶ Կարապետյան 1962, 101-102:

⁷⁷ Լալայան 1903, 155:

⁷⁸ Կարապետյան 1962, 102:

⁷⁹ Ըստ կենդանակերպի համաստեղությունների վերաբերյալ միջնադարյան պատկերացումների՝ մարդու մարմնի մասերից պորտը համընկնում է կույս համաստեղության հետ, տե՛ս Բադալյան 1970, 41, 145:

⁸⁰ Հայոց մեջ տարածված է եղել նաև այլուրով հմայելու սովորույթը: Հր. Աճառյանը հիշատակում է «ալիւրադիւթ» (ալիւրով հմայող) բառը: Կարծում է, որ «ալիւրը» (հնագույն ձևը՝ «ալեւր») բնիկ հայերեն բառ է, որն առաջացել է al «աղալ» արմատից, տե՛ս Աճառյան 1971, 94:

բախելով հմայել, գուշակել, և վկայված է V դարից: Հովհան Մանդակունին իր և նախորդ ժամանակների հմայությունների դեմ գրելով՝ բազմաթիվ տեսակների մեջ թվարկում է նաև մադաբախությունը⁸¹: Մադաբախության ժամանակ մատից կախել են մաղը և տվել կասկածյալ մարդկանց անուններ: Որ անվան դեպքում մաղը պտտվել է, այդ մարդու հանցագործ լինելը հաստատվել է⁸²:

Ժողովրդի մեջ մաղով կատարվող գուշակության ամենատարածված տարբերակը կոչվում է «*նեպր դներ*»⁸³: Գործողությունը հիմնականում կատարվում է որևէ սրբից շնորհի ստացած կանանց կողմից: Նպատակը հիվանդի բուժման միջոցն ու եղանակը պարզելն է: Նախապես չօգտագործված մադի վրա ամրացված է լինում մեծ ու տափակ գլխով մեխ: Նետ դնողը՝ գուշակը, երկու ձեռքի ցուցամատներով բռնում է մաղը և երեք հիմնական հարցերի միջոցով պարզում՝ ա) հիվանդը բժշկի՞ հիվանդ է, թե՞ սրբի, բ) ո՞ր սրբի հիվանդն է, գ) հիվանդն ինչո՞վ գնա «սրբի դուռը»:

Հարցերից յուրաքանչյուրը տրվում է երեք անգամ, և պարզվում է «նետի ուղղությունը», թե այցելուն «*ո՞ր նեպրի հիվանդն է*», և մաղը դեպի ո՞ր սուրբն է ուղղորդում հիվանդին: Կարծում ենք՝ գուշակության «*նեպր դներ*» անվանումը կապված է գործողության վերջնարդյունքի հետ՝ այն ուղղության, որով պիտի շարժվի հիվանդը կամ՝ հիվանդատերը: Ի վերջո, գործողությունը կատարելիս մաղը բռնում են երկու ցուցամատով, որի կազմած անկյունը նետի սլաք է հիշեցնում: Ցուցամատի ամենակարևոր գործառնություններից մեկը, որպես սլաք, ինչ-որ բան մատնացույց անելն է կամ ուղղություն ցույց տալը⁸⁴:

Վանաձորում մինչև XX դարավերջը կենցաղավարել է «նետ դներ» մեկ այլ տարբերակ, որի նպատակը նույնպես հիվանդության բուժման եղանակը որոշելն էր: Եկեղեցիների անուններ տալով՝ *հիկկի*⁸⁵ վրա շարքով փաթաթել են բրդյա թել կամ բամբակ, իլիկը հորիզոնական դիրքով դրել են ջրով լի թասի վրա և ծածկել մաղով: Որոշ ժամանակ անց հանել են մաղը, վերցրել իլիկը և քանդել փաթաթած թելը կամ բամբակը: Որ անվան վրա անարգել քանդվեր,

⁸¹ Ալիշան 2021, 238:

⁸² Քաջունի 1847, 181:

⁸³ Ի թիվս հմայության բազմաթիվ ձևերի՝ ժողովրդի մեջ ընդունված է եղել նաև **նետահմայությունը**: Մանվել վարդապետ Քաջունին այսպես է նկարագրում այն. «Այս եղանակ հմայութեան հին ատենը Ասիայի մէջ կը գործածուէր: Տաճկներն ալ այս եղանակաւ սովորութիւն ունէին պատերազմաց յաջող կամ անյաջող ըլլալը գուշակելու: Զանազան սլաքներու վրայ պաշարելու քաղաքներուն անունները կը գրէին՝ կապարճին մէջ կը լեցընէին եւ կը քաշէին. Ինչ կարգաւ ելլէր նէ, այն կարգաւ կը պաշարէին քաղաքները», Քաջունի 1847, 181:

⁸⁴ Հմայական գործողության նկարագրությունն ըստ բանասացի, տե՛ս Խաչատրյան 1999, 241:

⁸⁵ Հնագետները պեղումների ընթացքում գտել են տարբեր նյութերից պատրաստված բազմաթիվ իլիկներ, որոնք առկա են Հայաստանի ողջ տարածքում՝ սկսած մ.թ.ա. VI հազարամյակից (Թումանյան 1993, 134, Aghikyan 2021, 64):

հիվանդը ուխտի պիտի գնար այդ եկեղեցի⁸⁶: Հայտնի է, որ ժողովրդական հավատալիքներում թելը (բամբակը, բուրդը՝ թելի հումք) խորհրդանշում է կյանքի տևողությունը (կյանքի թելը կտրվել-մահանալ): Առասպելաբանության մեջ իլիկը անդրաշխարհի տանող ճանապարհի գործիք է⁸⁷, իսկ ջուրը՝ այս և այն աշխարհների տարանցիկ ուղին ապահովող միջավայր: Այսպիսով՝ գուշակության երկրորդ տարբերակում ավելանում են անդրաշխարհի հետ կապվող երեք գործիքներ՝ ջուր, թել և իլիկ, որոնք փակվում են երկնքի խորհրդանիշ համարվող մաղով, որոնցով գուշակվում է «նետրի ուղղությունը»:

Ազգագրական որոշ շրջաններում «նետ դնելը» կոչվում է «մաղ պարել»⁸⁸: Ազգագրագետ Գ. Շագոյանի դիտարկմամբ՝ «մաղ պտտելու» գործողությունը «մաղ պտտելու» միջոցով «բացում է» անհայտի դուռը⁸⁹, տվյալ դեպքում՝ հիվանդության և դրա բուժման հետ կապված եղանակների:

Շիրակի Վահրամաբերդ գյուղում նետի մաղը ունեցել է մեկ այլ գործառույթ ևս: Երաշտի ժամանակ Պասո մամը, որը Կարմիր Ավետարանի խնամակալն էր, մատուռում պահվող նետի մաղի մեջ դնում էր Ս. Գիրքն ու հանում դուրս, մաղը պարզում երկինք և աղոթք մրմնջալով՝ անձրև խնդրում: Սպասված արդյունքը չէր ուշանում⁹⁰:

Եզրակացություններ

Մաղը կենցաղային, կիրառական գործիք է, որը ժողովրդախոսակցական լեզվում ունի դարձվածաբանական և իմաստաբանական հարուստ կիրառություն: Առարկան առանձնանում է իր տեսակների և վերջիններիս բարբառային տարբերակների առատությամբ:

Առասպելաբանության մեջ մաղը խորհրդանշում է երկինքը և հաճախ դառնում ժամանակի ցուցիչ: Ժողովրդական ու քրիստոնեական ծիսաշարում մեծ դեր ու նշանակություն ունի՝ լինելով այս և այն աշխարհների սահմանաբաժան: Քննվող առարկան առավել ծավալուն դրսևորում ունի մանկան ծննդի, հարսանեկան, թաղման, անձրևաբեր ծեսերում: Նկատելի է վերջին հարյուրամյակում մաղի՝ որպես կենցաղային-ծիսական առարկայի փոխարինումը խոհանոցային այլ առարկաներով (մաղ → սկուտեղ → զամբյուղ, մաղ → տոպրակ):

Որպես գործիք՝ մաղն օգտագործվում է ժողովրդական բժշկության մեջ՝ հիմնականում դողերոցքի և պորտի ճողվածքի ժամանակ: Հայաստանի ազգագրական որոշ շրջաններում մինչև օրս էլ կենցաղավարում է գուշակու-

⁸⁶ Նյութը տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գրադարանի վարիչ Նաիրա Մովսիսյանին: Բանասացն անձամբ ներկա է գտնվել գուշակության գործընթացին:

⁸⁷ Հմմտ. ՀժՀ 1959, 238, ՀժՀ 1962, 436:

⁸⁸ Լալայան 2004, 224:

⁸⁹ Շագոյան 2011, 209:

⁹⁰ Բանասաց՝ Արաքսյա Չախոյան, ԴԲԱՆ 2022, Վահրամաբերդ:

թյան ձևերից մեկը՝ նետ դնելը, որի գործիքը մաղն է: Այս ամենն իր դրսևորումներն ունի բանահյուսական գրեթե բոլոր ժանրերի տեքստերում:

Գրականություն

- Աբեղյան Մ. 1940, Ժողովրդական խաղիկներ, գյուղական փոքր յերգեր իրենց փոփոխակներով, Յերևան, «Հայպետհրատ», 583 էջ:
- Ալիշան Ղ. 2021, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնները, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 312 էջ:
- Աճառյան Հր. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ:
- Ավագյան Ս. 1978, Արճակ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 8, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 188 էջ:
- Բադալյան Հ. 1970, Օրացույցի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 566 էջ:
- «Բարև Արև» կայք 2022, <https://www.facebook.com/parev.arev?mibextid=ZbWKwL>, ապրիլի 11 (ներբեռնման օրը՝ 23.11.2022):
- Բդոյան Վ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 510 էջ:
- Բդոյան Վ. 1986, Հայկական աղամաններ, Երևան, «Սովետական գրող», 164 էջ:
- Գալստյան Հ. 2008, Դաշտային բանահյուսական և ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԲԱՆ), Շիրակ, Վահրամաբերդ:
- Գալստյան Հ. 2022, ԴԲԱՆ, Գեղարքունիք, Վարդաձոր:
- Գալստյան Հ. 2022, ԴԲԱՆ, Գյումրի:
- Գալստյան Հ. 2022, ԴԲԱՆ, Արագածոտն, Բյուրական:
- Գալստյան Հ. 2022, ԴԲԱՆ, Երևան:
- Գալստյան Հ. 2022, ԴԲԱՆ, Գեղարքունիք, Գավառ:
- Գոգոյան Գ. 2022, Մաղը միայն ցորեն մաքրելու համար չէ, Պատմություն՝ «Բարբառասերների ու բանահավաքների ակումբի» բացման առթիվ, մայիսի 2, <https://www.facebook.com/gohar.hakobyan.940> (ներբեռնման օրը՝ 02.12.2022):
- Գևորգյան Թ. 1999, Լոռի (Տաշիր-Ձորագետ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 20, Երևան, «Գիտություն», 269 էջ:
- Թումանյան Գ. 1993, Ուշանի դամբանաթումբը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1-2, էջ 134-146:
- Լալայեան Ե. 1896, Ջավախք, Ազգագրական Հանդես, գ. Ա, Շուշի, տպ. Ա. Մահտեսի-Յակոբեանց, էջ 274:
- Լալայեան Ե. 1903, Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական Հանդես, գ. X, Թիֆլիս, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, էջ 232:
- Լալայան Ե. 1983, Երկեր, հինգ հատորով, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 458 էջ:
- Լալայան Ե. 1988, Երկեր, հինգ հատորով, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 507 էջ:
- Լալայան Ե. 2004, Երկեր, հինգ հատորով, հ. 3, Երևան, «Գիտություն», 382 էջ:
- Լիսիցյան Ստ. 1969, Չանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 335 էջ + տախտակներ (138 էջ):
- Լիսիցյան Ստ. 1981, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 12, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 144 էջ:
- Խաչատրյան Ռ. 1999, Թալին, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 19, Երևան, «Գիտություն», 280 էջ:
- Խաչիկյան Լ. 2012, Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, «Նաիրի», 547 էջ:

- Խեմյան Է. 2008, Իջևան (Ձորովոր), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 25, Երևան, «Գիտություն», 490 էջ:
- Կարապետյան Ե. 1962, Սասուն, ազգագրական նյութեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 202 էջ:
- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետև՝ ՀԺՀ) 1959, հ. 1, Այրարատ, ընդհանուր խմբագրությամբ՝ ակադ. Հովսեփ Օրբելու, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 672 էջ:
- ՀԺՀ 1962, հ. 3, Այրարատ, ընդհանուր խմբագրությամբ՝ ակադ. Հովսեփ Օրբելու, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 673 էջ:
- ՀԺՀ 1963, հ. 4, Շիրակ, հատորը պատրաստեց և նախաբանը գրեց Մ. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 552 էջ:
- ՀԺՀ 1984, հ. 12, Տուրուբերան (Մուշ), հատորը կազմեց և տպագրության պատրաստեց Վերժինե Սվազյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 651 էջ:
- ՀԺՀ 1985, հ. 13, Տուրուբերան (Մուշ-Տարոն), հատորը տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Ավարդ Ղազիյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 616 էջ:
- ՀԺՀ 1999, հ. 14, Վան-Վասպուրական, հատորը կազմեց և տպագրության պատրաստեց Ավարդ Ղազիյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 592 էջ:
- ՀԺՀ 1998, հ. 15, Վան-Վասպուրական, հատորը տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Վերժինե Սվազյանը, Երևան, «Ամրոց», 512 էջ:
- Հայրապետյան Թ. 2004, Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր ընկալումների շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 217-227:
- Հարությունյան Ս. 1960, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 172 էջ:
- Հարությունյան Ս. 1965, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 392 էջ:
- Հարությունյան Ս. 2006, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 504 էջ:
- Հովսեփյան Ռ. 2017, Հայաստանի եզդիների «Բուկա բարանե» («Անձրևի հարս») և մյուս անձրևաբեր ծեսերը, Էջմիածին, Ա, էջ 114-146:
- Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 3, Երեւան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 614 էջ:
- Մկրտչյան Ս. 2016, Հայոց տոնածիսական մշակույթ, Երևան, «Գիտություն», 400 էջ:
- Մշակ 1872, N 48, Նամակ ԺԵ, Պ. Րաֆֆիի ուղետուրութիւնից Պարսկաստանում, էջ 4:
- Մովսիսեան Ս. (Բենսե) 1916, Հնութիւններ Տաճկահայաստանում, Համբաւաբեր, հասարակական-գրական շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, N 25, յունիսի 19, առաջին տարի, էջ 798:
- Մովսիսեան Ս. (Բենսե) 1972, Հարք (Մշո Բուլանդիս), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 183 էջ:
- Մուշեղ Վարդ 1899, Երզն իբր հոգեկան պէտք, Բիւրակն, թիւ 50-51-52, էջ 803-805:
- Նազարեանց Յ. 1878, Նախապաշարմունք, հատոր 1, Տփլիս, «Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան», 99 էջ:
- Շագոյան Գ. 2011, «Յոթ օր յոթ գիշեր» հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, Երևան, «Գիտություն», 616 էջ:
- Չոլաքյան Հ. 2022, «Քեսապի հարսանեկան երգեր», նոյեմբերի 7, <https://www.facebook.com/hagop.cholakian.9> (ներբեռնման օրը՝ 07.11.2022):
- Պետոյան Վ. 2016, Սասուն, Երևան, «Նախաբեմ», 743 էջ:
- Սասնա ծոեր 1951, հ. Բ, մաս Բ, Ընդհանուր խմբագրությամբ ակադ. Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1005 էջ:
- Սիմոնյան Լ. 2015, Անհիշատակ պառավը հայ բանավոր ավանդության մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 181-202:

- Ստեփանյան Գ. 2020, Նոր տարուց վերջին գանգ. տոնական պրակտիկաներ, հիշողություն և վերակազմում, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 432 էջ:
- Սուքիասյան Ա., Գալստյան Ա. 1975, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 634 էջ:
- Փորքեյան Խ. 1971, Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 230 էջ:
- Քաջունի Մանուկ վարդապետ (Հ. Մ. Ս.) 1847, Աւելորդապաշտութիւն, Սուտ գիտութիւնք եւ արուեստք, Բազմավէպ, N 12, էջ 179-182:
- Топорков А.Л. 2009, Решето, Славянские древности 2009. Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н.И. Толстого, т. 4, Москва «Международные отношения», 656 с.
- Aghikyan L. 2021, New Elements of Burial Practice in the Kura-Araxes Culture: The Discovery of Karnut Cemetery (Armenia), Quaternary International, N 579, p. 59-71.

ՄԱԴԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒ ԾԻՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԵՔՍԵՐՈՒՄ

Համիկ Գալստյան

Ամփոփում

Մաղը՝ որպես կենցաղային առարկա, կարևոր դեր է խաղում մարդու ծիսական կյանքում, հանդես է գալիս բանահյուսական տեքստերում՝ իր գործառնության որոշ դրսևորումներով: «Մաղ» բառն ունի դարձվածաբանական հարուստ կիրառություն, որտեղ բացահայտվում են այս կենցաղային առարկայի բազմանշանակությունն ու հրաշագործ հատկությունները: Մաղը, զուգորդվելով երկնքի և սերտորեն կապված լինելով երկնային լուսատուների՝ արևի, լուսնի, աստղերի հետ, լայնորեն կիրառվում է ժողովրդական ու քրիստոնեական տոնաճիսական համակարգերում, հավատալիքներում և իր բազմակի դրսևորումներն ունի հայ բանահյուսության մեջ:

Մաղը՝ որպես հրաշագործ առարկա, կիրառվում է ժողովրդի հավատալիքային համակարգում՝ անձրևաբեր ծեսում, ժողովրդական բժշկության և հմայության մեջ: Հայաստանի ազգագրական որոշ շրջաններում մաղի միջոցով գուշակություններ են անում: Այդ գործողություններից մեկը՝ «նետ դնելը», Շիրակում կենցաղավարում է մինչև օրս:

Բանալի բառեր՝ մաղ, տիեզերական ու ժամանակային պատկերացում, ժողովրդական տոն, հարսանեկան և թաղման ծես, անձրևաբեր ծես, ժողովրդական բժշկություն, գուշակություն:

ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ И ОБРЯДОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕШЕТА В ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ

Асмик Галстян

Резюме

Решето как предмет быта играет важную роль в обрядовой жизни человека. Слово «решето» имеет богатое фразеологическое употребление, где раскрываются многозначность и чудодейственные свойства рассматриваемого предмета быта. Решето, связанное с небом и небесными светилами, солнцем, луной, звездами, широко используется в народной и христианской системе праздников, верований и имеет свои многочисленные проявления в армянском фольклоре.

Решето в качестве чудодейственного предмета используется в системе народных верований, в обряде вызывания дождя, народной медицине и магии. В некоторых этнографических районах Армении гадания проводятся с помощью решета. Одно из таких действий – «класть стрелу», практикуется в Шираке по сей день.

Ключевые слова – решето, визуализация пространства и времени, народный праздник, свадебный и похоронный обряд, обряд вызывания дождя, народная медицина, гадание.

USAGE OF SIEVE AND ITS RITUAL SIGNIFICANCE IN FOLKLORE TEXTS

Hasmik Galstyan

Abstract

The sieve, as a household item, plays an important role in the ritual life of a person. The word "sieve" has a rich phraseological use, which reveals the ambiguity and miraculous properties of the household item in question. The sieve, associated with the sky and closely associated with the heavenly bodies, the sun, the moon, the stars, is widely used in the folk and Christian system of holidays, beliefs and has its numerous manifestations in Armenian folklore.

The sieve, as a miraculous object, is used in the belief system of the people, in the rain making rite, folk medicine and magic. In some ethnographic regions of Armenia, divination is done with the help of a sieve. One of these actions, "placing an arrow", is practiced in Shirak to this day.

Key words – sieve, visualization of space and time, folk festival, wedding and funeral rite, the ritual of making rain, traditional medicine, divination.

ԱԿՆԱՇԵՆԻ 2015 Թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՎ ՓԱՍՏԱԳՐՎԱԾ ՔԱՐԻ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ալեքսան Զուհարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ lyosh777@gmail.com

Կարեն Ազատյան

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ karenvayk@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 26.01.2021, գրախոսվել է 02.02.2021, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-251

Ներածություն

Առ այսօր Հայաստանի նեոլիթյան ժամանակաշրջանը ներկայացված է հատուկենտ հուշարձաններով, որը թույլ չի տալիս ամփոփ պատկերացում կազմելու Հայաստանի տարածքում նեոլիթի տարածման վերաբերյալ: Համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված դրա ուշ փուլը, որը պատկանում է Առատաշեն-Շուկավերի-Շոմութեփեի մշակույթին: Հայաստանում այժմ հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի ընդամենը մի քանի հուշարձան՝ Ակնաշեն, Առատաշեն, Մասիս-բլուր, Ծաղկունք, որոնք բոլորն էլ աշխարհագրորեն տեղակայված են Արարատյան դաշտավայրում: Չնայած հնավայրերի սակավ քանակին, այնուամենայնիվ, դրանցից մի քանիսի ուսումնասիրության ծավալները ապահովում են աղբյուրագիտական հենքը: Ակնաշեն նեոլիթյան բնակատեղին գտնվում է Քասաղ գետի ստորին հոսանքում, այն արհեստական բլուր է, որն ունի մոտ 3-4 մ բարձրություն և զբաղեցնում է մոտ 1 հեկտար տարածք, մշակութային շերտի հզորությունը կազմում է 4 և ավելի մետր, որը պայմանականորեն բաժանվել է 7 հորիզոնների: Տարածաշրջանի բոլոր նեոլիթյան հուշարձանների, այդ թվում՝ ուսումնասիրվող Ակնաշենի քարի ինդուստրիան (արդյունաբերությունը) նույնպես առավել քան 90%-ով ներկայացված է վանակատով, իսկ մնացած աննշան մասը բաժին է ընկնում կայծքարին, դացիտին, հասպիսին և այլն:

Արարատյան դաշտավայրը շրջապատված է հրաբխային մի շարք գմբեթներով, որոնց հումքը ակտիվ օգտագործվել է տեղի բնակչության կողմից: Նեոլիթյան հուշարձանների քարի արդյունաբերության մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար առաջին հերթին փորձել ենք

պարզել վանակատե հումքի ծագումնաբանությունը, ապա հայտնաբերված քարե գործիքների տիպաբանությունը և տեխնիկաձևաբանությունը:

Նշենք, որ Արարատյան դաշտավայրի նեոլիթի ժամանակաշրջանի հուշարձանների քարի ինդուստրիան ուսումնասիրել են մի շարք հեղինակներ՝ տարբեր վերլուծական մեթոդներով:

Նախ, 2004 թ. ներկայացվում են համաժամանակյա Առատաշեն հուշարձանի վանակատի ինդուստրիայի երկրաքիմիական վերլուծության արդյունքները, որտեղ տեղ են գտնում տվյալ հուշարձանից հայտնաբերված 24 օբսիդիանի նմուշների համար ստացված արդյունքները¹: Ավելի ուշ՝ 2010 թ., հրատարակվում են Ակնաշենի 2004-2009 թթ. պեղումների արդյունքները, որոնց շրջանակում տեղ է գտնում նաև Առատաշենի քարի ինդուստրիայի վերլուծությունը՝ նեյտրոնային ակտիվացման մեթոդով: Ընդհանուր առմամբ, այս աշխատանքում ներկայացված են 50 օբսիդիանի նմուշների համար ստացված արդյունքներ, որոնցից 10 նմուշի վերլուծություն իրականացրել է Զ. Բլեքմենը, իսկ ևս 40-ը՝ Ե. Պեռնիցկան և Խ. Մելիքսեթյանը²: Այնուհետև, 2010 թ. ներկայացվում են Ռ. Բադալյանի՝ Արարատյան դաշտավայրի 5 նեոլիթյան հուշարձաններից հայտնաբերված 151 հատ ընդհանուր քանակով վանակատե գտածոների վերլուծության արդյունքները՝ օգտագործելով, նեյտրոնային ակտիվացման, ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի և պլազմային սպեկտրոմետրիայի մեթոդները³: Արդեն 2015 թ. հրատարակվում են Բ. Մարտիրոսյան-Օլշանսկիի Մասիս-բլուր նեոլիթյան հուշարձանի վանակատե գտածոների ուսումնասիրության արդյունքները՝ օգտագործելով ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի մեթոդի շարժական տարատեսակը, անալիզի են ենթարկվել հուշարձանից պեղված 206 նմուշներ⁴: Այսպիսով, ստացված երկրաքիմիական տվյալները նաև կդիտարկվեն Ակնաշենի, Առատաշենի և Մասիս-բլուր հուշարձանների համատեքստում:

Անցում կատարելով հուշարձանից փաստագրված քարի ինդուստրիայի ուսումնասիրությանը՝ առաջին հերթին կատարվել է 4 քառակուսիներից գտնված նյութի տիպաբանական, տեխնիկաձևաբանական վերլուծություն հուշարձանից գտնված ամբողջ նյութի համատեքստում: Այս տեսանկյունից ինչպես Ակնաշենի, այնպես էլ հարևան համաժամանակյա և նույն մշակույթին պատկանող Առատաշենի քարի ինդուստրիան ավելի մանրակրկիտ և մեծ ծավալի վերլուծության են ենթարկել Ժ. Շաբոն և Ժ. Պելեգրինը⁵: Հեղինակների կատարած տիպաբանական վերլուծության արդյունքները

¹ Badalyan et al 2004.

² Badalyan et al 2010.

³ Badalyan 2010.

⁴ Martirosyan-Olshansky 2015.

⁵ Chabot, Pelegrin 2012.

համեմատվել են նաև Կուրի ավազանի՝ նույն մշակույթին պատկանող մի քանի հուշարձաններից փաստագրված նյութերի հետ: Դրանք են՝ Ռ. Արագովայի ուսումնասիրությունները Կուրի ավազանում գտնվող Շոմութեփեի հնավայրում՝ թվով 1572 առարկայի շրջանակում⁶, Նիշիակիի և Գուլիևի 2012-2013 թթ. Հաջի էլամ խանլի թեփեի պեղումների շնորհիվ 1-3-րդ հորիզոններից փաստագրված քարե արտադրահամալիրները՝ մոտ 7000 գտածո⁷: Հաջորդ լավ ուսումնասիրված հուշարձանը Առուխլուն է, որտեղից 2006 թ.՝ 2148 և 2007 թ.՝ 4522 քարե առարկաներ նույնպես բավական լավ վիճակագրական վերլուծության է ենթարկել Ի. Գատսովը⁸:

Մեթոդաբանությունը

Աշխատանքի շրջանակում օգտագործվել են օբսիդիանի բեկուտման փորձարարական (էքսպերիմենտալ) աշխատանքները⁹, կատարվել են ողջ փաստագրված վանակատե գտածոների չափագրում և ձևաբանական ուսումնասիրություն, որը հնարավորություն է ընձեռել որոշակի պատկերացում կազմելու նաև գտածոների բեկուտման հնարի մասին:

Վերոնշյալ օբսիդիանի ընտրված 118 նմուշների քիմիական կազմի վերլուծությունն իրականացվել է շարժական ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի (prxf) մեթոդով աշխատող Brucker Tracer III SD մոդելի սպեկտրոմետրի օգնությամբ: Այս մեթոդի առավելություններից են դրա շարժունակությունը, վերլուծության արագությունը և, ինչն առավել կարևոր է այս տիպի սարքերի համար, բավական բարձր ճշգրտությունը, որը բնորոշ է միայն ռենտգենային սպեկտրոմետրերի լաբորատոր տեսակին: Սարքն աշխատում է ալյումին, տիտան և կապար պարունակող գերզգայուն սիլիկոնե դետեկտորով, որն ապահովում է անալիզի արագ ընթացքը և սարքի առավել լավ էներգետիկ թափանցելիությունը: Սպեկտրոմետրի ճառագայթումը ապահովում է ռոդիումից պատրաստված ռենտգենային խողովակը: Անալիզի տևողությունը ընտրվել է 90 վայրկյան, իսկ ֆլուորեսցենցիայի լարման պարամետրերը ընտրվել են 40 000 V, 25μA: Այս մեթոդի առանձնահատկությունները առավել մանրամասն ներկայացված են հետևյալ աշխատանքներում¹⁰:

⁶ Arazova 1974.

⁷ Nishiaki et al 2013.

⁸ Hansen et al 2007.

⁹ Inizan et al 1999, Tixier 1974.

¹⁰ Shakley 2011, Shakley 2012, Goodale et al 2012, Speakmen, Shakley 2013, Frahm 2013, Frahm et al 2014.

Քարի տիպաբանական, տեխնիկաձևաբանական և երկրաքիմիական վերլուծության արդյունքները

Ակնաշեն նեոլիթյան բնակատեղիում 2015-ին կատարված աշխատանքների ընթացքում պեղվել են 9, 10, 11, 12 քառակուսիները՝ ընդհուպ մինչև IV հորիզոն: Այս հորիզոններում տեղ-տեղ առկա են ինտրուզիաներ՝ միջնադարյան և բրոնզեդարյան իջեցուկ թաղումներ, ինչպես նաև առանձին դեպքերում հորիզոնները խաթարված են եղել տարատեսակ կենդանիների կողմից փորված փոսերի և բների պատճառով: Քարե առարկաների գտածոները գերազանցապես օբսիդիանից են, սակայն դրանց շարքում հանդիպում են նաև կալքաքարե և դացիտե նմուշներ, որոնք կազմում են ընդամենը 0,29%: Քառակուսիների պեղումների շնորհիվ գտնվել են 2035 քարե առարկաներ, որոնցից 1059-ը տարբեր տեսակի գործիքներ են՝ պատրաստված ցլեպների հենքի վրա, միջուկների բեկորներ, քերիչներ, հատված և շփացված ցլեպներ, կտրիչներ և այլն (աղ. 1), և 976 հատ շեղբեր, որոնք ձևափոխվել են տարատեսակ գործիքների՝ գայլիկոններ, քերիչներ, կտրիչներ, հատված շեղբեր և այլն (նկ. 1): Հետաքրքիր է, որ հարևանությամբ գտնվող համաժամանակյա Առատաշեն բնակատեղիից չեն գտնվել երկրաչափական միկրոլիթներ, իսկ այստեղ առկա են սեղանաձև օրինակներ: Միկրոլիթները, սակայն, հայտնաբերվել են նաև Առուխլոյում և Գյոյ թեփեում, Հաջի Էլամ Խանլի թեփեում, որոնց թվաքանակը, ինչպես և Ակնաշենում գնալով ավելանում է հորիզոններում՝ վերևից ներքև¹¹: Փաստագրվել են նաև ամբողջական և սպառված միջուկներ (նկ. 2): Տերմինաբանությունը տե՛ս հետևյալ աշխատանքներում¹²:

Առաջին հորիզոնը միջին բրոնզի, միջնադարի թաղումներով խաթարված շերտ է, ինչը թույլ չի տալիս այն հստակ վերագրել կոնկրետ ժամանակաշրջանի, սակայն առանձին հատվածներում անխաթար շերտագրական իրավիճակներից փաստագրված քարե առարկաների ուսումնասիրությամբ չի նկատվում էական տիպաբանական և տեխնիկաձևաբանական տարբերություն. բացի կոնկրետ տիպին պատկանող գործիքների քանակից, իրավիճակը նույնն է նաև հնավայրի մնացած հորիզոններում, որոնք ուսումնասիրվել են 2010 թ.: Այստեղ նույնպես նկատվում է բեկտոման նույն հնարների օգտագործումը, ինչը մնացած հորիզոններում է առկա¹³: Հաջի Էլամ խանլի թեփեի՝ 2013 թ. կատարված պեղումների արդյունքում նույնպես նշվում է, որ վերգետնյա հավաքածուն և առաջին հորիզոնը վերագրվում են

¹¹ Hansen et al 2006, Hansen et al 2007, Lyonnet, Guliyev 2010.

¹² Inizan et al 1999, Tixier 1974.

¹³ Badalyan, Harutyunyan 2014, Chabot, Pelegrin 2012, Badalyan et al 2010.

Էներլիթին, սակայն քարի տեխնիկատիպաբանական առանձնահատկություններով չեն տարբերվում նեոլիթից¹⁴:

Աղյուսակ 1

Քարե գործիքներն ըստ հորիզոնների

Անվանում	Հորիզոն I	Հորիզոն II	Հորիզոն III	Ընդամենը
Ցլեյներ (flakes)	115	182	125	422
Անդրադարձված ցլեյ (hinged flake)	9	18	21	48
Անդրադարձված շերտ (hinged blade)	0	0	2	2
Միջուկի բեկոր (nucleuss fragment)	2	1	12	15
Միկրոշաղափ (microborer)	0	0	1	1
Կտրիչ (burin)	8	7	14	29
Կտրիչային հանույթ (burin spal)	19	15	24	58
Բազմակի կտրիչ (multiple burin)	1	1	2	4
Կտրիչի բեկոր (burin fragment)	3	0	3	6
Շերտի բեկոր (blade fragment)	28	26	48	102
Ճեղքված կտոր (splittered pies)	1	3	5	9
Ռետուշված ցլեյ (retouched flakes)	6	12	8	26
Բնական մակերևույթով ցլեյ (cortical flake)	6	3	5	15
Ռետուշված շերտի բեկոր (retouched blade fr.)	2	1	9	12
Թմբիկ (bulb)	0	1	3	4
Կրկնակի կտրիչ (double burin)	4	6	2	12
Շփացված ցլեյ (abrasion flake)	1	1	6	8
Միջուկ ցլեյի վրա (core on flake)	0	2	1	3
Դափնե ցլեյ (dacite flake)	0	0	1	1
Բեկոր (esquille)	13	3	19	35
Կտոր (chunk)	35	64	62	161
Ռետուշված կտրիչային հանույթ (retouch. burin spall)	2	6	7	15
Ռետուշված կտրիչ (retouched Burin)	1	5	11	17
Ռետուշված բնական մակերևույթով բեկոր (retouched cortical fl.)	0	0	1	1
Երկփոր բեկոր (combev)	0	0	1	1
Հակադիր միակողմ մշակված ցլեյ (alternating ret. flake)	2	0	3	5
Բթացված կտոր (backed piece)	0	2	3	5
Քերիչ (scraper)	0	2	0	2
Միկրոլիթ (microlith)	2	2	2	6
Հատված իր (truncated piece)	0	1	2	3
Հակադիր ռետուշով մշակումով շերտի բեկոր (inverse ret. bl. fr.)	2	0	1	3
Ուղիղ ռետուշված մշակված ցլեյ (direct ret. fl.)	2	2	2	6
Թարմացման ցլեյ (rejuvenation fl.)	1	2	1	4
Գլաքար (pebble)	1	0	2	3
Կալծքաբե ցլեյ (flint flake)	1	0	1	2
Միջուկ (nucleus)	2	3	1	6
Ընդհանուր քանակը	272	372	415	1059

¹⁴ Nishiaki et al 2013.

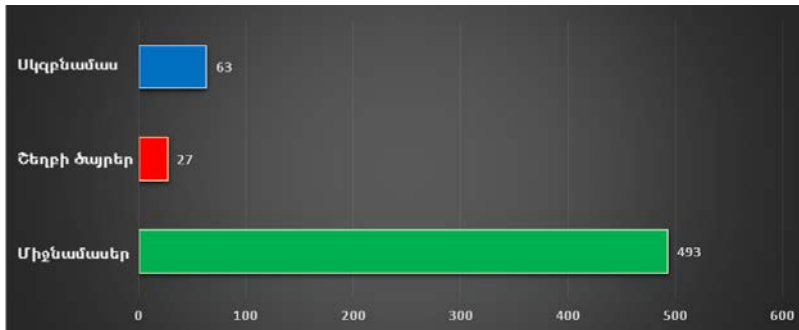
Նկ. 1. Շեղբեր և դրանց հենքի վրա
պատրաստված գործիքներ

Նկ. 2. Միջուկներ

Ակնաշենից ուսումնասիրության համար վերցված նյութը, համեմատելով մնացած հորիզոնների հետ, կարելի է ասել, որ առաջին հորիզոնում ցլեպներն ու դրանց հենքի վրա պատրաստված գործիքներն ավելի գերակշիռ են, քան շեղբերն ու շեղբերից պատրաստված գործիքները: Շեղբերի գտածոների մեջ հիմնական քանակ են կազմում միջնամասերը (Medial part)՝ 493 հատ, բավական քիչ տոկոս են կազմում շեղբի ծայրերը (Distal) (27 հատ) և սկզբնամասերը (Proximal) (63 հատ), ամբողջական տեսքով հայտ-

նաբերվել են միայն 26 շեղբեր: Վիճակագրական վերլուծության ավելի մանրամասն արդյունքները ներկայացված են նկ. 3-ում և 4-ում:

Նկ. 3. Շեղբերի հատվածների քանակական հարաբերակցությունը

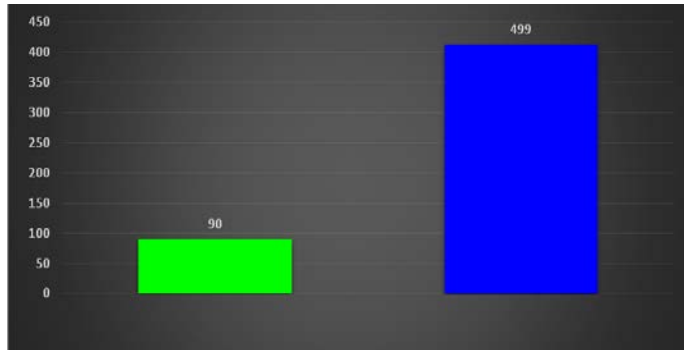

Նկ. 4. Շեղբերի հատվածների քանակական հարաբերակցությունը

Ի տարբերություն ցլեպների, որոնց 8,4%-ն է (90 հատ) շփացված, շեղբերի դեպքում այն կազմում է գրեթե կեսը (499 հատ): Դատելով կեղևային ցլեպների չնչին քանակից՝ կարելի է հստակ ասել, որ քարի նախնական բեկոտումը (Decortification) կատարվել է հուշարձանից կամ պեղված հատվածներից դուրս (նկ. 5):

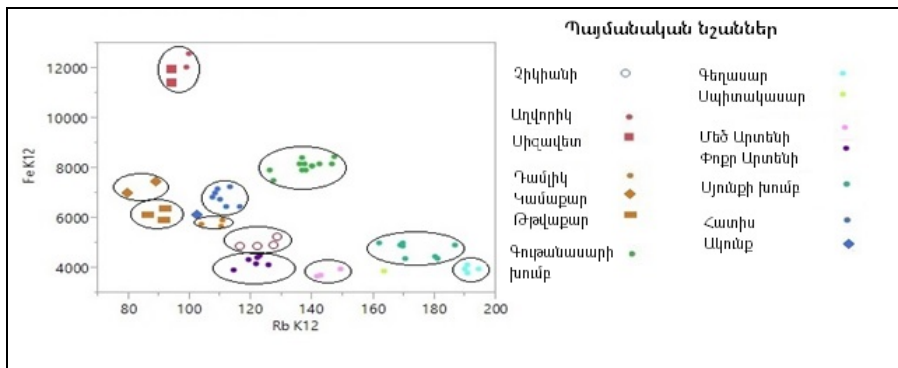
Այդ մասին է վկայում նաև ցլեպների սակավությունը: Նման իրավիճակ է գրանցվել նաև Կուրի ավազանում գտնվող Առուխլո նեոլիթյան հնավայրի 2007 թ. պեղումների արդյունքով¹⁵: Շփացման ձևերի մեջ գերակշռում են փոքր անկյան տակ արվածները, իսկ կտրուկ, կիսակտրուկ և խաչաձև կտրուկ շփացումները զգալիորեն սակավ են հանդիպում: Շեղբերի լայնական հատման մակերեսը հիմնականում սեղանաձև և եռանկյունի է: Դրանց մեջ առավել երկարը 115 մմ է, իսկ միջինը՝ 36 մմ, առավելագույն լայնությունը 44 մմ է, միջինը՝ 19: Գտնված առավելագույն հաստ շեղբն ունի 13 մմ հաստություն, միջինը կազմում է մոտ 4,7 մմ:

¹⁵ Hansen et al 2007.

Նկ. 5. Ռեստուշված ցլեպների և շեղբերի քանակական համեմատություն

Ինչ վերաբերում է գտածոների հումքի ծագումնաբանությանը, ապա Ակնաշեն նեոլիթյան բնակատեղիի օբսիդիանի ուտիլիզացման մոդելը ստանալու համար 2015 թ. նեոլիթյան համատեքստից պեղված նյութից ընտրվել և շարժական ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի մեթոդով քանակական վերլուծության են ենթարկվել թվով 118 վանակատե նմուշներ: Ստացված արդյունքները համեմատվել են միևնույն մեթոդի օգնությամբ ստեղծված երկրաբանական նմուշների բազայում ընդգրկված Հայաստանի 20 և Վրաստանի 1 վանակատի աղբյուրներից հավաքված 60 նմուշների տվյալների հետ¹⁶ նույնականացնելու և դրանց ծագումնաբանությունը պարզելու համար (նկ. 6): Ըստ վերլուծության արդյունքների՝ ուսումնասիրվող 118 նմուշներից 115-ը նույնականացվել են և վերագրվել իրենց ծագման աղբյուրին, ինչը կազմում է ամբողջ նյութի մոտ 97%-ը: Այս փաստը արդեն իսկ տվյալ տիպի ուսումնասիրության համար առավել քան լավ արդյունք է: Թվարկված նմուշները միասին կազմում են առնվազն 4 հստակ կոմպոզիցիոն խմբեր, որոնց առանձնահատկությունները կքննարկվեն ստորև:

Նկ. 6. Երկրաբանական նմուշների վերլուծության արդյունքները

¹⁶ Զուհարյան 2017:

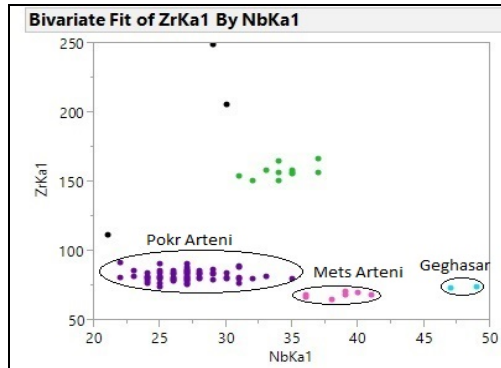
Վերլուծական աշխատանքներից պարզվել է, որ նմուշների գերակշռող մեծամասնությունը բաժին է ընկնում տարածաշրջանում վանակատի կարևորագույն աղբյուր Արտենիին (մոտ 86%), որի նմուշները կազմում են առաջին երկու կոմպոզիցիոն խմբերը: Արտենիի համալիրի հումքի օգտագործման հարցում նախապատվություն է տրվել ավելի առատ և որակյալ վանակատով աչքի ընկնող Փոքր Արտենիին: Նրան են վերագրվել 93, իսկ Մեծ Արտենիին ընդամենը 8 նմուշ: Վերոնշյալ երկու խմբերը միմյանցից հստակ առանձնացվում են ըստ $Zr/Nb, Zr/Rb$ (նկ. 7, 8) դիագրամների: Արտենիին Ակնաշենից ուղիղ գծով գտնվում է ընդամենը 50 կմ հեռավորության վրա՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք և ընդհանուր առմամբ տվյալ տարածաշրջանի խոշորագույն և իր պահանջարկով կարևորագույն աղբյուրներից է: Որպես վանակատի աղբյուր՝ Արտենին բավական հասանելի է իր մեղմ կլիմայական պայմանների և հումքի ոչ այնքան բարձր դիրքի պատճառով, որը ձմռան ամիսներին ձյունով է պատվում ընդամենը 3 ամիս:

Երրորդ կոմպոզիցիոն խումբն են Գուֆանասարի համալիրի նմուշները, որին է վերագրվում վերլուծության ենթարկված գտածոների մոտ 10%-ը: Գուֆանասարը գտնվում է հուշարձանից 45 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Գուֆանասարի հումքը բավական հասանելի է, քանզի գտնվում է ընդամենը 1500մ բարձրության վրա, և ձյունով է ծածկվում ձմռան ամիսներից սկսած, առավելագույնը՝ մինչև ապրիլ: Ըստ արդյունքների՝ այս խումբը ակնհայտորեն մյուսներից առանձնանում է գրեթե բոլոր ներկայացված դիագրամներով: Թեև այս համալիրի նմուշները հստակ առանձնացվում են մնացած բոլորից, այնուամենայնիվ, այս դեպքում դժվարություն է առաջանում հստակ տարանջատելու Գուֆանասարի համալիրի մեջ մտնող ենթաաղբյուրները դրանց հումքի համասեռության պատճառով:

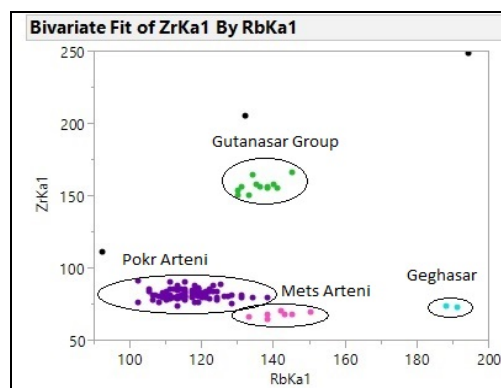
Հաջորդ՝ չորրորդ կոմպոզիցիոն խմբում ընդգրկված երկու նմուշները (2%) նույնականացվել են ավելի հեռու տեղակայված Գեղասարի հումքի հետ, որը գտնվում է ուղիղ գծով Ակնաշենից ավելի քան 60 կմ դեպի արևելք: Օբսիդիանի կուտակումները այստեղ ավելի դժվար հասանելի են, քան նախորդների դեպքում, քանզի տեղադրված են բավական բարձր: Այս խումբը մյուս բոլորից առանձնանում է հատկապես ընդգրկված նմուշների անհամեմատ բարձր Rb -ի և Nb -ի արժեքներով. տե՛ս հետևյալ դիագրամները $Zr/Nb, Fe/Nb, Zr/Nb$ (նկ. 7, 8, 10):

Վերջին երեք չնույնականացված նմուշներից 1-ը նմանություն ունի Հատիսի վանակատի հետ, սակայն բավականաչափ տարբերվում է իր խիստ բարձր Zr -ի և Rb -ի բարձր արժեքներով: Ինչ վերաբերում է վերջին երկու նմուշներին, ըստ իրենց արդյունքների, դրանք չեն նույնականացվել մեր վերլուծական բազայում ընդգրկված ոչ մի վանակատի աղբյուրի հետ և ոչ էլ խմբավորվել են: Այդ նմուշների ծագումնաբանության մասին դատողու-

թյուններ անելու համար հարկավոր կլինի հետազայում լրացնել երկրաբանական նմուշների բազան: Ենթադրվում է, որ դրանց ծագման աղբյուրը գտնվում է այժմյան Հայաստանի տարածքից դուրս: Մինչ այժմ կատարված ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ առանձին դեպքերում Հայաստանի տարածքում գտնվող, նաև Արարատյան դաշտավայրի նեոլիթյան հուշարձաններից պեղված նյութում եղել են նմուշներ Թուրքիայում առկա վանակատի աղբյուրներից, ինչը փաստում է այդ աղբյուրների հումքի օգտագործումը: Ակնաշենում արդեն իսկ գրանցվել են նմուշներ Կարսից և մի շարք այլ աղբյուրներից, որոնք չեն նույնականացվել¹⁷: Այլընտրանքային աղբյուրների օգտագործման ևս մեկ վառ օրինակ է 2015-ին Ք. Մարտիրոսյան-Օլշանսկիի կողմից համաժամանակյա Մասիս-բլուր նեոլիթյան հուշարձանի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքը, որում առկա 206 վանակատե նմուշներից 5-ը վերագրվել է Թուրքիայի տարածքում գտնվող Սարիղամիշ աղբյուրին¹⁸:

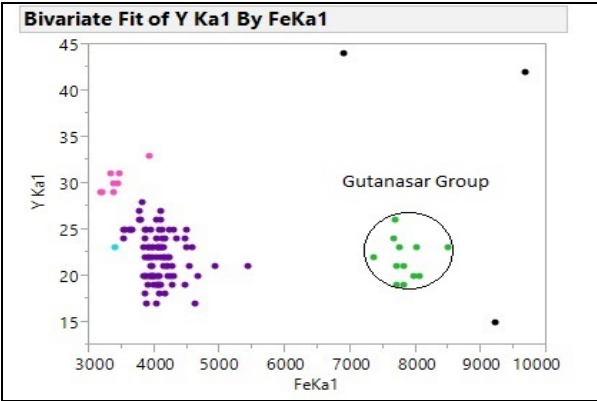
Նկ. 7. Zr/Nb տարրերի հարաբերակցությունը

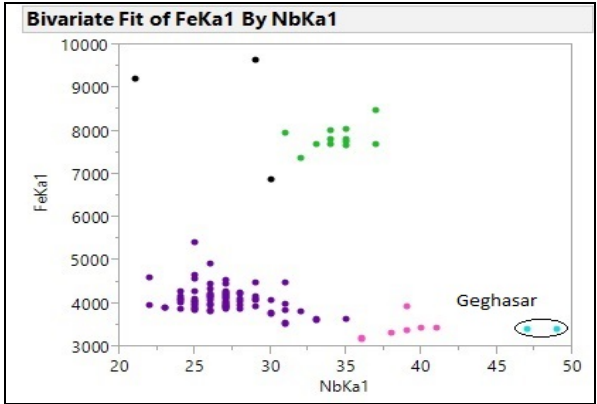
Նկ. 8. Zr/Rb տարրերի հարաբերակցությունը

¹⁷ Badalyan et al 2010.

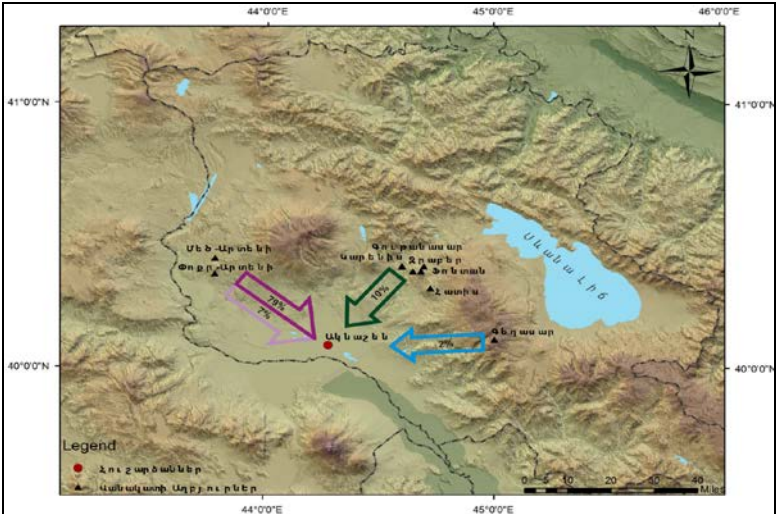
¹⁸ Martirosyan-Olshansky 2015.

Նկ. 9. Y/Fe տարրերի հարաբերակցությունը

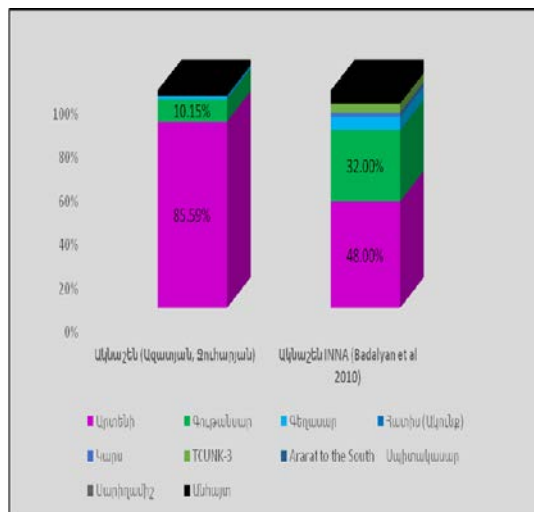

Նկ. 10. Fe/Nb տարրերի հարաբերակցությունը

Նկ. 11. Ալեքսանի վանակատի աղբյուրները

Վերլուծության արդյունքները նախ քարտեզագրվեցին և առաջին հերթին համեմատվեցին Ակնաշեն հուշարձանի համար առկա¹⁹ նեյտրոնային ակտիվացման մեթոդով ստացված անալիզների հետ (նկ. 12): Համեմատության միջոցով պարզ դարձավ, որ երկու վերլուծական աշխատանքների դեպքում ի հայտ է գալիս նման պատկեր: Ակնառու է, որ Ակնաշենի վանակատի ինդուստրիան հիմնված է եղել երկու հիմնական աղբյուրների՝ Արտենիի և Գութանասարի վրա, որոնց հետ է կապված Ակնաշենի հումքի բացարձակ մեծամասնությունը: Ստացված օբսիդիանի երկու ուտիլիզացման մոդելներում միակ տարբերությունն այն է, որ մեր արդյունքների դեպքում Արտենիին և Գութանասարին միասին բաժին է ընկնում հումքի մոտ 90%-ը, իսկ համաձայն նախորդ ուսումնասիրությունների արդյունքների՝ 80%-ը: Բացի այդ, ըստ մեր տվյալների, Ակնաշենում անհամեմատ գերակշռում է հենց Արտենիի հումքը: Ինչպես նշեցինք, Ակնաշենում հայտնաբերել ենք նմուշներ Գեղասարից (2%), ինչպես նաև 3 չնույնականացված նմուշներ (ամբողջական ցանկը տե՛ս նկ. 12-ում): Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ երկու դեպքում էլ այսպիսի աղբյուրի հումքի առկայությունը վկայում է տեղի բնակչության կողմից օգտագործված այլընտրանքային աղբյուրների մասին: Դա վերահաստատում է նախկին ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Նկ. 12. Ակնաշենի ուտիլիզացման մոդելների համեմատությունը

Այնուհետև դիտարկեցինք Ակնաշենի վանակատի ուտիլիզացման մոդելը տվյալ տարածաշրջանի մյուս համաժամանակյա հուշարձանների

¹⁹ Badalyan et al 2010.

Media Type	Armenia (Total)	Yerevan Region	Other Regions
TV (Արտոնք)	85.59%	10.15%	4.26%
Radio (Գրառանար)	67.80%	18.95%	13.85%
Print (Փաթիլ թուղթ)	50.52%	19.25%	30.23%

Legend:

- Armenia (Total): Red
- Yerevan Region: Blue
- Other Regions: Green

Այսպիսով, խոսելով տիպաբանության, պատրաստման հնարների, ձևաբանության մասին, կարելի է ասել հետևյալը՝

²⁰ Badalyan et al 2004, Badalyan et al 2010, Martirosyan-Olshansky 2015.

Ակնաշենի քարի ինդուստրիան, համեմատելով տարածաշրջանի՝ վերը նշված միևնույն մշակույթին պատկանող հուշարձանների հետ, կարելի է անել որոշ նախնական եզրակացություններ: Բեկոտման հնարների մանրամասները բավական դժվար է հստակ ներկայացնել: Սակայն մի բան կարող ենք վստահաբար ասել, որ կանոնավոր շեղքերի բեկոտման համար օգտագործվել է սեղմելու հնարը: Սակայն իրատեսական չէ տոկոսային հարաբերության մասին խոսելը, թե որ մասն է կատարվել լծակի կամ հենակի օգնությամբ: Իսկ ցլեպների բավական մեծ չափաբաժնի առկայությունը փաստում է այն մասին, որ միջուկների նախապատրաստման համար օգտագործվել են ուղղակի կամ անուղղակի հարվածային (percussion, indirect percussion) հնարները: Տիպաբանական տեսանկյունից Ակնաշեն նեոլիթյան բնակատեղիից փաստագրված օբսիդիանից առարկաները գրեթե նույնությամբ կրկնում են հարևան հուշարձանների քարի տեխնիկական և տիպաբանական առանձնահատկությունները, տարբերությունը միայն այս կամ այն տիպին պատկանող գործիքների առկայությունն է (կամ ոչ) կամ դրանց տոկոսային հարաբերությունն է մի հորիզոնից մյուսին անցնելիս:

Բնակատեղիի վանակատի աղբյուրների օգտագործման սկզբունքների առնչությամբ պետք է նախ նշել, որ առաջին անգամ Ակնաշենի քարե ինդուստրիայի ուսումնասիրության համար հեղինակները կիրառել են շարժական ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի մեթոդը: Կարելի է ասել, որ ստացած տվյալները վերահաստատում են նախկին հետազոտությունների արդյունքները: Առնվազն երկու խոշոր չափաբաժնով ներկայացված աղբյուրների հումքի առկայությունը հստակ բնութագրում է Ակնաշեն նեոլիթյան բնակատեղիի բազմաղբյուր ուտիլիզացման մոդելը: Մյուս համաժամանակյա հուշարձանների ինդուստրիան նույնպես ներկայացված է մեկից ավելի աղբյուրների հումքով, իսկ հիմնական աղբյուրներ են եղել տեղի՝ մոտ 50 կմ հեռավորության վրա գտնվող օբսիդիանի խոշորագույն մի շարք կուտակումներ: Ելնելով վիճակագրական վերլուծության արդյունքներից՝ սրանց ընտրությունը, հավանաբար, մեծ մասամբ կախված է եղել բնակատեղիի աշխարհագրական դիրքից և կրում է զուտ տեղային բնույթ: Առանձին դեպքերում հայտնի են նմուշներ բավական մեծ հեռավորության վրա տեղադրված՝ հիմնականում Թուրքիայի տարածքում գտնվող աղբյուրներից: Սա նույնպես խոսում է դրանց հետ այս կամ այն կերպ եղած առնչության մասին, դա են փաստում նաև մեր աշխատանքում առկա չնույնականացված նմուշները:

Գրականություն

Ջուհարյան Ա. Կ. 2017, Հայաստանի օբսիդիանի աղբյուրների անալիտիկ բազայի ձևավորումը շարժական ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի եղանակով, ԵՊՀ Գիտական տեղեկագիր, N 51(3), Երևան, էջ 159-165:

- Arazova R.B. 1974, Vkladyishi serpov iz poseleniya Shomu-tepe, «Dokladyi» AN AzSSR, N 5, p. 1-27.
- Badalyan R., Lombard P., Chataigner C., Avetisyan P. 2004, The Neolithic and Chalcolithic Phases in the Ararat Plain (Armenia): The View from Aratashen, *Ancient Near Eastern Studies* 12, p. 437-465.
- Badalyan R. 2010, Obsidian in the Southern Caucasus: The Use of Raw Materials in the Neolithic to Early Iron Ages, Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4. – 2. Jt. v. Chr. Bonn. Rudolf Habelt GmbH, S. 1-14.
- Badalyan R., Harutyunyan A., Chataigner C., Le Mort F., Chabot J., Brochier J.E., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R. 2010, The Settlement of Aknashen-Khatunarkh, A Neolithic site in the Ararat plain (Armenia): Excavation results 2004-2009, Tuba-Ar 13.
- Badalyan R., Harutyunyan A. 2014, Aknashen – the Late Neolithic Settlement of the Ararat Valley: Main Results and Prospects for the Research. *Stone Age of Armenia* Kanazawa University, p. 161-170.
- Chabot J., Pelegriin J. 2012, Two Examples of Pressure Blade Production with a Lever: Recent Research from the Southern Caucasus (Armenia) and Northern Mesopotamia (Syria, Iraq). In: Desrosiers, P.M. (ed.), *The Emergence of Pressure Knapping: From Origin to Modern Experimentation* (New York: Springer), p. 181-198.
- Frahm E. 2013, Is Obsidian Sourcing about Geochemistry Archaeology? A Reply to Speakman and Shackley, *Journal of Archaeological Science* 40, p. 1444-1448.
- Frahm E., Shmidth B.A., Gasparyan B., Yeritsyan B., Karapetian S., Meliksteyan Kh. Adler D.S. 2014, Ten Seconds in the Field: Rapid Armenian Obsidian Sourcing with Portable XRF to inform Excavations and Surveys, *Journal of Archaeological Science* 41, p. 333-348.
- Goodale N., Bailey D.G., Jones G.T., Prescott C., Scholz E., Stagliano N., Lewis C. 2012, pXRF: A Study of Inter-Instrument Performance, *Journal of Archaeological Science* 39, p. 875-883.
- Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K., Benecke N., Gatsov I., Nedelcheva P., 2006, Aruchlo 2005-2006. Bericht über die Ausgrabungen in einem neolithischen Siedlungshügel. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 38, S. 1-34.
- Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K., Görsdorf J., Neumann D., Ullrich M., Gatsov I., and Nedelcheva P. 2007, Aruchlo 2007. Bericht über die Ausgrabungen im neolithischen Siedlungshügel. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 39, S. 1-30.
- Inizan M.-L., M. Reduron-Ballinger, Tixier J. 1999, *Technology and Terminology of Knapped Stone*, *Préhistoire de la Pierre Taillée*, tome 5.
- Lyonnet B., Guliyev F. 2010, Recent Discoveries on the Neolithic and Chalcolithic of Western Azerbaijan. *TÜBA-AR* 13, p. 220-227.
- Martirosyan-Olshansky K. 2015, Provenance Study of Obsidian Artifacts from the Neolithic Settlement of Masis Blur (Armenia) using Portable X-Ray Fluorescence Spectrometry, 80th Annual SAA Meeting at San Francisco, CA.
- Nishiaki Y., Guliyev F., Seiji Kadowaki, Valeh Alakbarov, Takehiro Miki, Shahin Salimbayov, Chie Akashi, and Saiji Arai 2013, Investigating Cultural and Socioeconomic Change at the Beginning of the Pottery Neolithic in the Southern Caucasus: The 2013 Excava-

- tions at Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 374, p. 1-28.
- Shackley M.S. 2011, X-ray Fluorescence Spectrometry (XRF) in Geoarchaeology, Springer Science + Business Media, LLC.
- Shackley M.S. 2012, Portable X-ray Fluorescence Spectrometry (pXRF): The Good, the Bad, and the Ugly, Archaeology Southwest Magazine, vol. 26, N 2.
- Speakman R.J., Shackley M.S. 2013, Silo science and portable XRF in archaeology: a response to Frahm, Journal of Archaeological Science 40, p. 1435-1443.
- Tixier J. 1974, Glossary for the Description of Stone Tools, Newsletter of Lithic Technology: Special Publication Number 1, December.

ԱՎՆԱՇԵՆԻ 2015 Թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻՑ ՓԱՍՏԱԳՐՎԱԾ ՔԱՐԻ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ալեքսան Զուհարյան, Կարեն Ազատյան

Ամփոփում

Սույն աշխատանքը ներկայացնում է Ակնաշեն ունեցության (մ.թ.ա. VI հազ. I կես) բնակատեղիի 2015 թ. պեղումներից փաստագրված քարի ինդուստրիայի հնագիտական և երկրաքիմիական վերլուծության արդյունքները: Հնավայրը պեղվում է սկսած 2004 թ. հայ-ֆրանսիական համատեղ արշավախմբի կողմից՝ Ռ. Բադալյանի ղեկավարությամբ: Ընդհանուր առմամբ, հուշարձանի պեղումներից փաստագրվել է շուրջ 50000 վանակատե առարկա. մեր ուսումնասիրության նյութ են դարձել 2015 թ. 9, 10, 11, 12 (մոտ 100մ² տարածք) քառակուսիների վերին՝ I-III հորիզոններից փաստագրված ողջ քարե գտածոները (2035 հատ): Վերոնշյալ նյութը նախ ենթարկվել է տիպաբանական և տեխնիկաձևաբանական վերլուծության: Այնուհետև նեոլիթյան ոչ խաթարված իրավիճակներից առանձնացվել են 118 հատ վանակատե իրեր, որոնց քիմիական առանձնահատկությունները որոշելու և գտածոներն իրենց ծագման աղբյուրին վերագրելու համար օգտագործվել է շարժական ռենտգենային ֆլուորեսցենցիայի (pXRF) մեթոդը:

Բանալի բառեր՝ Ակնաշեն, նեոլիթ, քարի ինդուստրիա, օբսիդիան, երկրաքիմիական անալիզ, տիպաբանական անալիզ, pXRF մեթոդ:

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КАМЕННОЙ ИНДУСТРИИ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ИЗ РАСКОПОК АКНАШЕНА 2015 ГОДА

Алексан Джугарян, Карен Азатян

Резюме

В работе представлены результаты геохимических и типологических исследований каменной индустрии позднего неолита (I пол. VI тыс. до н.э.) на основе

материалов раскопок 2015 года, проводившихся в Акнашене. Раскопки памятника были начаты в 2004 году армяно-французской экспедицией под руководством Р. Бадаляна. В общей сложности во время раскопок было выявлено около 50000 обсидиановых предметов. Материалом данного исследования стали 2035 предметов из обсидиана, выявленных в 2015 году из первых трех горизонтов раскопок – 9, 10, 11, 12 (около 100 м²). В первую очередь был проведен их типологический и технико-морфологический анализ. Далее из неразрушенных слоев были выбраны 118 обсидиановых предметов, которые были проанализированы методом портативной рентгенофлуоресценции с целью определения их геохимического состава для уточнения их региональной принадлежности.

Ключевые слова – Акнашен, неолит, каменная индустрия, обсидиан, геохимический анализ, типологический анализ, метод pXRF.

RESULTS OF STONE INDUSTRY ANALYSIS FROM AKNASHEN BASED ON MATERIALS FROM 2015 EXCAVATIONS

Alexan Juharyan, Karen Azatyan

Abstract

In this study the results of geochemical and typological analysis of late Neolithic settlement Aknashen (1st half of the 4th millennium BC) are presented. The excavations in Aknashen have started in 2004 by Armenian-French expedition under the direction of R. Badalyan. Totally 50000 obsidian objects were found during the excavation. The subject of this study are the whole lithics (2035 objects) excavated in 2015 from 1st, 2nd and 3rd horizons of 9 to 12 trenches. The material was first subjected to typological and technical-morphological analysis. Then from the undisturbed Neolithic context 118 obsidian objects were selected which were subjected for Portable X-Ray fluorescence analysis to determine their geochemical features and to attribute them to their sources.

Key words – Aknashen, Neolithic, stone industry, obsidian, geochemical analysis, typological analysis, pXRF methodology.

«ՁՈՒԿ-ՄԱՐԴ» ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անի Սարատիկյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ anisaratikyaniae@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 09.10.2022, գրախոսվել է 13.10.2022, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-268

Ներածություն

Կոթողային հուշարձանների ուսումնասիրությունը, մեկնաբանությունն ու վերաիմաստավորումը վերջին տարիների հնագիտական հետազոտությունների ամենաքննարկվող հարցերից են: Այս իմաստով ուշագրավ մշակութային երևույթներից են վիշապ-քարակոթողները, դրանց հետ կապվող լեռնային-ջրային պաշարներով հարուստ լանդշաֆտները: Վերջիններս բրոնզեդարյան երևույթ են: Նոր տվյալները, սակայն, հուշում են, որ բրոնզի դարից հետո ևս այդ կոթողային հուշարձանների մասին վերհուշը նորովի է դրսևորվել:

Տավուշի մարզի Կոթի գյուղի տարածքից 2021 թ. հայտնաբերվեցին երկու քարե արձան-կոտքեր: Դրանցից մեկը մարդակերպ է, սակայն կրում է ձկնային, մասամբ նաև ցլային հատկանիշներ: Երկրորդ արձանը ձկնակերպ է, զուրկ մարդակերպ հատկանիշներից: Այս կոթողների հնագիտական համատեքստը պարզելու համար 2022 թ. կատարեցինք ստուգողական պեղումներ¹:

Ուսումնասիրության պատմությունը

Կոթիում կատարված ուսումնասիրությունները փաստում են տարածքի վաղ բնակեցման մասին²: Ուշագրավ են հատկապես տարբեր տարիների ընթացքում պատահականորեն գտնված մարդակերպ և ձկնակերպ տարբեր չափերի քարե արձանները: Դրանցից երեքը հրատարակվել են և մեծ կարևորություն ունեն համանման արձանների ուսումնասիրության և թվագրության հարցում: Մինչև օրս գյուղի տարբեր հատվածներից գտնվել է 9 քարե արձան³:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի աջակցությամբ՝ 21AG-6A080 ծածկագրով թեմայի շրջանակում: Հոդվածը գրելու ընթացքում քննարկումների և օգտակար դիտողությունների համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Բորոյանին, Ս. Հոբոսյանին և Հ. Գալստյանին:

² Քալանթարյան, Հոբոսյան 2009, 247-269, Есаян 1976, 252:

³ Բանավոր տեղեկություն կա ևս մի արձանի մասին, որը չի պահպանվել: Գյուղացիներից մեկն այն տեսել էր «Քոռ աղբյուր» կոչվող տարածքում, 2009 թ. Ա. Քալանթարյանը և Ս. Հոբոս-

Կոթիի արձաններից առաջինը Սարդարապատի թանգարանում է: Արձանը մանրամասնորեն նկարագրել է հնագետ Ս. Եսայանը (աղ. 1, նկ. 2). համեմատելով Մեծամորում գտնված համանման արձանի հետ՝ Եսայանը գրում է. «Երևում է, որ այդ նույն տիպին է պատկանում Կոթիից մեծ քարե կուռքի ֆիգուրը, որը կանգնած է եղել երբեմնի դամբարանի վրա»⁴: Ուշագրավ է հատկապես արձանի ճակատի հատվածում փորագրված սվաստիկան, որը մեկնաբանվում է որպես արևի աստվածության խորհրդանիշ⁵: Ինչպես նշում է Եսայանը, արձանի թիկունքում երևում են կապված վարսերը⁶:

Լոռի Բերդի դամբարանադաշտից հայտնաբերված մի քարե կուռք քննելիս Կոթիից գտնված երկրորդ արձանին է անդրադառնում հնագետ Ս. Դեմջյանը (աղ. 1, նկ. 1): Համեմատելով այդ երկու կուռքերը՝ նա նշում է, որ այն, ինչպես նաև նույն տարածքից գտնվածները, հավանական է, որ դրված լինեին ցեղի առաջնորդների դամբարանների վրա՝ խորհրդանշելով պտղաբերության ու կյանքի հարատևության գաղափարը⁷: Նմանատիպ մի արձանիկ էլ գտնվել է հողային աշխատանքների ժամանակ Շահնանց գերեզմանոցում⁸: Այն գլանաձև է, ընդգծված են աչքերը և քիթը, դեմքը պատկերված է հարթաքանդակի տեխնիկայով (աղ. 2, նկ. 1):

Այս կուռքերից չորրորդը առաջին անգամ է ներկայացվում գիտական շրջանակներում: Արձանն ունի հստակ արտահայտված աչքեր, եռանկյունաձև քիթ, բերանը քանդակված է բացված վիճակում, ճակատի հատվածը եզրագծված է: Կուռքը կոտրված է գլխի ներքևի հատվածից (աղ. 3, նկ. 1)⁹:

Այսպիսի մարդակերպ արձաններ գտնվել են Հայաստանի մի քանի հնավայրերից՝ օրինակ, Ջուջևանից, Կարմիր բլուրից, Դվինից, Աղջաղալայից, Հարժիսից և այլն¹⁰:

Նորահայտ կոթողները

Հիշյալ արձանների շարքը համալրվեց 2021 թ. սեպտեմբերին, երբ հողային աշխատանքներ կատարելու ժամանակ 1.20 սմ խորության մեջ հայտնաբերվեց մի քարե կուռք: Ուսումնասիրությամբ պարզ դարձավ, որ այն մեծ չափի մարդակերպ արձան է, որի կողքին կար ևս մեկը՝ ձկնակերպը

յանը այդ արձանիկը փնտրելիս նշված տեղամասում հայտնաբերել են Ք.ա. VII-VI դդ. մի դամբարան, տե՛ս Քալանթարյան, Հորոյան 2009, 248:

⁴ Есаян 1976, 229.

⁵ Голан 1994, 122, рис. 236.

⁶ Есаян 1976, 229.

⁷ Devedjyan 2009, 149.

⁸ Արձանն այժմ Հայաստանի պատմության թանգարանում է, Քալանթարյան, Հորոյան 2009, 247:

⁹ Արձանը գտնվել է հողային աշխատանքների ժամանակ Շոր աղբյուր հանդամասի տարածքից, որտեղ է նաև Շոր աղբյուր կիկլոպյան ամրոցը, տե՛ս Есаян 1976, 251:

¹⁰ Բարսեղյան 1962, 258, Мартиросян 1958, 123-127, 139:

(աղ. 4, աղ. 5)¹¹: Այս քարե արձանները ուշագրավ են իրենց մոնումենտալությամբ:

Առաջին՝ մարդակերպ արձանն ունի 2մ 5 սմ բարձրություն: Դատելով քարի մշակված հատվածի բարձրությունից (1.85 սմ)՝ այն կանգնեցված է եղել ուղղահայաց դիրքով: Արձանն ունի լավ մշակված դեմք, փորագրման տեխնիկայով ընդգծված են աչքերը, քիթը և բերանը: Բերանից մոտ 20 սմ ներքև երևում է մորուքի նմանվող մի պատկեր՝ շատ նման վիշապ-քարակոթողների պատկերագրության մեջ տարածված ցլապատկերներին: Արձանի վերհոնքային-ճակատային ձգված հատվածը կարծես թե դուրս է գալիս համամասնությունից, որը ևս թույլ է տալիս ձկնակերպ վիշապաքարերին բնորոշ ձևաբանական ազդեցություն տեսնել: Մեջտեղի հատվածում՝ երկու կողմերում քանդակված են ուսերը, որոնք խորհրդանշային բնույթ ունեն: Բերանից ներքև մորուքի նմանվող հատվածը, ինչպես նշեցինք, մի կողմից վիշապ քարերից հայտնի ցլապատկեր է հիշեցնում, մյուս կողմից վերարտադրում է էա աստծո պատկերագրության մեջ հայտնի մորուքը¹²: Արձանի ձևաբանական հատկանիշները միացնելով՝ կարող ենք ենթադրել, որ այն ներկայացնում է խառնէակ, որում համադրվել են ցլապատկերը, ձկնաձև իրանը, մարդակերպ դիմագծերը՝ ներկայացնելով՝ «ձուկ-մարդ» աստվածությամբ¹³:

Մյուս արձանը, որ գտնվեց անմիջապես այդ մարդակերպ կոթողի կողքին, դրված էր զուգահեռ՝ գլուխը դեպի հյուսիս-արևելք: Այն ունի ձկնաձև իրան, լավ մշակված են աչքերը և ճակատը, իրանի վրա՝ գլխից դեպի պոչն ունի հորիզոնական փորվածք-գիծ: Պոչի մի մասն անմշակ է, հավանաբար այն նույնպես կանգնեցված է եղել: Արձանի երկարությունը 1.88 սմ է: Այս տեղամասից գտնվեց նաև մի քարե մակույկաձև աղորիք (տե՛ս աղ. 2, նկ. 2):

Շարունակելով աշխատանքը՝ 2022 թ. 2 մ խորության մեջ հայտնաբերվեց երրորդ կոթողը՝ կրկին ձկնակերպ. այն ունի 1.10 սմ երկարություն և 42 սմ բարձրություն (տե՛ս աղ. 6, նկ. 3): Այս կոթողն ունի կոպիտ մշակման հետքեր, արտահայտված է ձկնային ֆորման, ունի մշակված պոչ:

Կոթողի շուրջ անկանոն լցված էին տարբեր չափերի քարեր՝ ստեղծելով խաթարված հարթակի տպավորություն: Քարերի այդ շերտի տակ գտնվեցին մարդու և կենդանու ատամներ (մեծ չափի՝ 6.5 սմ), փոքր՝ հավանաբար այծյամի եղջյուրներ (երեք հատ), կենդանու ծնոտ, մակույկաձև աղորիք (աղ. 2, նկ. 2) և ածխի մնացորդներ: Հայտնաբերվեցին նաև տար-

¹¹ Շնորհակալություն ենք հայտնում Կոթի գյուղի բնակիչ Սասուն Սիրադեղյանին՝ արձանը հայտնաբերելուց հետո ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ համապատասխան մասնագետներին տեղեկացնելու, ինչպես նաև արձանների հետագա պահպանության համար կատարած աշխատանքի համար:

¹² Batmaz, Uhri 2008, 75.

¹³ Reallexikon der assyriologie und vorderasiatischen archäologie 1993, 243, 252, Reallexikon der assyriologie und vorderasiatischen archäologie 1971, 70-71.

բեր ժամանակաշրջանների մեծաքանակ խեցեղեն բեկորներ, որոնք խառը լցված էին ամբողջ խցի տարածքում:

Կոթիի տարածքում հետախուզական աշխատանքների շնորհիվ գտնվեց գլանաձև, լավ մշակված ևս երկու կոթողի բեկոր (տե՛ս աղ. 6, նկ. 1, 2):

Կոթողները ջրի հնագույն պաշտամունքի համատեքստում

Կոթիի կոթողները անհրաժեշտ է դիտարկել Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների՝ ջրի մասին հնագույն պատկերացումների համատեքստում:

Հայկական լեռնաշխարհում և Կովկասում ջուրը խորհրդանշող դրսևորումներ առկա են խեցեղենի, մետաղե առարկաների (հատկապես բրոնզե գոտիների) վրա: Ջրի պաշտամունքին են առնչվում հայտնի վիշապ-քարակոթողները: Այդ պաշտամունքը կապվում էր պտղաբերության, հողագործության և անասնապահության հետ, ուղեկցվում էր հատուկ ծեսերով¹⁴:

Ջրի և ձկնակերպ աստվածությունների պաշտամունքի կարևոր շրջան էր նաև Միջագետքը¹⁵: Միջագետքում հայտնի էր մարդաձևյան կերպարով իմաստության, արիեստների և մոգության էա աստվածությունը, որին վերաբերող արձաններ են գտնվել Աշուրում, և որոնք զուգահեռներ ունեն ուրարտական Կարմիր բլուրում¹⁶:

Վիշապաձևյան և մարդաձևյան մասին պատկերացումներ կան նաև հայոց մեջ: «Եթե աղբյուրներում սատանաներ էին բնակվում, ապա գետերի մեջ՝ վիշապ-ձկներ: Օրինակ, Արածանու մասին պատմվում է. որսորդները հալածում էին մի արջի, որը փախչելով ընկնում է գետը. մի քանի րոպե մնում և հանկարծ դուրս է գալիս պլոկած մազերով. գետը ծածկվում է արյունով, ապա դրան հետևում է փորը ճեղքած մի վիշապ-ձուկ՝ փռված ջրի երեսին»¹⁷: Հեքիաթներում նույնպես մշտապես առկա է մարդ-ձուկ զուգահեռը, որտեղ ձուկը այլակերպվում է, անցնում մարդու հետ փորձության միջով, այնուհետև կրկին վերափոխվում ձկան, այդպիսով կարծես նորից վերարտադրում դիցաբանական սյուժեն. «Ես է՛ն ձուկն եմ, որ հորդ ձեռքիցը իրեք անգամ խլեցիր, ազատեցիր, ես է՛նտեղ փորձեցի քու հոգիդ: Ես ինչպէս որ ձուկ էի, էլի է՛նպես ձուկ կը դառնամ, կերթամ իմ ծովիս մեջը»¹⁸: Մեկ այլ

¹⁴ Տե՛ս Урушадзе 1973, 59, 61: Ձկնակերպ վիշապաքարերի համար տե՛ս Բոբոխյան և այլք 2019, Բոբոխյան 2020:

¹⁵ Мифы народов мира 1991, т. 1, 524, 545, Batmaz, Uhri 2008, 66.

¹⁶ Esrak 2010, 10, Мифы народов мира 1992, т. 2, 24, 40, 234, Тараян 2010, 177. Այդ արձանախմբի մասին նշում է նաև Բ. Պիոտրովսկին, Пиотровский 1959, 230: Այդ արձանները հանդիպում են նաև հիվանդների սենյակներում, Пиотровский 1952, 24: Այսօրինակ ձկնակերպ հմայիլները պահպանվում են նաև միջնադարում, տե՛ս, օրինակ, Шавкунов 1973, 265: Այլ զուգահեռների համար հմմտ. Мифы народов мира 1991, т. 1, 24, 186, Խաչմանյան 2019, 281-282:

¹⁷ Բենսե 1972, 48:

¹⁸ Մխիթարեանց 1901, 49:

ժողովրդական գրույցում կրկին առկա է ծուկ-մարդ փոխակերպության մասին մի դրվագ, որտեղ ծուկը փոխակերպվում է մարդու, փրկում է նրա կյանքը, այնուհետև վերափոխվում ձկան¹⁹: Այս առասպելների կիսամարդ-կիսաձուկ հերոսները արքեպիսկոպոսի վաղագույն ակունքներ ունեցող դրսևորումներ են, որոնց մասին վերհուշը պահպանվել է նաև միջնադարում. դրա վկայությունն է Հաղպատի նշանավոր Ավետարանի խորանում պատկերված Շերանիկը. նրա հագին տեսնում ենք երկար պարեգոտ և երկփեղկ գլխարկ, որով երիտասարդ անեցին կարծես ձկան կերպարանքով լինի²⁰:

Եզրակացություններ

Կոթողների կոթողների վերաբերյալ հարկ է եզրակացնել հետևյալը.

1. Կոթողները մշակված են բոլոր կողմերից, պատկերներն արված են փորագրման և հարթաքանդակի տեխնիկայով: Հին քանդակագործը ակնհայտորեն նպատակ չի ունեցել ծավալներ և իրական կերպար շեշտադրելու, այլ ստեղծել է ժամանակի հավատալիքային աշխարհի խորհրդանշական կերպարներ:

2. Կոթողները վերաբերում են երկաթի դարին: Ձկնակերպությամբ դրանք մասամբ շարունակում են վիշապաքարերի բրոնզեդարյան երևույթը, իսկ խառնէակության հատկանիշով կրում են հեռավոր միջագետքյան ազդեցություն, որոշակի զուգահեռներ կան նաև ուրարտական արվեստում²¹:

3. Կոթողներն իրենց մարդաձկնային հատկանիշներով կապվում են ջրի հնագույն պաշտամունքին և իրենց իմաստային զուգահեռներն են գտնում ինչպես միջնադարյան, այնպես էլ ուշ հայկական բանահյուսական տեքստերում²²:

Գրականություն

Ատրպետ 1884, Ոսկեթեփուկ (ժողովրդական գրույց), Աղբիւր, Միամսեայ պատկերազարդ հրատարակութիւն երեխաների և դաստիարակների համար, երկրորդ տարի, N 12, Թիֆլիս, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, էջ 437-449:

Բարսեղյան Լ. 1962, Ուշ բրոնզե էպոխայի մի քանի նորահայտ պաշտամունքային հուշարձաններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3 (18), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 258-260:

¹⁹ Ատրպետ 1884, 448:

²⁰ Մաթևոսյան 1984, 165, նկ. 3:

²¹ Հմմտ. Կուռա աստվածության հետ կապվող կոթողները (Գրեկյան 2019, 437):

²² Կոթողներից երկուը թիկունքին կրում են զուգահեռ ուղղահայաց գծեր (աղ. 1, նկ. 1, 2), որոնք աստվածության վարսեր են խորհրդանշում (Есаян 1976, 229, Devedjyan 2009, 149), որը կապվում է անձրևի պաշտամունքի հետ (հմմտ. Голан 1994, 14), մի առնչություն, որն առկա է նաև հայ միջնադարյան վիպական ավանդության մեջ (հմմտ. Դեմետր և Գիսանե եղբայրների մասին պատմությունը, որոնց կուռքերը կանգնեցվել են աղբյուրառատ Իննակնյա վայրում՝ Հարությունյան 2001, 21, Petrosyan, Tiratsyan 2011, 158):

- Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.) 2019, Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 651 էջ:
- Բորոխյան Ա. 2020, Ատրպետի «գիտական արկածները» և վիշապ քարակոթողների հայտնագործումը, Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարանի հրատ., 152 էջ:
- Գրեկյան Ե. 2019, Ուրարտական կոթողը հինարևելյան համատեքստում (նախնական դիտարկում), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին (խմբ. Ա. Բորոխյան, Ա. Զիլիբերտ, Պ. Հնիլա), Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 437-447:
- Երանյան Ն.Ա. 2015, Նոր գտածոներ Արցախի երկաթեդարյան մշակույթի վերաբերյալ, ՎԷՄ համահայկական հանդես, N 3 (51), էջ 128-140:
- Խաչմանյան Ս.Հ. 2019, Կաթողիկոսական թագ-խույրի խորհրդաբանությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 275-292:
- Հարությունյան Ս. 2017, Հայ առասպելաբանություն, Երևան, «Անտարես», 501 էջ:
- Հարությունյան Ս. 2001, Մշո Սուրբ Կարապետ եկեղեցու պաշտամունքային նախահիմքերը և սբ. Կարապետի կերպարն ըստ ժողովրդական ավանդության, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը (խմբ. Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան), Երևան, «Հայաստան», էջ 21-28:
- Մաթևոսյան Կ. 1984, Անիի քաղաքացիների դիմանկարները «Հողբատի ավետարանի» խորաններում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, ԵՊՀ հրատ., N 3 (54), էջ 162-168:
- Մովսիսյան Ս. (Բենսե) 1972, Հարք (Մշո Բուկանըխ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 183 էջ:
- Մխիթարեանց Ա. 1901, Մարդակերպ ծուկը, Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, տպարան Գ. Սանոյեանի, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, էջ 35-49:
- Վարդումյան Գ. 2011, Ջրի պաշտամունքը հայոց մեջ, Ծովի մշակույթը մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում, «ԱՅԱՍ» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, արևելագիտության ինստիտուտ, էջ 121-127:
- Քալանթարյան Ա.Ա., Հոբոսյան Ս.Գ. 2009, Կոթի (2008 թ. դաշտային հետազոտական աշխատանքների արդյունքները), Տավուշ. Նյութական և հոգևոր ժառանգություն (խմբ. Ա. Քալանթարյան, Հ. Սարգսյան), Երևան, «Գիտություն», էջ 247-269:
- Голан А. 1994, Миф и символ, 2-е изд., Иерусалим «Тарбут», Москва «Русслит», «Известия», 375 с.
- Есаян С.А. 1976, Древняя культура племен Северо-восточной Армении (III-I тыс. до н.э.) (отв. ред. Пиотровский Б.Б.), Ереван, изд. АН Армянской ССР, 269 с.
- Мартиросян А.А. 1958, Идолы из раскопок Кармир-Блур, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, с. 115-139.
- Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах) 1991, т. 1, главный редактор С.А. Токарев, Москва, «Советская энциклопедия», 672 с.
- Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах) 1992, т. 2, главный редактор С.А. Токарев, Москва, «Советская энциклопедия», 720 с.
- Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), ред. И.А. Орбели, Москва, изд. Восточной литературы, 284 с.

- Пиотровский Б.Б. 1952, Кармир-Блур II, Результаты работ археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР и Государственного Эрмитажа 1947-1950 гг., Ереван, изд. АН Арм. ССР, 114 с.
- Тараян З. 2010, Статуэтки человека-рыбы из Кармир блура, Հուշարձան (Խմբ. Հ. Սիմոնյան), տարեգիրք 2, Երևան, «Հուշարձան», с. 177-186.
- Урушадзе Н.Е. 1973, К семантике прикладного искусства Древнего Кавказа и Закавказья, Советская археология, N 1, Москва, с. 54-70.
- Шавкунов Э.В. 1973, О назначении подвесных бронзовых рыбок и оленьего рога с Шайгинского городища, Советская археология, N 1, Москва, с. 264-270.
- Batmaz A., Uhri A. 2008, Urartu Kültüründe Balik Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balik Figürini Üzerine Düşünceler, Representation of fish in urartian culture and thoughts on a bronze fish figurine from Ayanis fortress, Aramazd, N 1, 65-81.
- Devedjian S. 2009, Stone Stelae in the Bural Ground of Lori Berd, Aramazd, vol. 4, issue 2, Yerevan, p. 146-153.
- Espak P. 2010, The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology, Tartu University Press, 284 p.
- Petrosyan A., Tiratsyan N. 2011, First Armenian Capital Armavir as a Cult Center, Aramazd, vol. 6, issue 2, Yerevan, p. 157-169.
- Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 1971 (Herausgeber E. Weidner und W. Soden), Band 3, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 722 S.
- Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 1993 (Herausgeber D.O. Edzard), Band 8, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 589 S.

«ՁՈՒԿ-ՄԱՐԴ» ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անի Սարատիկյան

Ամփոփում

Վերջին տարիների հնագիտական հետազոտությունների ամենաքննարկված հարցերից են կոթողային հուշարձանները: Տավուշի մարզի Կոթի գյուղից գտնված մի խումբ արձաններ են հետազոտվել, որոնք տարբերվում են չափերով և ձևով, սակայն չի պահպանվել նրանց նախնական միջավայրը: Հավանական է, որ դրանք տեղադրված են եղել ինչ-որ կառույցի կամ դամբարանի վրա և թվագրվում են մ.թ.ա. XI-VII դդ.:

Այս կոթողներից մի քանիսի ձևաբանական հատկանիշները թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանք առնչվում են ջրի պաշտամունքի հետ: Դրանցից մեկը ներկայացնում է մի խառնէակի՝ մեկտեղված մարդու, ձկան և ցլի հատկանիշներով: Գիտական շրջանակներում վաղուց արդեն ապացուցված է, որ համանման պատկերագրության ակունքներն սկիզբ են առնում Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի հարուստ մշակույթային միջավայրից:

Բանալի բառեր՝ մարդակերպ կոթող, ձուկ, Կոթի, երկաթի դար, խառնէակ, ջուր, պաշտամունք:

БОЖЕСТВО «РЫБА-ЧЕЛОВЕК» В ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

Ани Саратикян

Резюме

В последние годы изучение и интерпретация древних каменных памятников стало одним из самых обсуждаемых вопросов археологии. Особый интерес являют собой каменные идолы, найденные в селе Коти Тавушской области. Возможно, эти статуи были помещены в какое-то сооружение, вероятно, в центр гробницы, и относятся к железному веку (XI-VII вв. до н.э.). Форма ряда статуй позволяет предположить, что они связаны с культом воды. Одна из них представляет значимый интерес, поскольку олицетворяет быка, рыбу и человека. Корни этого персонажа восходят к древним культурам Армянского нагорья и Месопотамии.

Ключевые слова – антропоморфный памятник, рыба, Коти, железный век, гибрид, вода, культ.

THE "FISH-MAN" DEITY IN ANCIENT ARMENIA

Ani Saratikyan

Abstract

Study of ancient stone monuments have become one of the most important issues in recent archaeological research. This article is dedicated to investigation of stone idols, which were found in the area of the Koti village, Tavush region, Armenia. The group of stone stelae which have been found accidentally, differs in size and form. It is possible that those statues were placed in certain structures, probably in the center of a tomb. The statues probably are dated back to the Iron Age (XI-VII centuries BC).

Some of these sculptures can be perceived as representatives of water cult. One of them was sculpted by very simple and primitive means. It is a mixture of bull, fish, and man. The roots of this iconography go back to ancient cultures of the Armenian Highland and Mesopotamia.

Key words – anthropomorphic monument, fish, Koti, Iron Age, Mischwesen, water, cult.

Աղ. 1, նկ. 1. Մարդակերպ կուռք, Կոթիի համայնքային թանգարան, **նկ. 2.** Մարդակերպ կուռք, Սարդարապատի հայոց ազգագրության թանգարան (գրչանկարները՝ Անի Սահակյանի)

Աղ. 2, նկ. 1. Մարդակերպ կուռք, Հայաստանի պատմության թանգարան (ՀՊԹ), **նկ. 2.** Մակույկաձև աղորիք, Կոթի (գրչանկարները՝ Անի Սահակյանի)

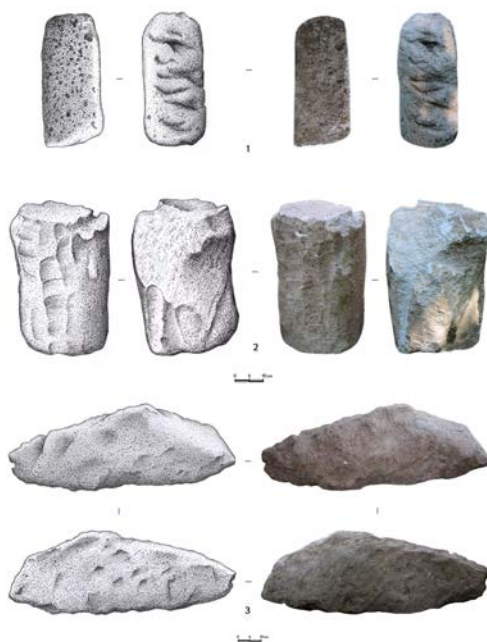
Աղ. 3. Մարդակերպ կուռք, Կոթիի համայնքային թանգարան (գրչանկարը՝ Անի Սահակյանի)

Աղ. 4. Մարդակերպ կուռք, Կոթի (գրչանկարը՝ Անի Սահակյանի)

Աղ. 5. Ձկնակերպ կուռք, Կոթի (գրչանկարը՝ Անի Սահակյանի)

Աղ. 6, նկ. 1. Կոթողի բեկոր, **նկ. 2.** Կոթողի բեկոր, **նկ. 3.** Ձկնակերպ կուռք, Կոթի (գրչանկարները՝ Անի Սահակյանի)

ԿՈՇԻ XVI-XVIII ԴԴ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐԾԱԹԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՆՁԸ

Վեռա Բոյան

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ասպիրանտ

ՀՀ, Երևան, Արմավյան 52

Էլ. հասցե՝ veraboyan777@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 15.09.2021, գրախոսվել է 16.09.2021, ընդունվել է տպագրության 7.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-279

Ներածություն

Դրամը՝ որպես երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային գործընթացներն արտացոլող հուշարձան, կարևոր աղբյուր է՝ լուսաբանելու պատմական իրադարձությունները, առանձին խրթին հարցերը: Այդ առումով բացառիկ կարևորություն են ներկայացնում գանձերը, որոնց քննությունն ընդարձակում է երկրի դրամաշրջանառության, նրա՝ այլ երկրների հետ առևտրատնտեսական և ռազմաքաղաքական հարաբերությունների մեկնաբանման սահմանները:

Նման արժեքավոր գտածո է Կոշից (Արագածոտնի մարզ) հայտնաբերված XVI-XVIII դդ. ռուսական արծաթե կոպեկներից բաղկացած գանձը, որը հետաքրքիր է թե՛ իր մեծաքանակ կազմով, թե՛ դրամական տիպերի բազմազանության առումով: Գանձը վերաբերում է մի ժամանակաշրջանի, երբ Արևելք-Արևմուտք առևտրական հարաբերություններն աննախադեպ չափերի են հասնում, իսկ միջազգային շուկայում մեծանում է հայ առևտրական կապիտալի դերը:

Աշխատանքի նպատակն է քննել Կոշի դրամական գանձը հայ վաճառականության՝ Ռուսաստանի և արևմտաեվրոպական երկրների հետ առևտրատնտեսական և մշակութային կապերի համատեքստում¹:

Գանձերի ուսումնասիրությունն ընթանում է դրամների կնիքների համեմատության, հատաձույլի համար հումք հանդիսացած մետաղի ներմուծման աղբյուրների հետազոտմանը համընթաց, որը կարևոր է ոչ միայն դրանց թողարկման ժամանակաշրջանի մանրամասները քննելու, այլև շրջանառության ժամանակային և տարածքային սահմանները ճշտելու տեսանկյունից:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող ռուսական դրամների գանձը՝ բաղկացած 3077 արծաթե դրամներից, գտնվել է Կոշ գյուղից

¹ Նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող գանձեր են գտնվել նաև Կովկասյան տարածաշրջանից (Ուստյա 1940, 66, Ուստյա 1954, 64), ինչպես նաև մի շարք գանձեր ու առանձին դրամներ են բերվել Էջմիածնի թանգարանից և Լազարյան ճեմարանից, որոնց ծագումը, ցավոք, անհայտ է, սակայն չի բացառվում դրանց՝ Հայաստանից գտնվելու փաստը, որոնք ներկայումս պահվում են ՀՊԹ-ում:

1934 թվականին (ՀՊԹ 12776-15852): Կոշը (Կվաշ, Կուաշ²) հիշատակվում է բազմաթիվ մատենագիր աղբյուրներում³, հարուստ է պատմամշակութային հուշարձաններով: Այն կազմել է պատմական Արագածոտն գավառի մաս, որը Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի գավառներից էր⁴: Ներկայում այն Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանի մեջ է, որը, ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Հայաստանով անցնող հինգ ճանապարհային մայրուղիներից մեկի՝ Արտաշատ-Սեբաստոպոլիս ուղղության վրա է գտնվել⁵: Կոշը հիշատակվում է նաև անեցի հարուստ վաճառական Տիգրան Հոնենցի կառուցած Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (1215 թ.) արևելյան որմի արձանագրության մեջ⁶, որտեղ թվարկվում են Հոնենցի նվիրատվությունները, այդ թվում՝ այգիներ Երևանում, Օշականում, Կոշում⁷:

Արագածոտնի մարզն իր աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի շնորհիվ գտնվել է առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում: Բնական անառիկություն և շրջակա տարածքի նկատմամբ լավ տեսանելիություն ունեցող Կոշի բերդում արված հնագիտական պեղումները⁸ փաստում են, որ այն անմասն չէր ռազմական և առևտրական ճանապարհներից: Այդ է ապացուցում նաև Զաքարիա Քանաքեռցու տեղեկությունը մոտակա Կարբի գյուղում բնակվող պարոն Այվազի առևտրական ակտիվ գործունեության մասին (XVII դ.)⁹: Կոշի և շրջակա բնակավայրերի առնչությունը առևտրական գործընթացին հաստատում են գտնված դրամական գանձերը և առանձին դրամները¹⁰:

Հայ-ռուսական փոխառնչությունները XVI-XVIII դարերում

Հայաստանը XVI-XVIII դարերում հայտնվում է ռազմաքաղաքական ծանր իրավիճակում՝ դառնալով քաղաքական պայքարի թատերաբեմ երկու մուսուլմանական կայսրությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Նրանց մշտական պատերազմները բուֆերային երկիր հանդիսացող Հայաստանում, այնտեղ ծավալվող ավերիչ ռազմական գործողությունները մեծ վնաս էին հասցնում երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքին: Հայաստանի բաժանումը հարևան տերությունների միջև, դաժան սոցիալ-տնտեսական պայմանները և դրանով պայմանավորված

² Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1991, 209:

³ Խորենացի Բ, 2033, Բուզանդ Ա, 285, Եղիշե Ա, 611:

⁴ Մանուչարյան 2017, 35:

⁵ Մանանդյան 1936, 120, 133:

⁶ Դիվան հայ վիմագրության 1966, 62 (տախտակ XXI):

⁷ Манандян 1954, 279-281.

⁸ Միրիջանյան 2020, 58-59:

⁹ Քանաքեռցի 1969, 220-223:

¹⁰ Կոշից գտնվել են նաև պարթևական (ՀՊԹ 16895) և բյուզանդական (ՀՊԹ 1398-1399, 1407-1441, 1479-1495, 1502) դրամներ:

գաղթն ու օտար երկրներում հաստատվելը¹¹ իրենց արտահայտությունը ստացան հայերի կողմից գոյատևման և ինքնությունը պահպանելու նոր ուղիներ որոնելու մեջ, որոնցից է արևելյան առևտրի հմտությունները յուրացնելը և աստիճանաբար իրենց տեղը համաշխարհային առևտրում զբաղեցնելը: Հայերը լայն առևտրական գործունեություն են ծավալում արևելյան Եվրոպայի երկրներում, մասնավորապես Ռուսաստանում:

Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի երկարատև պատերազմների հետևանքով նրանց տարածքով անցնող առևտրական ճանապարհները մշտապես վտանգված էին, որոնք լուրջ խոչընդոտներ էին ստեղծում հայ վաճառականների գործունեության համար¹²: 1639 թվականին կնքվեց հաշտության պայմանագիր Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև, որով XVII դարի երկրորդ կեսին Հյուսիսային Իրանի, Հայաստանի, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի առևտրական ուղիներով անցնող քարավանների համար ստեղծվեցին առևտրական գործունեության առավել ապահով պայմաններ: Այն նպաստավոր էր հատկապես հայ վաճառականների համար¹³, որոնք հանդես էին գալիս որպես կապող օղակ Արևմուտքի և Արևելքի միջև՝ խթանելով արևելաեվրոպական երկրների հետ առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդումը և, մասնավորապես, հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացումը: Դրան մեծապես նպաստեց Ալեքսեյ Միխայլովիչի (1645-1676 թթ.) կողմից հայ առևտրական դասին արտոնությունների տրամադրումը՝ 1667 թվականին կնքված պայմանագրով, որը վերահաստատվեց 1673 թվականին: Այս քաղաքականությունը շարունակեց նաև Պետրոս I-ը, որն արտոնություններ տրամադրեց Պարսկաստանից Ռուսաստան տեղափոխված հայ վաճառականներին: Բազմաթիվ փաստաթղթեր (արտոնագրեր, դիմում-նամակներ և այլն) վկայում են Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ վայրերում հայ վաճառականների տեղաշարժի և առևտրական գործունեություն ծավալելու մասին¹⁴:

XVI-XVII դարերը բնորոշվում են ռուսական առանձին իշխանությունների միավորմամբ մեկ միասնական կենտրոնի՝ Մոսկվայի իշխանության շուրջ: XVI դարի ընթացքում Մոսկվան բարգավաճում և դարավերջին դառնում է Արևելյան Եվրոպայի զարգացած տնտեսական կենտրոններից մեկը: Մոսկվայի մասին գրավոր ամենավաղ տեղեկությունը թվագրվում է 1147-ով, սակայն ուսումնասիրողները հնագիտական նյութի հիման վրա հանգել են եզրակացության, որ X-XI դարերում այդտեղ գոյություն է ունեցել առևտրա-

¹¹ Ժամկոչյան 1975, 603-618:

¹² Ագուլեցի 1938, 71-72, Խաչիկյան 1988, 17-19, Բայբուրդյան 1996, 12, Պապիկյան 2018, 129-141:

¹³ Փափազյան 1986, 156:

¹⁴ Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов 1953, 110, 244.

արհեստագործական բնակավայր, որը տնտեսական սերտ կապի մեջ է եղել եվրոպական երկրների, Միջին Ասիայի, Հայաստանի հետ¹⁵:

Դրամաթողարկումը Ռուսիայում XVI-XVIII դարերում

XVI դարի առաջին կեսին Ելենա Գլինսկայայի (Իվան IV Ահեղի մայրը) դրամական բարեփոխումը¹⁶ կարևոր իրադարձություն է՝ սկիզբ դնելով նոր ժամանակաշրջանի, երբ ի հայտ է գալիս համառուսական ընդհանուր դրամական համակարգը¹⁷:

Հին Ռուսիայի դրամների էվոլյուցիան. Գլինսկայայի բարեփոխումներից մինչև Պետրոս I-ի կառավարման կեսերը տեղի է ունենում դրամական միավորների կշիռների պարբերական իջեցում, ինչպես նաև դրամի չափսերի նվազում՝ եզրերը կտրելու միջոցով, սակայն արծաթե դրամները շարունակում էին մնալ շրջանառության մեջ, քանի որ արծաթը ցանկացած տեսքով ուներ արժեք և համարվում էր վճարամիջոց:

Այս համատեքստում ուշագրավ է ուսումնասիրել Կոշի դրամական գանձը, որը բացառապես արծաթե դրամներից է կազմված: Պոտինը, խոսելով այդ ժամանակաշրջանի դրամահատման տեխնիկայի մասին, գրում է. «XIV-XVII դարերում ռուսական և համաժամանակյա այլ երկրների դրամները հատվում էին գրեթե նույն տեխնիկայով: Հիմնական տարբերությունը դրամի հատածույլի (մետաղի թիթեղը, որի վրա դրվում էր կնիքը) պատրաստման եղանակի էր: Ռուսիայում մետաղալարը կտրտում էին որոշակի չափ ունեցող մասերի, հարվածի միջոցով տափակեցնելու հետևանքով դրանք դառնում էին ոչ մեծ ձվաձև թիթեղներ, որով էլ պայմանավորված էր դրանց տարբերությունը եվրոպական դրամներից»¹⁸:

Դրամագիտության մեջ ընդունված է 2-3-ից ավելի սերնդային ժամանակաշրջան ընդգրկող դրամական գանձերը համարել երկարատև կուտակման, որին պատկանում է նաև Կոշի գանձը: Այդպիսի գանձերի ուսումնասիրությունը կարևոր է այն առումով, որ կարելի է բացահայտել ավելի վաղ թողարկումների շրջանառության ժամանակային սահմանները: Սակայն այն հանգամանքը, որ վաղ թողարկումների շրջանառությունը կարող էր շարունակվել նաև հաջորդ մի քանի տիրակալների օրոք, «երկարատև կուտակման գանձ» բնորոշումը դարձնում է պայմանական: Նման գանձերի առաջացումն իրավացիորեն կապվում է առևտրականների, արհեստավորների կամ

¹⁵ Խաչիկյան 1999, 150-240:

¹⁶ Տարբեր աղբյուրներում բարեփոխման իրականացման թվականը տարբեր է՝ 1535 թվականի մարտ, 1536 թվականի մարտ-ապրիլ, 1538 թվականի ապրիլ-օգոստոս: Այնուամենայնիվ, բոլոր աղբյուրները փաստում են, որ բարեփոխում անցկացնելու սկզբնական շրջանում կեղծարարներին կախաղան էին բարձրացնում:

¹⁷ Мец 1974, 7-126.

¹⁸ Потин 1993, 165.

զինվորների հետ¹⁹։ Կոշի գանձի դեպքում մեզ առավել հավանական է թվում կապը առևտրի հետ, երբ Հայաստանն ընդգրկված էր Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի դրամական տնտեսության մեջ, իսկ ռուսական, արևմտաեվրոպական դրամները հասնում էին բացառապես առևտրի ճանապարհով։

Քննվող ժամանակահատվածում ռուսական դրամաթողարկումը կենտրոնացված էր չորս հիմնական դրամահատարաններում՝ Մոսկվա, Նովգորոդ, Պսկով և Տվեր։ Սակայն Տվերի դրամահատարանի գործունեությունը դադարում է դրամական բարեփոխման իրականացման գրեթե սկզբից²⁰։ Նովգորոդով և Պսկովով էր Արևմուտքից արծաթը բերվում Ռուսաստան։ Նովգորոդում դրամահատությունը սկսվել էր 1420 թվականից։ Մինչև 1456 թվականը այն իրականացվում էր ինքնուրույն, իսկ 1478 թվականից՝ Մոսկվայի իշխանության ենթակայության ներքո։ «Беликого Новгорода» գրությանը փոխարինում է Մոսկվայի Մեծ իշխանի տիտղոսը, և դիմերեսին պատկերվում է «Մոսկվայի ձիավորը»։ Նովգորոդի դրամահատարանի գործունեությունը վերջնականապես դադարեցվել է 1663 թվականին։ Ինչ վերաբերում է Պսկովի դրամահատարանին, ապա այնտեղ ինքնուրույն թողարկումներ են իրականացվել 1425-1510 թվականներին²¹։

XVII դարի առաջին կեսին Մոսկվայի դրամահատարանում կոպեկների թողարկման ընթացքը Ա. Մելնիկովան բաժանում է 5 փուլի.

1. I փուլ – 1613-1617 թթ.
2. II փուլ – 1618-1625 թթ.
3. III փուլ – 1626-1635 թթ.
4. IV փուլ – 1636-1643 թթ.
5. V փուլ – 1644-1645 թթ.²²

Առաջին փուլի վերջում՝ 1617 թվականին, ժամանակավորապես բացվում են Նովգորոդի և Պսկովի դրամահատարանները։ Երրորդ փուլի սկզբում՝ 1626 թվականին, Մոսկվայի դրամահատարանը հանձնվում է պետական գանձարանի ղեկավարմանը։ 1626 թվականին գրեթե միաժամանակ փակվում են Նովգորոդի և Պսկովի դրամահատարանները։ Դրամաթողարկումը սկսում է իրականացվել մեկ կենտրոնում՝ Մոսկվայի դրամահատարանում, որն ուներ պետական վերահսկողություն։ Դրամահատարանի կենտրոնացված ղեկավարումը և հումքի մատակարարումը պետության կողմից նշանակում էր դրամի հատման մասնավոր պատվերների վերացում։ Նախկինում

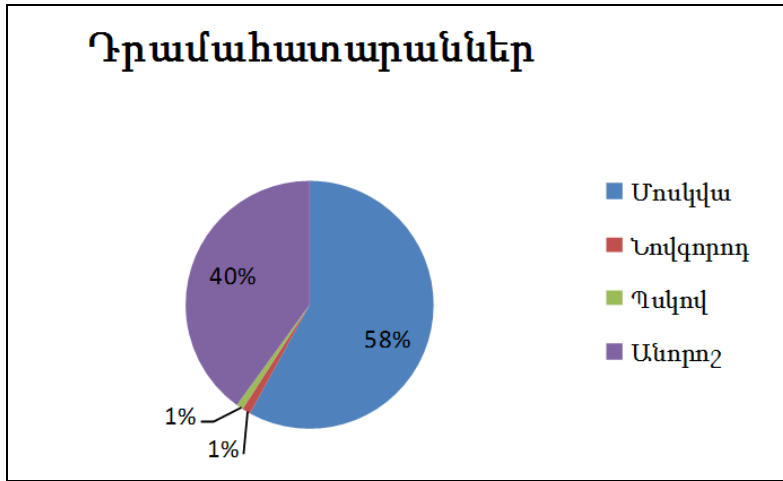
¹⁹ Потин 1993, 177.

²⁰ Спасский 1970, 113.

²¹ Спасский 1970, 93:

²² Мельникова 1989, 161.

մասնավոր պատվերներ իրականացնողները հիմնականում Նովգորոդի և Պսկովի դրամահատարաններն էին:

Աղ. 1. Դրամների բաժանումը՝ ըստ դրամահատարանների

«Կոպեկ» բառի ծագման վերաբերյալ գոյություն ունի մի քանի կարծիք: Առավել հավանական են երկուսը. բառը ծագել է «копить»՝ կուտակել բառից կամ դրամի վրա պատկերված ձիավորի ձեռքի նիզակից՝ «копье»:

Կոպեկը շատ փոքր չափեր և անհամաչափ ձև ուներ, սակայն Մելնիկովան նշում է, որ XVI-XVII դարերի ռուսական կոպեկները Արևմուտքում գնահատվում էին որպես բարձրորակ արծաթ՝ մատնանշելով 1620 թվականի փաստաթուղթը, որտեղ նշվում է, որ Մոսկվայի իշխանությունից օտարերկրացիները որպես մաքուր արծաթ իրենց հետ տանում էին հին մետաղադրամներ²³: Բարձրորակ արծաթի շնորհիվ կոպեկները հաճախ օգտագործվում էին զարդերի պատրաստման համար²⁴:

Գանձի նախնական ուսումնասիրությամբ ստացված տվյալներ

Կոշի դրամական գանձը բաղկացած է բացառապես «կոպեկ» դրամական միավորից, որի վրա պատկերված է ձիավոր՝ նիզակը ձեռքին: Ձիավորը ներկայացվում է որպես Սուրբ Գևորգ, սակայն գոյություն ունի կարծիք, որ ձիավորի կերպարով պատկերված է Մեծ իշխանը: Ձիավորը թագակիր է, ուստի, մեր կարծիքով, պատկերում է ցարին: Այդպես ենթադրելու հիմք է տալիս այն, որ ավելի վաղ՝ Իվան III-ի (1462-1505 թթ.) և Վասիլի III-ի (1505-1533 թթ.) դրամների վրա պատկերված է ինքը՝ իշխանը: Դրամի դարձերեսին

²³ Мельникова 1989, 155:

²⁴ Малежик 2010, 74, <https://www.nbrb.by/bv/articles/8121.pdf> 25.02.21.

հինգ կամ վեցտողանի գրություն է. օրինակ՝ «цры велик кнзъ Михяло Федоровичъ всея Руси»: Տարբերություններ են նկատվում որոշ տառերի գրության ձևերում²⁵.

«Царь» տիտղոսով կոպեկները թվագրվում են 1547 թվականից հետո, Իվան IV-ի (1533-1584 թթ.)՝ որպես ցար թագադրվելու տարուց: Մինչ այդ ռուսական դրամների վրա նշվում է «князь великий» (մեծ իշխան) տիտղոսը: Կոշի գանձի ուսումնասիրված դրամների վրա, «մեծ իշխանից» բացի, առկա է «ցар» տիտղոսը, այսինքն՝ բոլոր կոպեկները հատված են 1547 թվականից հետո: Տիտղոսները գրվում էին ձայնավորի սղումով. «црь», «кнзъ»: Հաճախ գրության վերևում առկա է համառոտագրության *պարիվ* նշանը, իսկ վերջին տողը երկու կողմից ներառված է կետերի մեջ:

А ➔ Я
В ➔ В
І ➔ И (Н)
Ф ➔ Ф
У ➔ У
А ➔ І

Գանձի կշիռը մոտ 1,3 կգ է, դրամների կշիռը 0,28-0,69 գրամի միջակայքում է, իսկ տրամագծի միջինացված ցուցանիշը՝ 13,5-14 մմ: Դրամների կշռային տարբերությունները վերագրում ենք դրանց թողարկման տարբեր փուլերի, երբ, ռազմաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակով պայմանավորված, մետաղադրամի կշիռը փոխվում է:

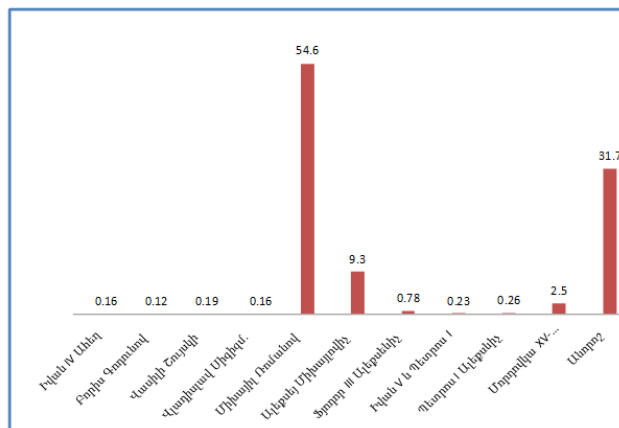
Ցար	դրամների թիվ	%
Իվան IV Ահեղ (1533-1584 թթ.)	5	0.16
Բորիս Ֆեոդորովիչ Գոդունով (1598-1605 թթ.)	4	0.12
Վասիլի Իվանովիչ Շոյսկի (1606-1610 թթ.)	6	0.19
Վլադիսլավ Սիգիզմունդովիչ (1610-1612 թթ.)	5	0.16
Միխայիլ Ֆեոդորովիչ Ռոմանով (1613-1645 թթ.)	1650	54.6
Ալեքսեյ Միխայլովիչ (1645-1676 թթ.)	281	9.3
Ֆյոդոր III Ալեքսեևիչ (1676-1682 թթ.)	24	0.78
Իվան V Ալեքսեևիչ Պետրոս I Ալեքսեևիչի հետ համատեղ (1682-1696 թթ.)	7	0.23
Պետրոս I Ալեքսեևիչ (1689-1725 թթ.)	8	0.26
Մորդովկա XV-XVIII դդ.	75	2.5
Անորոշ	1012	31.7

Աղ. 2. Գանձի բաժանումը՝ ըստ ցարերի

Գանձի ամենավաղ դրամը Իվան IV Ահեղի (1533-1584 թթ.) կոպեկն է, իսկ ամենաուշը՝ Պետրոս I Ալեքսեևիչի (1689-1725 թթ.) նախառեֆորմյան

²⁵ Гришин 2001, 6-7.

դրամը: Գանձում գերակշռում են Միխայիլ Ֆեոդորովիչի (1613-1645 թթ.) դրամները: Երկրորդը՝ ըստ քանակի, Ալեքսեյ Միխայլովիչի (1645-1676 թթ.) դրամներն են: Մինչև Միխայիլ Ֆեոդորովիչն իշխած ցարերի՝ Իվան IV Ահեղի (1533-1584 թթ.), Բորիս Գոդունովի (1598-1605 թթ.), Վասիլի Շոյսկու (1606-1610 թթ.) և Վլադիսլավ Սիգիզմունդովիչի (1610-1612 թթ.) դրամները գանձում փոքրաթիվ են: Առկա են նաև Ֆյոդոր III Ալեքսեևիչի (1676-1682 թթ.), Իվան V-ի (1682-1696 թթ.) և Պետրոս I-ի (1689-1725 թթ.) առանձին և համատեղ թողարկած դրամներ: Դրամական գանձը, ամենայն հավանականությամբ, թաղվել է XVIII դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում, քանի որ գանձում առկա են Պետրոս I-ի միայն մինչև 1704 թ. շրջանի մետաղադրամներ:

Աղ. 3. Դրամների բաժանում

Գանձն առանձնահատուկ է իր մեծաքանակությամբ, որտեղ գերակշռում են Միխայիլ Ֆեոդորովիչի (1645-1676 թթ.) դրամները: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ Միխայիլ Ֆեոդորովիչի թագադրումից անմիջապես հետո՝ 1613 թ. մարտին, երկու ժամանակավոր դրամահատարաններ՝ Մոսկվայի և Յարոսլավի, սկսեցին նրա անվամբ կոպեկների զանգվածային թողարկում: Սակայն 1613 թ. մայիսից Յարոսլավի դրամահատարանը դադարում է գործել, և կնիքները տեղափոխվում են Մոսկվա ու ձևափոխվում²⁶: Մեր կարծիքով՝ առկա է նաև այն հանգամանքը, որ, մյուս գահակալների հետ համեմատած, Միխայիլ Ֆեոդորովիչը և Ալեքսեյ Միխայլովիչն ավելի երկար են գահակալել և համեմատաբար ավելի խաղաղ պայմաններում: Նրանց օրոք տնտեսական կյանքը վերելք է ապրում, որը նպաստում է նաև հայ-ռուսական առևտրական պայմանագրերի կնքմանը:

²⁶ Мельникова 1989, 132-134.

Միխայիլ Ֆեոդորովիչի կոպեկների մեծ մասը թողարկվել է Մոսկվայի դրամահատարանում, իսկ Նովգորոդի և Պսկովի թողարկումները փոքրաթիվ են, քանի որ նրա կառավարման սկզբում վերջիններս գտնվում էին ռազմա-քաղաքական ծանր վիճակում²⁷:

Գանձի 75 դրամներ պատկանում են ռուսական արծաթե դրամների «մորդովկա» կոչվող տիպին (նկ. 1-3): *Մորդովկաների* տիպաբանությանը և կիրառությանը մանրամասն անդրադարձել է Իվան Սպասկին²⁸, ըստ որի՝ դրանք իրենց անվանումն ստացել են մերձվոլգյան տարածքում բնակվող ազգերից մեկի՝ մորդովացիների անունից²⁹, որոնց տարազի մաս են կազմում մետաղադրամները, ծովախեցիները՝ կարված հագուստին: *Մորդովկաները* արծաթե կամ պղնձե դրամներ են՝ տարբեր պատկերներով, դարձերեսին՝ ռուսական տառերով, որոնք իմաստ չեն արտահայտում: Հատված լինելով ցածրորակ արծաթից՝ օգտագործվել են որպես զարդ՝ XVI-XVII դդ. արծաթե կոպեկների հետ: Գոյություն ունի կարծիք, որ *մորդովկաները* հատվել են ծիսական նպատակով, որպեսզի իրական բարձրորակ արծաթե դրամները չծակվեն կամ շրջանառությունից դուրս չգան: Դրանք օրինական դրամական թողարկումների ընդօրինակություններ են և, հավանաբար, նախատեսված չեն եղել շրջանառության համար³⁰: *Մորդովկաների* առկայությունը կոպեկների հետ մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ գանձերի անբաժան մաս են կազմել նաև թանկարժեք մետաղներից զարդերը:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Կոշի գանձի դրամների զգալի մասը պատկանում է Մոսկվայի դրամահատարանին՝ դրամահատարանի տարբեր նշաններով: Քաղաքի անունը նշված է առաջին կամ երկու սկզբնատառերով, առաջին երկու սկզբնատառերից կազմված մենագրով, ամբողջովին՝ երկու տողով, կամ աղավաղված.

- Ձիու ոտքերի տակ «М» տառը (նկ. 4)
- Ձիու ոտքերի տակ «МО» տառերը (նկ. 5)
- Ձիու ոտքերի տակ «մենագրի նկարը» (նկ. 6)
- Ձիու ոտքերի տակ «МО/CKBA» (նկ. 7)

²⁷ Мельникова 1989, 158.

²⁸ Спасский 1954, 189-238.

²⁹ Спасский 1970, 138.

³⁰ Нестеров И.В., «Мордовки» – подчерицы русской монетной системы, http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/hist_nesterov.htm

- Ձիու ոտքերի տակ «МОС/КВА» (նկ. 8)
- Ձիու ոտքերի տակ «МОС/МК» կամ «ОС/МК» ձևերով, ծիավորի պատկերի կողքերին՝ երկու կողմերում «К» և «Л» տառերը, ենթադրում ենք, որ նշանակել են «Князь» և «Царь» (նկ. 9):

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Գանձում առկա Նովգորոդի (նկ. 10-12) և Պսկովի (նկ. 13-15) դրամների վրա քաղաքների անունները նշված են համապատասխանաբար՝ «ПС» և «НРГІ»: Այդ քաղաքները, չնայած որ տնտեսական և քաղաքական կարևոր կենտրոններ էին³¹, պարբերաբար եղել են ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակներում, որի պատճառով դրամահատարաններն աշխատել են ընդհատումներով, և արտադրանքի ծավալները մեծ չեն եղել:

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

31 Соловьев 1988, 26-27.

Եզրակացություններ

XVI-XVII դարերի ռուսական դրամների յուրահատկություններից է այն, որ դրանք չունեն հատման տարեթիվ, և երբեմն չի նշվում հատման վայրը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ դրամների մի ամբողջ խումբ թվագրվում է ոչ հստակ: Այս պարագայում դրամի ճիշտ թվագրման և հավաստի տվյալների ստացման աղբյուր կարող է լինել դրամական գանձերի ուսումնասիրությունը:

Տվյալ ժամանակաշրջանի ռուսական դրամները այնքան սակավաթիվ են Հայաստանի տարածքում, որ, անկախ քանակից, դրանց հայտնաբերումը պատմական, դրամագիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և կարևոր եզրահանգումների հիմք տալիս:

Հայտնի են նաև Հայաստանից հայտնաբերված համաժամանակյա պարսկական և թուրքական դրամներ, սակայն դրանց մասին տվյալները նպատակահարմար չգտանք քննարկել այստեղ, քանի որ դրանք եղել են Հայաստանում շրջանառվող պաշտոնական վճարման միջոց: Հայաստանը, որը բաժանված էր օսմանյան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, ընդգրկված էր այդ կայսրությունների դրամական տնտեսության մեջ՝ ի տարբերություն ռուսական և արևմտաեվրոպական դրամների, որոնք կարող էին մուտք գործել բացառապես առևտրականների միջոցով:

Գանձերի թաղումը ապահով վայրում ցույց է տալիս հասարակության վերաբերմունքը բարեփոխման շնորհիվ ստեղծված նոր դրամների հանդեպ: Բնակչության մոտ ձգտում է նկատվում թաքցնել հին, ընդունված մետաղադրամները, որոնք թվում են ավելի վստահելի, քան նորերը. սրան կարող էր նպաստել նաև պետության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական անկայուն իրավիճակը:

Գրականություն

Եղիշե 2003, Վասն Վարդանաց եւ հայոց պատերազմին, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Պատմագրություն, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 515-1072:

Դիվան հայ վիմագրության 1966, պր. I, Անի քաղաք, կազմ. Հ.Ա. Օրբելի, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 138 էջ:

Մովսես Խորենացի 2003, Պատմութիւն հայոց մեծաց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Պատմագրություն, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 1737-2196:

Փավստոս Բուզանդ 2003, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Պատմագրություն, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 273-428:

Ագուլեցի Զ. 1938, Օրագրութիւն, Երևան, «Արմֆան», 198 էջ:

Բայբուրդյան Վ.Ա. 1996, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, «Դա Վինչի», 247 էջ:

- Ժամկոչյան Հ.Գ., Աբրահամյան Ա.Գ., Մելիք-Բախշյան Ա.Տ., Պողոսյան Ա.Պ. 1975, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 783 էջ:
- Խաչիկյան Լ. 1999, Հայերը հին Մոսկուայում և Մոսկուա տանող ճանապարհների վրայ, Երևան, «Գանձասար աստվածաբանական կենտրոն», էջ 150-240:
- Խաչիկյան Շ.Լ. 1988, Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 223 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Մանանդյան Հ. 1936, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, «Հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի», 278 էջ:
- Մանուչարյան Ա. 2017, Արագածոտնի նախարարական տները IV-VII դարերում, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, N 3 (24), էջ 35-46:
- Միրիջանյան Դ. 2020, Վաղմիջնադարյան ամրոցաշինությունը Արագածոտն գավառում, «Էջմիածին» Գ, էջ 49-67, 4 աղյուսակ:
- Պապիկյան Բ.Վ. 2018, Նոր Զուղայի վաճառականները՝ որպես Իրանի և Արևմտյան Եվրոպայի միջև առևտրի միջնորդներ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, էջ 129-141:
- Փափազյան Վ. 1986, Առևտրային ճանապարհների պաշտպանությունը Սեֆյան պետությունում XVII դարում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., N 4, էջ 156-162:
- Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов, 1953 г., т. I, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 287 с.
- Гришин И.В., Клешинов В.Н. 2001, Каталог русских средневековых монет царя Михаила Федоровича 1613-1645 г., Москва, «Едиториал УРСС», 96 с.
- Закарий Канакерци 1969, Хроника, Перевод с армянского, предисловие и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян, Москва, «Наука», 319 с.
- Манандян Я.А. 1954, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, V в. до н. эры – XV в.н. эры, Ереван, изд. Ереванского университета, 346 с.
- Мельникова А.С. 1989, Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого, История русской денежной системы с 1533 по 1682 год, Москва, «Финансы и статистика», 318 с.
- Мец Н.Д. 1974, Монеты великого княжества Московского (1425-1462), Москва, изд. Государственного исторического музея, 163 с.
- Пахомов Е.А. 1940, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. III, Баку, «АзФАН», 92 с.
- Пахомов Е.А. 1954, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. VI, Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 114 с.
- Потин В.М. 1993, Монеты, клады, коллекции, СПб., «Искусство-СПб.», 368 с.
- Соловьев С.М. 1988, История России с древнейших времен, т. 3-4, Москва, «Мысль», с. 765.
- Спасский И.Г. 1954, Денежное обращение на территории Поволжья в первой половине XVI в. и так называемые мордовки, Советская археология, N XXI, с. 189-238.
- Спасский И.Г. 1970, Русская монетная система, Историко-нумизматический очерк, СПб., «Аврора», 256 с.

Малежик В. 2010, Русская монета в кладах первой половины XVII в. на территории Гродненской области, Международная конференция, 8 с. <https://www.nbrb.by/bv/articles/8121.pdf> (25.02.2021).

Нестеров И.В., «Мордовки» – падчерицы русской монетной системы, http://www.idmedia.ru/books/materials/faizhanov/5/hist_nesterov.htm (24.03.2021).

ԿՈՇԻ XVI-XVIII ԴԴ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐԾԱԹԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՆՁԸ

Վեռա Բոյան

Ամփոփում

Կոշում հայտնաբերված ռուսական արծաթե դրամների գանձը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, և հետագա ուսումնասիրությունը նոր բացահայտումների հիմք կարող է դառնալ: Նմանօրինակ բազմաքանակ գանձի հայտնաբերումը մեկ անգամ ևս փաստում է տարածաշրջանի ներգրավվածությունը առևտրական ակտիվ գործունեության մեջ: Հայաստանի բարենպաստ դիրքը՝ որպես կապող օղակ Արևելքի և Արևմուտքի միջև, նպաստում էր առևտրական և մշակութային հարաբերությունների զարգացմանը:

Գանձը բաղկացած է 3002 կոպեկ և 75 մորդովկա կոչվող արծաթե դրամներից: Այն առանձնահատուկ է իր մեծաքանակությամբ, որտեղ գերակշռում են Միխայիլ Ֆեոդորովիչի (1645-1676 թթ.) դրամները: Դրամական գանձը թաղվել է, ամենայն հավանականությամբ, XVIII դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում, քանի որ առկա են Պետրոս I-ի նախառեֆորմյան շրջանի դրամներ:

Բանալի բառեր՝ Ռուսական իշխանություն, Կոշ, դրամական գանձ, կոպեկ, մորդովկա, դրամահատարան, առևտուր:

КЛАД РУССКИХ СЕРЕБРЯНЫХ МОНЕТ XVI-XVIII ВВ. ИЗ КОША

Вера Боян

Резюме

Огромный интерес являет собой клад русских серебряных монет, найденный в Коше. Обнаружение такого количества монет еще раз доказывает причастность региона к активной торговой деятельности. Благоприятное положение Армении как связующего звена между Востоком и Западом способствовало развитию торговых и культурных связей.

Клад уникален по своему содержанию и состоит из 3002 копеек и 75 серебряных монет под названием *мордовка*. Большая часть монет относится к периоду правления Михаила Федоровича (1645-1676 гг.). Вероятно, клад был захоронен в первом десятилетии XVIII века, поскольку среди монет имеются монеты до-реформационного периода правления Петра I.

Ключевые слова – Русское княжество, Кош, денежный клад, копейка, мордовка, монетный двор, торговля.

RUSSIAN SILVER COINS' HOARD OF XVI-XVIII CENTURIES FROM KOSH

Vera Boyan

Abstract

The hoard of Russian silver coins found in Kosh presents a great interest, further study of which can be the basis of new discoveries. The find of such a large number of russian coins once again proves the involvement of the region in trade activities. Armenia's favorable position between the East and the West, contributed to the development of trade and cultural relations.

The hoard consists of 3002 kopecks and 75 silver coins called Mordovka. It is unique in its quantity. The coins of Mikhail Feodorovich (1645-1676) are a large amount in the hoard. In all probability the hoard had been buried during the first decade of the XVIII century, as there are coins of the pre-reform period of Peter I.

Key words – Russian principality, Kosh, hoard, kopeck, mordovka, mint, trade.

**ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԻ ՈՒ
ԱՊԱԳԱՅԻ ՄԱՍԻՆ (1919 ԹՎԱԿԱՆ)**

Ինչպես հայտնի է, 1919 թ. սկզբներին հայ ժողովրդի գրական-մշակութային կյանքում մեծ իրադարձություն էր Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակի տոնակատարությունը: Փետրվարից մայիս փառավորապես նշվում է Ամենայն հայոց բանաստեղծի հոբելյանը. անդրկովկասյան մամուլում տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, կազմակերպվում՝ ամենատարբեր միջոցառումներ և այլն:

1920 թ. սկզբին Թիֆլիսում հրատարակված «Գրական-գեղարվեստական ալմանախ»-ի 5-րդ համարն ունի հետևյալ ընծայագիրը՝ «Հովհ. Թումանյանին՝ նրա ծննդյան 50-ամյակի առիթով»: Այլ նյութերի թվում այստեղ տպագրվել են նաև մի շարք գրողների կարծիքները հայ գրականության արդի վիճակի ու ապագայի մասին՝ ի պատասխան Ստ. Զորյանի կազմած հարցաշարի, որը կրում է «Հայ գրականության վիճակը (հայ գրողների կարծիքով)» խորագիրը: «Դեռ 1917 թ. վերջերին, երբ մեր գրական աշխարհում համեմատական կենդանություն կար և ռուսական հեղափոխությունը մեր առջև բացել էր պայծառ հեռանկարներ՝ ապագան դարձնելով դյուքական մի երկիր, – այդ ժամանակ մեր մեջ միտք հղացավ մի հարցարանով (անկետով) դիմել մեր գրողներին ու քննադատներին և նրանց կարծիքն իմանալ հայ գրականության ներկայի ու ապագայի մասին, – նախաբանում գրում է հարցաթերթիկի հեղինակը: –Եվ այդ նպատակով կազմեցինք մի հարցարան: Սակայն քաղաքական ձախորդ իրադարձությունները և մեր ժողովրդի գլխին պայթած ահավոր աղետները, որ հիմն ի վեր կործանեցին ամեն տեսակ ծրագիր ու հղացում, անիրագործելի դարձրին և մեր ցանկությունը: Բայց ներկա թվին, երբ փոթորիկն անցավ կարծես, և մեր երկինքը փոքր-ինչ պարզվեց, մեր վաղեմի միտքը նորից այցելեց մեզ: Եվ այս անգամ արդեն այդ պատրաստի հարցարանով դիմեցինք մեր գրողներից նրանց, ովքեր այն ժամանակ գտնվում էին Թիֆլիսում, մնացած հեղինակներին, որ գտնվում էին Թիֆլիսից դուրս, անկարող եղանք դիմել՝ խզված հաղորդակցության պատճառով (ինչպես կտեսնենք ստորև, միակ բացառությունը եղել է Դ. Անանունը, որն այդ ժամանակ բնակվում էր Երևանում – Ա.Զ.)»¹: Այնուհետև ներկայացվում է հարցարանը.

«1) Ի՞նչ է Ձեր կարծիքը գեղեցիկ հայ գրականության ներկայի մասին.

ա) վիպասանություն, բ) դրամա, գ) քնարերգություն:

2) Ինչպե՞ս եք նայում գեղեցիկ հայ գրականության ապագային:

ա) Արդյոք, ներկան երաշխավորո՞ւմ է նրա ապագա առաջադիմությունը:

բ) Որո՞նք են, Ձեր կարծիքով, նրա գրավականները:

¹ Գրական-գեղարվեստական ալմանախ (Թիֆլիս), 1919, N 5, էջ 128:

3) Ի՞նչ կարծիք ունիք ռուսահայ ու թյուրքահայ գեղարվեստական բարբառների մասին:

ա) Ապագան այդ բարբառներից որի՞ն է պատկանում:

բ) Ցանկալի՞ է, արդյոք, նրանց ձուլումը. թե մեկի կամ թե մյուսի չքացումը:

4) Ի՞նչ կարծիք ունիք ժողովրդական բարբառների մասին»²:

Հարցարանին պատասխանել են Շիրվանզադեն (6 ապրիլի 1919 թ.), Հովհ. Թումանյանը (ամսաթիվը նշված չէ), Նար-Դոսը (30 մարտի 1919 թ.), Վ. Փափագյանը (8/26 ապրիլի 1919 թ.), Դ. Դեմիրճյանը (9 օգոստոսի 1919 թ.), Տ. Հովհաննիսյանը (10 ապրիլի 1919 թ.), Դ. Անանունը (18 հոկտեմբերի 1919 թ., Երևան)³, Հ. Սուրխաթյանը (ամսաթիվը նշված չէ)⁴:

Ստորև հրապարակում ենք հարցաշարին Դ. Անանունի տված ընդարձակ, բովանդակալից և ուշագրավ դիտարկումներով լեցուն պատասխանները:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ «ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ (ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿԱՐԾԻՔՈՎ)» ՀԱՐՑԱՐԱՐԻՆ

Մեր գեղեցիկ գրականության ներկան որակում չունի այն պատճառով, որ ցայտուն անուններ ու գործեր չկան հրապարակի վրա: Մի երկու վիպական անուններ (Կ. Միքայելյան, Միք. Մանվելյան, Ստ. Զորյան) դեռևս գրչի հզորության չեն տիրացել և նույնիսկ դժվար է ասել, թե հայ միջավայրը կարող կլինի առնություն մատակարարել նրանց դալուկ վրձինին: Նույնը կարելի է կրկնել նաև դրամայի նկատմամբ (Վ. Վալադյան): Քնարերգության բնագավառում Վ. Տերյանի մուսան ահա քանի տարի է, որ խլացրել է մյուս ձայները: Մեր բոլոր մատաղ բանաստեղծները շարունակում են հարկ մատուցանել Վ. Տեր-

² Գրական-գեղարվեստական ամսանախ, 1919, N 5, էջ 128-129:

³ Ստ. Զորյանը գրող, հրատարակիչ, պոլիգրաֆիստ, խմբագիր Միսաք Էփրիկյանին 1919 թ. նոյեմբերի 5-ին Երևանից Թիֆլիս գրած նամակում հայտնում է. «...ուղարկում եմ ...Դ. Անանունի կարծիքը անկետայի առիթով: ...Սովորականից մի քիչ երկար է Դավիթի կարծիքը, բայց հետաքրքրական է» (Զորյան Ստ. 2010, Սրտի մտոք և հարգանք, կազմ. և ծան. Կ.Ս. Զորյան և Հ.Լ. Զորյան, խմբագիր՝ Ա.Գ. Ափինյան, Երևան, էջ 24):

⁴ Գրականագետ Ե. Մնացականյանը գրում է. «1919 թ. ուշագրավ մի ծեռնարկում է իրականացնում Ստ. Զորյանը: Հայ գրականության ներկա վիճակի գնահատման նպատակով գրողն իր կազմած հարցարանով դիմում է ժամանակի հայտնի դեմքերին: Ի թիվս այլ հարցերի՝ Զորյանը փորձում է ճշտել նրանց տեսակետը «ռուսահայ ու թրքահայ գեղարվեստական բարբառների մասին»: Պատասխանները ավելի քան հետաքրքիր են և խոսուն. ժամանակի մտավորականությունը մեծ հույսեր ուներ Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ, և նրանց արտահայտած մտքերը լի էին հավատով դեպի հայոց լեզվի միասնական ամբողջականության կայացումը» (Մնացականյան Ե. 2017, Բանավեճերը գրական հայերենի շուրջ և Հովհաննես Թումանյանը (1890-1910-ական թթ.), Երևան, էջ 39):

յանի քնարով հարուցած մոտիվներին, մի հոգեվիճակ, որ մենք որակել ենք «մե-նության մղձավանջը» անունով⁵։ Երիտասարդ բանաստեղծների մեջ երջանիկ բացառություն է կազմում թյուրքահայ Վեսպերը, որը գիտե առնական նվագներ կերտել և դա շնորհիվ նրան, որ երգչի հոգուն տիրում է ցեղի ու հայրենիքի վերածնության կարոտը։

Ասացինք, որ հայ գեղեցիկ գրականության ներկան որակում չունի։ Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ այժմ տիրում է գեղեցիկ գրականության բացակայության շրջանը։ Սակայն մեր գրականության անցյալը և հին վարպետների դեռևս հնչվող ձայնը գրավական է, որ գրական պարապությունը երկար չպիտի շարունակվի։ Գեղեցիկ գրականությունը, ինչպես և հոգևոր մնացած կարգի երկե-րը պարապ և անօդ տարածության մեջ չեն ստեղծվում։ Պատերազմի, մեծ հեղափոխության և մեր ազգային ոգորումների հետևանքով կերտվում է հայ պատմության նոր շրջանը, որի նկատմամբ կարելի է լուսավոր գուշակություն-ներ անել։ Այդ նոր շրջանում իրար պիտի խառնվին երկու տարբեր ապրումներ – անցյալի հիշողությունները՝ լի թախիծով, սոսկումներով և ավստսանքով և ապագայի որոնումները, ուր մտքի վարանումը կցորդված կլինի խիզախության հետ։ Այստեղ հնարավոր է և՛ ռոմանտիզմը կրոնական շղարշով պարուրված և՛ ցայտուն ռեալիզմը։ Մեր ապագա տնտեսական ու քաղաքական միջավայրից շատ բան է կախված։ Կկարողանա՞ն արդյոք եղած հայ գրիչները նոր պայ-մաններում ունկնդիր հանդիսանալ նոր ծայներին, նկատել նոր ներկերը և ըստ այնմ լարել իրանց եռանդը, թե անցյալի անցուդարձերը, հին հասարակակարգի փլուզումը նրանց արդեն դարձրել է մտավոր անկարներ – այս հարցին դժվար է պատասխանել։ Հավանորեն մեր արդի գրողներից շատերը կապավինեն իրանց հիշողություններին։ Բայց և համոզված ենք, որ նրանց փոքրաթիվ մասը նոր կորովի ուժերի հետ սպասավոր կկանգնե նոր պահանջներին և կսպառե գրա-կան բացակայության այս շրջանը։ Մեր ազգի անսպառ և աննկուն աշխարհա-շեն եռանդն է մեզ իրավունք տալիս նման եզրակացության հանգեցնել։

Մեր ազգի քաղաքական ամբողջացումը, նրա հավաքումը միևնույն պե-տական հարկի տակ հրամայական է դարձնում ռուսահայ և թյուրքահայ բար-բառների ծովման խնդիրը։ Ազգը չի կարող տարբեր բարբառներ գործադրել պետական և հասարակական հաստատություններում և այստեղից էլ պիտի սկսվի ծուլողական աշխատանքը։ Գիտակցական, կազմակերպված վերաբեր-մունքը շատ բան կարող է անել այստեղ։ Հիշենք, որ դպրոցին վերապահված է խոշոր դեր։ Եթե հայկական երկու հատվածների հոգևոր ղեկավարները զլանան ձեռնամուխ լինելու բարբառների ծովման աշխատանքին, ապա հարցի լուծումը կմնա տարերքին, այսինքն՝ բնական մրցմանն ու զարգացմանը։ Լեզուն կեն-դանի է նրա գործածողների թվով։ Այս հանգամանքը պետք է որ գերակշռու-

⁵ Տե՛ս 1909 թ. «Նոր օրեր» (Բաքու) թերթում (մարտի 21, N 2, էջ 5-6) Դ. Անանունի «Մենության մղձավանջը (Վահան Տերյան՝ «Մթնշաղի անուրջներ»)» խորագրով գրախոսությունը, նաև՝ 1912 թ. «Մեր ուղին» (Բաքու) ժողովածուում (էջ 98-110) նրա ծավալուն գրախոսությունը Տերյանի «Բանաս-տեղծություններ»-ի առաջին հատորի վերաբերյալ՝ դարձյալ «Մենության մղձավանջը» վերնագրով։

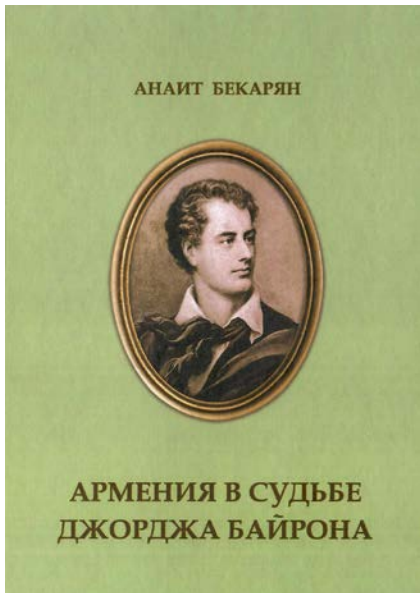
թյուն տա նախկին ռուսահայերի բարբառին: Մյուս կողմից արդեն պարզ է, որ ռուսահայերը պիտի կազմեն հայկական պետականության (իբրև ապարատի) ողնաշարը: Սա էլ մի գրավական է, որ նրանց բարբառը առաջնության վիճակում պիտի լինի: Այսպիսով կան տվյալներ, որ այժմյանից նշմարելի են դարձնում ռուսահայ բարբառի գերիշխանությունը: Պարապ հարց է, թե ցանկալի՞ է բարբառների ձուլումը կամ նրանց մեկի չքացումը: Ուժեղը պիտի հաղթի և մենք հաղթությունը գուշակում ենք հոգուտ ռուսահայերի:

Հենց որ հայ լեզուն տեր ու տիրական ունեցավ, հենց որ հայ պետությունը հոգատար կանգնեց մեր «աննյութ գանձին», – հայ հոգևոր բարեմասնություններին, ապա դրանով վճիռ պիտի արձակվի նաև հայ ժողովրդական բարբառներին: Նրանցից ոչ մեկը հավակնություն չի ունենալ պետական լեզու դառնալու, բայց նրանցից ամեն մեկը կգա բառերով և պատկերավոր դարձվածքներով հարստացնելու մեր գրական լեզուն, նայած թե տվյալ ժողովրդական բարբառը որպիսի տաղանդով օժտված ներկայացուցիչ կտա մեր գրականությանը:

Մենք հավատով ենք նայում մեր գրականության ապագային: Հոգևոր զենքը երբեք հայը բաց չի թողել իր ձեռքից: Եվս առավել նա այդ չի կարող անել ազգերի և վարի խավերի ազատագրության պահուն, երբ խոսքին ու գրչին վերապահված է այնքան վճռողական, այնքան վիթխարի դեր: Եթե հայ մարդիկ հրաժարվեն քաղաքական փնթիությունից և պայծառ հայրենաշեն ծրագիր առաջադրեն մեր գրական ուժերին, ապա դրանով նրանք հրահրած կլինեն ազգի մեջ պահված ուժը, ստեղծելով գրական ճակատ, ուր կխամրի թույլը և հաղթական ճաճանչներ կարձակե հզորը⁶:

⁶ Գրական-գեղարվեստական այլմանախ, 1919, N 5, էջ 141-143: Ի դեպ, 1920 թ. ապրիլի 29-ին Ստ. Զորյանի՝ Մ. Էփրիկյանին Երևանից Թիֆլիս գրած նամակում կարդում ենք. «Սիրելի Միսաք, // Բարի եղիր Դավիթի համար մի օրինակ «Ալմանախ» ուղարկել: ...Դավիթը իր պատասխան գրվածքի համար (անկետայի) հոնորար է ուզում. նրա հաշվով բռնում է 380 ռ. հայկական դրամով» (Զորյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 31):

АНАИТ БЕКАРЯН, Армения в судьбе Джорджа Байрона, Ереван, изд. «Гитутюн» НАН РА, 2023, 198 с.

Աշխատությունը նվիրված է հայ իրականության հետ անգլիացի մեծ բանաստեղծ Ջ. Բայրոնի ունեցած աղերսներին և նրա ստեղծագործության տեղին ու նշանակությանը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Մեզանում վաղաժամոր՝ մի թեմա, որ սակայն, Ա. Բեքարյանն ամբողջացրել է շատ ավելի լայն շառավղով՝ ընդհուպ մինչև Բայրոնի ստեղծագործությունների թարգմանություններն առանձին հրատարակություններով և պարբերական մամուլում, Բայրոնի հայկական նամակներն ու հայագիտական ուսումնասիրությունները, դրանց փոխառնչությունները Եվրոպայում հայագիտության զարգացման հետ, բայրոնիզմի դրսևորումները հայ գրականության մեջ և այլն: Թեմատիկ ընդգրկումներով, հետազոտական ծավալ-

ներով և մանրակրկիտ աշխատանքի տպավորիչ արդյունքներով Ա. Բեքարյանի աշխատությունը հանդես է գալիս որպես եզակի մի գործ հայկական բայրոնագիտության մեջ և այն հանրագումարի բերելու իր համոզիչ ապացույցներով:

Ա. Բեքարյանի աշխատության հիմքում ընկած է Բայրոնի, որպես իր դարաշրջանի և ճակատագրի պատվերով այդ դարաշրջանից էլ առաջ ընկած անհատի աշխարհընկալումը, բանաստեղծական եզակիությունը և մարդասիրական ուղղվածությունը, որ պատմական հուշ է դարձել հատակապես Բայրոն-Մխիթարյան միաբանություն առնչությունների կտրվածքով: Եվ այս իմաստով հեղինակը վերհանել է փաստական հարուստ նյութ՝ ուշադրությամբ քննելով Բայրոնի կենսագրական հանգամանքները Վենետիկում՝ 1816-1818 թթ., հայերին ու հայերեն լեզվին վերաբերող նրա նամակները՝ գրված իր բարեկամներին՝ բանաստեղծ Թ. Մուրին և հրատարակիչ Ջ. Մըրրեին, հայր Հ. Ավգերյանի հետ Բայրոնի հրատարակած անգլերեն-հայերեն ու անգլերեն-հայերեն քերականական ձեռնարկների ստեղծման պատմությունը: Այս գործերին Ա. Բեքարյանն ավելացնում է հայ մատենագրությունից Բայրոնի կատարած թարգմանությունները (հատվածներ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունից, Ներսես Լամբրոնացու Ատենաբանությունից, ս. Պողոսի՝ կորնթացիներին ուղղված թղթից և այլն): Իսկ Մխիթարյան միաբանությունը և նրա գործիչները՝ Բայրոնի հետ ունեցած առնչություններով և սեփական պատմությամբ ու գործունեության վիթ-

խարի մշակութային շառավիղներով շրջանառում են խնդրո առարկա աշխատության գրեթե բոլոր և հատկապես առաջին ու երկրորդ գլուխներում: Հեղինակը աստիճանաբար վերհանում է այդ փոխհարաբերությունների բոլոր շերտերը՝ ցուցադրելով բաղադրիչների և ամբողջի լոգիստիկայի հայտնաբերման ճաշակ և հմտություն: Այդ ընթացքն ընդգրկում է Մխիթարյանների պարբերական մամուլում Բայրոնի գործերի տպագրման պատմությունից մինչև օտար հեղինակների կողմից Բայրոն-Մխիթարյան կապերի գնահատականը, Բայրոնի հայկական նամականու քննությունը, վերջինիս հիման վրա հայագիտության զարգացման ընթացքը Եվրոպայում, իր՝ Բայրոնի հայագիտական գործերի և ի վերջո, նրա անձի ու ստեղծագործության արժեքավորումը հայ գրական-հասարակական մտքի կողմից, որ հասցվում է գրեթե մինչև մեր ժամանակները: Մի հայտնի չափով քննարկվող աշխատությունը վերաբերում է նաև Մխիթարյան միաբանության և Մխիթարյան հայրերի անհատական գործունեությանը, թող որ մասնակիորեն, սակայն և տարողունակ ընդգրկումներով՝ միշտ առանցքում ունենալով Բայրոնի հետ նրանց առնչությունների մշակութային ու գիտական նշանակությունը: Հետազոտության բուն նյութը թելադրում է դրա երկու հիմնական ուղղությունները՝ հայ իրականության մեջ բայրոնագիտության սկզբնավորումն ու զարգացումը Մխիթարյանների կողմից և այնուհետև՝ Բայրոնի ստեղծագործության հոգևոր կապերը հայ գրականության հետ՝ նրա աշխարհընկալման և պատկերումների ընթացքի համեմատ: Սակայն աշխատանքը չի սպառվում նշված ուղղություններով, դրանք իմաստավորվում են նաև հետազոտական ընթացքով, կարելի է ասել՝ միջազգային ընդգրկումներով, այսինքն, բայրոնագիտության և հայագիտության ներթափանցումների մտածված վերարտադրությամբ: Ըստ այդմ, աշխատության երեք գլուխներում հեղինակը առավել խորությամբ, քան որևէ այլ ուսումնասիրող հայագիտության մեջ, իր մտահղացումներն ընդհանուր առմամբ իրականացրել է մի քանի հիմնահարցերում, որոնց մեջ կնշեինք Հայկական նամակների նշանակությունը Բայրոնին հետևող ժամանակաշրջանի հայագիտության զարգացման մեջ և հայ գրական-հասարակական մտքի ասպարեզում Բայրոնի տեղի և նշանակության հետազոտությունը:

Բայրոնի բուն իսկ կենսագրական հանգամանքներն աշխատության մեջ նախապատրաստում են նրա մուտքը Ս. Ղազար կղզի՝ ապահովելով հեղինակի կողմից անգլիացի բանաստեղծի՝ հայերին և հայերենին առնչվելու հանգամանքը և հիմնավորումների համոզչությունը: Արժե նշել նաև այս հարցում Ա. Բեքարյանի բացատրությունը. եթե Բայրոնի հայերեն սովորելու ցանկությունը մխիթարյան հայր, այս ասպարեզում նրա ուսուցիչ Հ. Ավգերյանը բացատրում էր հայ պատմիչների գործերը թարգմանելու նրա ցանկությամբ, իսկ նշանավոր պատմաբան և նույնպես նրա ժամանակակից Ղ. Ինճիճյանը՝ հայ բանաստեղծությանը ծանոթանալու նպատակով, ապա Ա. Բեքարյանը՝ այդ երկու ցանկությունները միասին, սակայն հայերենին տիրապետելու առավել հեռամետ նպատակադրմամբ: Ոչ նվազ կարևորության շարժառիթը կարելի է կարծել՝ բանաստեղծական հանճարի համար դժվարություններ հաղթահարելու

և սեփական ներաշխարհում կասկածի և ինքնավստահության պայքարի դիտարկման անհազ տենչը, ծովային խորություններից մարգարիտներ հանելու իմաստավորված տքնությունը, որտեղ եթե արկածախնդրական հովեր կան, ապա դրանք էլ մարում են հանճարի իմացական պողոթյուններում: Կարծեք, այդուհետև հասկանալի է դառնում իր՝ Բայրոնի պարզաբանումն այս հարցի լուսաբանման մեջ: Իր հայագիտական նամակներից մեկում (4 դեկտեմբերի, 1816)՝ ուղղված իր հրատարակիչ Մըրրեին, նա գրում է. «Իմ համոզմամբ հայոց լեզուն (որը երկուսն է՝ գրաբար և աշխարհաբար) դժվարին է, բայց ոչ անհաղթահարելի (համենայն դեպս, ես հուսով եմ): Կշարունակեմ ուսումնասիրությունս: Հարկավոր է միտքս մարզել ավելի խիստ ուսման բնագավառում, և այս լեզուն, ամենադժվարինը լինելով ինձ համար, նույնպիսի անհրաժեշտություն է, որպիսին՝ պոչը օձի համար» (տես գրախոսվող աշխ., էջ 180):

Իր գրքի առաջին հատվածներում Բայրոնի հայտնի կենսագրական հանգամանքներին և Մխիթարյանների հետ գործակցության փաստերին հեղինակն ավելացնում է սեփական հետազոտության արդյունքները: Այսպես, նա պարզում է, որ «Բազմավէպում» 1846 թ. անստորագիր տպագրվել է «Ուխտագնացություն Չայլդ Հարոլդի» պոեմից մի հատված, որի թարգմանիչը Ղ. Ալիշանն է: Նույնպես անստորագիր, այդ ամսագրում և ավելի ուշ շրջանում, Ղ. Ալիշանն իր այդ երախայրիքին ավելացրել է նշված պոեմի մեկ այլ հատվածի թարգմանությունը: Ա. Բեքարյանը ավելացրել է նաև նյութեր՝ նվիրված Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, որոնք, անշուշտ, կնպաստեն հայ-եվրոպական և իր հերթին, հայ-անգլիական մշակութային առնչությունների վերհանման գործին:

Բազմաթիվ օրինակներով Ա. Բեքարյանը ցույց է տալիս, որ Բայրոն-Մխիթարյաններ կապերը ավանդույթ և հիմք են դարձել նշված՝ մշակութային փոխհարաբերությունների բնագավառում: Մխիթարյանների գործունեությունն այս իմաստով շարունակվել է մեծ բանաստեղծի մահվանից հետո ևս:

Հայտնի է, որ Մխիթարյանների հետ գործակցության առաջին օրինակը տվել էր Բայրոնը՝ 1817 և 1819 թթ.՝ Հ. Ավգերյանի հետ հրատարակելով «Քերականութին անգղիական և հայերէն» և «Քերականութին հայերէն և անգղականերէն» ուսումնական ձեռնարկները: Այդ գործունեությունն է, ի դեպ, խթանել երկու այլ անգլիացիների՝ Ջ. Բրանդի և Է. Լոմբի աշակերտելը Հ. Ավգերյանին, որոնք ամիսներ շարունակ հայերեն են սովորել նրանից և ինչպես Բայրոնը, նպաստել հայերեն-անգլերեն (Է. Լոմբ) և անգլերեն-հայերեն բառարանների (Ջ. Բրանդ) հրատարակության աշխատանքներին: 1820-ական թթ. Վենետիկում լույս տեսած այդ բառարանները, Ա. Բեքարյանի ճշմարտացի գնահատականով, «չափազանց արժեքավոր և հրատապ են մնում առ այսօր» (էջ 25):

Մխիթարյանների հետ Բայրոնի համատեղ աշխատանքն ի հայտ է եկել նաև «Բառարան անգղիերեն և հայերէն» հրատարակության գործում (1821): Ա. Բեքարյանը վերհանում է նաև Բայրոնի զուտ ինքնուրույն գործերը՝ դարձյալ նշված գործակցության շրջանակներում (հայերեն Աստվածաշնչի այն հատվածների

թարգմանությունները, որոնք չկային անգլերեն տարբերակում, հատվածներ հորենացու «Հայոց պատմությունից» և Լամբրոնացու «Ատենաբանությունից»):

Աշխատության մեջ առանձնակի ուշադրություն է դարձված Բայրոնի և Մխիթարյանների ու հայագիտության հետ այն աղբյուրների վերհանմանը, որոնք շոշափվում են բանաստեղծի նամականիում՝ ուղղված իր բարեկամներին ու իր շրջապատի այլ մարդկանց: Փաստական պատկառելի նյութի հիման վրա հեղինակը հաջողությամբ ներկայացրել է անգլիական դասականի հայեցվածքը Մխիթարյանների անձնվեր գործունեության նկատմամբ և հարգանքի ու հոգածության դրսևորումները՝ ի նպաստ միաբանության լուսավորական ծրագրերի:

Աշխատությունն աչքի է ընկնում հստակ արտահայտված ուղղություններով, որոնց մեջ կարելի է առանձնացնել Մխիթարյանների գործունեության լրջմիտ իմաստավորման, Եվրոպայում հայագիտության զարգացման հետագա ընթացքի վրա Բայրոնի ներգործության (երբեմն, թվում է, ուսումնասիրության շրջանակները գերազանցող մանրամասներով) և վերջապես, հայ-անգլիական մշակութային կապերի հիմնահարցերը՝ այս դեպքում ծանրության կենտրոնում պահելով հայ գրական-հասարակական մտքի վրա Բայրոնի թողած ազդեցությունը: Ընդամին, հեղինակը մանրամասն է անդրադարձել Բայրոնի պոեզիայի թարգմանությունների խնդրին, որոնք ընդգրկում են ինչպես նրա առանձին կամ մասնակի գործերի, այնպես էլ ժողովածուների հրատարակությունները:

Բայրոնի գործերի հայերեն թարգմանությունների ասպարեզում Բեքարյանն ընդգծել է Մխիթարյանների և նրանց պարբերականների, մանավանդ «Բազմավեպի» բացառիկ դերը: Նա արժանին է հատուցում նրա առաջին թարգմանիչներին՝ Ղ. Ալիշանին ու Խ. Գալֆայանին: Այստեղ և շարադրանքի հետագա հատվածներում հեղինակը կատարել է գիտական մտահղացման լայն ասպարեզ ենթադրող աշխատանք՝ «Բայրոնը հայ գրականության մեջ» թեմայով: Միշտ կամ գրեթե միշտ նա Բայրոնի գործերի հայերեն թարգմանության պատմությունն առնչում է հայ իրականության մեջ հասունացած գեղագիտական խնդիրներին և այս կտրվածքով մեկնաբանում և Բայրոնի ստեղծագործության ոգին, և հայ ընթերցողի անհատական ու հասարակական մղումները:

Աշխատության I և II գլուխների միջև թեմայի վերլուծության և այն ժամանակային ամբողջականության մեջ գնահատելու տեսակետից կա աչքի զարնող մի ընդհանրություն, որով հիմնահարցի քննությունը ստանում է միջազգային նշանակություն: Նկատի ունենք օտար հեղինակների վերաբերմունքը Բայրոնի և Մխիթարյանների կապերի նկատմամբ: Այդ կապերի մասին գրող հեղինակների միջազգային աշխարհագրությունը գրքում նկարագրվում է իր պատկառելի սահմաններով՝ անգլիացիներից (Ջոն Ջեֆրսոն, Իրվինգ Ուոլես, Ջեն Մորիս) մինչև ռուս հեղինակներ (Ա. և Յու. Վեսելովսկիներ), ֆրանսիացիներ, ամերիկացիներ, իտալացիներ (Իրվինգ, Ուոլես, Լեսլի Մարշանդ, Ա. Պաուլ դի Դեզիո և այլն): Հարկ է ընդգծել հեղինակի բժախնդրությունը՝ հանգամանորեն նշելու մամուլում և տարբեր հրատարակություններում արտացոլված այս թեմաներն առանձնացնելիս: Նա հատկապես վերհանում է «Բազմավեպի» ցուցաբերած

բացառիկ ուշադիր և զգայուն վերաբերմունքը Բայրոն-Մխիթարյաններ փոխհարաբերությունների բացահայտման տեսակետից: Այստեղ առանձնացված է «Բազմավէպի» 1924 թ. թողարկումը՝ նվիրված բանաստեղծի մահվան 100-ամյակին, որում նյութերը մեծավ մասամբ տպագրված են հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Օտարազգի գրողների, մտավորականների և պարզապես Վենետիկ՝ Ս. Ղազար այցելող մարդկանց կարծիքները նշված փոխառնչությունների վերաբերյալ՝ իմացական նոր շերտեր են բացահայտում Բայրոնի՝ հայ իրականության հետ ունեցած շփումների լուսաբանման գործում: Եվ այս տեսակետից խնդրին նայելիս դրանք թարմ բովանդակավորում են ձեռք բերում Մխիթարյանների մյուս՝ «Հանդես ամսօրեայ» ամսագրում: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է Զ. Օ'Բրայենի մի հոդվածին (տպագրված այդ հանդեսի դեսի 1866 թ. համարներում)՝ «Լորդ Բայրոն, Ֆրիդրիխ Շիլլեր և խորհրդավոր հայը» վերնագրով: Անգլիացի հեղինակը Շիլլերի երկի հերոսի նկատմամբ ունեցած ռոմանտիկական-միստիկական հետաքրքրությամբ է բացատրում նրա հայերեն սովորելու և Մխիթարյաններին առնչվելու ամենակին էլ ոչ պատահական հանգամանքը: Նույնպիսի բովանդակության՝ Մխիթարյանների «Հայ ընտանիք» հանդեսի հոբելյանական նյութերում ևս (1874, թիվ 11-12)՝ ամբողջովին նվիրված Բայրոնի մահվան 150-ամյակին, Ա. Բեքարյանը հաջողությամբ ցուցադրում է, որ Բայրոնի ստեղծագործության և կենսագրության հետազոտության շարունակական ընթացքը անհրաժեշտորեն պետք է ենթադրեր նրա և Մխիթարյանների շփումների հոգևոր-բարոյական անբեկանելի կապը, որի փոխադարձ բնույթն իր հերթին նպաստել է Մխիթարյան միաբանության համբավի տարածմանը Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլուր՝ լուրջ ազդակ դառնալով հայագիտության զարգացման համար: Վերոհիշյալ և այլ հեղինակների գործերը Ա. Բեքարյանը քննում և արժեքավորում է տարբեր տեսանկյուններից, նորովի և տալով յուաքանցյուրի առանձին գիահատականը:

Աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է Եվրոպայում հայագիտության ձևավորման և զարգացման պատմությանը՝ հիմքում ունենալով Բայրոնի հայկական նամականին և նրա հայագիտական ուսումնասիրությունները: Այս պատմական ակնարկում շրջանառում և բնութագրվում են Եվրոպացի հեղինակներ Շրյոդերը, Լա Կրոզը, Վիստոն եղբայրները (XVII-XVIII դդ.), Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցը (XIX դ. սկզբներ), Սեն-Մարտենը, «Ասիական ընկերության» հայագիտական հետաքրքրությունները և այլն: Սրան սերտաճած՝ հեղինակը գնահատում է Բայրոնի տեղն ու նշանակությունը այս ասպարեզում: Այստեղ նա վերջինիս հայագիտական գործունեությունը բացատրում է նաև իր՝ Բայրոնի հայտնի ասույթով, որի մեջ մարդկային բովանդակությունը շատ ավելի խորն է, քան հայերին տրված որևէ այլ բնութագիր՝ որևէ այլ օտար հեղինակի կողմից և անգերազանցելի՝ իր պարզությամբ և անկեղծությամբ, որտեղ հայերին նա համարում է այնպիսի տարագրություն ունեցող ազգ, որը «Թերևս դժվար լինի գտնել մի ազգի տարեգրություն, որն ավելի զերծ լինի արատավորող ոճիրներից, քան հայերինը, որոնց առաքինու-

թյունները խաղաղասիրության արգասիք են, իսկ արատները՝ բռնադատման հետևանք: Սակայն ինչպիսին էլ լինեն նրանց ճակատագիրը... նրանց երկիրը հավետ պիտի մնա աշխարհի ամենահետաքրքիր երկրներից մեկը, և թերևս նրանց լեզուն միայն ավելի խորը ուսումնասիրության պահանջ է դնում՝ ավելի գրավիչ դառնալու համար» (էջ 16):

Այստեղ երկու հանգամանք է աչքի զարնում, նախ, շատ ամփոփ, հայոց պատմության փիլիսոփայությունը (որը ցայսօր չի ուսումնասիրվել հարկ եղած խորությամբ) և ապա Բայրոնի հորդորը եվրոպական գիտությանը՝ զբաղվելու հայագիտությամբ, որպես համամարդկային արժեքներ վերհանող գործոնի: Այս հանգամանքով էլ պայմանավորված են, կարծում ենք, այս աշխատության իրողությունները՝ Բայրոնի ժամանակակից եվրոպական հայագիտության նկարագիրը և դրա զարգացման մեջ Բայրոնի անհատականության նշանակությունը:

Շատ ուշագրավ է, որ ռոմանտիզմի ռահվիրան միանգամայն իրատեսական հիմնավորում է տալիս Հայաստանի թշվառությունների պատճառին. «քանզի երկար ժամանակ հզոր թագավորություն լինելով հանդերձ, համարյա երբեք անկախ, չեղավ և պարսից սատրապները, և թուրք փաշաները նմանաբար անապատ դարձրին այն երկիրը, ուր աստված մարդուն ստեղծել էր իր իսկ պատկերով» (էջ 116-117):

Այնուհետև, երկրորդը՝ Ա. Բեքարյանը բավական նրբամտորեն է մեկնաբանում մեր մեջբերած հատվածի վերջին մասը. «Ելնելով քաղաքական նկատառումներից, – գրում է նա, – Մխիթարյանները որոշեցին չիրատարակել ներածությունը: Բանաստեղծի խոսվարարական խառնվածքը չցանկանալով դույզն-ինչ զիջումների դիմել, չընդունեց այդ օբյեկտիվ պատճառները: Բանաստեղծը վիրավորվեց և դադարեց Մխիթարյաններին այցելելուց» (էջ 117):

Հիրավի, սատրապներն ու փաշաները շարունակում էին իրենց գործը՝ զգացնել տալով փոխհարաբերությունների այս անձկալի, բայց և խորհրդանշական պատկերի մեջ: Ավելացնենք, որ հեղինակի հետագա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ նշված պատճառով Բայրոնի առաջաբանը մի տևական ժամանակ անտիպ էր մնում և որ բանաստեղծի մահվանից վեց տարի անց միայն, 1830 թ., Թ. Մուրն այն հրատարակեց «Լորդ Բայրոնի նամակները և օրագրերը. կենսագրական բնույթի տվյալներով հանդերձ» գրքում: Հայերեն թարգմանությամբ Մխիթարյաններն այն տպագրեցին 1852 թ. և հետագայում:

Աշխատության վերջին գլխում հեղինակն իր մտահղացման համեմատ, որ հետամտում է Բայրոնը և հայ իրականությունը հիմնահարցի լուծումը, անցնում է նրա մասին հայ գրական-հասարակական մտքի անդրադարձներին՝ թեման եզրավորելով հայ գրականության մեջ բայրոնիզմի դրսևորումներով: Արժե ընդգծել հայ մտավորականության՝ Բայրոնի ստեղծագործության հետ ունեցած ընդհանրությունների վերհանումը գրքում՝ հայությանը հատուկ ընդարձակ աշխարհագրությամբ (Եվրոպայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ, ԱՄՆ, Ռուսաստան), անգլիացի հանճարի, նրա ժամանակի ու միջավայրի վերաբերյալ այդ մտավորականության անառարկելի իրազեկությունը: Վիճակագրական

ամուր հենքի վրա հեղինակը ցույց է տալիս Բայրոնի՝ բազմիցս հայերենի թարգմանվելու պատմահասարակական պատճառները, որոնց մեջ առաջնակարգ նշանակություն է տալիս ճշմարտության և արդարության որոնումներին: Այս հոգևոր ընդհանրությունն է, որ հայ գրականության մեջ Բայրոնին վերապահել է բացառիկ տեղ. Ոչ միայն նրա ստեղծագործություններն են թարգմանվել, այլև ինքը՝ բանաստեղծն է քանիցս դարձել այդ գրականության հերոս (Ս. Շահագիզ, Հովհ. Թումանյան, Ռ. Որբերյան, Վ. Թորգոմյան, Ա. Սրապյան, Ե. Փեճիկյան, Ն. Զարյան, Ա. Պարսամյան և ուրիշներ): Հեղինակն այստեղ կատարել է գրականագիտական բարձրորակ աշխատանք՝ վերհանելով հայ հեղինակների յուրովի մոտեցումները Բայրոնի կերպարի անհատականացման հայտաբերումներով: Այս բնագավառում հայ գրականությունը սնուցվել է պարբերական հրատարակությունների մատուցած պատկառելի նյութով, որ և հիմնավորվում է հայ գրականության մեջ Բայրոնի ֆենոմենի տրամաբանությանը նպաստ բերած «Բազմավեպի», «Ծաղիկի», «Մեղվի», «Մշակի», «Հանդես ամսօրեայի», «Հայ ընտանիքի» ավանդը խնդրո առարկա հիմնահարցում:

Քննարկվող գրքում հատկապես պետք է արժեքավորել հանրագումարային նշանակության վերջին հատվածը՝ «Բայրոնիզմի արտացոլումը հայ գրականության մեջ» խորագրով: Բայրոնիզմի՝ ռոմանտիկական գաղափարների ու բանաստեղծական աշխարհի անկրկնելի համադրումը գրականության մեջ՝ իր խոր հետքն է թողել հայ գրականության վրա Ղ. Ալիշանից և Ս. Շահագիզից մինչև Ռ. Որբերյան, Հովհ. Թումանյանից և Ավ. Իսահակյանից մինչև Վ. Կարենց, Պ. Սևակ և մեր ժամանակների այլ գրողներ: Բայրոնիզմին ներհատուկ անհագ ազատասիրությունը, մարդասիրությունը և այլասիրությունը տառապած անհատի և ազգերի նկատմամբ՝ պայմանավորեցին հայ գրողների ու գրականության՝ այլև կերպարվեստում ամբողջական ժանրերի (քաղաքական և քաղաքացիական քնարերգություններ, սուբյեկտիվ քնարերգություն) արդիականացումն ու այլ զարգացումները: Պետք է ավելացնել Բայրոնի թողած անխուսափելի ազդեցությունը հայ ազգային ազատագրական մտայնության, հոգևոր ու մտավոր կապանքներից ձերբազատվելու այն ուղղվածության վրա, որով հայ գրականությունը մերձենում է ազգերի մշակույթին ընդհանրապես և մասնավորապես՝ Բայրոնի ստեղծագործության լայնահուն ուղիներով:

Կարելի էր ավելի երկար խոսել աշխատության արժանիքների և այլ առանձնահատկությունների վերաբերյալ, սակայն եզրափակելուց առաջ չորջանցենք դրա բովանդակային մի իրողությունը. գիրքը հայերենից ռուսերենի է թարգմանել Գայանե Հարությունյանը՝ իրեն հատուկ լեզվագիտական և հայագիտական իմացությամբ ու հմտությամբ: Ավելացնենք նաև նրա աշխատանքի հույժ տպավորիչ գեղարվեստական կողմը՝ Բայրոնին նվիրված չափաժողովածական թարգմանությունները արևմտահայ (սփյուռքահայ) պոեզիայից ռուսերենի (Ռ. Որբերյան, Ե. Փեճիկյան, Վ. Թորգոմյան, Ա. Սրապյան, Մ. Աթմաճյան), որոնք կատարվում են առաջին անգամ:

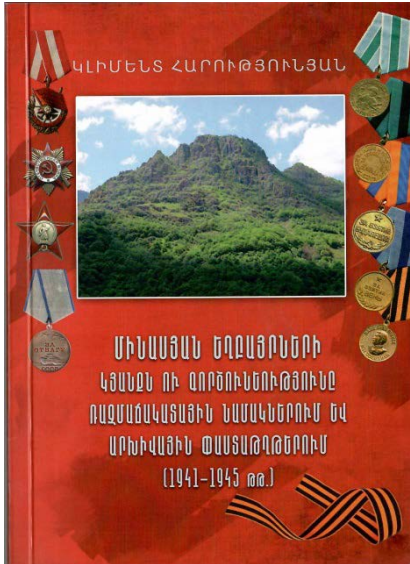
Ցանկալի կլինեն առավել բազմակողմանի և ընդլայնված տեսնել Հավելվածի փաստական նյութը՝ տարբեր ժամանակներում, նրա հայերեն հրատարակությունների տիտղոսաթերթերը:

Պետք է շնորհավորել հեղինակին, նաև ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտին՝ Բայրոնի ստեղծագործությանը նվիրված տասնամյակների այս անդուլ աշխատանքը հաջողությամբ ամբողջացնելով հայ բայրոնագիտությանը մնայուն արգասիք ընծայելու և գրքի հրատարակության համար: Այս առթիվ կարելի է ասել, որ անգամ այս լուրջ աշխատանքի դեպքում անխուսափելի են մնացել որոշ վիճելի խնդիրներ (կրկնությունների հիմնավորվածությունը), թեմատիկ ձևակերպման հետ կապվող հանգուցալուծումներ (կառուցվածքային տրոհումներ), որպիսիք կարող են միայն սրել ընթերցողի ուշադրությունը սիրով և նվիրումով կատարված այս աշխատանքի անհերքելի արժեքի նկատմամբ:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

ՎԼԻՄԵՆՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Մինասյան եղբայրների կյանքն ու գործունեությունը ռազմաճակատային նամակներում և արխիվային փաստաթղթերում (1941-1945 թթ.), Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 2022, 128 էջ, 32 էջ լուսանկարներ:

Վերջերս հրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանի հեղինակած «Մինասյան եղբայրների կյանքն ու գործունեությունը ռազմաճակատային նամակներում և արխիվային փաստաթղթերում (1941-1945 թթ.)» հայերեն մենագրությունը, որը բազմաժանր պատմաբանի՝ Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցությանը վերաբերող 40-րդ մենագրությունն է: Գիրքը նորություն է հայ պատմագրության մեջ իր բովանդակությամբ. շարադրված է հիմնականում Հայրենական մեծ պատերազմին սկզբից մինչև վերջ գործուն մասնակցություն ունեցած Մինասյան եղբայրների՝ Անդրանիկի և Օնիկի, պատերազմում զոհված Պարզևի և Նրանց հորեղբայր Շմավոն Մինասյանի ռազմաճակատային նամակների ու Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի (Մոսկվայի մարզ, քաղաք Պոդոլսկ) նորահայտ ու արժեքավոր փաստաթղթերի հիման վրա, որտեղ հանգամանորեն լուսաբանվել են Մինասյանների ռազմաճակատային կյանքն ու գործունեությունը, բացահայտվել հայրենիքի, ծնողների, բարեկամների ու ընկերների հանդեպ նրանց անսահման սերն ու նվիրվածությունը, ամփոփ անդրադարձել է նաև նրանց հետագա ճակատագրին:

Աշխատության խմբագրական կոլեգիայի կազմի մեջ ընդգրկված են ՀՀ պաշտպանության նախարարին առընթեր բարձրագույն սպայական հանձնաժողովի նախագահ, գեներալ-մայոր Վլադիմիր Հայրապետյանը և ՀՀ վետերանների միավորման նախագահ, գնդապետ Սիմոն Եսայանը: Գիրքը գրախոսել է ՀՀ վետերանների միավորման նախագահի տեղակալ, գնդապետ Միխայիլ Ստեփանյանը:

Աշխատությունը բաղկացած է առաջաբանից, երեք գլուխներից, վերջաբանից, հավելվածներից, հեղինակի մասին տեղեկությունից, նկարազարդ է և ընթերցվում է մեծ հետաքրքրությամբ:

Ընդարձակ առաջաբանում (11 էջ), բացի օգտագործված աղբյուրներից և գրականության տեսությունից, համառոտակի լուսաբանվել են Մեծ հայրենականին մասնակցած հայ ռազմիկների, զորավարների, հայկական դիվիզիաների, հորհրդային Միության հայ հերոսների կատարած սխրանքները, առանձնահա-

տուկ նշվել է Սյունիքի զավակների ավանդը գերմանաֆաշիստական զավթիչների ջախջախման գործում: Հեղինակը նաև հատուկ ուշադրություն է դարձրել Մինասյան եղբայրների ծննդավայր Կապանի շրջանի Շիկահող գյուղի պատմության լուսաբանմանը: Սյունյաց աշխարհի ամենագեղատեսիլ վայրում գտնվող այդ գյուղը դեռևս XIII դարում հարկատու էր Տաթևի վանքին: Շիկահողը պետական, քաղաքական գործիչ, ազգային բարերար Պողոս Նուբար փաշայի նախնիների ծննդավայրն էր, որտեղից նրանք Դավիթ-Բեկի ապստամբության ավարտից հետո հեռացել են Զմյուռնիա, ապա Եգիպտոս, Սուդան, Ֆրանսիա: Այժմ էլ գյուղի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու (XVII դար) բակում պահպանված են Մելիք-Նուբարների ազգականների գերեզմանները: Նուբար փաշան 1866-1879 թթ. և 1881-1888 թթ. եղել է Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարը, ապա՝ Եգիպտոսի վարչապետ: Նրա որդին՝ Պողոս Նուբարը, 1906 թ. հիմնադրել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը: Նա, որպես Ազգային պատվիրակության նախագահ, 1919-1920 թթ. մասնակցել է Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի աշխատանքներին՝ նպատակ ունենալով հասնել անկախ և միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը: Պողոս Նուբարը ծավալել է նաև ազգանպաստ գործունեություն, բացել է դպրոցներ, հիվանդանոցներ, մշակութային կենտրոններ, հրատարակել պարբերականներ և այլն:

Շիկահողի ծնունդ էր նաև 1918 թ. (մայիսի 24-28) Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոս, հրետանու հրամանատար, կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը, որը նույնպես Մելիք-Նուբարների տոհմից էր: Այդ նշանավոր տոհմից էր նաև գիտության նշանավոր գործիչ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, որը գործել է Ինդոնեզիայում, Հնդկաստանում, Չինաստանում և Հայաստանում, զբաղվել է բանասիրությամբ, արվեստաբանությամբ ու փիլիսոփայությամբ: Շիկահողում են ծնվել կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Իվանի Մինասյանը, գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր Մանվել Մակիչի Սիմոնյանը, պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Ամասիայի Հարությունյանը: 1939 թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով Շիկահողն ուներ 870 բնակիչ: Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցած 260 շիկահողցիներից 97-ը զոհվել է ռազմաճակատում: 1967 թ. հոկտեմբերի 15-ին գյուղի կենտրոնական հրապարակում հանդիսավոր կերպով բացվել է Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված շիկահողցիների հիշատակը հավերժացնող հուշարձան, որը կառուցվել էր համագյուղացիների հանգանակությունների շնորհիվ:

Անդրանիկ, Օնիկ, Պարզև Մինասյանները և նրանց հորեղբայր Շմավոն Մինասյանն այն 260 շիկահողցիների թվում էին, որոնք մեկնել էին ռազմաճակատ: Նրանցից երկուսը՝ Պարզև ու Շմավոն Մինասյանները, զոհվեցին ռազմաճակատում:

Առաջին գլխում՝ «Մինասյան եղբայրների մարտական ուղին», հեղինակը լուսաբանում է Մինասյանների կենսագրությունը, նրանց նախապատերազմյան գործունեությունը՝ հանգամանորեն անդրադառնալով յուրաքանչյուրի անցած մարտական ուղուն:

Եղբայրներից ավագը ծնվել է 1914 թ. հուլիսի 7-ին Շիկահողում: Գյուղի դպրոցի յոթերորդ դասարանն ավարտելուց հետո մեկնում է Բաքու հորեղբոր՝ Բագրատի մոտ ուսումը շարունակելու նպատակով: Ուսումն առնելուց հետո Անդրանիկը վերադառնում է հայրենի Շիկահող և աշխատում գյուղի միջնակարգ դպրոցում որպես ռուսաց լեզվի, աշխարհագրության և պատմության ուսուցիչ, ապա՝ հարևան Ծավ գյուղի դպրոցի տնօրեն: 1939 թ. դեկտեմբերին նա 200 կապանցիների թվում զորակոչվում է Կարմիր բանակի շարքերը և ծառայում Բելոռուսական հատուկ զինվորական օկրուգի 6-րդ հրաձգային դիվիզիայի 84-րդ հրաձգային գնդի 1-ին գումարտակի 1-ին վաշտում՝ որպես քաղղեկի տեղակալ: Երբ 1941 թ. հունիսի 22-ին նացիստական Գերմանիան ուխտադրժորեն հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա, առաջին իսկ պահից թշնամու ծանր հարվածն իրենց վրա վերցրին Բելոռուսական զինվորական օկրուգի զորքերը, որոնց թվում՝ նաև Բրեստի ամրոցում տեղակայված 84-րդ հրաձգային գունդը: 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև հուլիսի 20-ը գնդի անձնակազմը հերոսաբար դիմադրեց հակառակորդի մի քանի անգամ գերազանցող ուժերին՝ խոչընդոտելով վերջինների առաջխաղացումը: 6-րդ հրաձգային դիվիզիայի հիմնական ուժերը, նաև 84-րդ հրաձգային գնդի 1-ին գումարտակը գտնվում էին Բրեստի ամրոցից դուրս՝ դաշտային պարապմունքներում: Նրանց չհաջողվեց մարտերով ճեղքել հակառակորդի օղակը և միանալ ամրոցի պաշտպաններին: Ուստի դիվիզիայի հիմնական ուժերը, ինչպես նաև քաղղեկի տեղակալ Անդրանիկ Մինասյանի ստորաբաժանումը ստիպված էին կազմակերպված մարտերով նահանջել արևելք: Բելոռուսական Պինսկ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած մարտի ժամանակ Անդրանիկը ծանր վիրավորվեց և գնացքով տեղափոխվեց Օրյոլ՝ հոսպիտալ: Բուժվելուց հետո 6-րդ բանակի 44-րդ առանձին ինժեներական փակոցային գումարտակի շարքերում Ստալինգրադից մարտերով հասավ Օդեսա, այնտեղից էլ Բուխարեստ, Սոֆիա, Բելգրադ, Բուդապեշտ և 1945 թ. մայիսի 9-ին հաղթանակը նշեց Վիեննայում: Պատերազմը Անդրանիկ Մինասյանն ավարտեց կապիտանի կոչումով. նա գումարտակի հրամանատարի քաղգծով տեղակալ էր, պարգևատրվել էր Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի շքանշաններով և «Արիության համար» մեդալով:

Մինասյանների միջնեկ եղբայրը՝ Օնիկը, ծնվել է 1917 թ. նոյեմբերի 7-ին: Տարրական կրթությունն ստացել է հայրենի Շիկահողում, ապա ուսումը շարունակել Բաքվում: 1931 թ. վերադարձել է Կապան և աշխատանքի անցել քաղաքի փոստատանը՝ որպես հեռագրիչ: 1936 թ. դարձյալ մեկնել է Բաքու և ուսումը շարունակում թիվ 22 երեկոյան դպրոցում՝ իսկ ցերեկային ժամերին շարունակելով աշխատել որպես հեռագրիչ: 1938 թ. հոկտեմբերին նա Բաքվից զորակոչվել է Կարմիր բանակի շարքերը և ծառայել Բելոռուսական հատուկ զինվորական օկրուգում՝ մասնակցելով Արևմտյան Բելոռուսիան սպիտակ լեռներից ազատագրելու գործողությանը: 1939 թ. նոյեմբերի 30-ից մինչև 1940 թ. մարտի 13-ը քաղղեկի տեղակալ Օ. Մինասյանն ակտիվորեն մասնակցել է Խորհրդա-ֆիննական պատերազմին. Լենինգրադյան զինվորական օկրուգի 168-րդ հրաձգա-

յին դիվիզիայի շարքերում, ձմեռային ծանր պայմաններում, հաղթահարել է Մաններհայմի պաշտպանական անառիկ գիծը: Պատերազմից հետո սովորել է դիվիզիայի կուսակցական դպրոցում:

Մեծ հայրենականը նա դիմավորում է Լենինգրադի մատույցներում և 208-րդ առանձին զենիթային դիվիզիոնի կազմում մասնակցում քաղաքի հերոսական պաշտպանության առաջին մարտերին: Այնուհետև իր զորամասի հետ տեղափոխվում է Կարելյան ռազմաճակատ և Անդրբլեռային երկրամասի բնակչի-մայական բարդ պայմաններում մարտնչում գերմանաֆաշիստական զավթիչների ու նրանց դրածո սպիտակ ֆինների դեմ:

Քաջարի հայորդին Կարելյան ռազմաճակատում ցուցաբերած սխրանքների համար պարգևատրվում է Կարմիր աստղի շքանշանով, ստանում մայրի զինվորական կոչում, նշանակվում դիվիզիոնի հրամանատարի քաղաքական գծով տեղակալ: Կարելյան ճակատում մարտերն ավարտվեցին 1944 թ. աշնանը, երբ Գերմանիայի դաշնակից Ֆինլանդիան դուրս եկավ պատերազմից:

Երկրորդ՝ «Պատերազմի հաղթական տարում» գլուխը լուսաբանվում է Կարելիայում պատերազմական գործողության ավարտից հետո մայր Օնիկ Մինասյանի՝ 1945 թ. հունվար-փետրվարին արձակուրդ ստանալուց հետո Բաքու, Կապան, Շիկահող և Երևան վերադառնալու պատմությունը: Արձակուրդից հետո մայրը զինվորական ծառայությունը շարունակում է Մոսկվայի զինվորական օկրուգում՝ որպես 208-րդ առանձին զենիթային հրետանային դիվիզիոնի հրամանատարի քաղաքական գծով տեղակալ: 1945 թ. հունիսի 24-ին մասնակցում է Կարմիր հրապարակում կայացած Հաղթանակի զորահանդեսին:

Երրորդ՝ «Մինասյանների հարազատների ու ընկերների ճակատագիրը» գլուխը պատմում է Մինասյան կրտսեր եղբոր՝ Պարգևի մասին: Նա Շիկահողի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո, որպես կոմերիտական կամավոր, դիմել էր ռազմաճակատ մեկնելու խնդրանքով: Կապանի զինկոմիսարիատում, հարգելով նրա դիմումը, ծառայության են ուղարկել Հյուսիսկովկասյան ռազմաճակատ: Պարգևը 18-րդ բանակի 85-րդ գվարդիայի հրաձգային գնդի շարքերում 1943 թ. մայիս-սեպտեմբերին ակտիվորեն մասնակցում է Կովկասի ճակատամարտին, սեպտեմբերին աչքի ընկնում Նովոռոսիյսկ-Թամանյան գործողության ժամանակ: Մարտերից մեկում ծանր վիրավորվում է ոտքից: Վիրավոր զինվորներին տեղափոխող նավը ջրասույզ է լինում՝ ոմբակոծվելով հակառակորդի ինքնաթիռների կողմից. մի քանի հարյուր վիրավորների թվում զոհվում է նաև Պարգևը:

Այլ կերպ է դասավորվում Մինասյանների հորեղբոր՝ Շմավոն Աղաջանի Մինասյանի ճակատագիրը: Գյուղի դպրոցն ավարտելուց հետո նա 1926-1928 թթ. ծառայում է Հայկական հրաձգային դիվիզիայի հրետանային գնդի շարքերում: Բանակից զորացրվելուց հետո մեկնում է Բաքու եղբոր՝ Բագրատի մոտ և աշխատում նավթային բնագավառում: Զուգահեռ սովորել է բանֆակում, էներգետիկ տեխնիկումում, ապա Կարմիր պրոֆեսուրայում: Այնուհետև պա-

տասխանատու կուսակցական աշխատանքի է անցել Ստեփանակերտում և Բաքվում:

Երբ սկսվեց Մեծ հայրենականը, նա կամավոր մեկնեց ռազմաճակատ, ավարտեց հակաօդային պաշտպանության բարձրագույն դպրոցը և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 249-րդ բանակային զենիթահրետանային գնդի շարքում մասնակցեց Կովկասի ճակատամարտին: 1943 թ. աշնանից կապիտան Շ. Մինասյանը, որպես 2004-րդ զենիթահրետանային գնդի հրամանատարի տեղակալ, մասնակցել է Ղրիմի, ապա Լեհաստանի մարտերին, պարգևատրվել Հայրենական պատերազմի 2-րդ աստիճանի շքանշանով, ստացել մայորի զինվորական կոչում: 1945 թ. ապրիլի 16-ից մայիսի 8-ը մայորը մասնակցել է Բեռլինի հարձակողական գործողությանը՝ ընդհուպ հասնելով Դերզդեն: Այնուհետև 1-ին ուկրաինական ռազմաճակատի 3-րդ գվարդիական բանակի կազմում մայոր Մինասյանը մասնակցել է Պրագայի գործողությանը և իր զորամասի հետ մայիսի 9-ին մտել Չեխոսլովակիայի մայրաքաղաք՝ այնտեղ դիմավորելով Հաղթանակի օրը: Սակայն հայրենիք վերադառնալու ճանապարհին խիզախ զինվորականը զոհ գնաց թշնամու դավադիր գնդակին:

Վերջաբանում ամփոփ անդրադարձ է կատարվում Անդրանիկ և Օնիկ Մինասյանների գործունեության հետպատերազմյան տարիներին: Նրանցից ավագը մինչև 1956 թ. ամռանը ծառայել է Հայկական 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր դիվիզիայի շարքերում, արժանացել մայորի զինվորական կոչմանը: Օնիկ Մինասյանը Մոսկվայից հետո ծառայությունը շարունակել է Լենինգրադում, իսկ 1952-1958 թթ. ԳԴՀ-ում տեղակայված զորախմբի կազմում արժանացել է փոխգնդապետի զինվորական կոչմանը:

Հավելվածում տեղ են գտել Մինասյան եղբայրների՝ ռազմաճակատից գրած մի շարք նամակներ և հեղինակի կողմից Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնի արխիվից հայտնաբերված փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում պարզևատրման թերթիկներ են և մարտական բնութագրեր: Նամակներում ցայտուն արտահայտվում է որդիների անսահման սերը ծնողների և Հայրենիքի հանդեպ:

Վերջում հավելենք, աշխատանքը առավել կշահեր, եթե գիրքն ունենար հայերեն և անգլերեն ամփոփումներ, եթե այնտեղ զետեղվեին նաև ծնողների ու հարազատների՝ ռազմաճակատ ուղարկած որոշ նամակներ:

Գիրքը գեղեցիկ ու խոսուն ձևավորմամբ հրատարակել է «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչությունը: Նկարագարող է, այնտեղ զետեղված են հերոսների և նրանց հարազատների լուսանկարները:

Ընթերցողի սեղանին է դրված այս ուշագրավ ուսումնասիրությունը նոր խոսք է Հայրենական մեծ պատերազմին նվիրված հայ պատմագրության մեջ:

ՎՈԼՈՂՅԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԻՐԵԿԱՆԻ ՀԱԿՈՔՅԱՆ, Տառապանքներով լեցուն կյանքիս մասին: Հուշեր, I մաս, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022, 248 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած՝ «Տառապանքներով լեցուն կյանքիս մասին» հուշագրությունը սոցիալ-տնտեսական բացառիկ տեղեկություններ է պարունակում XX դ. առաջին տասնամյակների հայ իրականության վերաբերյալ: Պարոյր Սիրեկանի Հակոբյանը արմատներով Արևմտյան Հայաստանից էր (Մուշ, Բուլանդ): Նրա գերդաստանը 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով գաղթել է Արևելյան Հայաստան և դեգերելով տեղից տեղ՝ վերջնական հանգրվան գտել Շիրակի դաշտավայրի բնակավայրերից մեկում: Հուշերում վառ, պատկերավոր գույներով ներկայացված է մանկության և պատանեկության տարիների շրջանը: Իր հայրենի գյուղի՝ Ադիամանի մասին (Գառնա-

հովիտ, Ալեքսանդրապոլի գավառ) հեղինակը հետևյալն է նշում. «Գյուղում լուսամուտ ունեցող տուն չկար, բացի մեր և տերտերանց Անտոնի: Բնակվում էին հացատներում կամ գոմերի օղաներում: Որքան հիշում եմ, գյուղացիները տարեկան մեկ կամ երկու անգամ մեկնում էին քաղաք (Ալեքսանդրապոլ), իրենց գյուղմթերքները վաճառելու և տան համար որոշ (հագուստեղեն, գործիքներ) գնումներ կատարելու: Կոշիկ ասած բանը գոյություն չուներ: Մասսայաբար հագնում էին անասունների մորթուց պատրաստված տրեխներ» (էջ 32): Հուշագրողը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայկական գյուղերի անցուդարձի, տնտեսական ցավալի ու դառն կացության, առողջապահական ծանր խնդիրների մասին: Հեղինակը վկայում է, որ պատերազմի դաշտից եկած լուրերը, սև թղթերը, արևմտահայերի ողբերգական իրավիճակը ճնշող ազդեցություն էին գործում հայ ազգաբնակչության վրա: Կարևոր դիտարկումներ ու տվյալներ կան մասնավորապես «Պատերազմի ընթացքը 1918-1920 թթ.: Ժողովրդի ծանր վիճակը» և «1919 թ. գարուն» բաժիններում: Դա հատկապես վերաբերում է հայկական զինված ուժերում ստեղծված կացությանը, թուրքերի դեմ մղվող պայքարին և անելանելի թվացող սոցիալ-քաղաքական իրավիճակին:

Պ. Հակոբյանը 1919-1920 թթ. ականատեսն ու մասնակիցն է դառնում հայոց երկրում ծավալված մի շարք բախտորոշ իրադարձությունների: 1919 թ. մայիսին նա հայկական ուժերի կազմում (անգլիական ուժերի հետ) մասնակցում է թուրքերի կողմից բռնակցված Կարսի բերդի և Կարսի մարզի ազատագրմանը: 1919 թ. նոյեմբերին երիտասարդ Հակոբյանը, «գերազանց քննություններ հանձ-

ներով», «ավագ ունտեր օֆիցերի» (ավագ սերժանտ) կոչումով շարունակում է ծառայությունը հայոց զինված ուժերում, Կաղզվան-Սարիղամիշ հատվածում:

Հուշագրության հեղինակը գրում է, որ Կարս քաղաքի բնակչության կեսից ավելին թուրքեր էին, այդ պատճառով էլ հայ զինվորները միշտ զգոն էին. «...նույնիսկ գիշերները քնելիս՝ հագուստներս չէինք հանում, հնարավոր անակնկալներին պատրաստ լինելու համար: Մեծ մասամբ պարեկության էինք գնում: Թուրքական սահմանը քաղաքից 5 կմ հեռավորության վրա էր... Այդ օրերին թուրքական սահմանից հաճախակի լսվում էին հրաձգային զարկեր: Տեղական թուրքերը բավական անհանգիստ էին, երբեմն գաղտագողի հափշտակում էին մեր զինվորներին, խոշտանգում ու դիակները նետում փողոց: Մեկի փոխարեն թեև տասից էինք վրեժ լուծում, բայց դրանով վիճակը չէր կայունանում» (էջ 126):

Ուշադրության են արժանի հատկապես հայկական զինուժի ռազմական երթերի, անգամ նահանջների և այլ գործողությունների վերաբերյալ հեղինակի տեղեկությունները:

Կարևոր աղբյուրագիտական արժեք ունի 1920 թ. աշնանը Կարսի մատույցներում տեղի ունեցած կռիվների և քաղաքը հանձնելուն նախորդած ու հաջորդած իրադարձությունների նկարագրությունը, որն արտացոլում է այդ օրերին մեր երկրի անկազմակերպ, գրեթե քաոսային պատկերը: Թշնամին, օգտվելով այդ խառնակ ու քաոսային վիճակից, գրավել է Կարսն ու առաջ շարժվել: Ահա մեկ հատված հայ զինվորականի հուշերից. «Թուրքական բանակը քաղաքից 7-8 կմ-ի վրա էր: Քաղաքի ժողովուրդը եռակի անգամ ավելացել էր, փողոցներով շարժվել չէր լինում, գաղթածները թափված էին ամենուր: Զորքերը լցված էին պատերի տակ: Եղանակները խիստ վատացել էին, ձյունախառն անձրևները թափվում էին օր ու գիշեր, գնացքները չէին աշխատում: Կայարանում կանգնած 6-7 էշերներից, որոնք լցված էին գաղթականներով, օրական մեկ կամ երկուսը շարժվելու հնարավորություն չունեին՝ վառելիքի պակասության պատճառով: Հարկադրված քանդում էին կայարանամերձ տները, փայտը տեղափոխում շոգեքարշ ու դրանով, ինչ որ չափով, վիճակից դուրս գալիս: Բայց թե դրանով անհնար էր գաղթականությանը փոխադրել Ալեքսանդրապոլ» (էջ 169-170): Զորքն անկազմակերպ, խուճապային նահանջի մեջ էր, ազգաբնակչությունը՝ լքված, հուսահատական տրամադրությունների ու դեգերումների թոհուրթոհի մեջ:

Մինչև օրս վերոնշյալ իրավիճակն ու իրադարձությունները լուսաբանող շատ գրքեր ու վավերագրեր են հրապարակվել, սակայն այդ ամենի մեջ թերևս սպառիչ անկողմնակալությամբ աչքի է ընկնում հայկական բանակի ենթասպա Պարույր Հակոբյանի հուշերի սույն գիրքը: Առանց թաքցնելու կամ կոծկելու՝ պարզ ու բնականոն հաշվետվությամբ ու հետևողականությամբ նա ներկայացնում է այն միջավայրն ու հանգամանքները, այն իրականությունը, որոնց ակա-նատեսն ու մասնակիցն է եղել, առանց գունագարդելու կամ ստվերելու դրանք:

Հուշագրության էջերում կարևոր, բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդվում 1920-1930-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանի գյուղերում տիրող իրավիճակի, կոլնտնտեսային շարժման, բռնաճնշումների և հալածանքների վերա-

բերյալ: Հեղինակը չի թաքցնում և չի չափազանցնում ոչինչ, այլ պարզ ճշմարտությամբ ներկայացնում է այն իրականությունը, որում հայտնվել էին իր նման հազարավոր գյուղացիներ ու զինվորներ: Նորից համոզվում ենք, որ ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին ասպարեզ էին եկել «մութ ու խավար» բնավորությամբ մարդիկ, որոնք իրենց անձնական նախանձախնդրություններով, մանր հաշիվներով և չարամիտ վարքագծով է՛լ ավելի թեժացնում, դժոխային էին դարձնում հասարակական կյանքն ու մթնոլորտը: Շատ օրինակներ են բերվում, թե ինչպես էին ստորաքարշ մարդիկ իրենց անձնական հարցերը լուծելու նպատակով վարկաբեկիչ ու զրպարտիչ քայլերի դիմում՝ ազնիվ, արդարամիտ ու բանիմաց պաշտոնյաներին աշխատանքից ազատելու, բանտ ու աքսորի արժանացնելու մղումով: Հեղինակը ցասումով է խոսում նրանց մասին. «Այս անողորմ վերաբերմունքից, թալան - զինաթափումից հետո նոր միայն զգացի, թե ինչ է տեղի ունենում մեր երկրում, մեր հանրապետությունում ու մեր շրջանում, գյուղերում և ավաններում» (էջ 234):

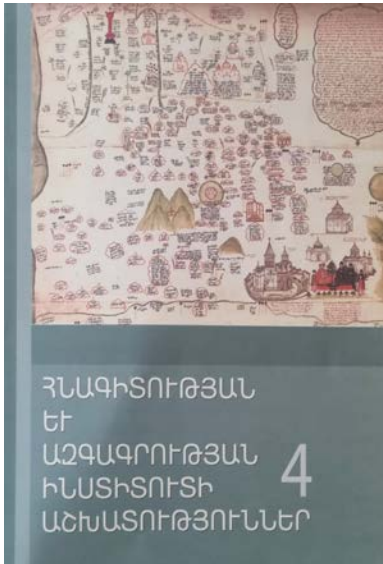
Պարույր Հակոբյանի սույն հուշագրությունը պատմագրական աշխատությանը համարժեք գործ է, որտեղ ամփոփված են մեր հարյուրամյա անցյալի դասերն ու պատգամները: Գիրքն ընթերցվում է անսպառ ու անհագ հետաքրքրությամբ, աչքի է ընկնում երկխոսության հրավիրող դրամատիզմով և հուզականությամբ:

Այն շատ կարևոր աղբյուրագիտական նյութ է Հայաստանի՝ XX դարի պատմությամբ զբաղվող պատմաբանների, ազգագրագետների, ինչո՞ւ չէ, նաև քաղաքագետների համար, ինչպես նաև կարող է օգտակար լինել ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 4, խմբ.՝ Ս.Գ. Հոբոյան, Հ.Տ. Մարության, Թ.Լ. Հայրապետյան, Տ.Ս. Դալայան, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2021, 271 էջ:

ՀԱԻԱ պարբերականի 4-րդ հատորն ընդգրկում է 21 հետազոտողի գիտական հոդվածներ: Այն բաղկացած է չորս հիմնական բաժիններից. ա) միջգիտակարգային հետազոտություններ, բ) դաշտային հետազոտություններ, գ) տեքստաբանական հետազոտություններ, դ) բանագիտության և ազգագրության պատմություն:

Առաջին՝ Միջգիտակարգային հետազոտություններ բաժնի հոդվածները գրված են տարբեր գիտակարգերի՝ հնագիտության, մշակութային մարդաբանության, ազգագրության, բանագիտության, աղբյուրագիտության համադրմամբ:

Մշակութային մարդաբան Լևոն Աբրահամյանը «Թամանյանի ժողտունը. առասպելաբանություն, գաղափարախոսություն, ճարտարապետություն» հոդվածում (էջ 8-19) յուրօրինակ ուսումնասիրություն է կատարում Ալեքսանդր Թամանյանի նախագծած ժողտան (այժմ՝ Օպերայի շենք), ճարտարապետի պատկերացումների և դրանց պատմամշակութային արմատների միատիկ աղբյուրների մասին: Հեղինակը նշում է, որ Օպերայի և բալետի թատրոնը Ա. Թամանյանի ամենաառեղծվածային շինությունն է, որովհետև ճարտարապետը համոզված էր, որ այդ վայրում մոտ երկու հազար տարի առաջ գործել է երգի՝ Վահեվահյան հեթանոսական տաճարը՝ նվիրված Վահագն աստծուն, ինչպես նաև սիրո դիցուհուն՝ Աստղիկին: Այսինքն՝ երգի տաճարն առնչվում էր սիրո և ռազմի գործառույթներին: Լ. Աբրահամյանն իր աշխատանքը դիտարկում է ճարտարապետության պատմաբան, մշակութաբան Պապենիի «Մշակույթ մեկ» և «Մշակույթ երկու» մոդելների շրջանակում և բացահայտում Ա. Թամանյանի ստեղծած «Մշակույթ երկուսը»: «Մշակույթ մեկը» հեղափոխական սկզբունքով ժխտում է անցյալը, իսկ մյուսը հատուկ հայացք է դեպի անցյալ: Հեղինակը հստակ սահմանազատում է թամանյանական «Մշակույթ երկուսը» ստալինյանից: Ըստ նրա՝ ստալինյան «Մշակույթ երկուսը» հայացք էր դեպի կայսերական տիպի անցյալ, իսկ թամանյանականը կլասիցիզմի և միջնադարյան հայկական ճարտարապետության համադրությամբ արված կառույց է: Հեղինակը գալիս է այն եզրահանգման, որ Թամանյանը չէր պայքարում քրիստոնեության դեմ, բայց իր կառուցած թատրոնի՝ նախասկիզբներ գնացող տաճարը պետք է առնչություն ունենար պայքարի ու հաղթանակի հետ: Նշանակում է՝ Վահեվահյան որակումն ունի առասպելաբա-

նական-արխետիպային համատեքստ, և եթե Թամանյանը դրա մասին չուներ հստակ պատկերացում, ապա ուներ որոշակի բնագրային զգացողություն:

Հնագետ Արսեն Բորոխյանը «Կաթար-վիշապաքար. Երվանդ Լալայանից հարյուր տարի անց» հոդվածում (էջ 20-35) քննության է ենթարկում կաթար-վիշապաքար փոխառնչության հարցը՝ եզրակացնելով, որ այդ կոթողները, ըստ ամենայնի, նույն բովանդակային ու գործառնական նշանակությունն են ունեցել: Կաթարը, ըստ ժողովրդական հավատալիքի, սուրբ, նվիրական քար է համարվել: Այս եզրույթը առավել կիրառական է Ախալքալաքի շրջանի հայության մեջ: Անվանումների ընտրությունն էլ պայմանավորված է կաթարի մասին եղած ավանդազրույցով, որում չի արձանագրվում *վիշապաքար* անունը: Այսինքն՝ ջավախեցիները կարող են վիշապաքարը նաև «կաթար» անվանել: Հեղինակը քննում է կաթարի մասին ավանդազրույցը՝ ներկայացնելով չորս հեղինակների՝ Ե. Լալայանի, Ի. Ռոստոմիշվիլիի, Ե. Թաղաշվիլիի և Վ. Բդոյանի տարբերակները և դրանց հավելում հինգերորդը՝ իր գրառածը: Խոսելով ավանդազրույցի մասին, թե այն որտեղ և երբ է առաջացել կամ ինչ կապ ունի Վիշապաքար հնագիտական կոթողի հետ՝ հեղինակը գալիս է այն եզրահանգման, որ դա կարող է ունենալ հին տեղական արմատներ, իսկ այն հանգամանքը, որ Ջավախքի Կաթարին վերագրում են պտղաբերության, ուղեցույցի կամ սահմանաքարի գործառույթներ, ցույց է տալիս դրա և վիշապաքարերի համար ենթադրվող գործառույթների համընկնելը:

Բանագետ Տորք Դալայանը «Նվագարանների առաջացումն ու գործառնությունը ըստ Վարդան Այգեկցու և Հովհաննես Պլուզի հաղորդած ավանդազրույցի» հոդվածում խոսում է հարվածային և լարային նվագարանների առասպելաբանական ծագման, դրանց ունեցած գործառնական նշանակության և էության մասին (էջ 48-59): Հեղինակը, քննելով Այգեկցու և Պլուզի հաղորդած ավանդազրույցները, նշում է, որ դրանք, առնչվելով տարբեր կրոնների պատկանող գաղափարախոսական ուղղությունների հետ, արտացոլում են գտել ոչ պաշտոնական կրոնական գրվածքներում, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այս ավանդազրույցը բանահյուսական և հոգևոր տեքստերի միաձուլվածք է: Նվագարաններն ունեցել են մեղսահարույց էություն, որի մասին եղած քրիստոնեական պատկերացումը տարածված էր միջնադարյան Հայաստանում: Գուսանական արվեստի հանդեպ եղած բացասական վերաբերմունքը հասկանալի է, որովհետև, ըստ եկեղեցու, հենց գուսաններն էին հեթանոսական վիպասքեր երգողները: Ավանդազրույցը ցույց է տալիս, թե ինչպես են Կայենի սերունդների անիծված լինելը և երգարանների ստեղծումը կապվում հենց նրա զարմի հետ: Ըստ ավանդազրույցի՝ Կայենի ցեղի կանայք պճնվելով և նվագարաններով գայթակղում են Սեթի ցեղի տղամարդկանց, այդ պատճառով էլ Աստծո սիրելի որդիները օտարանում են Աստծուց: Հայ բոշաները համարվում են Կայենի զարմեր, որովհետև նրանց ևս, ինչպես գնչուներին, բնորոշ է պճնասիրությունը և սերը նվագածության հանդեպ: Տորք Դալայանը նշում է, որ և՛ Վարդան Այգեկցու, և՛ Հովհաննես Երզնկացի Պլուզի ավանդած տարբերակները միջնա-

դարյան բանահյուսության գեղեցիկ նմուշներից են, և որ Կայենյանների ու Սեթյանների մասին դիցաբանական վերոնշյալ պատկերացումները հարատևել են մինչև իսկ XX դ.՝ մասնավորաբար դրսևորվելով բոշաների վարած նեղ՝ մարդկանց գայթակղելու, «քաղաքականությամբ»:

Ազգագրագետ Լիլիթ Սիմոնյանը «Արևելյան Հայաստանի սրբավայրերը 17-րդ դ. վերջին. ըստ Երեմիա Քյոմյուրճյանի քարտեզի և Թովմա Վանանդեցու «Բան չափեալ 'ի սրբազան տեղիս աշխարհիս հայոց» հետազոտության մեջ (էջ 36-47) մանրամասնորեն ցույց է տալիս Երեմիայի քարտեզի և Թովմայի պոեմի ստեղծման ժամանակից մինչև մեր օրեր տեղի ունեցած փոփոխությունների ընթացքը: Այդ փոփոխությունները վերաբերում են ոչ միայն սրբավայրերի մոռացմանը կամ վերածնմանը՝ որպես պատմական հուշարձանների, այլև ուխտագնացության դրդապատճառների և դրանց հետ կապված ավանդազրույցների, նաև ժողովրդական պաշտամունքի ձևերին: Հեղինակը ցույց է տալիս, թե սրբավայրերի որ մասն է պահպանել կենսունակությունը, և որոնք են հիմնովին մոռացվել: Նշում է, որ ըստ ազգագրական գիտարշավների տվյալների՝ որոշ դեպքերում ուխտագնացության ավանդույթը պահպանվել է մինչև մեր օրերը, ինչպես Սաղմոսավանք, Տեղերի վանք, Վարդաբլուրի Սրբ Սարգիս ևն, մյուս դեպքում էլ դժվարությամբ են նույնականացվում սրբավայրերը, իսկ ուխտագնացությունը կա՛մ մարել է, կա՛մ դարձել պատահական այցելության վայր, դրանք Արշակունյաց և Գառնիի վանքերն են, Բաշգութարան-Ստեփանոսի ուխտը:

Երկրորդ բաժինն ընդգրկում է ազգագրական կամ բանահավաքչական դաշտային հետազոտությունների հիման վրա գրված հոդվածները:

Ազգագրագետ Հակոբ Չոլաքյանը «Անտիոքի հայաբնակ շրջաններու տոհմիկ նուագարանները» վերտառությամբ հոդվածում (էջ 62-74) ներկայացնում է Սիրիայի Անտիոքի շրջանի հայաբնակ գյուղերում տարածված փողային և հարվածային երաժշտական գործիքները: Նա նշում է, որ այդ շրջանի հայերը սերտ հարաբերություններ ունեին արաբախոս և թյուրքախոս գյուղերի բնակիչների հետ, և հարսանիքների ժամանակ փոխադարձաբար հյուրընկալվում էին միմյանց: Բնականաբար, հյուրերն իրենց ուրախությանը մասնակից դարձնելու համար մեծ տեղ էին հատկացնում պարեղանակներին՝ խնջույքները սկսելով թմբուկի հարվածներով: Հ. Չոլաքյանը յուրաքանչյուր գործիքի մասին խոսելիս տալիս է նաև դրա թյուրքական կամ արաբական անվանումները:

Ազգագրագետ Հարություն Մարությանի «Արհեստագործական որոշ ավանդույթների վերափոխումը Տավուշում (ըստ Իջևան և Դիլիջան քաղաքների նյութերի» աշխատանքում (էջ 75-84) անդրադարձ է կատարում վերոնշյալ քաղաքների արհեստագործական հարուստ ավանդույթներին, որոնք, որոշակի փուլեր անցնելով, հասել են մինչև մեր օրեր: Հեղինակը քննարկման նյութ է դարձրել գորգագործության և փայտագործության կենսավարումը այս շրջանում: Ըստ նրա՝ Տավուշում գործել են տարբեր տեսակի գորգեր, սակայն խորհրդային տարիներին ամենաշատ գործվող, լայն տարածում ունեցող կամ այլ կերպ ասած՝

«բրենդային» գորգը համարվում է «դեղինաքյունջը», որի հեղինակը Նունուֆար Էդիլյանն է. այս գորգի ստեղծումը թվագրվում է 1905 թվականով:

Ազգագրագետ Արգամ Երանոսյանը «Հայոց տոհմաճառերի ազգագրական ուսումնասիրություն. հիշողություն և սերունդների տեսողական խոսույթ» հոդվածը (էջ 85-92) նվիրել է հայոց տոհմաճառերի տիպաբանական ուսումնասիրությանը: Նա հայոց տոհմաճառային մշակույթը ձևավորող չորս ժամանակաշրջան է առանձնացրել՝ XIX դ. առաջին կես, XIX դ. վերջից XX դ. սկիզբ, խորհրդային շրջան և հետխորհրդային շրջան: Երանոսյանը նշում է, որ տոհմաճառը՝ որպես կարևոր տեղեկատվություն հաղորդող տեսողական նյութ, առկա է ընտանիքների, տոհմերի մասին պատմող գրեթե բոլոր գրքերում:

«Կաթը և կաթնամթերքը հայ ժողովրդական բժշկության մեջ» հոդվածում (էջ 93-103) ազգագրագետ Հասմիկ Հարությունյանը խոսում է հայ ժողովրդական բժշկության դարավոր ավանդույթների մասին: Ըստ դաշտային ազգագրական նյութերի՝ ժողովրդական բժշկության կենսունակությունը պայմանավորված է արհեստավարժ բժշկության հանդեպ բնակչության որոշակի մասի թերահավատությամբ: Հաշվի առնելով, որ կաթն ու կաթնամթերքը հայ ժողովրդական բուժամիջոցների մեջ ուրույն տեղ են ունեցել՝ հեղինակը մանրամասնորեն քննում է դրանց նշանակությունը, օգտագործման յուրահատկությունները, նաև այժմյան կենցաղավարումը:

Էթնոբուսաբան Անժելա Ամիրխանյանը կատարած դաշտային ազգագրական նյութերը ամփոփել է «Վայրի բույսերի թթուները Լոռիում և Տավուշում» աշխատանքում (էջ 104-113): 2009-2015 թթ. ուսումնասիրությունների շնորհիվ նա գրանցել է 20-ից ավելի վայրի բուսատեսակների անվանումներին և դրանց գործառույթներին վերաբերող բանահավաքչական նյութեր: Շատ թթուներ առատորեն կիրառվում են գարնան և ամռան սկզբին, իսկ որոշները՝ ձմռանը: Հեղինակը նշում է թթուների գործածության առանձնահատկությունները, թթու դնելու ավանդական եղանակները, թթուների պահածոյացման նոր եղանակները:

Ազգագրագետ Գարեգին Գրիգորյանը «Փոխօգնության տարրերը Տավուշի սահմանամերձ գյուղերում» հոդվածում (էջ 114-122) անդրադարձ է կատարում հարևանների, ազգակիցների, համայնքների միջև ավանդականորեն ձևավորված փոխօգնությանը: Նշում է, որ փոխօգնության ցուցանիշը, ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների, հատկապես Տավուշի մարզում բավական բարձր է՝ 68%:

Ազգագրագետ Թորգոմ Աղանյանի աշխատանքը «Մշակութային ավանդույթների պահպանման և մշակութային էկոլոգիայի խնդիրները ետադետյան Գյումրիում» (էջ 123-130) նվիրված է Գյումրու մշակութային ադապտացիայի, մշակութային էկոլոգիայի խնդիրների վերլուծությանը: Մասնավորապես խոսում է Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքով մարդկանց կրած բարոյահոգեբանական և սոցիալական զրկանքների և դրանց թողած ազդեցության մասին:

Մշակութային մարդաբան Գոհար Ստեփանյանի «Բացառապես կրծքով կերակրման վեցամսյակը՝ որպես մոր և մանկան կյանքի անցումային փուլ»

հետազոտությունը (էջ 131-141) առանձնանում է նրանով, որ այս իրողության քննության աղբյուրը համացանցն է՝ Դիմագիրը (Facebook): Հեղինակը ներկայացնում է կրճքով կերակրելու (ԿԿ) ավանդական և արդի պրակտիկաները: Ըստ նրա՝ ԿԿ ընթացքի փորձությունների զգալի մասը պայմանավորված է ավանդական մոտեցումների արդիականությամբ, որոնք որոշակի փոխհարաբերության մեջ են մտնում նաև մեր ժամանակների մոտեցումների հետ: Գ. Ստեփանյանը փաստում է, որ եղել է վկայություն, ըստ որի՝ առաջին վեցամսյակում տղայի և աղջկա հագուստների միջև առանձին տարբերակում չի նկատվել, ինչն էլ խոսում է այն մասին, որ նորածնի սեռային տարբերակման համար ևս անցումային է համարվել առաջին վեցամսյակը:

Մշակութային մարդաբան Յուլյա Անտոնյանի «Հայաստանում խաչքավորի պակաս չկա. խաչքավորի ինստիտուտը ժամանակակից Հայաստանում» ազգագրական ակնարկը (էջ 142-153) վերաբերում է խաչքավորի պաշտոնի սոցիալական գործառույթներին և դերակատարման փոխակերպումներին: Խոսելով խորհրդային տարիների մասին՝ հեղինակը նշում է, որ այդ շրջանում խաչքավորն ուներ խորհրդանշական պաշտոն, որը ծիսական խորհրդի մեջ որևէ կարևոր նշանակություն չի ունեցել: Ժամանակակից Հայաստանում խաչքավորի կերպարն ակնհայտորեն ձեռք է բերել նոր իմաստներ և սոցիալական ավելի նշանակալից դերակատարում. գործնական դաշտում խաչքավորը դառնում է եկեղեցու մեկ տարվա պաշտոնական հովանավորը, առանձին դեպքերում այդ պաշտոնը դառնում է բազմամյա: Գաղափարախոսական դաշտում էլ խաչքավորը պետք է միավորի ներկայացուցչական, հովանավորչական և որոշակի հանրային արժեքների մարմնավորման իմաստները:

«Դաշտային հետազոտությունները» եզրափակում է բանագետ Լուսինե Ղուեյանի աշխատանքը (էջ 154-164), որտեղ քննության է առնվել «Սևանի ավազանի բանահյուսական և ազգագրական մշակույթի արդի վիճակը»: Այն ներկայացնում է 2008-2015 թթ. դաշտային դիտարկումների շնորհիվ հավաքված նյութերը:

Երրորդ՝ «Տեքստաբանական հետազոտություններ» բաժնի հոդվածները վերաբերում են միջնադարյան մատենագրական և նոր ժամանակների բանահյուսական տարբեր տեքստերի բանագիտական քննությանը:

«Անեծքը և օրհնանքը Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկում» (էջ 166-176) մշակութաբան Սիրանույշ Առաքելյանը ցույց է տալիս անեծք-օրհնանքի մշակութային ընկալումները, դրանց բնույթը և հավատալիքային հենքը, անեծքների տեքստային կառուցվածքը և մուտվմաններին ուղղված անեծքները:

Հետաքրքիր է բանագետ Արմեն Սարգսյանի «Թաղման ժողովրդական ծիսակարգային տարրերի արտացոլումը հայկական անեկդոտներում» հետազոտությունը (էջ 177-186), որտեղ ներկայացված են թաղման ծիսակարգի հետ կապված հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներ: Ա. Սարգսյանը, տարբեր իրավիճակներով պայմանավորված, մահամերձի՝ մահվանից առաջ

արտահայտած ցանկության, հանգուցյալին լողացնելու, գերեզման փորելու, հոգեհացի, հանգուցյալի հիշատակը հավերժացնող տապանաքար դնելու, տապանաքարային գրությունների թեմաներին վերաբերող զավեշտներ է ներկայացնում, որոնք ցույց են տալիս մարդկանց՝ անգամ ցավի մեջ չընկճվելու, տոկունություն և կենսախնդություն պահպանելու հատկանիշները:

Բանագետ-հեքիաթագետ Մարինե Խեմչյանը «Աստծո միջամտության դրվագը հայ ժողովրդական հեքիաթների սյուժեներում» (էջ 187-198) ուսումնասիրության մեջ անդրադարձ է կատարում *Աստված* բառի հիշատակություններին, Աստծո միջամտության տեսակներին, որոնք վերաբերում են հերոսի խնդրանքը լսելուն, հերոսին երազում խորհուրդներ տալուն, ժառանգի մոտիվին և առանց խնդրանքի նվիրատվության և միջնորդավորված նվիրատվության թեմաներին:

Բանագետ-հեքիաթագետ Գոհար Մելիքյանի «Феминный аспект сказок цикла «Умная дочь крестьянина» աշխատանքը (էջ 199-207) ներկայացնում է հայ ժողովրդական հեքիաթներում առկա պատկերացումները հերոսուհիների ողջախոհության, հնարամտության և կանացի հմայքի մասին: Անդրադարձ է կատարվում պատմողի և նյութը հավաքագրողի սեռի խնդրին, Գրիմ եղբայրների՝ «Գյուղացու խելացի դուստրը» հեքիաթին և դրա հայկական տարբերակին, այլաբանությունների մեկնությունների մոտիվներին, ինչպես նաև օջախի սիմվոլիկային:

Ժողովածուի վերջին՝ «Բանագիտության և ազգագրության պատմություն» բաժնում ընդգրկված է համշենագետ-բանագետ Սերգեյ Վարդանյանի՝ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառի և բանահյուսության ուսումնասիրության պատմությունից» հետազոտությունը (էջ 210-228): Այստեղ հեղինակը, պահպանելով ժամանակագրական հերթականությունը, անդրադարձ է կատարում Թուրքիայում և Կենտրոնական Ասիայում բնակվող կրոնափոխ համշենահայերից գրառված բանահյուսական և բարբառագիտական նյութերին:

Բանագետ Թամար Հայրապետյանը «Հովսեփ Օրբելու բանահավաքական և բանագիտական գործունեությունը» հոդվածում (էջ 229-240) ներկայացնում է մեծանուն գիտնականի անձը, հայ քաղաքական և մշակութային կյանքում նրա ունեցած դերը: Խոսելով Օրբելու կատարած հսկայածավալ աշխատանքի մասին՝ Թ. Հայրապետյանը նրան բնորոշում է որպես հնագետ, վիմագրագետ, աղբյուրագետ, բարբառագետ: Անդրադառնում է նաև Օրբելու ազգագրական-բանահավաքական գործունեությանը:

Ազգագրագետ Վարդիթեր Մադաթյանի «Ազգ» հասկացությունը հանրային մարմինների շարքերում. «Ազգի», ազգակցական կապերի դրսևորումներ Տավուշում (19-20-րդ դդ.)» աշխատանքը (էջ 241-259) ներկայացնում է խորհրդային և հայ ազգաբանությունում արյունաազգակցական հարաբերությունների ուսումնասիրությունները, մասնավորաբար Տավուշում այդ խնդրին առնչվող գրականությունը և աղբյուրները:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ ՀԱԻԱ 4-րդ հատորում ընդգրկված հոդվածների հեղինակները յուրովի են մոտեցել իրենց առաջ դրված խնդիրներին, սակայն որոշ հոդվածների պարագայում երբեմն պակասում է հստակությունը: Անշուշտ, կարելի էր քննության նյութը ավելի տարողունակ ներկայացնել, որը հնարավորություն կտար ընթերցողին առավել լավ պատկերացնելու երևույթի էությունը: Այդուամենայնիվ, ժողովածուն հարուստ է նորույթներով և հայոց պատմամշակութային ժառանգության զանազան ոլորտներին վերաբերող հոդվածներով: Հատկանշական են նաև հատորի կուռ կառուցվածքը, տրամաբանորեն տարբերակված ենթաբաժինները՝ ըստ իմաստային ոլորտների և կատարված ուսումնասիրությունների մեթոդաբանության, ինչպես նաև հոդվածների նույնական կառուցվածքը և հղման համակարգի ընդհանուր սկզբունքները:

ԱՆԱՀԻՏ ԽԵՉՈՅԱՆ

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

ԿՅԱՆՔԸ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

(ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)

Նշանավոր գիտնական, գիտակրթական ոլորտի հմուտ կազմակերպիչ, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ակադեմիկոս Յուրի Միքայելի Սուվարյանի ծննդյան 80-ամյա հոբելյանն է:

Յու Սուվարյանը, տարիներ շարունակ լավագույնս համատեղելով գիտական, մանկավարժական և վարչական աշխատանքը, մինչ օրս հեղինակում է նորանոր արժեքավոր հետազոտություններ, խթանում բազմաթիվ ասպիրանտների և հայցորդների գիտական աճը:

Գիտնականը անգնահատելի խորհրդատու է ինչպես ՀՀ պետական մարմինների, այնպես էլ Հայաստանում գործող միջազգային տարբեր կազմակերպությունների համար:

Յու. Սուվարյանը ծնվել է 1943 թ. ԼՂՀ Ասկերանի շրջանի Սղնախ գյուղում: 1965 թ. նա գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետը, ապա՝ ասպիրանտուրան: 1970 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1983 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն: 1987-1994 թթ. պրոֆեսոր Սուվարյանը՝ որպես Երևանի ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտի գիտական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր, ինչպես նաև տնտեսագիտական աստիճաններ շնորհող խորհրդի նախագահի տեղակալ, ապա նաև նախագահ, մեծ սիրով աջակցում էր բուհում գիտահետազոտական աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպմանը: 2006 թ. դառնալով հարազատ բուհի ռեկտոր՝ Յու. Սուվարյանը ջանադրաբար ձեռնամուխ եղավ կրթահամակարգի բովանդակային և կառուցվածքային արմատական բարեփոխումներին:

2006 թ. Յու. Սուվարյանն ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, 2010 թ.՝ իսկական անդամ: 2011 թ. ի վեր նա ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղարն է: Մեծ է ականավոր մտավորականի ավանդը նաև «Հայագիտության զարգացման հայեցակարգի» և «2012-2025 թթ. հայագիտության զարգացման ռազմավարության» մշակման, հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող հիմնադրամի ստեղծման գործում:

Ակադեմիկոս Յու. Սուվարյանը ավելի քան 300 աշխատության հեղինակ է. դրանցից շուրջ 50-ը մենագրություններ են, դասագրքեր, ուսումնական ձեռ-

նարկներ: Նրա գիտահետազոտական աշխատանքի կարևորագույն արդյունքներից են արտադրության արդյունավետության և ամբողջական աշխատանքի արտադրողականության գնահատման ու կառավարման նոր մեթոդաբանության մշակումը, գիտության կառավարման կարևորագույն հիմնախնդիրների նոր լուծումների, հանրային կառավարման տեսության յուրօրինակ հայեցակարգի հիմնավորումը, ՀՀ վարչատարածքային նոր բաժանման և տեղական ինքնակառավարման երկաստիճան համակարգի մշակումը, հայ կառավարչական մտքի զարգացման ընթացքի ու միտումների բնութագրությունը և այլն:

Յու. Սուվարյանի ղեկավարությամբ ու խմբագրմամբ լույս տեսած «Մենեջմենթ» բուհական առաջին արժեքավոր հայերեն դասագիրքն ունեցել է մի քանի հրատարակություն: Գիտնականը հույժ կարևոր դերակատարում ունի նաև տնտեսագիտական բարձրորակ կադրերի պատրաստման գործում: Նրա ղեկավարությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի և դոկտորի գիտական աստիճան են ստացել բազմաթիվ ասպիրանտներ ու հայցորդներ: Ակադեմիկոս Յու. Սուվարյանի վաստակը գնահատվել է «Անանիա Շիրակացի» (2000), ԼՂՀ «Վաչագան Բարեպաշտ» (2013), «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների» համար 1-ին աստիճանի (2011) և այլ մեդալներով, ինչպես նաև «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» 2-րդ աստիճանի (2017) շքանշանով: 2014 թ. արժանացել է Հայաստանի Հանրապետության գիտության վաստակավոր գործչի կոչման: Նա «Հանրային կառավարում», «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», «Բանբեր հայագիտության», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» և այլ հայրենական ու միջազգային գիտական հանդեսների խմբագրական խորհուրդների անդամ է, Դոնի Ռոստովի պետական տնտեսագիտական, Ռուս-հայկական, Արցախի պետական ու այլ համալսարանների պատվավոր պրոֆեսոր: 2016 թ. ընտրվել է Ռուսաստանի բնական գիտությունների, իսկ 2017 թ.՝ Բնական գիտությունների եվրոպական ակադեմիաների արտասահմանյան անդամ: Յու. Սուվարյանն էապես նպաստել է նաև Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարանի, ինչպես նաև ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի կառավարման ամբիոնների կայացմանը:

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի խմբագրակազմը ջերմորեն շնորհավորում է հարգարժան ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանին, նրան մաղթում արևշատություն ու եռանդ՝ ի նպաստ հայրենական գիտության զարգացման, որին նա ծառայել է անմնացորդ՝ վառ պահելով գիտական մտքի մշտնջենական ջահը:

«ԼՐԱԲԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՀԱՆԴԵՍ

ԿԱՐՃ, ԲԱՅՑ ԱՐԳԱՍԱԲԵՐ ԿՅԱՆՔ (ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ)

Այս տարվա ապրիլի 13-ին վախճանվեց ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վարդան Գևորգի Դևրիկյանը: Ապրեց ընդամենը 59 տարի... Կարճ, բայց արգասաբեր կյանք, որն անմնացորդ նվիրում էր, անանձնական ջանքեր:

Ընտանիքը, հայրենիքն ու գիտությունը շաղկապված էին այնքան ամուր, որ գրեթե անկարելի էր առանձնացնել մեկը մյուսից:

Քաղաքացիական կեցվածք ու դիրքորոշում ունեցող անհատականություն էր՝ ձեռքին զենք ու գրիչ:

Բազմաթիվ հոդվածներ բովանդակող իր գիրքը՝ «Չսկսված և չավարտված պատերազմը», որն սկզբնաղբյուրային նյութ է՝ գրված ականատեսի և մասնակցի ձեռքով, հեղինակի բնորոշմամբ՝ «...հավաքական հիշեցում է, խնդրանք և պահանջ ոչ միայն խոնարհվելու մեր ժողովրդի առջև, այլև առաջին հերթին մտածելու նրա ցավերի և հոգսերի մասին»:

Իբրև իր ժողովրդի արժանի զավակ՝ չընկճվեց երբեք և երբեք չընկրկեց դժվարությունների առաջ: Իր ազնվությամբ ու պարզությամբ կարողացավ բացել բազում դռներ: Անսահմանորեն ներելու իր կարողությամբ, դիմացինին օգտակար լինելու ձգտումով և սրտացավ վերաբերմունքով արժանացավ շատերի համակրանքին:

Վարդան Դևրիկյանը ծնվել է 1964 թ. մայիսի 18-ին Վանաձորում: 1981-1986 թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում: 1986-1988 թթ. եղել է ասպիրանտ նույն ֆակուլտետի հայ գրականության ամբիոնում: 1989 թ. հունվարին աշխատանքի է ընդունվել Մաշտոցի անվան Մատենադարան: 1990-1992 թթ. եղել է «Լուսավորիչ» թերթի գլխավոր խմբագիրը:

Մասնակցել է Արցախյան պատերազմին, 1994 թ. մայիսի 28-ին պարգևատրվել է ՀՀ «Մարտական խաչ» երկրորդ աստիճանի շքանշանով:

1996 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Ղևոնդ Ալիշանը և հայ հին գրականությունը» թեմայով, և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1993-2009 թթ. աշխատել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ որպես «Էջմիածին» ամսագրի գլխավոր խմբագրի տեղակալ, ապա՝ գլխավոր խմբագիր և Մայր Աթոռի Ձեռագրատան պատասխանատու:

2009 թ. դեկտեմբերից ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի փոխտնօրենն էր, 2015 թ. մայիսից՝ տնօրենը: 2012-2023 թթ. Հայաստանի գրողների միության և ԳՄ նախագահության անդամ էր:

2013 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայ միջնադարյան գանձերը և «Գանձարան» ժողովածուն» թեմայով՝ արժանանալով բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի:

Հեղինակ է 5 տասնյակ գրքերի, որոնք լույս են տեսել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն, 60-ից ավելի գիտական հոդվածների՝ նվիրված հայ գրականության և մշակույթի պատմությանը, լրագրային բազմաթիվ հրապարակումների:

Իր ժողովրդին ու հոգևոր արժեքներին ծառայելու ձգտումը Վ. Դևրիկյանին ողջ կյանքում խորհրդանշական ձևով կապեց Մայր Աթոռի, Մատենադարանի, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հետ՝ պայմանավորելով գիտական հետաքրքրությունների շրջանակների լայն և ընդգրկուն լինելը: Վ. Դևրիկյանը շրջանառության մեջ դրեց համալիր ուսումնասիրություններ՝ նվիրված հայ գրքին, տպագրությանը, հայոց գրին, հոգևոր բանաստեղծության ուրույն ժանրին՝ գանձերին, Սրբալույս Մյուռոնին...

Առանձնակի սիրով նվիրվեց հայ դասական գրողների երկերի գիտական հրատարակությունների գործին՝ այն դիտարկելով գրականության ինստիտուտում կատարվող կարևորագույն աշխատանքներից մեկը: Նրա կազմակերպած հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներն ինստիտուտի և գիտակրթական տարբեր հաստատությունների միջև համագործակցության նորանոր հնարավորություններ տվեցին:

Վ. Դևրիկյանը մեծ աշխատանք կատարեց գիտական կադրեր պատրաստելու ուղղությամբ՝ նախագահելով ինստիտուտում գործող մասնագիտական խորհուրդը, ղեկավարելով ասպիրանտների և հայցորդների:

Վ. Դևրիկյանն ընդգրկված էր տարբեր ինստիտուտների գիտխորհուրդների կազմում, քննական հանձնաժողովներում: Գիտական պարբերականների խմբագրական խորհուրդների անդամ էր, բազմաթիվ գրքերի խմբագիր:

Պատկառելի գիտական ժառանգությամբ, մասնագիտական հմտություններով նա անառարկելի հեղինակություն էր դարձել թե՛ Հայաստանում, թե՛ Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Երբևէ չի խամրի Վարդան Դևրիկյանի լուսավոր հիշատակը նրա գործընկերների սրտերում, և անմոռաց կմնա մարդկային կերպարը՝ մշտանորոգ կորովով, արտասովոր եռանդով ու նախանձելի խանդավառությամբ:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն

ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական և հասարակական գիտությունների բաժանմունք

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ԱԶԳԱԳՐԱԳԵՏ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (ՍԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ)

64 տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ հայ ազգագրության նվիրյալ, երախտավոր գիտնական, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սամվել Սուրենի Մկրտչյանը:

Սամվել Մկրտչյանը ծնվել է 1959 թ. Երևանում: 1978-1983 թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի Ազգագրության բաժնում:

Մասնագիտական գործունեություն

սկսել է Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանում, որտեղ աշխատել է 1983-1988 թթ., 1983 թ.-ից՝ որպես կրտսեր, 1985 թ.-ից՝ որպես ավագ գիտաշխատող: 1986-1988 թթ. Հասարակական կենցաղ և

հոգևոր մշակույթ բաժնի վարիչ էր:

1988-ից մինչև 2023 թվականն աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: 1988-1995 թթ. եղել է կրտսեր գիտաշխատողի պաշտոնակատար, 1995-1997 թթ.՝ կրտսեր գիտաշխատող, 1997-2004 թթ.՝ գիտաշխատող, 1998-2005 թթ.՝ անհատական գիտական թեմայի ղեկավար (թեմա՝ «Հայոց տոնաձիսական համակարգը»): 2004 թ. արդեն ավագ գիտաշխատող էր, 2021 թ. ի վեր՝ առաջատար:

1988-1990 թթ. սովորել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1997 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Հայաստանի Հանրապետության բնակչության արդի տոնաձիսական համակարգը», իսկ 2011 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայոց տոնական համակարգի էթնոմշակութային առանձնահատկությունները (ավանդույթ և արդիականություն)» թեմաներով:

Մանկավարժական գործունեությունն սկսել է Անանիա Շիրակացու անվան միջազգային հարաբերությունների համալսարանում, որտեղ 1999-2000 թթ. կարգացել է «Աշխարհի ժողովուրդների ազգագրություն» և «Ազգագրության տեսական հիմնախնդիրները» դասընթացները: 2007 թ. ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Մշակութաբանության ամբիոնի մագիստրատուրայում վարել է «Հայոց տոնաձիսական մշակույթը» թեմայով մասնագիտական դասընթացը:

Սամվել Մկրտչյանը, 2007-ից սկսած, ավելի քան տասնհինգ տարի **գիտամանկավարժական** գործունեություն է ծավալել ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետում: Այստեղ նա ոչ միայն դասախոսել է (կարդացվող դասընթացները՝ «Հայոց տոնական համակարգի էթնոմշակութային առանձնահատկությունները», «Հայոց արդի կրոնական վարքագիծ», «Հայ եկեղեցի և սփյուռք», «Հայ ազգագրություն», «Հայոց եկեղեցու պատմություն», «Հետազոտության պլանավորում

և մեթոդներ»), այլ նաև ստանձնել է **գիտության կազմակերպչի** աշխատանք՝ 2015-2021 թթ. ղեկավարելով Աստվածաբանության ֆակուլտետի *Կրոնի պատմության և տեսության*, 2021-2022 թթ.՝ *Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության* ամբիոնները:

Սամվել Մկրտչյանի **գիտահետազոտական աշխատանքները** նվիրված են հայոց տոնածիսական համակարգին, բնակչության կրոնական վարքագծին, սոցիալ-մշակութային այլ հիմնախնդիրների: Հեղինակ է հինգ մենագրության և ավելի քան 80 գիտական հոդվածների, մասնակցել է մի շարք տեղական և միջազգային գիտաժողովների:

Սամվել Մկրտչյանը, լինելով Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում 1976 թ. ստեղծված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների խմբի, իսկ արդեն 1981 թ. նույն ինստիտուտում կազմավորված էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի աշխատակից, առաջին անգամ հայոց տոնածիսական մշակույթն ուսումնասիրել է էթնոսոցիոլոգիական դիտանկյունից: Հումանիտար և հասարակագիտական երկու գիտակարգերը՝ ազգագրությունը և սոցիոլոգիան միատեղող այս նոր ուղղությամբ սոցիալ-մշակութային մի շարք խնդիրների, այդ թվում՝ տոնածիսական մշակույթի ուսումնասիրությունը թույլ էր տալիս արձանագրելու ոչ միայն տոնածիսական կյանքի բովանդակային, այլ նաև չափելի (քանակական) փոխությունները՝ ըստ սեռատարիքային, կրթական և մի շարք այլ ցուցիչների: Հայաստանի տարբեր մարզերում (Արարատ, Շիրակ, Լոռի, Գեղարքունիք, Սյունիք, Կոտայք, Տավուշ) կատարած տասնամյակների հետազոտական աշխատանքների արդյունքները Սամվել Մկրտչյանը ներկայացրել է սովարածավալ աշխատություններում՝ Ս. Մկրտչյան, Տոները հայոց արդի կենցաղում (էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն, Աբրահամյան Լ. (խմբ.), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պրակ 22, ՀՀ Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, էջ 129-237, Հ. Սարգսյան, Մ. Գալստյան, Թ. Զաքարյան, Լ. Վարդանյան, Ս. Մկրտչյան, Ռ. Օհանջանյան, Տավուշ. սոցիալ-մշակութային գործընթացներ (ավանդույթ և արդիականություն), Կոլեկտիվ մենագրություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, 360 էջ, 56 էջ նկար, ինչպես նաև առանձին հոդվածների և զեկուցումների միջոցով: Բազմամյա հետազոտությունների արդյունքն ամփոփել է «Հայոց տոնածիսական մշակույթը» (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, 400 էջ) սովարածավալ աշխատության մեջ: Նա ազգագրական, բանագիտական, մատենագրական, կրոնագիտական և այլ հարուստ սկզբնաղբյուրների համադիր վերլուծությամբ համակողմանիորեն ներկայացրել է տոները հայոց ավանդական կենցաղում:

Սամվել Մկրտչյանի **գիտամանկավարժական գործունեությունը**, դասախոսական բազմամյա աշխատանքից զատ, շարունակվել է նաև գիտության բնագավառում կադրերի պատրաստմամբ, ի մասնավորի՝ ատենախոսական աշխատանքների ղեկավարմամբ:

Պրոֆ. Ս. Մկրտչյանը նաև Հանգիտության և ազգագրության ինստիտուտի Է.00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ գիտական աստիճաններ շնոր-

հող գիտական խորհրդի անդամ էր: Անդամակցել է ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի Թ.00.05 «Կրոնի տեսություն և պատմություն (պատմական գիտություններ)» մասնագիտությամբ գիտական աստիճաններ շնորհող խորհրդին:

Հեղինակել է «Հայոց տոնական համակարգի էթնոմշակութային առանձնահատկությունները» (մագիստրատուրայի հատուկ մասնագիտական դասընթացի ուսումնական ծրագիր և դասախոսություններ, Երևան, հեղինակային հրատ., 2014, 38 էջ) մեթոդական ձեռնարկը:

Սամվել Մկրտչյանը երկար տարիներ գործունեություն է ծավալել ոչ միայն գիտության, կրթության ոլորտներում, այլև աշխատանքներ է տարել **գիտության հանրայնացման ուղղությամբ**: Քաջ գիտակցելով ազգային-եկեղեցական տոների դերը հայ ժողովրդական մշակույթի և ազգային ինքնության պահպանման գործում՝ դրանք մշտապես լուսաբանել է տարբեր լրատվամիջոցներում (հեռուստատեսություն, ռադիո, մամուլ), մասնակցել հանրային քննարկումների: Մասնագիտական շարունակական խորհրդատվություն է տրամադրել պետական կառույցներին:

Յուրաքանչյուր գիտնականի համար մեծ ձեռքբերում է այն, որ նրա հեղինակած աշխատանքները դառնում են սեղանի գիրք ոչ միայն գիտական միջավայրում, այլ նաև հասարակության մեջ: Սամվել Մկրտչյանի «Տոներ. հայկական ժողովրդական ծեսեր, սովորույթներ, հավատալիքներ (ավանդույթ և արդիականություն)» (Երևան, ԳԱՍՊՐԻՆՏ, 2010, 192 էջ, վերահրատարակված՝ 2020 թ.) աշխատությունը, հիրավի, նմանօրինակ գիրք է: Այն ոչ միայն ուսումնական ձեռնարկ է ուսանողների, այլև կարևոր ուղեցույց՝ հանրակրթության ոլորտի մասնագետների և լրագրողների համար:

Սամվել Մկրտչյանը ղեկավարել է նաև հայոց տոնածիսական կյանքին, կրոնական գործընթացներին և սոցիալ-մշակութային այլ հիմնախնդիրներին վերաբերող մի շարք **դրամաշնորհային ծրագրեր**:

Վանական վարդապետ. XII-XIII դդ. հայ մեծավաստակ վարդապետի և ուսուցչի անվամբ է բնութագրում գործընկերներից մեկը (Անուշավան եպս. Ժամկոչյան, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան) Սամվել Մկրտչյանին: Անժամանակ ընդհատված կյանքի ընթացքում այսպիսի կերպար կերտեց Սամվել Մկրտչյանը. գիտության մեջ՝ գործի նվիրյալ, մանկավարժության մեջ՝ երիտասարդներին քաջալերող և առաջնորդող, մարդկային փոխհարաբերություններում՝ դիմացինին մշտապես սատարող և օգնության ձեռք մեկնող անձնավորություն: Նրա կերպարը միշտ վառ կմնա ազգագրության պատմության մեջ, ինչպես նաև գործընկերների ու համախոհների հիշողություններում:

ՄԻՀՐԱՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՍՄԻԿ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ **Մելանիա Միքայելյան**
Սեդա Քուփեյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ **Գայանե Հարությունյան**

Редакторы армянского отдела – **Меланья Микаелян**
Седа Купелян
Редактор русского отдела – **Гаянэ Арутюнян**

Editors of Armenian part **Melania Mikaelyan**
Seda Kupelyan
Editor of Russian part **Gayane Harutyunyan**

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ **Արմինե Պետրոսյանի**
Компьютерный дизайн и пагинация – **Армине Петросян**
Computer design and pagination **Armine Petrosyan**

Հրատ. պատվեր N 1258
Ստորագրված է տպագրության 18.08.2023 թ.:
Տպագրական 20.5 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:
Հեռ.՝ 581902:

Подписано к печати 18.08.2023 г.
20.5 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.
Тел. 581902

Signed for printing 18.08.2023
20.5 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.
Tel. 581902

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://Iraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ Iraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://Iraber.sci.am>
Электронная почта журнала: Iraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://Iraber.sci.am>
E.mail of the Journal: Iraber@sci.am